

นครแพร์ จากอดีตมาปัจจุบัน

ภูมิโนเวศวัฒนธรรม ระบบความเชื่อ และประวัติศาสตร์ท้องถิ่น

ศรีศักร วัลลิโกดม วัลย์ลักษณ์ ทรงศิริ

นครแพร่ จากอดีตมาปัจจุบัน

ภูมิณีเวชวัฒนธรรม ระบบความเชื่อ และประวัติศาสตร์ท้องถิ่น

ศรีศักร วัลลิโภดม วัลย์ลักษณ์ ทรงศิริ

พิมพ์ครั้งที่ ๑ : กรกฎาคม ๒๕๕๑ จำนวน ๑,๐๐๐ เล่ม

จากโครงการวิจัย “โครงการสร้างความเข้มแข็งของชุมชนท้องถิ่นโดยกระบวนการเรียนรู้จากภายใน”

โดยการสนับสนุน

สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)

ชั้น ๑๔ อาคารเอส เอ็ม ทาวเวอร์

๙๗๙/๑๗-๒๑ ถนนพหลโยธิน สามเสนใน พญาไท กรุงเทพฯ ๑๐๔๐๐

โทรศัพท์ ๐-๒๒๗๘-๘๒๐๐ โทรสาร ๐-๒๒๗๘-๐๔๗๖

คณะทำงาน

พรพิมล เจริญบุตร, เหมือนพิมพ์ สุวรรณภาศ, รัชนิบูล ตั้งคณะสิงห์,
เบญจวรรณ จันทราช, อรรถพล ยังสว่าง, สรรเพชร แพงคำ และ อรธิดา แนวณรงค์

ศิลปกรรม

ดวงพร วิชญพงษ์กุล

ภาพประกอบ

วัลย์ลักษณ์ ทรงศิริ, เหมือนพิมพ์ สุวรรณภาศ, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ

มูลนิธิเล็ก-ประไพ วิริยะพันธุ์

๓๙๗ ถนนพระสุเมรุ แขวงบวรนิเวศ เขตพระนคร กรุงเทพฯ ๑๐๒๐๐

โทรศัพท์ ๐-๒๒๘๑-๑๔๘๘, ๐-๒๒๘๐-๓๓๔๐ โทรสาร ๐-๒๒๘๐-๓๓๔๐

Website : www.lek-prapai.org Email : lek_prapai@yahoo.com

จัดจำหน่ายโดย

ศูนย์หนังสือจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย โทร. ๐-๒๒๕๕-๔๔๓๓

ข้อมูลทางบรรณานุกรมของสำนักหอสมุดแห่งชาติ

National Library of Thailand Cataloging in Publication Data

ศรีศักร วัลลิโภดม.

นครแพร่ จากอดีตมาปัจจุบัน. -- กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.), ๒๕๕๑.

๒๗๖ หน้า.

๑. แพร่. I. วัลย์ลักษณ์ ทรงศิริ, ผู้แต่งร่วม. II. ชื่อเรื่อง.

959.357

ISBN 978-974-16-4079-9

นครแพร์ จากอดีตมาปัจจุบัน

ภูมินิเวศวัฒนธรรม ระบบความเชื่อ และประวัติศาสตร์ท้องถิ่น

ศรัศกร วัลลิโกดม วลัยลักษณ์ ทรงศิริ

สารบัญ

คำนำ	๘
นครแพร์ จากอดีตมาปัจจุบัน	๑๑
ศรีศักร วัลลิโภดม	
พื้นที่ทางวัฒนธรรม	๑๓
ภูมิวัฒนธรรมของนครแพร์	๑๔
นิเวศวัฒนธรรม	๓๕

ภูมินิเวศวัฒนธรรม ระบบความเชื่อ และประวัติศาสตร์ท้องถิ่น

วลัยลักษณ์ ทรงศิริ

๑ ภูมินิเวศวัฒนธรรม	๔๔
ภูมินิเวศ “แพร์”	๔๔
เทือกเขาและที่สูง	๔๗
ลำน้ำสำคัญ	๔๘
แอ่งที่ราบ	๕๑
บ้านเมืองในภูมินิเวศ “แพร์”	๕๒
แอ่งที่ราบเมืองแพร์	๕๒
• เมืองสอง	๕๒
• สะเียบ	๕๔
• เวียงแพร์และป่าแดง-ซ่อแฮ	๗๐
แอ่งที่ราบเมืองลองและแอ่งที่ราบวังชิ้น	๗๖
• เวียงต้า	๘๐
• แอ่งที่ราบวังชิ้น	๘๓

นิเวศวัฒนธรรมและชีวิตวัฒนธรรมในเมืองแพร่

โครงสร้างทางกายภาพของเมือง

- “เมธ” คือกำแพงเมืองแพร่
- คูเวียงที่เรียกว่า “น้ำคือ”
- ประตูเมือง
- คู่มือเจ้าหลวง
- สนามหลวง
- วัดและบ้าน
- สะดือเมืองหรือหลักเมือง
- ตลาด
- คอกหรือคูก
- หอผี
- ป่าช้า
- บึงน้ำ
- น้ำป่อชุด
- พื้นที่การเกษตร
- พระธาตุศักดิ์สิทธิ์
- เจ้าพ่อผาด่าน ผีใหญ่ต้นน้ำศักดิ์สิทธิ์ของเมืองแพร่

วัดและชุมชนในเวียงแพร่ :

ความสัมพันธ์ระหว่างวัดและชาวเมืองแบบโบราณ

- วัดศรีชุม
- วัดหลวง
- วัดพระนอน
- วัดหัวข่วง
- วัดพงษ์สุนันท์
- วัดพระร่วง
- วัดศรีบุญเรืองหรือวัดสี่ล้อ
- วัดพระบาทมิ่งเมืองวรวิหาร

ผู้คนและการทำมาหากิน

๘๓

๘๕

๘๗

๘๙

๙๐

๙๗

๙๘

๙๙

๑๐๔

๑๐๕

๑๐๖

๑๐๖

๑๐๘

๑๐๙

๑๑๐

๑๑๑

๑๑๒

๑๑๓

๑๑๕

๑๑๖

๑๑๘

๑๒๐

๑๒๒

๑๒๔

๑๒๔

๑๒๖

๑๓๐

๑๓๔

- กลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ ในเมืองแพร่ ๑๓๔
- การตัดไม้ ๑๓๕
- พื้นที่ราบ “นา-ไร่-สวน” ๑๔๔
- สวนเมือง ๑๕๕

หายนะแผ่นดินถล่ม/โคลนถล่ม ๑๕๕

สรุป ๑๖๔

๑๑ ระบบความเชื่อ ๑๖๖

การนับถือผีและการควบคุมนิเวศวัฒนธรรมโดยอำนาจเหนือธรรมชาติ ๑๖๗

ผีเมือง ๑๖๘

- สะดือเมืองหรือหลักเมือง : การสร้างผีเมืองยุคใหม่ ๑๖๙
- การแปลงผีเมืองเป็นเจ้าพ่อของชาวเมืองเชื้อสายจีน ๑๗๒
- ตูบผีและผีเจ้าพ่อต่างๆ ในเวียงแพร่ ๑๗๕
- ขุนลัวะอ้ายก้อม : เจ้าพ่อหลวงของชาวป่าแดง-ซ้อแฮ ๑๗๖

ผีบ้าน ๑๗๘

- ผีหอผีเฮือน-ผีปู่ย่าหรือผีบรรพบุรุษ ๑๗๘

ผีขุนน้ำ-ผีขุนเขา ๑๘๒

- เจ้าพ่อผาด่าน ผีใหญ่ต้นน้ำศักดิ์สิทธิ์ ๑๘๓

พุทธศาสนาและการจัดระเบียบความเชื่อท้องถิ่น ๑๘๔

ตำนานพระเจ้าเลียบโลกและการเข้ามาของพุทธศาสนา ๑๘๕

- ตำนานพระเจ้าเลียบโลก/ตำนานพระธาตุซ้อแฮ ๑๘๖
- การเข้ามาของพุทธศาสนาและกลุ่มคนดั้งเดิม ๑๙๐

อำนาจผีปารมีสงฆ์/อำนาจพระคณะสงฆ์ ๑๙๑

- อำนาจผีปารมีสงฆ์ : การประสานความเชื่อในสังคมเมืองแพร่ ๑๙๒
- อำนาจพระคณะสงฆ์ : จาริตของสงฆ์ล้านนาที่ถูกกลืนกลาย ๑๙๗

จากพระราชบัญญัติการปกครองคณะสงฆ์

- พุทธศาสนจักรเมืองแพร่ ๒๐๕

สรุป ๒๑๐

๑๑ ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น

ประวัติศาสตร์โบราณคดี

แพะ : เมืองลำนานทางฝั่งตะวันตก

ประวัติศาสตร์เมืองแพะ : ความคลุมเครือระหว่าง

ตำนานและประวัติศาสตร์

ประวัติศาสตร์สังคม

เมืองแพะในฐานะหัวเมืองประเทศราชของสยาม

เหตุการณ์เงี้ยวปล้นเมืองแพะ

สัมปทานป่า

- การจัดการป่าไม้โดยรัฐบาลจากกรุงเทพฯ
- ป่าไม้สักเมืองแพะ
- สัมปทานป่า โรงบ่มใบยา ฐานเศรษฐกิจของชนชั้นนำ/สวนเมี่ยง
ในป่าร้างคือการปรับตัวของชาวบ้านกับทรัพยากรที่หลงเหลือ

ท้องถิ่นนิยมเมืองแพะ

ปฏิกิริยา “เจ้าหลวงของเราไม่ใช่กบฏ”

สรุป

เชิงอรรถ

๒๑๑

๒๑๒

๒๑๓

๒๑๗

๒๒๐

๒๒๑

๒๒๕

๒๓๓

๒๓๗

๒๔๑

๒๔๔

๒๔๕

๒๔๓

๒๖๘

๒๖๙

คำนำ

งานวิจัยในโครงการนี้เป็นความพยายามในการสร้างประวัติศาสตร์ท้องถิ่นตามแนวคิดและวิธีการที่จะเลเห็นองค์รวมของการเปลี่ยนแปลงทางสังคม-วัฒนธรรมของผู้คนที่มีชีวิตร่วมกันในพื้นที่ใดพื้นที่หนึ่งมายาวนานหลายชั่วคน จนเกิดความสำนึกร่วมกันว่าเป็นพวกเดียวกัน ทั้งๆ ที่ผู้คนเหล่านั้นมีความเป็นมาทางชาติพันธุ์ที่แตกต่างกันก็ตาม ท้องถิ่นจึงนับได้ว่าเป็นพื้นที่ในบูรณาการทางสังคม-วัฒนธรรมอันดับแรก [Imagined community] อันเป็นบูรณาการในขั้นสุดท้าย

ความสำคัญของประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในลักษณะที่เป็นองค์รวมดังกล่าวนี้ คือการเปลี่ยนแปลงทางสังคม-วัฒนธรรมอย่างต่อเนื่อง [Change over time] ที่เลเห็นทั้งอดีตและปัจจุบัน นับเป็นประวัติศาสตร์ที่มีชีวิต [Living history] และเป็นประวัติศาสตร์สังคม [Social history] โดยตรง

แต่ทว่าการสร้างประวัติศาสตร์แบบองค์รวมที่มีการต่อเนื่องนั้น เป็นสิ่งที่ไม่อาจจะเกิดได้ด้วยการค้นคว้าเก็บข้อมูลโดยนักวิชาการจากภายนอกแต่เพียงอย่างเดียว จำเป็นต้องมีผู้ซึ่งเป็นคนในท้องถิ่นเข้ามามีส่วนร่วมได้อย่างทัดเทียมกับผู้ที่มาจากข้างนอก ในลักษณะช่วยกันทำ ช่วยกันคิด ตีความและวิเคราะห์

ความต่างกันระหว่างคนในกับคนนอกอยู่ที่ **หนึ่ง** ข้อมูลที่จำกัดและหยุดนิ่งของคนนอก เพราะไม่มีเวลาและความเข้าใจ อีกทั้งในบางครั้งถูกกำหนดโดยกรอบแนวคิด ทฤษฎีจนเกินไป ในขณะที่ของคนในมีรายละเอียดที่กว้างลึกและเชื่อมโยงอย่างเห็นความเคลื่อนไหว และการเปลี่ยนแปลง **สอง** การกำหนดระยะเวลาของการเปลี่ยนแปลง [Periodization] ของคนนอกมักมองจาก **เหตุ** ภายนอกที่มาจากการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ การเมือง การคมนาคม และเทคโนโลยี ส่วนของคนในมาจาก **ผล** จึงแลเห็นการเปลี่ยนแปลงอย่างต่อเนื่อง

โครงการประวัติศาสตร์ท้องถิ่นนครแพร่นี้เป็นโครงการแบบนำร่องหรือทดลองก็ว่าได้ เพราะพยายามเอาผู้รู้ที่ได้ดำเนินการมาในท้องถิ่นที่เป็นคนในมาร่วมด้วยอย่างเต็มที่ แต่เกิดความขัดข้องและอุปสรรคนานาที่ทำให้การดำเนินงานก็ติ และผลการศึกษาก็ติ ไม่ได้ผลดีเท่าที่คิดและคาดคะเนไว้แต่ตอนเริ่มต้น

ในเรื่องนี้อุปสรรคอยู่ที่ผู้ที่เรียกว่า **คนใน** นั่นเอง ข้าพเจ้าไม่สามารถหยั่งรู้ได้ว่ามีความรู้ในเรื่องท้องถิ่นลึกและจริงแค่ไหน เพราะแต่ละท่านแต่ละกลุ่มก็ดูดีมีข้อมูลความรู้ความเข้าใจที่น่าประทับใจแทบทั้งนั้น ซึ่งก็เหมือนกันกับผู้รู้บางคนที่มาจากข้างนอกที่เต็มไปด้วยแนวคิด ทฤษฎีและวิธีการที่เป็นที่นิยมในหมู่นักวิชาการ ซึ่งสามารถนำมากำหนดเป็นแนวทางทิศทาง กรอบความคิดและวิธีการได้อย่างน่าประทับใจเช่นกัน ทำให้การกำหนดทุนและแจกทุนในการค้นคว้าเป็นไปได้ดีและรายงานผลได้ดีในระยะแรก แต่เมื่อถึงระยะต่อไป ความเข้มข้นในการเก็บข้อมูลและศึกษาก็แผ่วลง จนไม่สามารถนำคำถามหรือโจทย์วิจัยที่ตั้งขึ้นหลังจากการรายงานผลชิ้นแรกไปดำเนินการได้

คนใน มองไม่ออกว่าจะลงลึก ลงกว้างไปในเรื่องใด และแลเห็นความเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงอย่างต่อเนื่องอย่างไร ในขณะที่ **คนนอก** ก็ไม่สามารถนำเอาแนวคิด ทฤษฎีมาตีความวิเคราะห์ข้อมูลให้แลเห็นเป็นรูปธรรมได้

เพราะฉะนั้นรายงานการค้นคว้าแต่ละระยะที่สองเป็นต้นไป จึงอยู่ในลักษณะที่หยุดนิ่ง ไม่ก้าวหน้า และถกเถียงผู้ร่วมโครงการวิจัยคิดว่าเป็นเรื่องที่สิ้นสุดแล้ว จบแล้ว เพราะเคยมีประสบการณ์กับโครงการอื่นๆ มา ผลงานวิจัยแบบหยุดนิ่งนี้ทำอะไรต่ออะไรไม่ได้และนำไปใช้เป็นพื้นฐานเพื่อการวิจัย เพื่อพัฒนาก็ไม่ได้ หรือเอาไปใช้ก็เสียหาย จึงเป็นสิ่งที่เหมาะจะเก็บไว้

ในโกดังของสถาบันวิจัยและศูนย์ข้อมูลเท่านั้น หรืออาจจะเป็นประโยชน์ในการเก็งกำไรของ
ผู้ดำเนินการที่นำไปใช้เพื่อขอทุนวิจัยในโครงการใหม่ๆ ต่อไปได้

การวิจัยแบบมือปืนรับจ้างนี้จึงไม่อาจยอมรับได้ ทำให้ต้องหยุดการให้ทุนและเปลี่ยน
ผู้ร่วมวิจัยชุดอื่นขึ้นมาแทน แต่ก็อีกรอบเดิมอีกนั่นแหละ ถึงสองและสามครั้งกว่าจะได้ผู้รู้
ในห้องถิ่นที่เป็นของจริงมาร่วมโครงการ แต่ก็มีจำนวนน้อยเพราะเวลาและเงินทุนก็ร่อยหรอ
ไปกับการดำเนินภารกิจละลายแม่น้ำที่ผ่านมา จึงเป็นความลำบากอย่างสาหัสของคณะผู้ประสาน
งานที่ต้องลงพื้นที่ทำงานร่วมกับผู้รู้ในห้องถิ่นที่รู้จริงเพียงไม่กี่คน อีกทั้งต้องนำข้อมูลมา
วิเคราะห์มาเขียนเป็นรายงานขึ้นจึงเกิดความล่าช้า

ผลพวงของอุปสรรคดังกล่าวนี้แลเห็นได้จากรายงานฉบับนี้ที่ทำได้ไม่ดีเท่าที่ควร แต่
ก็ได้ประมวลและวิเคราะห์แทบทุกอย่างจนเห็นเป็นรูปร่างและความรู้พื้นฐานได้พอสมควร

ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นนครแพร่คือประวัติศาสตร์ทางสังคม-วัฒนธรรม ผู้คนที่เข้ามา
สร้างบ้านแปงเมืองในแอ่งและหุบเขาในเขตแคว้นล้านนาอันเป็นรัฐโบราณที่สำคัญทางภาค
เหนือของประเทศไทย ที่มีมาแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๙ ลักษณะการรวมกลุ่มทางสังคม การตั้ง
ถิ่นฐาน ศาสนา ความเชื่อและประเพณีพิธีกรรม ล้วนเป็นวัฒนธรรมแบบล้านนาและล้านช้าง
แทบทั้งสิ้น

แต่ท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงในกระแสโลกาภิวัตน์ของปัจจุบัน หลายๆ บ้านเมือง
และท้องถิ่น ลักษณะความเป็นบ้านเป็นเมืองดูเปลี่ยนไปอย่างรวดเร็ว แต่ที่แอ่งแพร่และเมือง
แพร่ อะไรต่ออะไรอีกหลายอย่างยังมีการดำรงอยู่อย่างสืบเนื่อง

**จนทำให้อาจกล่าวได้ว่า “นครแพร่” คือแหล่งสุดท้ายที่ยังมีทั้งภูมิทัศน์และชีวิต
วัฒนธรรมของคนล้านนายังดำรงอยู่**

ศรีศักร วัลลิโภดม

นครแพร์ จากอดีตมาปัจจุบัน

ศรีศักร วัลลิโภดม

งานวิจัยเรื่องนี้เป็นการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในลักษณะที่เป็นประวัติศาสตร์มีชีวิต [Living history] ที่แสดงให้เห็นถึงพัฒนาการทางสังคม-วัฒนธรรมของผู้คนในพื้นที่การปกครองของรัฐซึ่งเรียกกันว่า จังหวัดแพร่ ในปัจจุบัน

ที่เรียกว่าเป็นประวัติศาสตร์มีชีวิตก็เพราะเป็นเรื่องราวที่ส่วนใหญ่มาจากการศึกษาค้นคว้าของ คนใน คือ ผู้รู้ ที่เป็นคนแพร่ ซึ่งทำให้ได้เห็น การเปลี่ยนแปลงทางสังคม-วัฒนธรรมที่ผ่านไปตามกาลเวลาอย่างต่อเนื่องมาจนปัจจุบัน [Change through time] ผิดกับประวัติศาสตร์ที่เขียนขึ้นหรือสร้างขึ้นจากนักวิชาการที่เป็นคนนอก ที่เห็น การเปลี่ยนแปลงของแพร่ไปตามยุคสมัย [Change over time] จนไม่อาจแลเห็นความต่อเนื่องทางสังคม-วัฒนธรรมได้

ความสำคัญของการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในงานวิจัยนี้ก็คือ การแสดงถึงความเป็นมาของผู้คนหลายกลุ่มเหล่าทางชาติพันธุ์ที่เข้ามาอยู่ในพื้นที่ทางวัฒนธรรมเดียวกันและสัมพันธ์กัน จนเกิดสำนึกร่วมในการเป็นพวกเดียวกันคือ **คนแพร่**

พื้นที่ทางวัฒนธรรม

พื้นที่ทางวัฒนธรรมในที่นี้คือสิ่งที่เรียกว่า **ท้องถิ่น** นั่นเอง เป็นอาณาบริเวณที่ผู้คนจากภายในพื้นที่นั้นจะรู้ขอบเขตและสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติที่สัมพันธ์กับชีวิตวัฒนธรรมของพวกเขา เหตุนี้งานวิจัยเรื่องนี้จึงประกอบด้วยกระบวนการเก็บข้อมูลและเรียนรู้กับพื้นที่ใน ๓ ระดับ คือ

ภูมิวัฒนธรรม [Cultural landscape] นิเวศวัฒนธรรม [Cultural ecology] และชีวิตวัฒนธรรม [Way of life]

ภูมิวัฒนธรรม เป็นบริบทของพื้นที่กว้างขวางในลักษณะที่เป็นภูมิประเทศของเมืองแพร่ ที่แลเห็นได้จากการกำหนดชื่อภูเขา แม่น้ำลำคลอง ลำห้วย หนองบึง ชุนน้ำ และสถานที่ต่างๆ ทางการคมนาคม เศรษฐกิจ และการเมือง ที่คนแพร่รู้สึกรู้ว่าเป็นของตน เป็นเขตแคว้นของพวกเขา

ในขณะที่ **นิเวศวัฒนธรรม** ก็คือพื้นที่ธรรมชาติที่ผู้คนพากันมาตั้งถิ่นฐานเป็น **บ้าน** และเป็น **เมือง** ขึ้นมา โดยมีการปรับตัวเข้ากับสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติร่วมกัน สร้างความรู้ร่วมกันในด้านการใช้ทรัพยากรธรรมชาติ การจัดสรรแบ่งปันทรัพยากรระหว่างกัน รวมทั้งการกำหนดแบบแผนชนบทธรรมนิยมประเพณีในด้านเศรษฐกิจ การเมือง และวัฒนธรรมร่วมกัน

▼ เทือกเขาที่อยู่ด้านหลังทางซ้าย คือ ดอยช้างผาด่าน
ส่วนดอยช้างผาแดงจะอยู่ทางด้านขวา
ภูคักดีลีทึในแอ่งที่ราบเมืองแพร่

แก่นแท้ของความเป็นท้องถิ่นอยู่ตรง **นิเวศวัฒนธรรม** นี้ เพราะเป็นพื้นที่และสภาพแวดล้อมที่เกิดเป็นบ้านเป็นเมืองที่ทำให้เกิดประวัติศาสตร์ท้องถิ่นก็คือ ประวัติศาสตร์ของบ้านและเมืองในบริเวณใดบริเวณหนึ่งนั่นเอง ซึ่งในสมัยโบราณมักเล่าขานในตำนานที่เรียกว่า การสร้างบ้านแปงเมือง ท้องถิ่นจึงเป็นเรื่องของพื้นที่ซึ่งมีบ้านและเมืองอยู่รวมกัน จนเกิดสำนึกร่วมว่าเป็นพวกเดียวกัน เช่นคำว่า คนเมืองแพะ คนเมืองลำปาง เป็นต้น

ส่วน **ชีวิตวัฒนธรรม** หมายถึง ชีวิตของผู้คนในชุมชนที่เรียกว่า **บ้าน** อันเป็นหน่วยย่อยหรือบริวารของ **เมือง** ความเป็นบ้านนั้นหมายถึงชุมชนหรือกลุ่มชนทางชาติพันธุ์ [Ethnicity] ที่เข้ามามีความสัมพันธ์ทางสังคม อยู่ร่วมกันในพื้นที่อยู่อาศัยจนเกิดเป็นครัวเรือน ครอบครัว ตระกูล โคตรเหง้า และพี่น้องร่วมบ้านกันมาไม่ต่ำกว่าสามชั่วคน เป็นความสัมพันธ์แบบเห็นหน้าค่าตา รู้จักกันว่าใครเป็นใคร เป็นลูกเต้าเหล่าใคร และมักสื่อกันด้วยคำที่เป็นญาติ เช่น พ่อแม่ ลุงป้าน้าอา ตายาย และพี่น้อง เป็นต้น

ทั้งหลายเหล่านี้ทำให้เกิดความเกาะเกี่ยวทางสังคมที่สอดคล้องเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันแบบกลไกของเครื่องจักร เครื่องยนต์ [Mechanical solidarity]

ความสัมพันธ์ทางสังคมของชุมชนบ้านแบบที่เป็นกลไกนี้ ทำให้การอยู่ร่วมกันของความเป็นชุมชนซึ่งเป็น **ชุมชนที่เป็นจริง [Social reality]** ที่แตกต่างไปจากชุมชนเมืองอันเป็นศูนย์กลางของชุมชนบ้านในท้องถิ่นใดท้องถิ่นหนึ่ง เพราะในพื้นที่หรือท้องถิ่นนั้นประกอบด้วยหลายหมู่บ้านที่แตกต่างกันไปตามความเป็นมาทางชาติพันธุ์ แต่การมาอยู่ร่วมพื้นที่เดียวกันที่ต้องใช้พื้นที่สาธารณะทั้งในด้านสถานที่ศักดิ์สิทธิ์และสาธารณะร่วมกัน ทำให้เกิดสำนึกร่วมในการต้องพึ่งพิงจนเกิดสำนึกในความเป็นคนถิ่นเดียวกันขึ้น

โดยโครงสร้างทางสังคมในลักษณะที่ต้องพึ่งพิงกันนี้ ทำให้การเกาะเกี่ยวทางสังคมมีลักษณะเหมือนอวัยวะ [Organic solidarity] เป็นโครงสร้างสังคมที่ก่อให้เกิดความเหลื่อมล้ำในเรื่องความเป็นชนชั้น นับเนื่องเป็น **ชุมชนทางจินตนาการ [Imagined community]** ที่มีระบบการสื่อกันด้วยภาษาซึ่งมีระยะห่างทางสังคมและสัญลักษณ์ที่แสดงถึงสถานภาพที่แตกต่าง และการสมมุติให้เป็นพวกเดียวกัน เช่น การเป็นคนเมืองแพะ เป็นต้น

อย่างไรก็ตามความเป็นชุมชนทางจินตนาการอันเกิดจากความสัมพันธ์หรือความผูกพันของคนกับพื้นที่ยังกินเลยไปถึงเรื่องภูมิวัฒนธรรมด้วย ต่างกันในลักษณะที่เป็นความสัมพันธ์ที่หลวมกว่า เพราะพื้นที่มีอาณาบริเวณที่เป็นธรรมชาติกว้างขวางเกินความสัมพันธ์ทางสังคมในระดับบ้านและเมือง จึงกลายเป็นความสัมพันธ์เชิงสัญลักษณ์ทางเศรษฐกิจและการเมืองในระดับเขตแคว้นหรือนคร หรือประเทศเป็นสำคัญ

ท้องถิ่นของบ้านเมืองและเขตแคว้นทั้ง ๓ ระดับนี้ ถ้ามองในเชิงประวัติศาสตร์ซึ่งเป็น เรื่องของการเปลี่ยนแปลงก็นับเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นแต่ครั้งบ้านเมืองยังมีสภาพเป็น **สังคมชาวนา [Peasant society]** การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในที่นี้จึงเป็นการศึกษาการเปลี่ยนแปลง ทางสังคม-วัฒนธรรมจากอดีต คือตั้งแต่ **สังคมชาวนา** มาจนเป็น **สังคมอุตสาหกรรม [Industrial society]** ในปัจจุบัน

เหตุที่ต้องทำความเข้าใจสังคมชาวนาในที่นี้ก็เพราะสังคมชาวนาเป็นของแปลกประหลาดที่บรรดานักเศรษฐศาสตร์ นักรัฐศาสตร์ นักการศึกษา และนักวิทยาศาสตร์เทคโนโลยี ต่างๆ ในสังคมสมัยใหม่ยุคพัฒนาแต่ครั้งรัฐบาลจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ไม่เคยสนใจ โดยมุ่ง การเปลี่ยนแปลงบ้านเมืองทางเศรษฐกิจด้วยแผนพัฒนาจากแผนที่ ๑ มาจนปัจจุบันด้วยความ เชื่อและความหลงผิดว่า สังคมไทยในสมัยก่อนการพัฒนาเป็น **สังคมกสิกร [Farmer]** ที่ บรรดาคนทำไร่ คนจับปลา และคนเลี้ยงสัตว์ทั้งหลายคือคนที่สามารถเป็น **ผู้ประกอบการราย เล็กและรายย่อย [Small Entrepreneur]** ที่มีพัฒนาการมาแต่สมัยรัชกาลที่ ๕ มาถึงสมัย รัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม ในยุคหลังเปลี่ยนแปลงการปกครองมาเป็นระบอบประชาธิปไตย

ในความเป็นจริงแล้ว พื้นฐานทางสังคมของผู้คนทั่วไปในประเทศก็ยังเป็นชาวนา มากกว่า การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นเป็นเรื่องที่มาจากข้างนอกและเบื้องบน (หมายถึงจากรัฐ) เช่น ในสมัยรัชกาลที่ ๕ มีการแบ่งพื้นที่และกำหนดพื้นที่ท้องถิ่นของบ้านและเมืองให้เป็น หมู่บ้าน ตำบล และอำเภอ การให้กรรมสิทธิ์ที่ดิน การเลิกทาส และการเก็บภาษีอากรเข้ารัฐ เป็นต้น มีผลทำให้เกิดคนชั้นกลางที่เป็นผู้ประกอบการรายย่อยและเจ้าของที่ดิน ซึ่งถ้าไม่ใช่ พวกเจ้านายหรือขุนนางก็มักเป็นพวกเจ๊ก จีน หรือคนต่างชาติ

แต่ครั้งนั้นการเปลี่ยนแปลงทางกายภาพของสภาพแวดล้อมและภูมิวัฒนธรรมที่มีมา แต่ครั้งโบราณก็ดูจำกัดอยู่แต่เพียงพื้นที่ราบลุ่มและลุ่มน้ำ เพราะพื้นที่เศรษฐกิจที่สำคัญก็คือ **ข้าว** มีการบุกเบิกพื้นที่ป่าให้เป็นนา เป็นบ้านเป็นเมืองก็มาก อันเป็นเหตุให้คนปลูกข้าวถูก เรียกว่าเป็น **ชาวนา** ไป ทำให้ภูมิทัศน์ของหลายๆ แห่งกลายเป็นทุ่งนา

แต่ความเป็น **บ้าน** แบบเดิมก็ยังคงดำรงอยู่โดยมีวัดเป็นศูนย์กลาง สิ่งแปลกใหม่ที่ เกิดขึ้นก็คือ **ตลาดและโรงสี** ซึ่งมักเป็นของคนชั้นกลาง และการเพิ่มขึ้นของเมืองแบบใหม่ที่มี ตลาดเป็นศูนย์กลาง การเปลี่ยนแปลงธรรมชาติของสภาพแวดล้อม อันเนื่องมาจากการสร้าง ถนนหนทางและกิจกรรมอื่นๆ ที่เป็นโครงสร้างพื้นฐานทางอุตสาหกรรมยังไม่ค่อยมี ยังแลเห็น ความเป็นเมืองแบบใหม่ [Urban Area] และความเป็นชนบทแยกกันอยู่

มาถึงสมัยรัฐบาลจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ จึงมีการเปลี่ยนแปลงทางกายภาพของสภาพแวดล้อมของนิเวศวัฒนธรรมและภูมิวัฒนธรรมเกิดขึ้น เพราะเป็นยุคที่ปูพื้นฐานการเปลี่ยนแปลงเข้าสู่สังคมอุตสาหกรรม โดยการสร้างโครงสร้างพื้นฐานในหลายๆ ภูมิภาคของประเทศ อันได้แก่ การขยายเขตเมือง [Urbanization] การสร้างถนน สร้างเขื่อนพลังงานไฟฟ้า การสร้างแหล่งอุตสาหกรรมและย่านธุรกิจ ทำให้เกิดพืชเศรษฐกิจใหม่ๆ ขึ้นมากกว่าการปลูกข้าวและทำนาแต่เดิม ได้แก่ มันสำปะหลัง อ้อย และอื่นๆ

บรรดาพืชเศรษฐกิจเหล่านี้ล้วนปลูกบนที่ดอนหรือที่สูง ซึ่งเคยเป็นพื้นที่ป่าและเขาอันเป็นแหล่งต้นน้ำและเก็บน้ำที่มาจากฝนทั้งสิ้น สิ่งตามมาอีกอย่างหนึ่งก็คือการตัดไม้ทำลายป่าทั้งจากการสัมปทานและการลอบตัด

สิ่งทั้งหลายเหล่านี้ได้ทำให้สภาพแวดล้อมทางธรรมชาติและวัฒนธรรมของพื้นที่ทางนิเวศวัฒนธรรมและภูมิวัฒนธรรมเปลี่ยนแปลงไปอย่างสิ้นเชิงในเวลาราว ๒๐ กว่าปี ภายหลังรัฐบาลจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์

อย่างไรก็ตามการเปลี่ยนแปลงของนิเวศวัฒนธรรมและภูมิวัฒนธรรมก็เพิ่มความรวดเร็วและรุนแรงขึ้นภายหลังการสิ้นสุดของสงครามเย็นที่ทำให้ขบวนการคอมมิวนิสต์ซึ่งเคยมีอิทธิพลในพื้นที่ป่าเขาจนทำให้ไม่มีใครเข้าไปเกี่ยวข้องทำลายเลิกราไป อิทธิพลเศรษฐกิจทุนนิยมเสรีเข้าครอบงำประเทศ บรรดาพ่อค้า นักธุรกิจ เข้ามาสมัครเลือกตั้งเป็นนักการเมืองได้ จัดตั้งรัฐบาลบริหารประเทศ เชื้อเชิญต่างชาติให้เข้ามาลงทุน สร้างแหล่งอุตสาหกรรม และเน้นการส่งออกผลผลิตทางเกษตรอุตสาหกรรมและอุตสาหกรรม ซึ่งรวมอุตสาหกรรมการท่องเที่ยวด้วย

ผลที่ตามมาใน ๒๐ ปีหลังจนปัจจุบันได้ทำให้ประเทศไทยเปลี่ยนแปลงจากสังคมชาวนาแบบก้าวกระโดด ผ่านสังคมกสิกรรมปลูกข้าวที่มีผู้ประกอบการรายย่อยเป็นพื้นฐาน เข้าสู่สังคมอุตสาหกรรมอย่างสมบูรณ์ในด้านกายภาพ กล่าวคือมีความทันสมัยแทบทุกด้านในด้านวัตถุที่ไม่ต่างอะไรกับประเทศที่พัฒนาแล้วทั้งในเอเชีย ยุโรป และอเมริกา

แต่เท่าที่การเปลี่ยนแปลงแบบก้าวกระโดดที่ฐานเดิมเป็นสังคมเกษตรกรรมแบบชาวนา [Peasant] ที่ชีวิตความเป็นอยู่ของผู้คนในชุมชนบ้านและเมือง ซึ่งต้องอยู่ร่วมกันอย่างเป็นคนบ้านเดียวกัน เมืองเดียวกัน หรือท้องถิ่นเดียวกันในลักษณะที่ต้องพึ่งพิงอาศัยกัน และแบ่งปันทรัพยากรร่วมกันตามขนบธรรมเนียมและจารีตประเพณีไม่อาจปรับตัวได้ทัน และเกิดปัญหาความขัดแย้งทางสังคมและความล้าหลังทางวัฒนธรรม [Culture lag] ขึ้น ความขัดแย้งทางสังคมก็คือการให้ความสำคัญกับการเป็นปัจเจก [Individualism] จนเกินไปของ

เศรษฐกิจแบบทุนนิยมเสรีนั้น ทำให้คนในครอบครัวของสังคมชนาขัดแย้ง เพราะสมาชิกบางคนที่มีการศึกษาดีและมีโอกาสดีก็ปรับตัวเป็นผู้ประกอบการได้ ทำให้มุ่งแต่ประโยชน์ส่วนตัวและกิจกรรมส่วนตัวแทนการที่ต้องอยู่รวมกันและช่วยเหลือกันแบบก่อน แต่ที่สำคัญก็คือมีคนเป็นจำนวนมากที่เอาเปรียบญาติพี่น้องและเพื่อนฝูง ต้องการหาผลประโยชน์จากแรงงานและสิทธิ์ที่เคยมี ผู้ประกอบการที่เป็นชาวบ้านกลายเป็นนายทุน เช่น ให้พี่น้องและเพื่อนร่วมชุมชนกู้ยืมเงินและรับจ้างที่ดิน รวมทั้งสินทรัพย์อย่างอื่น การเปิดช่องว่างทางกฎหมายที่มาจากรัฐทำให้กติกาและจารีตเดิมไม่อาจต้านทานได้ จึงเกิดนายทุนที่มีลักษณะเป็นมาเฟียหรือเจ้าพ่อที่มาจากคนในและคนนอก ซึ่งใช้ระบบอุปถัมภ์แต่เดิมเป็นข้อเสียในการเลือกตั้งเป็นกำนัน ผู้ใหญ่บ้าน และผันตัวเองเป็นนักธุรกิจ นักการเมืองเข้ามั่งในสภา

พฤติกรรมดังกล่าวมีแทบทุกหัวระแหงในสังคมท้องถิ่น จนทำให้สภาพแวดล้อมและโครงสร้างสังคมของชุมชนบ้านถูกทำลาย ดังเห็นได้จากการขยายตัวของบ้านจัดสรร ทาวน์เฮ้าส์ และคอนโดมิเนียมที่รุกพื้นที่สาธารณะของท้องถิ่น และเข้าไปแทนที่บ้านเรือนตามประเพณีของชาวบ้าน ชาวบ้านเองก็ขายที่ดิน ขายนา ขายสวน รวมทั้งขายบ้านให้กับนายทุน แล้วออกไปทำงานเป็นแรงงานรับจ้างในเมือง ในต่างประเทศ หรือตามโรงงานอุตสาหกรรมที่เกิดขึ้นตามท้องถิ่นต่างๆ แทบทุกภูมิภาค เช่น ในภาคอีสาน เป็นต้น

ครอบครัวของชาวนา [Peasant] แต่เดิมกลายเป็นครอบครัวบ้านแตก [Broken home] ที่หัวหน้าครอบครัวคือพ่อและแม่ออกไปทำงานนอกบ้านและไม่ค่อยได้กลับมา ปลอ่ยให้ลูกอยู่กับคนแก่ที่เป็นปู่ตายาย ชุมชนบ้านแต่ละแห่งก็มีผู้คนจากภายนอกตามที่แตกต่างกัน เข้ามาตั้งหลักแหล่งอยู่ตามบ้านจัดสรร หรือไม่ก็สร้างบ้านเรือนใหญ่โตที่แปลกแยกไปจากบ้านเรือนของชาวบ้านแต่เดิม รวมทั้งละเมิดพื้นที่สาธารณะที่ชาวบ้านเคยใช้ร่วมกันมา วัดและพระสงฆ์หลายแห่งเปิดรับการส่งเสริมดูแลจากคนภายนอก แทนที่จะเป็นศูนย์กลางของชุมชนภายในแบบที่แล้วมา

แต่ที่สำคัญก็คือชุมชนบ้านในปัจจุบันเป็นเพียงแหล่งที่อยู่อาศัยแบบต่างคนต่างอยู่ ไม่รู้จักหวนนอนปลายตีนซึ่งกันและกัน และไม่อาจบูรณาการให้เกิดสำนึกร่วมอะไรได้ ผลที่เกิดขึ้นในขณะนี้ก็คือการล่มสลายของชุมชนทางชาติพันธุ์ที่เคยมีอยู่ในสังคมชาวนา ทั้งด้านกายภาพ สภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ วัฒนธรรม และสังคม

ปัจจุบันนี้อาจกล่าวได้ว่าท้องถิ่นหลายแห่งตามภูมิภาคต่างๆ ของประเทศมีการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว จนทำให้ทั้ง **ภูมิวัฒนธรรม นิเวศวัฒนธรรม และชีวิตวัฒนธรรม** ที่เคยมีมาแต่สมัยสังคมชาวนาเกิดภาวะล่มสลาย และกำลังเพิ่มความขัดแย้งและความรุนแรงที่

นำไปสู่การขาดความรับผิดชอบทางศีลธรรมและจริยธรรมที่จะมีผลไปถึงความล่มสลายของความเป็นมนุษย์ซึ่งเป็นสัจธรรม

สาเหตุที่สำคัญอย่างหนึ่งของความล่มสลายดังกล่าวนี้ก็คือ **รัฐบาลตั้งแต่สมัยจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ เป็นต้นมาขาดความเข้าใจในเรื่องสังคมชาวนา** เพราะบรรดาผู้รู้และนักวิชาการ และผู้บริหารประเทศทั้งหลายมุ่งพัฒนาแบบแนวตั้ง คือจากข้างบนและข้างนอกเข้ามาข้างใน โดยคิดว่าคนในส่วนใหญ่คือคนในสังคมกสิกรรมปลูกข้าวที่แทบทุกครอบครัวและครัวเรือนมีความสามารถเป็น **ผู้ประกอบการ [Entrepreneur]** การพัฒนาจึงเป็นเรื่องของการส่งเสริมการผลิตทางเกษตรอุตสาหกรรมและอุตสาหกรรมที่ทุกคนต้องเรียนรู้ในการสร้างงานทำมาหากินแบบแข่งขันเพื่อให้มีผลผลิตเพิ่มขึ้นโดยไม่มีขีดจำกัด แต่ไม่เคยนึกถึงว่าคนเป็นจำนวนมากที่มีพื้นฐานมาจากสังคมชาวนานั้นไม่มีศักยภาพในการที่จะพัฒนาให้เป็นผู้ประกอบการได้

โดยเหตุนี้เมื่อทางรัฐบาลต้องการกระตุ้นเศรษฐกิจของชาวบ้านด้วยการให้ทุนอุดหนุนเพื่อนำไปประกอบการ จึงประสบความล้มเหลวและนำไปสู่ความขัดแย้งทางสังคมตลอดมา โดยเริ่มแต่รัฐบาล ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช ในเรื่องเงินผันที่ทำให้ชาวบ้านเลิก **กิจกรรมของท้องถิ่น [Inter village cooperation]** ในการร่วมงานกันในการสร้างถนนหนทาง ลอกคูคลอง และการจัดการระบายน้ำ ทดน้ำร่วมกัน มาเป็นรอให้มีเงินผันมาแจกจ่ายจึงจะทำ

ในขณะที่ผู้มีอำนาจหน้าที่ในการจัดการเงินผันก็คือพวกกำนัน ผู้ใหญ่บ้าน ก็เลยถือโอกาสผันเงินไปให้แก่พวกพ้องของตน การมีอำนาจหน้าที่ในการจัดสรรเงินรัฐบาลนั้นได้ทำให้พฤติกรรมของกำนัน ผู้ใหญ่บ้าน เปลี่ยนไป แต่เดิมคนที่จะดำรงตำแหน่งนี้คือผู้ที่ชาวบ้านเห็นว่าเป็นผู้มีความสามารถและมีคุณธรรม แต่หลังจากการกระจายเงินอุดหนุนของทางรัฐบาล ผู้ที่เป็นกำนัน ผู้ใหญ่บ้าน ก็คือผู้หาเสียง ชื้อเสียงเข้ามาดำรงตำแหน่ง ซึ่งมีทั้งคนในและคนนอกที่มีความสามารถในการเป็นผู้ประกอบการทางเศรษฐกิจนั่นเอง

หลังจากรัฐบาล ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช แล้ว การให้ทุนอุดหนุนเศรษฐกิจชุมชนท้องถิ่นก็มีเรื่อยมาทุกรัฐบาล โดยเฉพาะรัฐบาลพรรคไทยรักไทยที่แล้วมา ถือว่าเป็นนโยบายสร้างประชานิยมด้วยการแจกเงินทุนเป็นจำนวนมากๆ ไปทุกหมู่บ้านทั่วราชอาณาจักร นับเป็นสิ่งที่นำไปสู่การทำลายสังคม สภาพแวดล้อม และทรัพยากรของท้องถิ่นอย่างมหาศาล เพราะเงินทุนนั้นจะเป็นประโยชน์แก่บรรดาชาวบ้านที่เป็นผู้ประกอบการ คือ พวกกำนัน ผู้ใหญ่บ้าน อบต. และพรรคพวก แต่ส่วนมากชาวบ้านทั่วไปคือพวกชาวนา [Peasant] ที่ประกอบการไม่เป็นก็กลายเป็นผู้นำเงินไปใช้ในสิ่งที่ฟุ่มเฟือยและเป็นหนี้สิน กลายเป็นคนไร้ฐานะไป

ดังนั้นจึงพอสรุปให้เห็นได้ว่าการพัฒนาประเทศแต่สมัยเกือบครึ่งศตวรรษ คือกว่า ๔๐ ปีที่ผ่านมาแต่ครั้งรัฐบาลจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ นั้น สังคมไทยเปลี่ยนแปลงแบบกระโดดผ่านสังคมชาวนาที่เป็นพื้นฐานมาแต่เดิม โดยการมองแบบทางตะวันตกที่เห็นว่าสังคมพื้นฐาน คือ *สังคมเกษตรกร [Farmer]* ที่ปัจเจกบุคคลมีความสามารถเป็นผู้ประกอบการได้ แล้วพัฒนาเข้าสู่ความเป็นสังคมอุตสาหกรรม จากการชี้แนะและกระทำโดยรัฐ เพื่อให้สอดคล้องกับความเจริญทางวัตถุของโลกจากภายนอก จนทำให้ในปัจจุบัน สังคมไทยคือสังคมอุตสาหกรรมที่แทบทุกหนแห่งถูกรอบงำไปด้วยกิจกรรมทางเศรษฐกิจแบบเกษตรอุตสาหกรรมและอุตสาหกรรมอื่นๆ แทบทุกรูปแบบ จนคนรุ่นใหม่ในปัจจุบันกลายเป็นผู้ที่ไม่รู้จักตัวเองและรากเหง้าความเป็นมาในอดีต มองตนเองในลักษณะปัจเจกที่ถูกครอบงำโดยสิ่งที่เป็นวัตถุนิยม ขาดความเข้าใจในด้านศีลธรรม จริยธรรม และความเป็นมนุษย์โดยสิ้นเชิง

การศึกษาเรื่อง *นครแพร่ จากอดีตมาปัจจุบัน* ในงานวิจัยนี้จึงเป็นเรื่องเกี่ยวกับภาพรวมของการเปลี่ยนแปลงทางสังคม-วัฒนธรรมในสามมิติจากกว้างมาแคบ คือ **จากภูมิวัฒนธรรมมาถึงนิเวศวัฒนธรรม และชีวิตวัฒนธรรมตามลำดับ** โดยเฉพาะชีวิตวัฒนธรรมนั้นจะพยายามแตะต้องให้มากที่สุด เพราะเป็นเรื่องที่เกี่ยวกับคนแพร่โดยตรงในทางชาติพันธุ์ [Ethnicity] แต่ก็ไม่ได้ลืมนิเวศทางประวัติศาสตร์ของเมืองแพร่ที่เคยมีพัฒนาการเป็นนครรัฐแห่งหนึ่งในดินแดนภาคเหนือของประเทศไทยที่รู้จักกันในนามของล้านนา ซึ่งในท่ามกลางกระแสการเปลี่ยนทางเศรษฐกิจสังคมในสมัยปัจจุบัน เวียงแพร่อันเป็นศูนย์กลางของนครรัฐยังดำรงโครงสร้างทางกายภาพของเวียงได้ดีกว่าบรรดาเวียงทั้งหลายของล้านนา ไม่ว่าจะเป็นเชียงใหม่ ลำพูน ลำปาง และน่าน ซึ่งร่องรอยของความเป็นเวียงและเมืองในอดีตได้เปลี่ยนแปลงไปแล้วโดยสิ้นเชิง

เหตุนี้เวียงแพร่จึงเป็น **เมืองประวัติศาสตร์ที่ยังมีชีวิต [Living historic city]** ท่ามกลางบรรดาเมืองเก่าๆ ในล้านนา

ภูมิวัฒนธรรมของนครแพร่

โดยตำแหน่งทางภูมิศาสตร์ *นครแพร่* อยู่ในภาคเหนือของประเทศไทยเช่นเดียวกับบ้านเมืองในเขตแคว้นล้านนาอื่นๆ ที่ตั้งอยู่ในพื้นที่เป็นแอ่งและเป็นหุบ อันเป็นที่ว่างระหว่างเขา ภูมิประเทศทางภาคเหนือนี้เป็นทิวเขาที่แตกแยกมาจากปลายเทือกเขาหิมาลัย แล้ววาง

ตัวเป็นทิวลงมากล้ายกันกับนิ้วมือ โดยมีที่ราบลุ่มน้ำ ลำห้วย อยู่ระหว่างง่ามนิ้วมือ โดยมีลำน้ำสายใหญ่ๆ หล่อเลี้ยงถึง ๔ สายคือ ลำน้ำปิง วัง ยม และน่าน เป็นเหตุให้ตามลุ่มน้ำดังกล่าวนี้เกิดมีพัฒนาการทางสังคมของผู้คนขึ้นเป็นนครรัฐ เช่น เชียงใหม่ ลำพูน ลำปาง เชียงราย พะเยา น่าน และแพร่

ถ้าพิจารณาแบ่งลักษณะภูมิประเทศตามลุ่มแม่น้ำระหว่างทิวเขาดังกล่าว ก็อาจกล่าวได้ว่า บรรดาบ้านเมืองในเขตแคว้นล้านนาที่กล่าวมานี้ล้วนตั้งอยู่ในบริเวณลุ่มน้ำปิง วัง ยม น่าน ตอนบนทั้งสิ้น

ต่ำลงมาในเขตจังหวัดตาก สุโขทัย อุตรดิตถ์ กำแพงเพชร พิจิตร และนครสวรรค์ ที่มีลำน้ำทั้งสี่ไหลผ่านก็นับเนื่องเป็นบริเวณลุ่มน้ำปิง วัง ยม น่าน ตอนล่าง เป็นที่ตั้งของบรรดาบ้านเมืองในแคว้นสุโขทัย เพราะฉะนั้นหากพิจารณาภูมิประเทศแล้ว ทั้งเขตแดนล้านนาและสุโขทัยต่างก็อยู่ในบริเวณลุ่มน้ำปิง วัง ยม น่าน ด้วยกัน เลยเป็นเหตุให้ทางราชการแบ่งเขตการปกครองเป็นภาคเหนือตอนบน คือ เขตแคว้นล้านนา กับภาคเหนือตอนล่างในเขตแคว้นสุโขทัยไป ซึ่งก็ขัดกับความเป็นจริงทางภาษาและวัฒนธรรม ที่ผู้คนในเขตแคว้นสุโขทัยมีภาษาและวัฒนธรรมที่เป็นแบบภาคกลางมากกว่าแบบภาคเหนือในเขตแคว้นล้านนา

ความเป็นภูมิวัฒนธรรมของนครแพร่ก็เป็นบ้านเมืองและผู้คนที่พัฒนาขึ้นในภูมิภาคที่เป็น **แอ่ง [Basins]** และ **หุบ [Valley]** ในลุ่มน้ำยม ที่มีต้นน้ำอยู่ที่ภูเขาในเขตอำเภอปง จังหวัดพะเยา ไหลผ่านบริเวณหุบ [Valley] อันเป็นที่ราบแคบระหว่างเขามายังอำเภอเชียงม่วน โดยมีลำห้วยเล็กใหญ่ไหลลงจากเขาทั้งสองด้านมาสมทบ ทำให้พื้นที่ของหุบบางแห่งป่องกลาง เป็นที่ชุ่มน้ำและมีหนองบึงคล้ายกับแอ่งเล็กๆ เป็นที่รวมสายน้ำ ทำให้ลำน้ำยมใหญ่ขึ้นก่อนที่จะไหลผ่านพื้นที่หุบแคบๆ ลงไปทางใต้ไปยังตำบลสะเอียบ อันเป็นบริเวณหุบกว้างที่มีที่ราบลุ่มและมีลำห้วยหลายสายไหลมาสมทบ นับเนื่องเป็นแอ่งเล็กๆ [Small basin] ที่ทำให้คนเข้ามาตั้งถิ่นฐานเป็นบ้านเป็นเมืองได้

พื้นที่แอ่งเล็กๆ ภายในหุบใหญ่นี้ก็คือถิ่นวัฒนธรรมที่ผู้คนเข้ามาตั้งถิ่นฐานสร้างบ้านแปงเมืองกัน โดยเหตุนี้ยังกล่าวได้ว่า พื้นที่ของหุบแม่ยมจากอำเภอปงผ่านอำเภอเชียงม่วนมาถึงตำบลสะเอียบ เป็นที่ซึ่งมีทั้งหุบแคบ [Small basin] และหุบกว้าง บริเวณที่เป็นหุบกว้างเช่นที่อำเภอปง อำเภอเชียงม่วน และตำบลสะเอียบ ก็เป็นแหล่งที่ผู้คนเข้ามาสร้างบ้านแปงเมือง เกิดเป็นเมืองปง เมืองเชียงม่วน และเมืองสะเอียบ ซึ่งมีฐานะเป็นเมืองด่านเล็กๆ เช่นที่ลำน้ำยมจะไหลผ่านหุบแคบลงสู่พื้นที่ราบลุ่มเป็นแอ่งใหญ่ [Basin] ของเมืองสอง ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของแอ่งเมืองแพร่

- คอย, ม่อน, เขา เขตที่ราบลุ่ม น้ำสายหลัก วัด
 อ่างเก็บน้ำ เขตที่ราบเชิงเขา น้ำสายย่อย หมู่บ้าน
 เขตที่สูง คลองส่งน้ำ โรงเรียน

ดอย, ม่อน, เขา
 เขตที่ราบลุ่ม
 น้ำสายหลัก
 วัด

อ่างเก็บน้ำ
 เขตที่ราบเชิงเขา
 น้ำสายย่อย
 หมู่บ้าน

เขตที่สูง
 คลองส่งน้ำ
 โรงเรียน

▲ ต้นลำไยมาจากอำเภอปงไหลเข้สู่อำเภอเชียงม่วน จังหวัดพะเยา ก่อนจะไหลมายังอำเภอสอง จังหวัดแพร่

หุบแม่ยมตั้งแต่อำเภอปงลงมาจนถึงอำเภอสองนั้นเคยเป็นเส้นทางคมนาคมโบราณจากเมืองแพร่ผ่านเมืองสองไปยังเชียงใหม่ เพื่อต่อไปยังบ้านเมืองในกลุ่มน้ำปิงซึ่งมี เมืองพะเยาเป็นเมืองสำคัญ และ เมืองปง ที่เป็นเส้นทางข้ามเขาสันปันน้ำไปยังบ้านเมืองในกลุ่มแม่น้ำน่าน เช่น เมืองบัว อีกที่หนึ่ง การเป็นเส้นทางคมนาคมและยังมีแอ่งเล็กๆ ที่สร้างบ้านแปงเมืองได้นี้ ทำให้ภูมิประเทศ ป่าเขา ลำน้ำ และลำห้วยสองฝั่งน้ำยมมีความเป็นภูมิวัฒนธรรมขึ้นมา เพราะเป็นพื้นที่และสภาพแวดล้อมที่ผู้คนเข้ามาตั้งถิ่นฐานใช้สติปัญญาในการปรับตัวเข้ากับสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ เพื่อให้เกิดความรู้และภูมิปัญญาในด้านเศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรม เป็นการดำรงชีวิตรอดร่วมกัน

ความเป็นภูมิวัฒนธรรมนั้นสะท้อนให้เห็นจากบรรดาชื่อของสถานที่ทั้งทางธรรมชาติ ประวัติศาสตร์และวัฒนธรรม เช่น ชื่อภูเขาในนามของดอยหรือภู เป็นต้น ซึ่งลำน้ำลำห้วยที่ไหลผ่านท้องถื่น (นิเวศวัฒนธรรม) ต่างๆ รวมทั้งชื่อของพืชพันธุ์ ต้นไม้ และสัตว์ เป็นต้น

คนในพื้นที่ซึ่งเป็นหุบหรือแอ่งเดียวกันจะรู้จักสิ่งเหล่านี้เหมือนกัน รวมทั้งรู้จักและเข้าใจว่าอะไรอยู่ในท้องถื่นของตน อะไรที่เป็นของร่วมกัน จากความรู้ความเข้าใจดังกล่าวทำให้มีการสร้างและอธิบายความหมายในรูปแบบของตำนาน นิทาน และสัญลักษณ์ต่างๆ ที่ถ่ายทอดแก่กันด้วยลายลักษณ์และการเล่าขาน รวมทั้งการพบปะในการประกอบพิธีกรรมทางศาสนาและไสยศาสตร์ร่วมกัน สิ่งที่น่าสังเกตจากการเดินทางเข้าไปในหุบแม่ยมจากสะเอียบจนถึงเมืองปงก็คือ ได้แลเห็นการขยายตัวของภูมิวัฒนธรรมและนิเวศวัฒนธรรมไปในพื้นที่และภูมิประเทศที่ห่างไกลผู้คนระหว่างเมืองต่อเมือง

แต่ก่อนเมืองปง เมืองเชียงใหม่ และสะเอียบจะมีพื้นที่ว่างระหว่างกัน มาบัดนี้การขยายตัวของการตั้งถิ่นฐานได้ทำให้ช่องว่างหรือระยะห่างดังกล่าวเชื่อมต่อกัน จึงปรากฏการให้ชื่อของภูเขา ป่าดง และลำน้ำลำห้วยเพิ่มขึ้น เพื่อให้เกิดท้องถื่นที่เป็นชุมชนบ้านและเมืองเพิ่มขึ้น

จากหุบแม่ยมจากตำบลสะเอียบ ลำน้ำยมไหลผ่านพื้นที่แคบๆ ในหุบเขาลงสู่ที่ราบของแอ่งเมืองสองในเขตอำเภอสอง แอ่งนี้เป็นที่รวมของลำน้ำสำคัญ ๒ สาย คือ ลำน้ำยม ที่มาจากอำเภอปงดังได้กล่าวมาแล้วกับ ลำน้ำงาว ที่ไหลมาจากทางเหนือจากเทือกเขาในเขตอำเภองาว จังหวัดลำปาง หุบเขาแคบๆ ที่ลำน้ำงาวไหลลงมานั้นยังมีภูมิประเทศที่เป็นธรรมชาติที่เพ็งมีการบุกเบิกเป็นชุมชนเมื่อไม่นานมานี้ ลำน้ำงาวพบกับลำน้ำยมในบริเวณที่เรียกว่า สบงาว และกลายเป็นลำน้ำเดียวกันลงสู่ที่ราบลุ่มแอ่งเมืองสอง ณ บริเวณเมืองสองนี้เป็นที่ที่มีลำน้ำสองไหลลงจากเทือกเขาทางด้านตะวันออกลงออกมาออกที่ลุ่มน้ำยม

ชุมชนในกลุ่มน้ำาวเขตอำเภองาว

ดอย, ม่อน, เขา	เขตที่ราบลุ่ม	น้ำสายหลัก	วัด
อ่างเก็บน้ำ	เขตที่ราบเชิงเขา	น้ำสายย่อย	หมู่บ้าน
	เขตที่สูง	คลองส่งน้ำ	โรงเรียน

ชุมชนในกลุ่มน้ำยม บริเวณลำน้ำยมและลำน้ำงาวสบกกัน

ดอย, ม่อน, เขา	เขตที่ราบลุ่ม	น้ำสายหลัก	วัด
อ่างเก็บน้ำ	เขตที่ราบเชิงเขา	น้ำสายย่อย	หมู่บ้าน
	เขตที่สูง	คลองส่งน้ำ	โรงเรียน

▲ ลำน้ำงาวที่ไหลผ่านแอ่งที่ราบเมืองสองและสบกกับน้ำยมที่ปากงาว

แอ่งเมืองสองนับเนื่องเป็นนิเวศวัฒนธรรมที่มีการสร้างบ้านแปงเมือง ดังเห็นได้จากการมีร่องรอยของเวียงโบราณแต่สมัยล้านนา ๒ แห่ง คือ เวียงสองและเวียงเทพ มีพระบรมธาตุเจดีย์ มีวัดและชุมชนหมู่บ้านหลายแห่งอย่างต่อเนื่องมาจนปัจจุบัน เวียงสองตั้งอยู่ริม

ลำน้ำสองบนที่ลาดลงมาจากเขา มีร่องรอยของคูน้ำและคันดินสลับซับซ้อน รวมทั้งภายในบริเวณเมืองมีความโดดเด่น แสดงการเป็นแหล่งที่อยู่อาศัยและศาสนสถานหลายแห่ง การกระจายตัวของเศษภาชนะดินเผาทั้งแบบเผารวมเผา เผาแกร่ง และเผาเคลือบ แสดงให้เห็นชัดว่าเป็นเวียงที่มีคนอยู่อาศัยมากและต่อเนื่อง รวมทั้งมีความสำคัญขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ ๒๑ เป็นต้นมา อันเป็นเวลาที่นครแพ่งถูกรวมเข้าเป็นส่วนหนึ่งของแคว้นล้านนาในสมัยพระเจ้าติโลกราช มหาราชแห่งนครเชียงใหม่

ส่วน *เวียงเทพ* นั้นมีเพียงร่องรอยของแนวกำแพงดินและคูน้ำเหนือให้เห็นได้ชัดใกล้กันกับลำน้ำยม แต่ภายในตัวเวียงพบซากของโคกเนินที่เป็นศาสนสถานน้อย อีกทั้งเศษกระเบื้องถ้วยชามที่สะท้อนให้เห็นถึงการอยู่อาศัยก็กระจายอยู่ไม่มาก มีลักษณะบางอย่างที่แสดงการอยู่อาศัยของผู้คนในช่วงเวลาสั้นๆ เช่นในเวลามีศึกสงคราม เพราะแอ่งเมืองสองนั้นนับเนื่องเป็นเมืองหน้าด่านที่การคมนาคมและเส้นทางเดินทัพจากเมืองพะเยาและเมืองน่านผ่านไปมาถึงเมืองแพ่ง แอ่งเมืองสองมีพื้นที่ราบกว้างขวางพอสำหรับทำชลประทานแบบเหมืองฝายที่ทำให้ผู้คนเข้ามาตั้งถิ่นฐานเป็นบ้านเป็นเมืองได้อย่างมีการสืบเนื่อง ซึ่งก็แลเห็นได้จากชุมชนท้องถิ่นของเมืองสองในปัจจุบันที่มีการเติบโตเป็นอำเภอและมีย่านตลาดใหญ่โต

การที่มีผู้คนตั้งถิ่นฐานอยู่อาศัยอย่างสืบเนื่องมาจนปัจจุบันนี้ ทำให้เมืองสองกลายเป็นเมืองสำคัญในตำนานประวัติศาสตร์ของเมืองแพ่งในนามของ *เมืองพระเพื่อนพระแพง* ในวรรณคดีเรื่อง *พระลอ* ที่เชื่อกันว่าแต่งขึ้นในสมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี เมื่อมีการตื่นตัวค้นคว้าเรื่องราวโบราณคดีขึ้นแต่สมัยรัชกาลที่ ๕-๖ ก็ทำให้มีผู้เชื่อว่า เมืองในวรรณคดีของเรื่องนี้มีความเป็นจริงทางประวัติศาสตร์ ได้มีการศึกษาบรรดาเมืองโบราณต่างๆ ในเขตแคว้นล้านนา และให้ความเห็นว่าเมืองสองในเขตจังหวัดแพร่ก็คือ *เมืองสอง* ในตำนานเรื่อง *พระลอ* ลำน้ำสองก็ถูกตีความว่าเป็น *ลำน้ำกาหลง* และพระสวญเจดีย์ที่สำคัญของเมืองก็ถูกกำหนดให้เป็น *พระธาตุพระลอ* เกิด *ศาลเจ้าปู่สรวงพราย* เป็นที่เคารพของผู้คนทั้งในเขตเมืองและคนภายนอกที่ผ่านไปมา แต่ที่สำคัญมีการเล่าขานกันว่าภูเขาคือเป็นขุนน้ำและต้นน้ำของเมืองสองทางด้านตะวันออกของเมืองคือ *เขาปู่เจ้าสรวงพราย* จากแอ่งเมืองสองลำน้ำยมไหลผ่านที่ราบลุ่มในเขตบ้านห้วยซอน บ้านทุ่งน้าว บ้านแม่ทะ บ้านวังหลวง บ้านห้วยคงเจริญ เข้าสู่ที่ราบกว้างใหญ่ของแอ่งเมืองแพ่งที่มีลำห้วยและลำน้ำหลายสายไหลลงจากเทือกเขาทางเหนือ ทางตะวันตก และทางตะวันออกลงมารวมกับลำน้ำยมที่ทำให้พื้นที่ของแอ่งเป็นที่ราบลุ่ม มีน้ำบริบูรณ์เพื่อการเกษตรกรรมที่กว้างใหญ่

แสดงที่ตั้งของเวียงสองที่บ้านธาตุพระลอ

ดอย, ม่อน, เขา	เขตที่ราบลุ่ม	น้ำสายหลัก	วัด
อ่างเก็บน้ำ	เขตที่ราบเชิงเขา	น้ำสายย่อย	หมู่บ้าน
	เขตที่สูง	คลองส่งน้ำ	โรงเรียน

แต่ลำน้ำสำคัญที่มารวมกับลำน้ำยมในแอ่งใหญ่นี้ได้แก่ ลำน้ำแม่คำมี ที่ไหลมาจากเทือกเขาทางด้านตะวันออกที่กั้นแอ่งแพร่ออกจากแอ่งน้ำในเขตจังหวัดน่าน ลำน้ำนี้ไหลผ่านหุบเขาเล็กๆ มาออกพื้นที่ราบของเขตอำเภอวังทอง ก่อนที่จะไปรวมกับลำน้ำยมในเขตบ้านแม่หลายในอำเภอเมือง จากบ้านแม่หลายลำน้ำยมขยายใหญ่ มีสภาพเป็นแม่น้ำไหลผ่านที่ราบลุ่มกว้างใหญ่ของแอ่งแพร่ ที่มีลำน้ำลำห้วยจากทิวเขาทั้งด้านตะวันตกและตะวันออกไหลลงมา

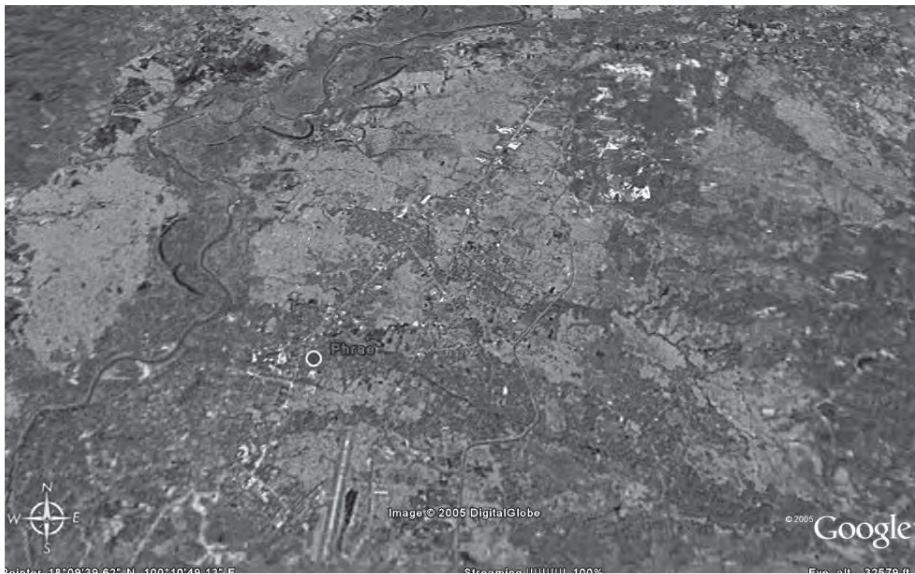
- คอย, ม่อน, เขา เขตที่ราบลุ่ม น้ำสายหลัก วัด
 อ่างเก็บน้ำ เขตที่ราบเชิงเขา น้ำสายย่อย หมู่บ้าน
 เขตที่สูง คลองส่งน้ำ โรงเรียน

▲ น้ำแม่คำมีเป็นสายน้ำเล็กๆ ที่ไหลไปรวมกับน้ำยมในเขตเมืองแพร่

ปัจจุบันเห็นการตั้งถิ่นฐานของบ้านเมืองภายในแอ่งได้ชัดเจน กล่าวคือ แม่น้ำยมมีลักษณะการไหลที่คดเคี้ยวเพราะลงสู่พื้นที่ราบลุ่มเกิดบริเวณลำนําคด ทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำมีที่ราบกว้างใหญ่เหมาะกับการตั้งถิ่นฐานมากกว่าทางฝั่งตะวันตก พื้นที่ดังกล่าวเริ่มตั้งแต่เขตอำเภอเมืองลงไปทางใต้ ผ่านอำเภอสว่างเม่นจนถึงอำเภอเด่นชัย **ที่ราบลุ่มทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำยมนี้เองที่มีผู้คนตั้งหลักแหล่งบ้านเมืองมาแต่โบราณ** เพราะได้อาศัยบรรดาลำน้ำลำห้วยที่ไหลลงจากเทือกเขาทางด้านตะวันออกในการทำเหมืองฝาย เพื่อจัดการน้ำอุปโภคบริโภคและการเพาะปลูกพืชพันธุ์ต่างๆ ในขณะที่ทางฝั่งตะวันตกเป็นเพียงที่ราบและทุ่งราบ

แคบๆ ที่แม่จะมีลำห้วยลำน้ำไหลลงจากเทือกเขาก็กตาม แต่ก็ไม่เหมาะในการจัดการน้ำกินน้ำใช้ของผู้คน เหตุนี้การเติบโตของชุมชนที่อยู่อาศัยและการเกษตรกรรมจึงเจริญขึ้นในสมัยหลังๆ ลงมา

▲ ลำน้ำยมไหลคดเคี้ยวทำให้พื้นที่ราบกว้างใหญ่ทางฝั่งตะวันออกของลำน้ำยมเหมาะแก่การตั้งถิ่นฐานและเพาะปลูก (ภาพจาก Google Earth)

สิ่งที่น่าสังเกตก็คือ **การตั้งถิ่นฐานของผู้คนในแถบนี้มักจะเกี่ยวข้องกับการทำป่าไม้** ซึ่งเป็นเศรษฐกิจสำคัญของเมืองแพร่ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๕ จนอาจกล่าวได้ว่า นับแต่เขตอำเภอสูงเม่นลงไปจนถึงอำเภอเด่นชัย มีแหล่งค้าไม้และบ้านเรือนที่สร้างด้วยไม้สักที่มีการนำเอาต้นซุงไม้สักมาทำเสาบ้านกันมากมาย เมืองแพร่จึงเป็นเมืองที่ทำไม้สักและมีรายได้จากไม้สักมากกว่าการเป็นเมืองปลูกข้าวและทำเกษตรกรรม

บริเวณอำเภอเด่นชัยคือบริเวณที่ราบลุ่มตอนล่างของแอ่งแพร่ เพราะจากบริเวณนี้ลำน้ำยมจะไหลคดเคี้ยวผ่านชอกเขาและหุบเขาไปทางตะวันตกและทางใต้ พื้นที่จึงเต็มไปด้วยป่าเขาที่อุดมสมบูรณ์ด้วยต้นสัก ซึ่งปัจจุบันมีการตัดไม้สักในลักษณะทำลายสภาพแวดล้อมกันเป็นอย่างมาก แต่ก่อนแทบไม่มีชุมชน แต่ปัจจุบันชุมชนรุ่นใหม่ขึ้นตามเส้นทางถนนที่ตัดผ่านไปยังจังหวัดลำปางและสุโขทัย แต่เมื่อแม่น้ำยมไหลผ่านชอกเขาและหุบเขาเข้าเขตอำเภอลองก็เข้าสู่พื้นที่ราบลุ่มเป็นแอ่งเล็กๆ แห่งหนึ่งคือ **แอ่งเมืองลอง** บริเวณที่มีลำน้ำแม่ลานไหลจาก

หุบเขาทางเหนือมาสบแอ่งเมืองลองนี้กินพื้นที่ตั้งแต่บ้านนาสารในหุบแม่ลาน ที่ลำน้ำแม่ลานไหลผ่านบ้านปินลงไปสกับแม่น้ำยมในบริเวณอำเภอลอง และทำให้แม่น้ำยมกว้างขึ้นก่อนที่จะผ่านบริเวณซอกเขาและหุบเขาเข้าสู่แอ่งที่ราบลุ่มในเขตอำเภอลอง

น้ำแม่ลานในแอ่งเมืองลอง

ดอย, ม่อน, เขา	เขตที่ราบลุ่ม	น้ำสายหลัก	วัด
อ่างเก็บน้ำ	เขตที่ราบเชิงเขา	น้ำสายย่อย	หมู่บ้าน
ทางรถไฟ	เขตที่สูง	คลองส่งน้ำ	โรงเรียน

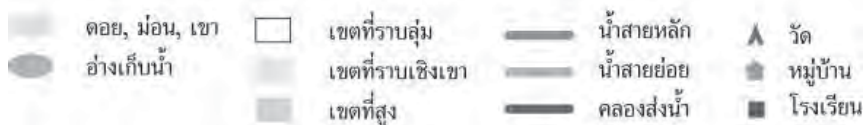
▲ น้ำแม่ลาน สายน้ำสำคัญของแอ่งเมืองลอง

ความสำคัญของแอ่งเมืองลองก็คือ เป็นบริเวณชุมทางของการคมนาคมและเส้นทางเดินทัพในสมัยโบราณระหว่างเมืองแพร่ เมืองลำปาง กับเมืองศรีสัชนาลัย สวรรคโลกและสุโขทัย อันนับเนื่องเป็นบ้านเมืองในกลุ่มน้ำยมตอนล่าง แอ่งเมืองลองมีพื้นที่รับน้ำเป็นที่ราบกว้างใหญ่อย่างชายฝั่งตะวันตกของแม่น้ำมูล เพราะมีลำน้ำลำห้วยไหลลงจากทิวเขาที่แยกกลุ่มน้ำยมออกจากพื้นที่ภูเขาในเขตจังหวัดลำปาง การตั้งถิ่นฐานของบ้านเมืองจะอยู่ในบริเวณนี้โดยเฉพาะบริเวณอำเภอลองและตำบลบ้านปินที่อยู่ริมลำน้ำแม่ลาน

บ้านปินเป็นบริเวณที่ทางรถไฟผ่าน มีสถานีรถไฟที่ทำให้เกิดย่านตลาดและบ้านเมืองแต่สมัยรัชกาลที่ ๕ ลงมา ในขณะที่ตัวอำเภอลองเป็นแหล่งศูนย์กลางของวัดพระธาตุห้วยอ้อหรือวัดศรีดอนคำ ที่เป็นศูนย์กลางศาสนาและพิธีกรรมของท้องถิ่น ต่จากบริเวณตัวอำเภอลองลงมาใกล้กับบริเวณที่ลุ่มน้ำแม่ลานสกับลำน้ำยมเป็นที่ตั้งของ เมืองลองโบราณ ที่มีคูน้ำและคันดินอยู่ทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำยม เมืองลองนี้มีฐานพระสถูปเจดีย์ที่เป็นพระบรมธาตุอยู่กลางเมือง ซึ่งน่าจะสร้างขึ้นแต่รัชกาลพระเจ้าติโลกราชในพุทธศตวรรษที่ ๒๑ ลงมา เมืองลองเป็นเมืองทางยุทธศาสตร์สำคัญของกองทัพล้านนาที่ทำสงครามกับกองทัพกรุงศรีอยุธยาในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ที่เกี่ยวข้องกับวรรณคดีลิลิตยวนพ่ายที่แต่งขึ้นเพื่อเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถในรัชกาลของสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ แห่งกรุงศรีอยุธยา

ทางตอนเหนือของแอ่งเมืองลองอันเป็นหุบเขาที่ลำน้ำแม่ลานไหลผ่านบ้านปินไปรวมกับแม่น้ำยมนั้นมีลำน้ำอีกสายหนึ่งคือ ลำน้ำแม่ตัว ซึ่งนับเป็นต้นน้ำของลำน้ำแม่ลาน ลำน้ำนี้มีต้นกำเนิดมาจากภูเขาทางด้านเหนือในเขตบ้านแปง ไหลลงสู่ที่ราบลุ่มที่เป็นหุบเหมาะกับการสร้างบ้านแปงเมือง มีภูเขาหินปูนที่มีถ้ำที่ผู้คนถือเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ ปัจจุบันพื้นที่ในหุบนี้ทั้งสองฝั่งน้ำแม่ตัว เกิดเป็นชุมชนในระดับตำบลที่มีผู้คนเข้ามาอยู่มากมาย มีวัดเก่าและแหล่งโบราณคดีตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์และประวัติศาสตร์ในสมัยล้านนา ชาวบ้านบอกว่ามีร่องรอยของเวียง คือ บริเวณที่มีคันดินและคูน้ำสร้างบนเนิน และเรียกชุมชนที่ตั้งอยู่ในหุบนี้ว่า **เวียงต้า** ในสมัยสงครามโลกครั้งที่ ๒ เวียงต้า คือแหล่งหลบภัยและปฏิบัติการของขบวนการเสรีไทยที่ผู้รู้ในท้องถิ่นได้ทำการศึกษาและบันทึกไว้ โดยตำแหน่งทางภูมิศาสตร์เวียงต้า นับเป็นชุมชนภายในหุบเขาที่เหมาะสมสำหรับหลบภัย และมีเส้นทางคมนาคมเข้าไปยังเมืองแพร่ที่อยู่ทางตะวันออกได้

ต่อจากแอ่งเมืองสอง แม่น้ำยมไหลผ่านซอกเขาและที่ราบลุ่มในเขตบ้านทุ่งแล้ง บ้านแม่ปัววก เข้าสู่ที่ราบลุ่มของแอ่งวังขึ้นอันเป็นที่ตั้งของอำเภอวังขึ้นในปัจจุบัน บริเวณนี้เป็นแอ่งยาวที่มีพื้นที่ราบลุ่ม มีลำน้ำลำห้วยจากเขาไหลลงมาหล่อเลี้ยงทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำยม ทำให้เกิดชุมชนบ้านเมืองมาแต่โบราณ มีร่องรอยของเวียงโบราณที่เป็นเมืองอยู่ริมฝั่งแม่น้ำยมฝั่งตะวันตก โดยตั้งอยู่ ณ บริเวณปากลำน้ำเก่าที่ไหลมาจากเทือกเขาทิศตะวันตกเฉียงใต้มาพบกับแม่น้ำยม โดยมี วัดพระธาตุปางสนุก เป็นพระธาตุประจำเมือง เมืองนี้ใช้ลำน้ำยมเป็นคูเมืองด้านตะวันออก โดยมีคูน้ำและกำแพงเมืองทางด้านตะวันตกยาวขนานไปกับแม่น้ำยม ณ วัดพระธาตุปางสนุกซึ่งเป็นวัดโบราณพบศิลาจารึกสมัยสุโขทัยหลักหนึ่งที่มีอายุอยู่ในสมัยพุทธศตวรรษที่ ๑๙ กล่าวถึง เมืองตรอกสลอบ และเจ้าเมือง ที่น่าสนใจก็คือบริเวณแอ่งวังขึ้นมีร่องรอยของลำน้ำแม่สร้อยที่ไหลผ่านหุบเขาที่มีที่ราบลุ่มจากบริเวณบ้านแม่หละ บ้านป่าสัก บ้านสองแคว มาพบกับแม่น้ำยมในบริเวณบ้านแม่สร้อย ซึ่งอยู่ต่ำกว่าจากเมืองโบราณที่อำเภอวังขึ้นลงมาเล็กน้อย หุบแม่สร้อยนี้เป็นเส้นทางโบราณที่เชื่อมบ้านเมืองในเขตแอ่งวังขึ้น จากต้นลำน้ำแม่สร้อยข้ามเขาไปยังห้วยแม่ปะสู่บ้านเมืองในแอ่งเมืองเถินในลุ่มน้ำวังในจังหวัดลำปาง

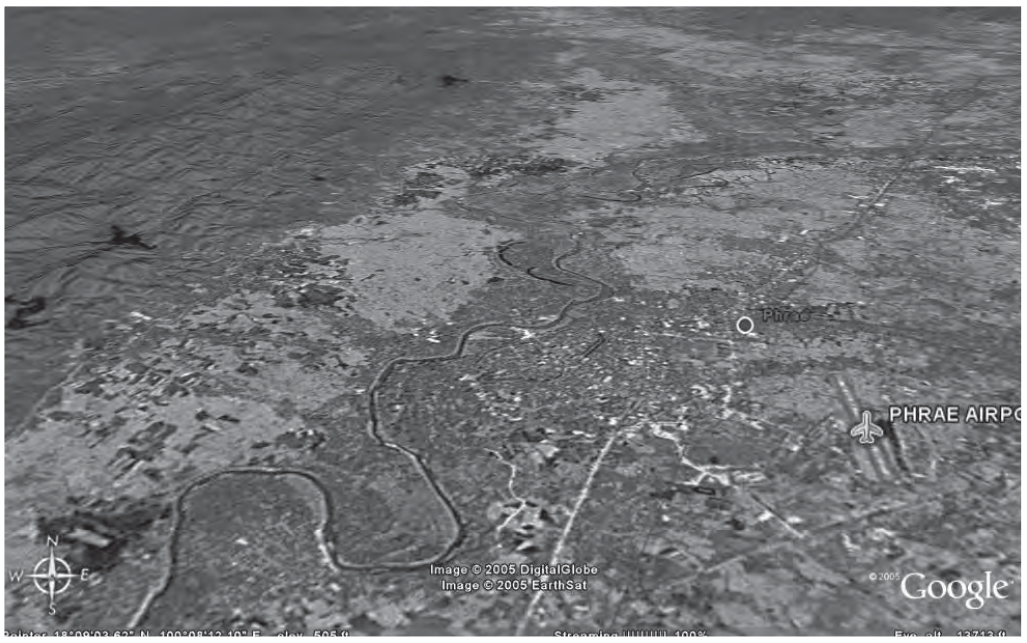

- ◀ น้ำแม่ต้า
สายน้ำสำคัญในเวียงต้า
เขตแอ่งเมืองลอง
ก่อนไหลลงน้ำแม่ยม

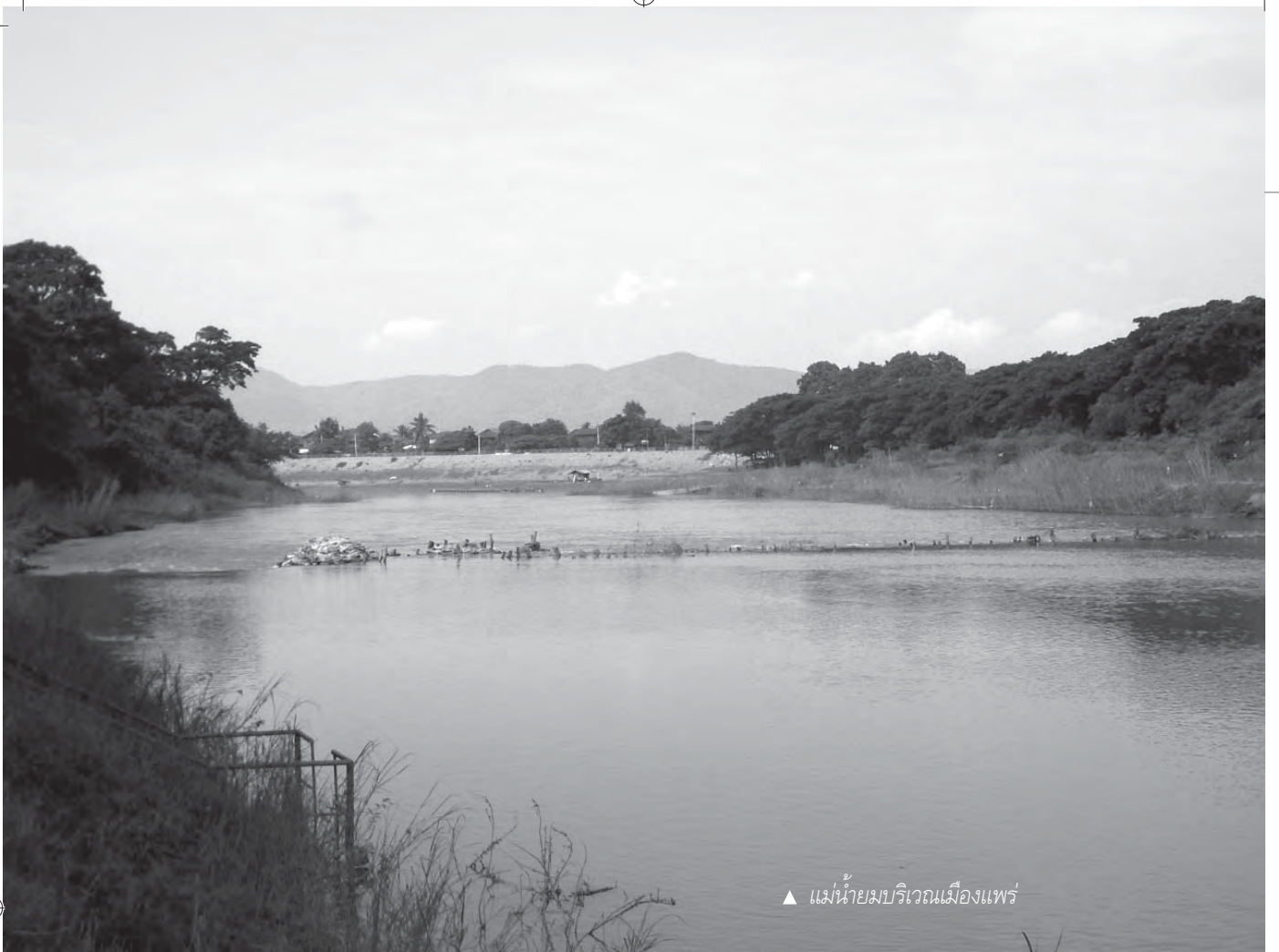
นิเวศวัฒนธรรม

ทั้งหมดที่กล่าวมาข้างต้นคือภูมิวัฒนธรรมอันเป็นเรื่องของภูมิประเทศ หุบและแอ่งที่ผู้คนเข้ามาสร้างบ้านแปงเมืองและปรับตัวเองเข้ากับสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติ สิ่งที่เป็นแกนสำคัญของการตั้งถิ่นฐานที่อยู่อาศัยก็คือ **น้ำ** ที่ต้องใช้อุปโภคบริโภคและทำการเพาะปลูก การจัดการน้ำจึงมีความหมายต่อการอยู่อาศัยของผู้คนในท้องถิ่นหนึ่งที่อยู่ในแอ่งและหุบ

แม่น้ำยม คือเส้นชีวิตของคนเมืองแพร่ที่ไหลผ่านหุบและแอ่งจนเกิดท้องถิ่นหรือนิเวศวัฒนธรรมอันเป็นพื้นที่ในการสร้างบ้านแปงเมืองหลายแห่ง สิ่งที่จะกล่าวต่อไปนี้คือบรรดานิเวศวัฒนธรรมที่เกิดเป็นบ้านเมืองของนครรัฐแพร่ ซึ่งในปัจจุบันนับเนื่องเป็นเขตการบริหารการปกครองที่เรียกว่า จังหวัดแพร่ ในที่นี้จะไม่นำเสนอในทุกนิเวศวัฒนธรรมตามที่มีอยู่ในภูมิวัฒนธรรมที่กล่าวมาแล้ว แต่จะนำเสนอเพียงบรรดานิเวศวัฒนธรรมสำคัญๆ โดยเฉพาะในเขตแอ่งที่ราบเมืองแพร่และสะเอียบ

▲ แม่น้ำยมที่ไหลผ่านแอ่งที่ราบเมืองแพร่ (ภาพจาก Google Earth)

▲ แม่น้ำยมบริเวณเมืองแพร่

นครแพร่หรือเวียงแพร่ เป็นศูนย์กลางของเมืองหรือนครแพร่ ตั้งอยู่บนที่ราบลุ่มริมฝั่งตะวันออกของแม่น้ำยมที่มีลักษณะการไหลคดเคี้ยวมากกว่าบริเวณอื่น จนทำให้เกิดมีกุดและบริเวณน้ำหลง [Oxbow lake] จึงเป็นบริเวณชุ่มน้ำและเป็นที่รับน้ำจากลำห้วยหลายแห่งที่ไหลลงมาจากเทือกเขาทางด้านตะวันออกและตะวันตกเฉียงใต้ โดยเฉพาะลำน้ำแม่แคมและลำน้ำแม่สายที่ไหลลงมาจากภูเขาสูงอันเป็นต้นน้ำ คือ ดอยช้างผาด่านและช้างผาแดง อันเป็นดอยศักดิ์สิทธิ์ที่สูงสุดของแอ่งแพร่ ลำน้ำทั้งสองไหลจากต้นน้ำในหุบเขา ผ่านเขาและตะพักที่สูงจากข้างในลงมายังตะพักต่ำข้างล่าง ผ่านแหล่งที่มีการตั้งถิ่นฐานบ้านเมือง หล่อเลี้ยงการเพาะปลูกบนพื้นราบ ทำให้เกิดการสร้างเหมืองและฝายแบ่งน้ำไปหล่อเลี้ยงผู้คนในชุมชนท้องถิ่นและการเพาะปลูกข้าวและพืชพันธุ์ต่างๆ

การไหลลงสู่ที่ราบลุ่มของลำน้ำเหล่านี้มีทั้งคุณและโทษ เพราะถ้าฝนตกชุกและต่อเนื่องจะทำให้เกิดน้ำป่าไหลบ่าลงมาจากเทือกเขาอย่างรวดเร็ว ทำให้เกิดน้ำท่วมฉับพลันแก่บ้านเรือนผู้คนตามชุมชนที่อยู่ในพื้นราบ ที่เป็นคุณก็คือการทำเหมืองฝายชักน้ำ เบบน้ำ จากลำห้วยเหล่านี้ไปเลี้ยงที่นาและแหล่งการเพาะปลูก โดยเฉพาะการชักน้ำจากลำแม่แคมและแม่สายเข้า

ไปยังหนองน้ำในเวียงแพร่เพื่อการอุปโภคบริโภค ซึ่งปัจจุบันหนองน้ำดังกล่าวนี้ต้นดินและถูกกลบเพื่อเป็นพื้นที่ในการก่อสร้างบ้านเรือนและสถานที่ในเมืองไปหมดแล้ว เพราะคนเมืองมีน้ำประปาเพื่อการบริโภคและอุปโภคแทน รวมทั้งบรรดาเหมืองฝายที่เคยมีมาแต่เดิมก็ลดน้อยไปอันเนื่องมาจากทางรัฐได้ขุดลำชลประทานจากเหนือลงใต้ได้ จนทำให้ทางน้ำธรรมชาติที่ไหลมาจากเขาสูงทางตะวันออกและตะวันออกเฉียงใต้หลายสายตันไป

การเปลี่ยนแปลงทางน้ำดังกล่าวทำให้ความรู้และความทรงจำเกี่ยวกับแหล่งน้ำกินน้ำใช้ และแหล่งต้นน้ำของผู้คนในเมืองยุคปัจจุบันแทบไม่หลงเหลืออยู่ ซึ่งเห็นได้จากการที่คนรุ่นใหม่ไม่รู้ และมีความรู้เกี่ยวกับข้างผาด่านและข้างผาแดงอันเป็นคอยักษ์กัณฐิทธิ์ที่เป็นต้นน้ำของลำน้ำลำห้วยที่ไหลลงมาหล่อเลี้ยงแหล่งเพาะปลูกและเป็นน้ำกินน้ำใช้ของคนเมือง

ช้างผาด่านและช้างผาแดงเป็นภูเขาคักดีลิทท์ที่เป็นประธานของภูมิทัศน์ทางจักรวาลของนครเมืองแพร์ที่คนรุ่นก่อนรู้จักและบอกเล่ากัน โดยเฉพาะบรรดาคนที่เป็นพรานป่าและพวกที่เข้าไปเก็บของป่าเพื่อการทำมาหากิน มีผู้คนเข้าไปตั้งถิ่นฐานกันภายในหุบเขาตามตะพักที่ลำห้วยไหลผ่านลงมา โดยเฉพาะการปลูกป่าเมืองและทำเหมือง จนเกิดกลุ่มชนเผ่าบนที่สูงที่เก็บของป่าและผลิตผลจากไร่มาแลกเปลี่ยนกับคนบนพื้นราบ ทำให้การตั้งถิ่นฐานบ้านเมืองของผู้คนในระยะแรกซึ่งย้อนหลังไปถึงสมัยก่อนประวัติศาสตร์เกิดขึ้นในบริเวณพื้นที่ราบบนตะพักที่ลาดลงจากเทือกเขาช้างผาด่านและช้างผาแดง พื้นที่ดังกล่าวนี้อยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๙ ลงมา ผู้คนนับถือพระพุทธศาสนา ได้สร้างวัดขึ้นตามชุมชนแต่ละแห่งมากมาย รวมทั้งมีการสร้างพระบรมธาตุเจดีย์ขึ้นตามที่สูงและบนเขา ได้แก่ **พระธาตุช่อแฮ พระธาตุจอมแจ้ง และพระธาตุดอยเล็ง** บริเวณสำคัญที่สุดที่มีการสร้างบ้านแปงเมืองอย่างต่อเนื่องก็คือ พื้นที่ตั้งแต่ **บ้านป่าแดง บ้านพันเชิง บ้านมุง บ้านธรรมเมือง บ้านป่อ บ้านตันไคร้** มายังบ้านกลาง นับเป็นชุมชนที่สัมพันธ์กับพระธาตุช่อแฮซึ่งเป็นหลักของนครแพร์

▼ ดอยช้างผาด่าน ภูเขาคักดีลิทท์และต้นกำเนิดลำน้ำหลายสาย
ที่หล่อเลี้ยงแ่งที่ราบเมืองแพร์

ภายในเขตวัดพระธาตุช่อแฮมีศาลไม้ใหญ่เป็นที่สถิตของ **ขุนลัวะอ้ายก้อม** ซึ่งน่าจะเป็นบรรพบุรุษของชนเผ่าบนที่สูง ซึ่งเคยตั้งถิ่นฐานอยู่บนเนินเขาที่ลาดลงมาจากข้างผาด่านและข้างผาแดง ขุนลัวะอ้ายก้อมเป็นหัวหน้าคนพื้นเมืองที่หันมานับถือพระพุทธศาสนา และมีบทบาทในการบำรุงพระพุทธศาสนา จึงได้มีการสร้างศาลบูชาไว้ในพื้นที่ของวัดพระธาตุช่อแฮ กล่าวกันว่าในงานบุญประเพณีไหว้พระธาตุหรือขึ้นธาตุแต่ก่อนก็มีประเพณีไหว้และสักการะขุนลัวะอ้ายก้อม ผู้กราบไหว้และดูแลพระบรมธาตุด้วย

◀ ศาลขุนลัวะอ้ายก้อม
ผู้ดูแลพระธาตุช่อแฮ
และพื้นที่ป่าแดง-ช่อแฮ

▲ การตั้งบ้านเรือนในแอ่งที่ราบเมืองแพร่

ตามที่กล่าวมาแสดงให้เห็นว่าบริเวณที่ลาดของตะพักเขาจากดอยช้างผาด่านและช้างผาแดงลงมาถึงบริเวณที่ราบลุ่ม ที่ราบเชิงเขา อันเป็นบริเวณที่มีพระธาตุช่อแฮเป็นศูนย์กลางนั้น เป็นพื้นที่ของการเกิดเป็นบ้านเป็นเมืองอย่างต่อเนื่อง พระพุทธศาสนาจากแคว้นสุโขทัยได้เข้ามาเป็นที่รับนับถือของผู้คนทั้งที่สูงและที่ราบลุ่มตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๙ เป็นต้นมา และได้ทำให้คนในแอ่งนครแพร่มีความสัมพันธ์กับกษัตริย์สุโขทัย โดยเฉพาะสมเด็จพระมหาธรรมราชาลิไท ดังมีกล่าวถึงในศิลาจารึกของสุโขทัยหลายหลัก เช่น จารึกวัดเขาสุมณภู ระบุว่าสมเด็จพระมหาธรรมราชาลิไททรงนำคนแพร่ คนเมืองบัว ไปไหว้พระพุทธรูปที่เมืองสุโขทัย รวมทั้งจารึก บูนหินจิตขุนจูด หลังรัชกาลสมเด็จพระมหาธรรมราชาลิไทกล่าวถึงการสาบานระหว่างกษัตริย์สุโขทัยและกษัตริย์เมืองน่านในการร่วมมือกันรบกับศึกทางกรุงศรีอยุธยา ก็ย่อมแสดงให้เห็นว่าสุโขทัยจะเกี่ยวข้องกันไม่ได้ ถ้าไม่เดินทางผ่านแพร่ ทางด้านศิลปกรรมพบว่าบรรดาพระพุทธรูปสำคัญของเมืองแพร่มีรูปแบบลักษณะคล้ายกับพระพุทธรูปสุโขทัยเป็นอย่างมาก จนราวพุทธศตวรรษที่ ๒๑ แพร่ก็ถูกผนวกเข้าเป็นส่วนหนึ่งของแคว้นล้านนาภายใต้การนำของพระเจ้าติโลกราช ผู้ทรงทำสงครามกับสมเด็จพระบรมไตร-

โลกนาถแห่งกรุงศรีอยุธยา ครั้นนั้นกษัตริย์สุโขทัยพระองค์หนึ่งคือพระยาอุไทยธรรม ผู้เคยเป็นเจ้าเมืองสองแควได้หนีไปเข้ากับทางล้านนา พระเจ้าติโลกราชโปรดให้ไปครองเมืองพะเยา ซึ่งเป็นเมืองเอกที่สำคัญในแอ่งเชียงรายของแคว้นล้านนา การขึ้นไปครองเมืองพะเยาของพระยาอุไทยธรรมนั้นต้องผ่านเมืองแพร่ขึ้นไป

ในทางประวัติศาสตร์เชื่อกันว่าพระยาอุไทยธรรมคือผู้นำการทำเครื่องปั้นดินเผาเคลือบไปเผยแพร่ตามเมืองสำคัญต่างๆ ในแอ่งเชียงราย และทำให้เกิดการผลิตเครื่องปั้นดินเผาเคลือบกันอย่างแพร่หลาย สิ่งที่น่าสนใจให้เห็นจากการพบภาชนะดินเผาเคลือบและเศษภาชนะที่มีแบบสุโขทัย เมืองพาน และพะเยา ซึ่งพบหลักฐานในบริเวณเวียงสองซึ่งเป็นเส้นทางที่ผ่านขึ้นไปยังพะเยา

จากบริเวณที่ราบเชิงเขาของบ้านเมืองในเขตป่าแดง-ซ่อแฮ ที่มีพัฒนาการมาแต่สมัยพุทธศตวรรษที่ ๑๙ ก็มีการขยายตัวลงสู่ที่ราบลุ่มชุ่มน้ำทางตะวันตกเฉียงเหนือใกล้กับฝั่งแม่น้ำยม อันเป็นบริเวณที่หล่อเลี้ยงโดยลำน้ำลำห้วยที่ไหลจากเขาตอยช้างผาด่านและช้างผาแดงมาลงแม่น้ำยม และบรรดาลำห้วยที่ไหลลงจากทิวเขาทางด้านตะวันตกผ่านที่ราบลุ่มต่ำมาบรรจบกับแม่น้ำยม แม่น้ำยมในบริเวณนี้กว้างใหญ่ขึ้น อีกทั้งไหลคดเคี้ยวทำให้เกิดพื้นที่สูงริมฝั่งน้ำพอเป็นที่ตั้งถิ่นฐานที่อยู่อาศัยได้ การขยายตัวดังกล่าวทำให้เกิดการสร้างเวียงแพร่ขึ้นเป็นศูนย์กลางของนครรัฐ ซึ่งอาจเกิดขึ้นราวพุทธศตวรรษที่ ๒๐ ลงมา เวียงแพร่เกิดขึ้นท่ามกลางที่ราบลุ่มที่มีน้ำจากลำห้วยและลำเหมืองหล่อเลี้ยงและตั้งอยู่บนฝั่งตะวันออกของแม่น้ำยม โดยรับน้ำจากลำน้ำและลำเหมืองของลำน้ำแม่แคมและแม่สายเข้ามาใช้ในการอุปโภคบริโภค น้ำกินน้ำใช้เหล่านี้ถูกกักเก็บไว้ในบริเวณหนองก่อนที่จะระบายลงสู่แม่น้ำยมที่อยู่ทางด้านตะวันตก

ด้วยเหตุที่เป็นพื้นที่ราบชุ่มน้ำจึงมีโอกาสน้ำท่วมจากน้ำป่าที่ไหลบ่ามาจากเทือกเขาทั้งทางด้านตะวันออกและตะวันตก อีกทั้งจากการเอ่อล้นของแม่น้ำยม **จึงทำให้การสร้างเวียงแพร่โดยเฉพาะกำแพงเมืองสูงใหญ่มั่นคงที่ไม่ป้องกันการรุกรานของข้าศึกศัตรูเพียงอย่างเดียว หากใช้เป็นเครื่องป้องกันน้ำท่วมในเวลาน้ำยมเอ่อล้นอีกด้วย** ลักษณะเช่นนี้เป็นเหตุให้การดูแลและบูรณะกำแพงเมืองให้ถาวรจึงดำรงอยู่เรื่อยมา แม้ว่าปัจจุบันการใช้กำแพงเป็นเครื่องป้องกันข้าศึกศัตรูหมดไปแล้วก็ตาม การไม่รื้อกำแพงเมืองทั้งหมดเพื่อการขยายเมืองตามแบบเมืองสมัยใหม่ [Urbanization] นับเป็นสิ่งสำคัญที่ทำให้พื้นที่อยู่อาศัยและพื้นที่ทางวัฒนธรรมที่เคยอยู่กันมาตามแบบประเพณีไม่ถูกทำลาย แม้ว่าในขณะนี้ทางเทศบาลและชาวบ้านได้รื้อทำลายและบุกรุกพื้นที่และก่อสร้างอาคารใหม่ๆ ขึ้นมาทำลายสภาพแวดล้อมทาง

วัฒนธรรมที่มีมาแต่สมัยโบราณก็ตาม

▲ กำแพงเวียงแพร์ หรือที่ชาวเมืองเรียกกันว่า “เมม”

เมืองแพร์เป็นเมืองประวัติศาสตร์ที่มีชีวิต เพราะมีการอยู่อาศัยกันมาอย่างต่อเนื่อง แต่สมัยล้านนา ดังเห็นได้จากศาสนสถานที่สำคัญ เช่น เจดีย์วัดศรีชุม เจดีย์วัดหัวข่วง วัดหลวง และวัดพระนอน เป็นต้น ยังคงเหลือให้เห็นและศึกษาในบริเวณวัดที่ไม่ร้าง ซึ่ง วัดหลวง น่าจะเป็นวัดสำคัญเพราะเป็นวัดใหญ่ แต่พระธาตุเจดีย์ได้รับการบูรณะเปลี่ยนแปลง สิ่งที่หลงเหลือให้เห็นเป็นวัดสำคัญก็คือ ชุมประตู่โค้งเกือกม้ามียอดลวดลายปูนปั้นประดับที่เป็นของแต่ครั้งรัชกาลพระเจ้าติโลกราชลงมา วัดอื่นๆ ในเขตเมืองที่เป็นวัดสำคัญของผู้คนแต่ละกลุ่มเหล่าในเมืองที่สร้างขึ้นในสมัยหลังลงมาก็มากมาย การเปลี่ยนแปลงในเรื่องสิ่งก่อสร้างคงเป็นเรื่องของบ้านเรือนที่อยู่อาศัย ซึ่งส่วนมากทำด้วยเครื่องไม้ที่มีรูปแบบและขนาดใหญ่โตขึ้น ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๕-๖ ลงมา ล้วนเป็นสถาปัตยกรรมที่ได้รับอิทธิพลของฝรั่งยุคอาณานิคม แต่ก็ปรับปรุงและปรับเปลี่ยนให้มีรูปแบบเฉพาะเป็นของตนเอง แต่การแบ่งเขตถนนและตรอกคงยังรักษารูปแบบเดิมอยู่ จนกล่าวได้ว่าเวียงแพร์เป็นตัวอย่างของเมืองล้านนาที่ยังไม่ถูกทำลายเหมือนเช่น เชียงใหม่ ลำปาง และน่าน ซึ่งก็อาจเปรียบได้กับเมืองหลวงพระบางของแคว้นล้านช้างในขณะนี้

ภูมินิเวศวัฒนธรรม ระบบความเชื่อ และประวัติศาสตร์ท้องถิ่น

วลัยลักษณ์ ทรงศิริ

๐ ภูมินิเวศวัฒนธรรม ๐

ภูมินิเวศ “แพร่”

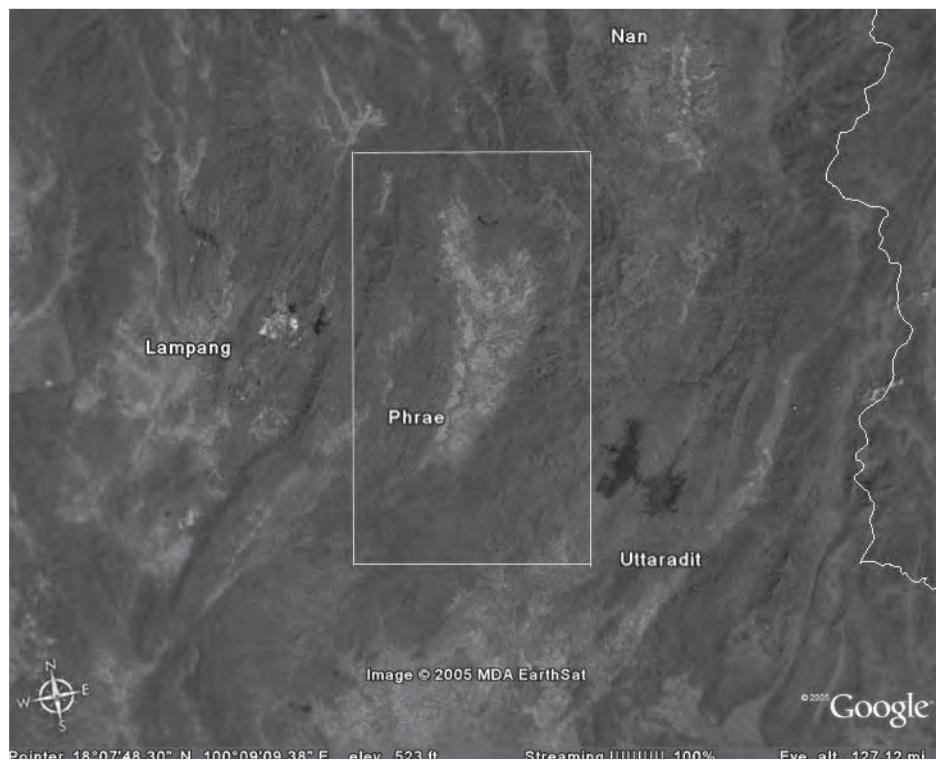
ชุมชนในเขตภาคเหนือส่วนใหญ่เลือกตั้งถิ่นฐานอยู่ใน **แอ่งที่ราบ [Basin]** ขนาดใหญ่หรือที่ราบใน **หุบเขา [Valley]** ที่มีขนาดเล็กกว่า และขนาดของพื้นที่ราบสัมพันธ์กับโครงสร้างทางสังคมของความเป็นบ้านหรือเมืองในระดับต่างๆ ภูมิศาสตร์ที่เป็นระบบนิเวศของผู้คนในพื้นที่ดังกล่าวอยู่ในสภาพแวดล้อมที่เป็นภูเขาหรือที่สูง ป่าเขา ดินน้ำและลำน้ำในระบบน้ำไหลสู่พื้นที่ราบซึ่งอยู่ในแอ่งหรือหุบเขา

ชุมชนระดับศูนย์กลางของรัฐแต่แรกเริ่มเช่นเชียงใหม่และลำพูนอยู่ใน **แอ่งที่ราบ เชียงใหม่-ลำพูน** ซึ่งเป็นพื้นที่ลุ่มน้ำขนาดใหญ่เหมาะแก่การทำเกษตรกรรม เป็นศูนย์กลางแลกเปลี่ยนค้าขายและเศรษฐกิจ รวมทั้งเส้นทางคมนาคมในระหว่างภูมิภาคเดียวกันและข้ามภูมิภาค เอื้อให้เกิดโครงสร้างของเมืองที่มีความซับซ้อน เช่นเดียวกับที่ราบใน **แอ่งเชียงใหม่-พะเยา** อันเป็นที่ตั้งของบ้านเมืองในระยะแรกเริ่มตามตำนานและหลักฐานทางโบราณคดี มีความอุดมสมบูรณ์เหมาะแก่การตั้งถิ่นฐานของบ้านและเมืองใหญ่ซึ่งเป็นศูนย์กลางการเดินทางและการค้าข้ามภูมิภาค

นอกจากนี้ในบริเวณภาคเหนือยังมีแอ่งที่ราบขนาดเล็กกว่าแอ่งที่ราบที่กล่าวมาแล้ว เป็นส่วนประกอบย่อย พัฒนาการของบ้านเมืองในแอ่งที่ราบเหล่านี้มีโครงสร้างและความซับซ้อนลดลงตามลำดับ ในแอ่งลำปาง แอ่งเมืองแพร่ และแอ่งเมืองน่าน ซึ่งเป็นเมืองที่เป็นศูนย์กลางการปกครองและเศรษฐกิจที่มีขนาดเล็กกว่า และสามารถเห็นขนาดและความซับซ้อนของชุมชนและท้องถิ่นในฐานะเป็นศูนย์กลางชุมชนระดับย่อยที่ไม่ใช่ศูนย์กลางขนาดใหญ่เท่ากับบ้านเมืองในแอ่ง เชียงใหม่-ลำพูน หรือ เชียงแสน-พะเยา

ในเทือกเขาเหล่านี้นอกจาก **แอ่งที่ราบ [Basin]** ขนาดใหญ่ดังที่กล่าวไปแล้ว พื้นที่ซึ่งเป็น **หุบเขา [Valley]** ภายในก็มีการตั้งถิ่นฐานในระดับหมู่บ้านขนาดเล็กหรือขนาดใหญ่ ซึ่งขึ้นอยู่กับว่าจะมีขนาดของพื้นที่ราบที่สามารถทำนาปลูกข้าวเลี้ยงผู้คนได้มากน้อยเพียงใด

▲ แอ่งที่ราบเมืองแพร่มีพื้นที่ราว ๑๔,๖๐๐ ตารางกิโลเมตร (ภาพจาก Google Earth)

สำหรับพื้นที่สูงตามไหล่เขาและใกล้ธารน้ำก็มีการอยู่อาศัยเช่นกัน ชาวบ้านเพาะปลูกข้าวและเก็บของป่าแลกเปลี่ยนซื้อขายกับผู้อาศัยบนพื้นที่ราบ ส่วนใหญ่จะมีกลุ่มชาติพันธุ์ที่ถูกละเลย

เรียกว่า “ชาวเขา” ซึ่งในความหมายทั่วไปคือผู้ที่เลือกตั้งถิ่นฐานในลักษณะนี้ มีโครงสร้างสังคมที่ไม่ซับซ้อนนัก แยกกันอยู่เป็นหมู่บ้านอิสระขนาดเล็กๆ และมีความสัมพันธ์กับผู้คนในพื้นที่ราบเป็นครั้งคราว แต่ละกลุ่มจะมีลักษณะทางชาติพันธุ์ ภาษา ความเป็นอยู่ และการดำรงชีวิตที่แตกต่างกัน

ในเขตล้านนายุคแรกเริ่มตั้งถิ่นฐานเป็นบ้านเมืองด้วยลักษณะของภูมิประเทศดังกล่าวข้างต้น ทำให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างการตั้งถิ่นฐานและภูมินิเวศวัฒนธรรมที่แบ่งแยกได้ชัดเจนในสองกลุ่ม คือ **ล้านนาตะวันตก** ที่ประกอบด้วยแอ่งเชียงใหม่-ลำพูนเป็นสำคัญ และ **ล้านนาตะวันออก** ที่ประกอบด้วยแอ่งที่ราบขนาดเล็กกว่าคือแอ่งที่ราบแพร่และน่าน เป็นบ้านเมืองที่มีลักษณะทางสังคม วัฒนธรรม และประวัติศาสตร์ที่ต่างไปจากทางฝั่งตะวันตก อีกทั้งบ้านเมืองในแอ่งที่ราบเชียงแสน-พะเยา ก็มีลักษณะแตกต่างเฉพาะตัวเช่นกัน แต่ก็มีลักษณะพิเศษทางภูมิศาสตร์ที่สามารถติดต่อได้สะดวกทั้งสองฝั่ง

บริเวณแอ่งที่ราบเมืองแพร่มีสภาพทางภูมิศาสตร์ที่ติดต่อได้สะดวกกับบ้านเมืองในกลุ่มเมืองสุโขทัย-ศรีสัชนาลัย และหลวงพระบางมากกว่าทางแอ่งเชียงใหม่-ลำพูน เมืองแพร่จึงรับเอาวัฒนธรรมและประเพณีทั้งจากหลวงพระบาง สุโขทัย และล้านนาซึ่งมีความสัมพันธ์ในเชิงเครือญาติ เช่นที่พบร่องรอยจากตำนานระหว่างพระร่วงกับพญางำเมืองและพญาเม็งรายจากพะเยาและเชียงราย

การกล่าวถึงเมือง “แพร่” ในที่นี้หมายถึงพื้นที่ตามเขตปกครองในปัจจุบัน จังหวัดแพร่อยู่ทางฝั่งตะวันตกของพื้นที่ภาคเหนือ ติดต่อกับภาคกลางด้านทิศใต้ที่จังหวัดอุตรดิตถ์ มีทั้งบริเวณที่เป็นภูเขาสูงและแอ่งที่ราบ พื้นที่การปกครองแบ่งออกเป็นอำเภอสูงเม่น เด่นชัย เมืองแพร่ ร้องกวาง หนองม่วงไข่ สอง ลอง และวังชิ้น

ทางทิศใต้ มีเขาพาสันระหว่างอำเภอด่านซ้าย อำเภอร้องกวาง กับอำเภอเมือง อำเภอลับแล จังหวัดอุตรดิตถ์ และอำเภอศรีสัชนาลัย จังหวัดสุโขทัย หากเดินทางผ่านเขาพาสันแล้วก็นับว่าเข้าเขตภาคเหนือซึ่งถือเป็นชนนี้มาแต่โบราณ **ทิศตะวันตก** เขตอำเภอสอง อำเภอลอง และอำเภอวังชิ้นติดกับอำเภอสบปราบ อำเภอแม่ทะ และอำเภอเถิน จังหวัดลำปาง **ทิศเหนือ** เขตอำเภอสองและอำเภอร้องกวางติดกับอำเภอเวียงสา จังหวัดน่าน อำเภอปง จังหวัดพะเยา และอำเภองาว จังหวัดลำปาง **ทิศตะวันออก** เขตอำเภอเมืองและอำเภอร้องกวางติดกับอำเภอเวียงสา อำเภอนาน้อย จังหวัดน่าน อำเภอท่าปลาและอำเภอลับแล จังหวัดอุตรดิตถ์ และแบ่งพื้นที่ทางภูมิศาสตร์ดังต่อไปนี้

เทือกเขาและที่สูง

แบ่งออกเป็น เขตเทือกเขา มีความสูงตั้งแต่ ๒๐๐-๑,๖๕๐ เมตร จากระดับน้ำทะเล ส่วนใหญ่เป็นป่าไม้และในอดีตเคยมีไม้สักมากที่สุด จนถึงปัจจุบันก็ยังเก็บรักษาผืนป่าสักทองที่ใหญ่ที่สุดไว้ได้ในบริเวณอุทยานแห่งชาติแม่ยม ส่วนพื้นที่ซึ่งเป็น ที่ราบลาดชัน ความสูงประมาณ ๑๖๐-๓๐๐ เมตร จากระดับน้ำทะเล พื้นที่ส่วนใหญ่เป็นที่รกร้างจากการทำสัมปทานป่า ชาวบ้านจึงเข้ามาใช้พื้นที่ปลูกพืชไร่ เช่น ข้าวโพด ถั่วเขียว และเลี้ยงสัตว์

เทือกเขาของจังหวัดแพร่มีอยู่ ๒ ทิวเขาใหญ่ คือ **เทือกเขาฝิ่ปันน้ำกลาง** ทอดตัวจากเหนือถึงใต้ผ่านอำเภอสองและอำเภอลองขึ้น เทือกเขานี้ไม่มียอดเขาที่โดดเด่นต่างจาก **เทือกเขาฝิ่ปันน้ำตะวันออก** ที่ทอดตัวจากเหนือถึงใต้ สันปันน้ำใช้แบ่งเขตจังหวัดแพร่และน่าน ยอดดอยที่สูงที่สุดคือดอยภูคา และมียอดดอยที่แบ่งพื้นที่ของแอ่งที่ราบและหุบเขาต่างๆ เช่น

ดอยหลวง อยู่ทางทิศเหนือของจังหวัดแพร่ แบ่งเขตอำเภอสอง จังหวัดแพร่ อำเภอยะยา จังหวัดน่าน และอำเภอยะยา จังหวัดพะเยา มีดอยหลวงภูคาเป็นยอดดอยสูงสุด **ดอยแม่เมือง** เป็นแนวเทือกเขาที่พาดยาวต่อกับดอยหลวง อยู่ทางตะวันออกของจังหวัดแพร่ แบ่งเขตอำเภอมืองแพร่ กับอำเภอยะยา จังหวัดน่าน มีเขาสูงที่สุดคือ **ดอยภูสถาน ดอยสามเฒ่า และดอยช้างผาด่าน** ส่วน **ดอยพญาผ่อ** กั้นเขตอำเภอมืองแพร่และอำเภอลอง จังหวัดอุดรดิตถ์ **ดอยแม่ต๋ำ ดอยขุนพวนน้อย** อยู่ทางทิศตะวันออกและทิศใต้ แบ่งเขตระหว่างอำเภอลองและอำเภอด่านซ้าย จังหวัดแพร่ กับอำเภอลับแล จังหวัดอุดรดิตถ์ **ดอยแม่ระนาง เขาพลึง ดอยหลวง** อยู่ทางทิศใต้ของจังหวัด แบ่งเขตอำเภอด่านซ้าย จังหวัดแพร่ กับอำเภอมืองอุดรดิตถ์ ช่องเขาพลึงนี้เป็นช่องเขาลำคัญที่เป็นเส้นทางคมนาคมติดต่อระหว่างจังหวัดแพร่กับภาคกลางมาแต่โบราณ

ม่อนชาต้อย ดอยชุมจิม ดอยแม่แหม ดอยหนองม้า ดอยผาหึง ดอยหลวง ดอยผาน้ำตัน ดอยขุนห้วยบ่อทอง ดอยแปหลวง อยู่ทางทิศตะวันตก แบ่งเขตแพร่และลำปาง **ม่อนกระทิง ดอยหน้าบาก** อยู่ทางทิศตะวันตกของอำเภอลอง แบ่งเขตอำเภอลองกับอำเภอลอง จังหวัดแพร่ **ดอยปลาก่อ** อยู่ทางทิศตะวันตกของอำเภอมืองแพร่ แบ่งเขตอำเภอมืองแพร่กับอำเภอลอง จังหวัดแพร่ **ดอยกึ่งคอกเมือง ดอยอ่าง และดอยขุนเขียด** แบ่งเขตอำเภอลองขึ้น จังหวัดแพร่ กับอำเภอมะทะ จังหวัดลำปาง **ดอยก่อ** อยู่ทางทิศตะวันตกของอำเภอด่านซ้าย แบ่งเขตอำเภอลองและอำเภอด่านซ้าย กับอำเภอลองและอำเภอลอง จังหวัดสุโขทัย **ดอยผาคำ** แบ่งเขตอำเภอมืองแพร่กับอำเภอลอง จังหวัดแพร่ และ **ดอยขุนห้วยฮ่อม** แบ่งเขต

อำเภอร่องกางกับอำเภอสอง จังหวัดแพร่

◀ เขาพลิ่งกั้นระหว่างอุตรดิตถ์กับแพร่ มีช่องเขาที่สำคัญเรียกว่าช่องเขาพลิ่ง เป็นเส้นทางคมนาคมระหว่างเขตที่สูงภาคเหนือและเขตที่ราบภาคกลางมาแต่โบราณ

◀ การทำถนนผ่านช่องเขาพลิ่งในอดีต

ลำน้ำสำคัญ

การที่มีภูเขาสูงล้อมรอบจึงเป็นต้นน้ำสำคัญสำหรับชีวิตชาวบ้านในการทำเกษตรกรรม ลำน้ำเล็กๆ สายย่อยๆ กว่า ๗๗ สายเหล่านี้ล้วนไหลลงสู่แม่น้ำยมที่มีต้นกำเนิดจากเทือกเขาในอำเภอบง จังหวัดพะเยา

แม่น้ำยมที่ไหลผ่านแอ่งที่ราบเมืองแพร่ ฝั่งตะวันตกของลำน้ำมีพื้นที่ราบน้อยกว่าฝั่งตะวันออก จึงมีชุมชนจำนวนมากตั้งถิ่นฐานอยู่นอกเวียงแพร่ รวมทั้งศูนย์กลางความศรัทธาคือพระธาตุช่อแฮก็อยู่บริเวณฝั่งตะวันออกของลำน้ำยม ในอดีตชาวบ้านไม่ได้อาศัยน้ำในลำน้ำยมทำเกษตรกรรมแต่อย่างใด จนกระทั่งมีการขุดคลองชลประทานที่เมืองสองน้ำนำน้ำจากแม่น้ำ

ยมลุ่มพื้นที่ภายใน อย่างไรก็ตามชาวบ้านก็ยังใช้ลำเหมืองจากน้ำ ๓ สายหลักทางเทือกเขาทางฝั่งนี้ คือ **น้ำแม่แคม น้ำแม่สาย และน้ำแม่กอน** ซึ่งมี ดอยช้างผาด่าน เป็นแหล่งต้นน้ำลำคัญเช่นเดิมมากกว่า

อำเภอเมืองแพร่

ดอย, ม่อน, เขา	เขตที่ราบลุ่ม	น้ำสายหลัก	วัด
อ่างเก็บน้ำ	เขตที่ราบเชิงเขา	น้ำสายย่อย	หมู่บ้าน
	เขตที่สูง	คลองส่งน้ำ	โรงเรียน

▲ ลำน้ำสายต่างๆ ไหลลงสู่ห้วยในอำเภอเมืองแพร่

-

▲ น้ำแม่แถม น้ำแม่สาย น้ำแม่ก้อน ยังคงเป็นแม่น้ำสายหลักที่ไหลลงสู่แม่น้ำยม
(ภาพจากคุณอำพร ปัญญาพยัคฆ์)

แอ่งที่ราบ

แบ่งได้เป็น ๒ บริเวณ คือ **แอ่งที่ราบเมืองแพร่** ประกอบด้วยพื้นที่บางส่วนของอำเภอสอง ร้องกวาง หนองม่วงไข่ เมืองแพร่ สูงเม่น และเด่นชัย พื้นที่ส่วนใหญ่อยู่ในอำเภอเมืองและเด่นชัย เป็นพื้นที่ราบขนาดใหญ่ประมาณ ๑๔,๖๐๐ ตารางกิโลเมตร มีลำน้ำยมไหลผ่านและมีลำน้ำสายเล็กๆ จำนวนมากไหลลงสู่ลำน้ำยมทั้งสองฝั่ง แม่น้ำยมเป็นลำน้ำใหญ่สายเดียวของภาคเหนือที่ยังไม่มีเขื่อนกั้นน้ำขนาดใหญ่ แอ่งที่ราบเมืองแพร่สูงจากระดับน้ำทะเลราว ๑๒๐-๒๐๐ เมตร พื้นที่ราบนี้ใช้เป็นที่อยู่อาศัยและทำเกษตรกรรม

- ▲ พื้นที่ราบในแอ่งเมืองแพร่เหมาะแก่การทำเกษตรกรรม
ซึ่งส่วนใหญ่อยู่ทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำยม

แอ่งที่ราบลอง ที่ต่อเนื่องกับ **แอ่งที่ราบวังซิ่น** โดยมีดอยปลาก่อขึ้น พื้นที่ส่วนใหญ่เป็นที่ราบลูกคลื่นซึ่งเล็กและแคบกว่าเมืองแพร่มาก ในแอ่งที่ราบลองนอกจากอำเภอลองซึ่งมีพื้นที่ราบอันอุดมสมบูรณ์แล้ว ยังมีเขตติดต่อกับแอ่งที่ราบเมืองแพร่ผ่านดอยผากลองคือ **เวียงต้า** ซึ่งภูมิประเทศเป็นที่ราบลอนลูกคลื่นสลับกับเนินเขา และมีภูเขาหินปูนที่มีถ้ำอยู่มาก ชื่อหมู่บ้านแถบนี้มักจะขึ้นต้นด้วยคำว่า **ต้า** มีลำห้วยแม่ต้าเป็นลำน้ำสายหลัก และเคยเป็นบริเวณที่มีป่าสักทองเป็นจำนวนมาก

บ้านเมืองในภูมิโนเวศ “แพร่”

ในเขตการปกครองของจังหวัดแพร่ปัจจุบันมีบ้านเมืองที่ตั้งถิ่นฐานตามสภาพแวดล้อมซึ่งเป็นที่ราบในแอ่งและหุบเขา โดยแบ่งได้เป็น ๒ เขตใหญ่ๆ คือ “**แอ่งที่ราบเมืองแพร่**” และ “**แอ่งที่ราบลองและแอ่งที่ราบวังซิ่น**” ซึ่งอยู่ต่อเนื่องกัน พื้นที่ราบเมืองแพร่มีขนาดกว้างใหญ่กว่ามาก และมีแม่น้ำยมเป็นลำน้ำสายหลักไหลผ่าน นอกจากนี้ยังมีลำห้วยลำธารสายอื่นๆ อีกมากมาย ทำให้ที่ราบเมืองแพร่มีความอุดมสมบูรณ์และเป็นเขตทำการเกษตรที่สำคัญส่วนอีกแห่งหนึ่งอยู่ทางตอนเหนือและตะวันออกของแอ่งที่ราบเมืองแพร่ แต่มีขนาดพื้นที่ราบเล็กกว่า ทั้งสองแห่งมีชุมชนบ้านเมืองที่สำคัญควรกล่าวถึงดังนี้

แอ่งที่ราบเมืองแพร่

แอ่งที่ราบเมืองแพร่มีชุมชนที่เป็นบ้านเมืองสำคัญๆ หลายแห่ง เช่น เมืองสองที่เป็นชุมชนมาแต่โบราณในอำเภอสอง เมืองลองและเวียงต้าในอำเภอลอง และกลุ่มเมืองที่เป็นศูนย์กลางทางการเมือง วัฒนธรรม และเศรษฐกิจ เป็นแหล่งเกษตรกรรมที่สำคัญที่สุดของเมืองแพร่ตั้งแต่บริเวณอำเภอร้องกวาง หนองม่วงไข่ เมืองแพร่ สูงเม่น และเด่นชัย และทั้งสามกลุ่มนี้นับได้ว่าเป็นชุมชนและบ้านเมืองที่เป็นตัวแทนทางวัฒนธรรมของความเป็นคนเมืองแพร่

เมืองสอง บริเวณที่ตั้งของอำเภอสองในปัจจุบันมีเมืองโบราณที่ชาวบ้านเรียกว่าเมืองสองอยู่ในตำบลบ้านกลาง ไม่ไกลจากตัวอำเภอในปัจจุบันนัก ระยะห่างราว ๓ กิโลเมตรบนที่ราบลุ่มแม่น้ำสองหรือที่เรียกกันในปัจจุบันว่า “น้ำกาหลง” ซึ่งเป็นลำน้ำสาขาของแม่น้ำยม

แสดงที่ตั้งของเวียงสองที่บ้านธาตุพระลอ

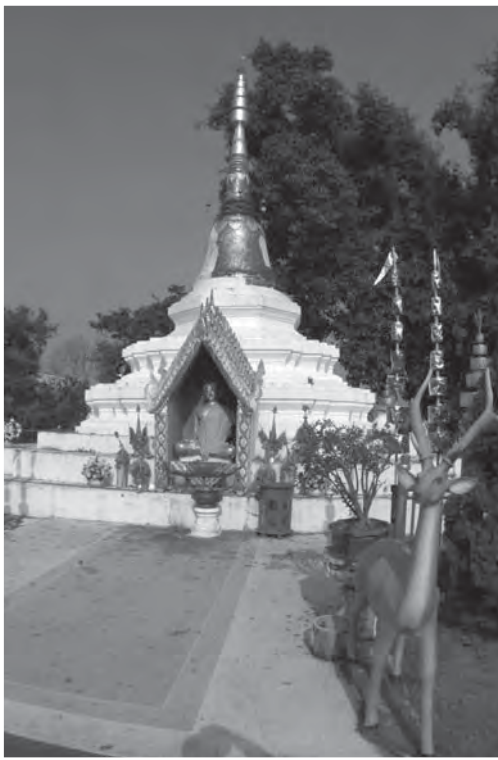
ดอย, ม่อน, เขา	เขตที่ราบลุ่ม	น้ำสายหลัก	▲ วัด
อ่างเก็บน้ำ	เขตที่ราบเชิงเขา	น้ำสายย่อย	🏠 หมู่บ้าน
	เขตที่สูง	คลองส่งน้ำ	🎓 โรงเรียน

▲ ที่ตั้งเวียงสองมีแม่น้ำสองหรือแม่น้ำกาหลงตามวรรณคดีลิลิตพระลอ

ลักษณะของเมืองโบราณแห่งนี้ตั้งอยู่บนเนินสูงประมาณ ๕ เมตร ครอบคลุมพื้นที่กว่า ๑๐๒ ไร่ คุ้มน้ำคันดินสามชั้นรูปร่างค่อนข้างเป็นวงรีสองส่วน กำแพงชั้นนอกสูงประมาณ ๓ เมตร ชั้นกลางสูงประมาณ ๔ เมตร ชั้นในสุดสูงประมาณ ๖ เมตร กำแพงมีฐานกว้างประมาณ ๑๐ เมตร คุ้รอบกว้างประมาณ ๓ เมตร ชั้นกลางกับชั้นนอกสุดกว้างประมาณ ๔ เมตร ช่องประตูเมืองแต่ละชั้นเปิดเหลื่อมสลับไว้ บริเวณนี้แต่เดิมเคยเป็นปรางทิพย์ มีสัตว์จำพวกเสือ หมี หมูป่า อยู่ชุกชุม ชาวบ้านไม่กล้าเข้าไปอยู่อาศัยเพราะหวาดกลัว แต่ปัจจุบันความเชื่อดังกล่าวลดลงทำให้ชาวบ้านแผ้วถางใช้พื้นที่ในการทำสวนทำไร่ แนวกำแพงเมืองบาง

ส่วนถูกทำลายไปอย่างน่าเสียดาย แม่น้ำสองหรือบางคนเรียกว่า แม่น้ำกาหลง ไหลผ่านทางทิศตะวันออกไปบรรจบกับแม่น้ำยมที่บ้านหนองใต้ กระแสน้ำสองไหลประชิดกำแพงเมืองด้านเหนือทำให้พังไปบางส่วน ต่อมากกระแสน้ำเปลี่ยนทางห่างจากกำแพงเมืองออกไป ทำให้บริเวณนั้นเกิดที่ราบ ผู้คนพากันอพยพเข้าไปอยู่ร่วมกันจนเกิดเป็นหมู่บ้านเรียกว่า “บ้านต้นผึ้ง” จากคำบอกเล่ามีชาวบ้านบางกลุ่มตั้งบ้านเรือนในเขตกำแพงเมืองบนเนินสูงเรียกชื่อว่า “บ้านเวียง” แต่ภายหลังได้อพยพย้ายบ้านลงมาจนหมดและทิ้งบ้านเวียงให้ร้างไป ด้วยเหตุผลว่าเป็นพื้นที่ต้องห้าม อยู่แล้วมีปัญหาไม่สงบสุข ปัจจุบันชาวบ้านที่อยู่ในพื้นที่ใกล้เคียงได้ใช้พื้นที่ในเขตกำแพงเมืองทำสวนผลไม้และทำไร่ข้าวโพด โดยไม่มีการออกเอกสารสิทธิ์ในการครอบครองเป็นการใช้พื้นที่ทำการเกษตรจนกำแพงและคูเมืองบางส่วนถูกทำลายไปอย่างน่าเสียดาย

ราว พ.ศ. ๒๔๕๘-๒๔๕๙ สร้างโบสถ์ซึ่งเป็นคนเงี้ยวได้จ้างคนมาถากถางและบูรณะบริเวณที่ตั้งของธาตุหินสั้มหรือพระธาตุพระลอในปัจจุบัน และสร้างวัดตามแบบเงี้ยว แต่เมื่อเสียชีวิตจึงขาดคนดูแลเอาใจใส่อย่างต่อเนื่อง พื้นที่บริเวณนี้จึงถูกทิ้งร้างไปอีกครึ่งหนึ่ง

▲ ธาตุหินสั้มหรือธาตุพระลอ ภายในวัดพระธาตุพระลอ

ราว พ.ศ. ๒๔๙๕ นายอำเภอสองผู้ที่สนใจเกี่ยวกับเรื่องของเก่า ได้ชักชวนชาวบ้านและข้าราชการในอำเภอสองช่วยกันบูรณะซ่อมแซมธาตุหินสั้มและตั้งชื่อใหม่ว่า ธาตุพระลอ ซึ่งใช้เรียกกันมาจนถึงปัจจุบัน หลังจากนั้นได้มีการบูรณะวัดพระธาตุพระลอ แล้วถางป่า ตัดถนนใหม่ผ่านแนวกำแพงเมืองเพื่อไปยังวัดพระธาตุพระลอ แทนถนนเดิมซึ่งอ้อมแนวกำแพงเมือง กำหนดวันไหว้พระธาตุตรงกับวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๖ เหนือ ซึ่งถือเป็นประเพณีที่ชาวบ้านได้กระทำสืบต่อกันมา

พ.ศ. ๒๔๙๕ มี “การทำสัมปทานป่าไม้” ที่เมืองแพร่ แต่ก็มี

ผลมายังเมืองสอง เพราะมีคนลาว คนหลวงพระบาง เข้ามาทำไม้ รับจ้างเป็นความช่าง เจียวเข้ามาทำการค้าขาย ชุมเข้ามาขายแรงงาน ได้เข้ามาตั้งรกรากอยู่ที่เมืองสอง ปี พ.ศ. ๒๔๔๗ ประมาณเดือนมีนาคมได้จัดทำพิธีหล่อพระพุทธรูปไว้เป็นพระประธาน โดยคณะกรรมการจัดทำพิธีในครั้งนั้นมีนายอำเภอสองเป็นประธาน ประกาศเชิญชวนให้ราษฎรนำทองมารวมกันแล้วตั้งชื่อพระพุทธรูปที่หล่อว่า “พระศรีสรรเพชญ์” ให้ถือว่าพระพุทธรูปองค์นี้เป็นพระพุทธรูปคู่บ้านคู่เมืองของชาวเมืองสอง เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๒ มีพระสงฆ์ขึ้นไปจำพรรษาเป็นรูปแรก ธาตุพระหล่อจึงเป็นวัดขึ้นมาดังที่พบในปัจจุบัน

อาจเป็นเพราะผังเมืองสองแบ่งออกเป็น ๒ ส่วน ชาวบ้านสูงอายุในพื้นที่เล่าว่า เมืองสองแบ่งออกเป็นเวียง ๒ เวียง คือ เวียงเหนือและเวียงใต้ การที่มีเวียงย่อยๆ สองเวียงอยู่ด้วยกันอาจเป็นที่มาของชื่อ เวียงสอง ที่เรียกกันมาจนถึงปัจจุบัน โดยเวียงเหนืออยู่ใกล้กับวัดพระธาตุพระลอ ปัจจุบันเป็นที่ตั้งของค่ายลูกเสืออำเภอสอง ส่วนเวียงใต้เป็นเวียงขนาดใหญ่กว่า อยู่ใกล้กับบ้านต้นผึ้ง ชาวบ้านที่อาศัยอยู่ใกล้เวียงสองเรียกว่า เวียงหินสั่ม เนื่องจากบริเวณนี้มีซากเจดีย์เก่าตั้งอยู่ ๑ องค์ ก่อด้วยศิลาแลงที่ชาวบ้านเรียกว่า “หินสั่ม” จึงเรียกว่า ธาตุหินสั่ม เมื่อมีการบูรณะใหม่จึงเรียกกันว่า “พระธาตุพระลอ” ปัจจุบันวัดร้างหลายแห่งถูกรื้อทำลายจนหมดสิ้นกลายเป็นพื้นที่ทำสวนทำไร่ของชาวบ้าน

เมืองสองเป็นเมืองที่ชาวแพร่และคนทั่วไปให้ความสนใจ เพราะเชื่อว่าเมืองสองคือเมืองสรองของพระเพื่อนพระแพงในลิลิตพระลอ ด้วยวิธีการประพันธ์และโครงเรื่องแบบโศกนาฏกรรม วรรณคดีสโมสรจึงยกให้เป็นยอดแห่งลิลิตเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๕ แต่นักวิจารณ์วรรณคดีในยุคสมัยหนึ่งยอมรับไม่ได้ เพราะเห็นว่าเป็นเรื่องที่ไร้ศีลธรรม มอมเมาในทางโลกีย์ ทั้งที่แก่นของเรื่องประเภทนี้เป็นการสะท้อนความเป็นจริงของชีวิตที่เป็นสากลและมีอยู่ทั่วไป เรื่องพระลอนี้นักวิชาการสันนิษฐานว่าน่าจะเป็นเรื่องเดียวกับนิทานหรือตำนานของชาวไทยใหญ่ในลุ่มน้ำสาละวิน เรื่อง เจ้าสามลอกกับนางอุบิม เพราะแก่นของเรื่องพระลอและเจ้าสามลอกเป็นโศกนาฏกรรมเช่นเดียวกัน นัก

▲ รูปปั้นพระลอ พระเพื่อน พระแพง
ภายในวัดพระธาตุพระลอ

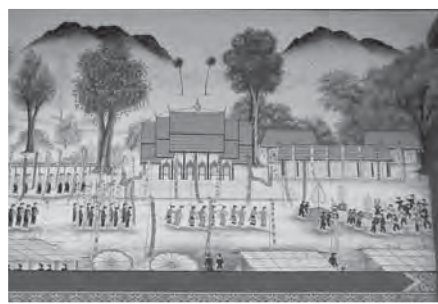
วิชาการส่วนใหญ่เชื่อว่าผู้แต่งลิลิตพระลอน่าจะเป็นกวีจากล้านนาที่เข้ามาอยู่ในราชสำนักของสมเด็จพระนารายณ์

หลายท่านเชื่อว่าพระลอเป็นเรื่องเล่าที่เคยเกิดขึ้นจริงและมีสถานที่จริงของบ้านเมืองในยุคหนึ่ง อาจารย์ฉันททิพย์ กระแสศิลป์ วิเคราะห์ในหนังสือประชุมวรรณคดีไทยภาค ๒ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๗ กล่าวว่า เนื้อเรื่องพระลอน่าจะเกิดขึ้นจริงในสมัยขุนเจือง เมื่อราวพุทธศตวรรษที่ ๑๗ ร่วมสมัยกับวรรณคดีทำนองหรือเจือง เรียกเมืองแมนสรวงว่าเมืองกาหลง เพราะอยู่ใกล้แม่น้ำกาหลง และในระยะนั้นมีการค้นพบเมืองโบราณเวียงกาหลงที่อำเภอเวียงป่าเป้า จังหวัดเชียงราย ก็มีการผูกโยงเรื่องราวไปถึงเวียงกาหลงซึ่งเป็นเมืองที่มีการผลิตเครื่องถ้วยชั้นดีในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๒๑-๒๒ ว่าเป็นเมืองแมนสรวงของพระลอ แต่ภายหลังนักวิชาการที่ศึกษาวรรณคดีเรื่องขุนเจืองหลายท่านเชื่อว่าแม่น้ำกาหลงน่าจะเป็นแม่น้ำโขงมากกว่า

การค้นคว้าวรรณคดีเรื่องพระลอในยุคหนึ่งของนักวิชาการส่งอิทธิพลต่อความเชื่อของคนในเมืองแพร่จนถึงปัจจุบันว่า **พระธาตุพระลอ** ที่แต่เดิมคือธาตุหินสั้มก็ถูกแปลงให้เป็นพระธาตุสำคัญของเมืองในช่วงเวลาใกล้เคียงกัน จนแม้แต่การสร้างพระพุทธรูปคู่เมืองสองก็เกิดจากฝ่ายปกครองและกำหนดชื่อเหมือนพระพุทธรูปคู่บ้านคู่เมืองในส่วนกลาง นอกจากนี้คำขวัญเมืองแพร่ที่นำเรื่องราวของพระลอใส่ไว้เพื่อเป็นเอกลักษณ์ของจังหวัด “หม้อฮ่อม ไม่ลึก **ถิ่นรักพระลอ** ช่อแฮศรีเมือง ลือเลื่องแพะเมืองผี เมืองแพร่นี้ใจงาม” เพราะเชื่อกันว่าเมืองสองที่อำเภอสอง คือ เมืองสรวงของพระเพื่อนพระแพง ทั้งในเรื่องความเชื่อที่มีผู้ยึดมั่นความศักดิ์สิทธิ์ที่ **ศาลปู่เจ้าสมิงพราย** ตั้งอยู่ทางเข้าด้านหน้าเมือง และทางออกไปไม่ไกลที่ป่าแม่สองก็มี **เขาพระเพื่อนพระแพง** หรือที่ชาวบ้านเรียกกันว่า “ถ้ำผาผีผาน้อง” และมีเพลงพื้นบ้านที่เรียกว่า **ขอพระลอ** ขับขานเรื่องราวของพระลอ พระเพื่อนพระแพง เพราะความเชื่อว่ามีสถานที่หลายแห่งที่คนในรุ่นต่อมาเชื่อว่าเป็นบ้านเมืองหรือภูมิวิเวศที่อยู่ในเมืองแพร่จริงๆ ดังนั้นแม้ว่าเรื่องพระลออาจจะไม่ได้มีการเล่าสืบต่อกันมาที่เมืองสองตั้งแต่แรกเริ่ม และเพียงจะมีความเชื่อว่าเมืองสองคือเมืองสรวงเมื่อราวก่อน พ.ศ. ๒๕๐๐ ไม่นานนัก แต่ความเชื่อนี้ได้กลายเป็นนิทานหรือตำนานที่ชาวเมืองแพร่และชาวเมืองสองส่วนใหญ่เชื่อว่าเกิดขึ้นจริง จนถูกสร้างให้เป็นอัตลักษณ์ส่วนหนึ่งของเมืองแพร่และคนแพร่ไปในที่สุด

ประเพณีสำคัญของท้องถิ่นและความเชื่อ

ในท้องถิ่นเมืองสองมี **เทศกาลงานไหว้พระธาตุ** ในวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๗

▲ ภาพจิตรกรรมฝาผนังประเพณี ๑๒ เดือน
ในวัดพระธาตุพระลอ

เทศกาลไหว้พระธาตุสำหรับคนในท้องถิ่นภาคเหนือแทบทุกแห่งถือว่าเป็นประเพณีสำคัญ คนเมืองสองจะพากันมาทำความสะอาด ทำที่ปักหรือเพิงจัดงานตามแต่ครีธา สมัยที่ยังไม่มีวัดและชาวบ้านยังไม่ขึ้นไปอยู่บนธาตุพระลอทำให้ชาวบ้านต้องไปหาบน้ำที่บ้านต้นฝิ่งมาใช้ และหาบน้ำมาถวายพระสงฆ์ได้สร้างน้ำในงานเทศกาลไหว้ธาตุ ดังนั้นเทศกาลไหว้ธาตุคือการรวมญาติ มิตรสหาย และระหว่างพระสงฆ์ทั้งหลายครีธาญาติโยมที่อยู่ต่างบ้านก็มาพบปะและต้อนรับคนมาไหว้พระธาตุ ทำให้ทุกคนเป็นเจ้าของงานร่วมกัน ประเพณีอีกอย่างที่ทำคู่กับเทศกาลงานไหว้พระธาตุคือ **ประเพณีการตั้งธรรม** ปัจจุบันการเทศน์มหาชาติเวสสันดรชาดกหรือธรรมมหาชาติจะสูญหายเพราะหาคนเทศน์ไม่ได้ แต่ที่ธาตุพระลอยังคงมีอยู่โดยพระสงฆ์ที่นิมนต์มาจากวัดต่างๆ จะนำเงินที่ได้จากกัณฑ์เทศน์บำรุงวัดพระธาตุพระลอทั้งหมด

ปู่เจ้าสมิงพราย เป็นที่เคารพศรัทธาของคนเมืองสอง ใครไปมาก็จะบอกกล่าวหรือฝากฝังตัวเองเป็นลูกเป็นหลาน เป็นลูกศิษย์ มีการบนบานมากมาย โดยชาวบ้านจะคัดเลือกหมื่นต๋มเป็นคนกลางติดต่อกับปู่เจ้าสมิงพรายเมื่อมีการลงทรง คนที่จะเป็นหมื่นต๋มได้นั้นจะต้องมีความซื่อสัตย์ เป็นที่ยอมรับของชาวบ้าน ตำแหน่งหมื่นต๋มจะมีการสืบทอดกันทางสายตระกูล นอกจากนี้หมื่นต๋มยังเป็นผู้ดูแลผลประโยชน์ ทรัพย์สินเงินทอง เพราะมีการใช้เงินหรือที่เรียกว่า “ดอกไม้ขาว” แก่บน จนต้องมีการเปิดบัญชีเงินฝากชื่อบัญชี “ปู่เจ้าสมิงพราย” และจะมีการนำเงินมาใช้ก็ต่อเมื่อคณะกรรมการเห็นชอบว่าสมควรนำมาใช้ประโยชน์ทั้งกิจการ

ภายในวัดและกิจการของหมู่บ้าน

เมืองสองกับการทำมาหากิน

การทำเกษตรเป็นการทำมาหากินหลักของชาวบ้านในอำเภอสอง ซึ่งมีการถือครองที่ดินเฉลี่ยสูงที่สุดในจังหวัดประมาณครอบครัวละ ๑๑.๕ ไร่ มีการเพาะปลูกพืชพวกข้าว ซึ่งผลิตข้าวเหนียวเป็นส่วนใหญ่และไม่เหลือพอขาย ส่วนยาสูบเป็นพืชเศรษฐกิจ เพราะถือเป็นแหล่งเพาะปลูกยาสูบที่ขึ้นชื่อที่สุดและปลูกมากที่สุดในจังหวัดแพร่

▲ พื้นที่เกษตรกรรมบริเวณรอบเวียงสอง

ยาสูบ เริ่มปลูกหลังจากเก็บเกี่ยวข้าวแล้ว ที่นิยมมีอยู่ ๒ พันธุ์ คือ ยาสูบพันธุ์พื้นเมือง มีลักษณะพิเศษคือกลั่นค่อนข้างจุน จนบางคนเรียกว่า “ยาจุน” แต่คนท้องถิ่นเรียกว่า “ยาขึ้น” ชาวบ้านมักจะสูบยาขึ้นหลังรับประทานอาหาร และเมื่อสูบยาขึ้นก็ต้องอมเมี่ยงด้วยจนเป็นปกตินิสัยของคนท้องถิ่น ส่วน ยาสูบพันธุ์เวอร์จิเนีย เป็นยาสูบที่มีการส่งเสริมจากรัฐ ชาวบ้านมักจะเรียกยาพันธุ์นี้ตามลักษณะการทำให้แห้งว่า “ยาบ่ม” หรือ “ยาเสียบ” เพราะการนำใบยามาเสียบไม้เรียงกันแล้วจึงนำไปเข้าเตาอบเพื่อบ่มใบยาให้แห้ง ก่อนนำไปขายให้กับสถานีบ่มใบยาของโรงงานยาสูบที่ตำบลทุ่งน้ำว

ชาวบ้านนิยมปลูก ข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ เรียกว่า “ข้าวโพดสัตว์” ในอดีตอาศัยแต่เฉพาะน้ำฝนทำให้ได้ผลผลิตไม่แน่นอน แต่ปัจจุบันมีการใช้น้ำจากอ่างเก็บน้ำแม่สองมาช่วยทำให้ได้ผลผลิตมากขึ้น แต่ราคาข้าวโพดก็ยังคงถูกกำหนดราคาโดยพ่อค้าคนกลาง ชาวบ้านไม่สามารถต่อรองราคาได้ การปลูกในปริมาณมากจึงไม่ได้เป็นผลดีเสมอไป

ถั่วลิสง เป็นพืชที่นิยมปลูกกันมานานก่อนมีการสนับสนุนจากรัฐ การขยายพื้นที่ปลูกมีไม่มากนักเพราะความไม่แน่นอนในเรื่องของราคา จึงทำให้ชาวบ้านนิยมหันไปปลูกข้าวโพด

และถั่วเหลืองแทน **ถั่วเหลือง** เป็นพืชที่ได้รับการสนับสนุนการปลูกจากรัฐอย่างต่อเนื่อง และมีแนวโน้มว่าราคาจะสูงขึ้นเรื่อย ๆ ส่วนพืชผักที่นิยมปลูกได้แก่ ผักกาดเขียวปลี กะหล่ำปลี หอมแดง พริก เป็นต้น

นอกจากนี้เหนือจากอำเภอสองขึ้นไปเป็นเส้นทางคมนาคมระหว่างเมืองแพร่ พะเยา และเมืองน่านที่ต่อเนื่องไปถึงบ้านเมืองอื่นๆ ในลุ่มน้ำโขงของฝั่งลาว เช่น เมืองเงิน เมืองหงสา และข้ามน้ำโขงไปถึงหลวงพระบางได้บนเส้นทางเดินทางโบราณ ในลุ่มน้ำยมมีชุมชนในท้องถิ่นสำคัญในเขตต่อแดนเมืองแพร่และเมืองน่านคือ สะเอียบ ซึ่งเป็นกลุ่มบ้านที่เป็นชุมชนเก่าแก่ตั้งอยู่บนที่ราบขนาดเล็กใกล้ลำน้ำยม อันเป็นบริเวณส่วนหนึ่งที่จะต้องได้รับผลกระทบจากรัฐสร้างเขื่อนกันลำน้ำยมอันเป็นแม่น้ำหลักสายสุดท้ายที่มีต้นน้ำจากเทือกเขาในภาคเหนือซึ่งยังไม่มีเขื่อน สะเอียบเป็นชุมชนที่สำคัญในปัจจุบันที่แสดงพลังของชาวบ้านในการต่อรองและรักษาชุมชนไม่ให้สูญหายไปจากการทำอ่างเก็บน้ำเหนือเขื่อน

สะเอียบ^๑ เป็นกลุ่มบ้านที่กลายเป็นตำบลสะเอียบ มีเขตติดต่อกับ ๔ จังหวัดคือ อำเภอเชียงม่วน จังหวัดพะเยา อำเภอสอง จังหวัดแพร่ จังหวัดน่าน และอำเภอจาง จังหวัดลำปาง เล่ากันว่าเมื่อหลายร้อยปีก่อนมีชาวบ้านจากเวียงสา จังหวัดน่าน เข้ามาล่อสัตว์ เก็บหาของป่า ในเขตป่าบริเวณหมู่บ้านนาหลวงในปัจจุบัน เมื่อเห็นว่าบริเวณดังกล่าวมีสภาพภูมิประเทศและลักษณะพื้นที่ที่อุดมสมบูรณ์ น้ำห้วยเอียบไหลผ่าน มีความเหมาะสมสำหรับการเพาะปลูกและตั้งบ้านเรือน จึงพากันมาทำไร่ทำนาและสร้างที่อยู่อาศัยถาวรขยายเป็นหมู่บ้าน เพราะพื้นที่อุดมสมบูรณ์ เจ้าหลวงเมืองน่านทราบเรื่องดังกล่าวจึงสั่งให้นำข้าว ผลผลิตทางการเกษตร และของป่าส่วนหนึ่งแบกหามไปส่งเป็นเครื่องบรรณาการให้กับข้าหลวงเมืองน่าน ที่นาบริเวณนี้จึงมีฐานะเป็นนาหลวง ภายหลังจึงได้ตั้งชื่อหมู่บ้านว่า **บ้านนาหลวง**

ชาวบ้านส่วนหนึ่งได้ออกหากินด้วยการเดินเท้าไปยังป่าแม่ยมซึ่งมีความอุดมสมบูรณ์อย่างมาก มีป่าไม้หนาแน่น มีไม้หายากชนิด เช่น ไม้สัก ไม้แดง ไม้ประดู่ มีสัตว์ป่าชุกชุม ดินอุดมสมบูรณ์เหมาะแก่การเพาะปลูก และมีลักษณะเป็นพื้นที่ราบระหว่างหุบเขาค่อนข้างกว้างใหญ่ มีแม่น้ำสายใหญ่ไหลผ่านคือแม่น้ำยม และยังมีแม่น้ำลำห้วยอีกหลายสาย โดยเฉพาะน้ำแม่สะกินที่ไหลตัดผ่านที่ราบดังกล่าวนี้ลงสู่แม่น้ำยมพอดี จึงได้ทำการแผ้วถางทำไร่ข้าวและขยายไปบุกเบิกพื้นที่ริมแม่น้ำยมเป็นที่ไร่ พื้นที่ราบลุ่มริมแม่น้ำแม่สะกินถูกจัดไว้ทำนาเพราะใกล้น้ำ สามารถนำน้ำมาตามคลองดินในระบบเหมืองฝายแบบชาวบ้านได้สะดวก เมื่อญาติพี่น้องที่

บ้านนาหลวงเห็นว่าพื้นที่ดังกล่าวน่าอยู่อาศัยจึงได้อพยพตามมาเรื่อยๆ ขยับขยายเป็นชุมชนที่มีผู้คนเพิ่มมากขึ้น การสร้างที่อยู่อาศัยจึงเป็นบ้านเรือนถาวรและตั้งชื่อหมู่บ้านว่า **บ้านปงสนุก** ซึ่งเป็นชื่อหมู่บ้านเก่าในอำเภอสาที่เคยอาศัยอยู่ เมื่อหมู่บ้านขยายใหญ่ขึ้นจึงได้ทำการสร้างวัดวาอาราม มีการกระจายตัวของชุมชน เกิดกลุ่มบ้านขึ้นอีกกลุ่มหนึ่งบริเวณอีกฝั่งหนึ่งของน้ำแม่สะกินคือ **บ้านดอนชัย** ส่วนอีกฟากหนึ่งทางด้านทิศใต้ก็มีหมู่บ้านคือ **บ้านดอนแก้ว** ภายหลังหมู่บ้านปงสนุกเป็นหมู่บ้านใหญ่ที่มีผู้นำเป็นกำนันปกครองคนทั้งตำบล

ตำบลสะเอียบเกิดจากคำว่า **สา** ที่มาจากคำว่าเวียงสา ผสมกับคำที่มาจากชื่อลำห้วย **เอียบ** ที่ไหลผ่านบ้านนาหลวง จึงได้ตั้งชื่อว่าตำบลสะเอียบ และเรียกบริเวณดังกล่าวว่า **สา-เอียบ** จนเวลาผ่านไปจึงกลายเป็นคำว่า **สะเอียบ**

▲ พื้นที่สะเอียบในบริเวณแอ่งที่ราบเมืองสอง (ภาพจาก www.oknation.net)

บ้านปงสนุก บ้านดอนแก้ว และบ้านดอนชัยเป็นหมู่บ้านริมน้ำแม่สะกินที่มีความอุดมสมบูรณ์ สำหรับน้ำในการทำนาชาวบ้านได้ร่วมกันขุดแปลงนาและสร้างเหมืองฝาย โดยที่ฝายลูกแรกเรียกว่า **“ฝายหิน”** เป็นฝายที่ใช้หินในการทดน้ำ ในระยะแรกการทำเหมืองฝายเป็นไปด้วยความยากลำบาก เพราะเมื่อทำจนเสร็จแล้วได้พังทลายอยู่หลายครั้ง เนื่องจากไม่มีความเหมาะสมทั้งสภาพพื้นที่จนต้องย้ายขึ้นไปทางต้นน้ำจนกว่าจะได้ฝายทดน้ำที่ดีสำหรับทำนา ส่วนพื้นที่ทำไร่ที่ดีที่สุดคือริมแม่น้ำยม ชาวบ้านเลือกจับจองไถ่แม่น้ำสายใหญ่เพราะมีความอุดมสมบูรณ์มาก มีปุมีปลาให้หาได้ง่าย

ในอดีตทำการเพาะปลูกไว้สำหรับบริโภคในครัวเรือนเท่านั้น ไม่มีการผลิตไว้เพื่อขาย พืชที่ปลูกส่วนใหญ่จะเป็นพืชอาหาร เช่น ข้าว พริก ถั่ว งาม ข้าวโพดพื้นเมือง พืชผักสวนครัวต่าง ๆ ส่วนพืชที่ไม่ใช่พืชจำพวกอาหาร เช่น ฝ้าย ยาสูบ มักจะปลูกไว้ควบคู่กัน

นอกจากเพาะปลูกพืชแล้ว ชาวบ้านยังเก็บหาของป่า ล่าสัตว์ จับสัตว์น้ำ การใช้ประโยชน์จากพันธุ์ไม้แต่ละชนิด โดยในแต่ละฤดูกาลชาวบ้านจะใช้ประโยชน์จากป่าแตกต่างกัน เช่น ในฤดูแล้งชาวบ้านโดยเฉพาะผู้หญิงจะเข้าป่าเก็บผักหวาน ดอกก้าน ผักพ้อคำ แห่ ไผ่ผดแดง เก็บฝิ่น หาปลา ผู้ชายจะออกล่าสัตว์บางชนิดที่หาได้ง่ายในฤดูแล้ง เช่น แล่น ส่วนในฤดูฝนก็เก็บเห็ดพวกเห็ดเครื่อง เห็ดโคน เป็นต้น

ส่วนการผลิตเหล้านั้นมีมานาน ชาวบ้านต้มไว้สำหรับดื่มกินในชุมชนและในยามมีงานบุญหรือประเพณีต่าง ๆ โดยใช้ข้าวที่ปลูกเอง ต่อมาเมื่อข้าวสารมีราคาสูงขึ้น ชาวบ้านจึงหันมาใช้ปลายข้าวผสมกับข้าวสารในการหมักเหล้า เมื่อทดลองแล้วได้ผลดีจึงใช้ปลายข้าวเพียงอย่างเดียวในการผลิตเหล้าจนถึงทุกวันนี้

ความเชื่อ

ชื่อเมือง แต่เดิมหมู่บ้านที่สะเอียบเคยเป็นหมู่บ้านเดียวกันมาก่อนแล้วแยกออกเป็นบ้านดอนชัย ดอนแก้ว แม่เต็น และบ้านดอนชัยสักทอง ชื่อบ้านอยู่ทางทิศเหนือและทิศใต้ ปัจจุบันเรียกว่าหอแดง อยู่บริเวณทางเข้าสถานีอนามัยตำบลสะเอียบที่อยู่ริมถนนสายสอง-เชียงม่วน ในปัจจุบันการบวงสรวงหรือเลี้ยงผีชื่อเมืองจะกระทำในเทศกาลที่สำคัญ ๆ เช่นวันเข้าพรรษา ออกพรรษา และวันประเพณี โดยใช้เครื่องเช่น เช่น ข้าวต้มมัดและดอกไม้ธูปเทียนไปถวาย ความหมายของก้อนหินและกิ่งไม้ที่ชาวบ้านเอามารวมกันไว้ที่ชื่อเมืองเป็นกองใหญ่ ส่วนใหญ่จะเอากองไว้รอบ ๆ เสาชื่อเมือง เพราะในสมัยก่อนชาวบ้านจะออกจากบ้านไปทำมาค้าขายต่างบ้านต่างเมืองด้วยการเดินเท้า พอไปถึงชื่อเมืองก็จะเอาก้อนหินไปกองรวมกันไว้แล้วอธิษฐานว่าทราบใดที่ก้อนหินนี้ไม่ยุ่ยสลายไป ก็ขอให้ได้กลับถิ่นฐานบ้านเดิมตลอดไป สำหรับความหมายของกิ่งไม้ที่เอามารวมกันไว้ที่ชื่อเมืองพร้อมกับก้อนหินนั้นได้อธิษฐานว่าขอให้อยู่เย็นเป็นสุข อย่าเจ็บไข้ได้ป่วย

ลำดับความสำคัญของวิถีชีวิตที่อยู่กับป่าของชาวสะเอียบ

การเข้ามาของรัฐกับการห้ามใช้ประโยชน์จากไม้สัก เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๘๒ เกิดฝนตกหนักและมีลมพายุพัดรุนแรง ชาวสะเอียบประสบกับน้ำท่วมครั้งใหญ่ที่สุด บ้านพังสากซึ่ง

เป็นหมู่บ้านติดกับลำน้ำแม่สะกิน กระแสน้ำพัดเอาบ้านเรือน วัดวาอารามสูญหาย และมีผู้เสียชีวิตจำนวน ๑๓ ราย ไร่นาเหมืองฝายเสียหายอย่างหนัก ข้าวในยุ้งฉางที่เก็บไว้กินตลอดปี ก็ถูกน้ำพัดพาไปจนหมดสิ้น

หลังจากเหตุการณ์น้ำท่วมผ่านพ้นไป ชาวบ้านปงสนุกต่างแยกย้ายกันไปสร้างบ้านเรือนอยู่ในบริเวณใกล้เคียง ระบบเหมืองฝายถูกน้ำพัดพาเสียหายจนหมดสิ้น เท่ากับว่าต้องสร้างเหมืองฝายใหม่ทั้งหมด รวากับเริ่มก่อตั้งชุมชนเหมือนเมื่อครั้งอดีตที่บรรพบุรุษทำมา ซึ่งในขณะที่ทำการตีเหมืองฝายกันนั้น ข้าวก็ไม่พอกิน เพราะข้าวที่เก็บไว้ถูกน้ำพัดพาไปจนหมด ชาวบ้านที่เป็นผู้ชายมีความแข็งแรงทำหน้าที่ตีเหมืองฝาย ส่วนพวกผู้หญิงก็ไปซูดเผือก มันกลอย มานึ่งผสมกับข้าวที่ซื้อหรือแลกเปลี่ยนจากเมืองงาว เชียงม่วน บ้านนาหลวง นาฝายบ้าง

แม้รัฐจะพยายามเข้ามาจัดการการทำเหมืองฝายแต่ก็ไม่สำเร็จ จนชาวบ้านโดยการนำของครูท้องถิ่นเป็นผู้นำชาวบ้านตีฝายจนสำเร็จ สามารถทำนาได้เหมือนเดิม หลายคนตีฟาครอบครัวไปอยู่ที่อื่นได้กลับมาขอแบ่งปันที่ไร่ที่นาจากพี่น้องคืน และตั้งรกรากอยู่ที่สะเอียบเหมือนเดิม แต่อีกหลายคนไม่กลับมาและอาศัยอยู่ที่อื่นจนสืบลูกสืบหลานแต่ยังเป็นญาติพี่น้องกับชาวสะเอียบจนถึงปัจจุบัน

ในช่วงเวลาดังกล่าวหน่วยงานของรัฐออกกฎหมายห้ามชาวบ้านใช้ประโยชน์จากป่าไม้ ห้ามไม่ให้ตัดไม้สัก ไม้กระยา โดยเฉพาะไม้สักจะมีการหวงห้ามอย่างเข้มงวดมาก ชาวบ้านจึงไม่กล้าใช้ประโยชน์จากไม้สัก การสร้างบ้านใช้เพียงไม้แฉะเป็นเสา ส่วนพื้น ผนัง และส่วนประกอบต่าง ๆ ของตัวบ้านใช้ไม้ไผ่ หวาย และเชือกปอ แต่เป็นที่น่าสังเกตว่า ก่อนหน้านั้นไม่นานนักมีบริษัทรับสัมปทานตัดไม้ตั้งแต่ป่าเมืองปงมาจนถึงพื้นที่สะเอียบ การหวงห้ามไม้สักในสมัยนั้นจึงน่าจะเป็นการรักษาไว้เพื่อให้บริษัทเอกชนสัมปทานเพียงอย่างเดียว

การเข้ามาของโรงบ่มใบยาสูบและการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิต ประมาณ พ.ศ. ๒๔๙๐-๒๕๐๐ ชาวบ้านสะเอียบเริ่มปลูกยาสูบพันธุ์พื้นเมืองตามหัวไร่ปลายนานา โดยเฉพาะที่ดอนริมแม่น้ำยมไว้ใช้เอง ส่วนที่เหลือนำไปเป็นของฝากหรือของแลกเปลี่ยนกับคนภายนอก เมื่อรู้จักการค้าการขายจึงได้ปลูกยาสูบพันธุ์พื้นเมืองไว้สำหรับขายด้วย โดยมีพ่อค้าแม่ค้าจากในเมืองมารับซื้อหรือบางทีก็นำไปขายเองในเมือง ยาสูบนับว่าเป็นสินค้าราคาดีที่สุดในเมื่อเทียบกับสินค้าเกษตรอื่น ๆ ในสมัยนั้น

ประมาณ ปี พ.ศ. ๒๔๙๕ พ่อค้าชาวแม่หล่าย อำเภอเมืองแพร่ ได้เข้ามาในหมู่บ้านดอนชัยแล้วขอเข้ามาใช้พื้นที่บริเวณป่าพะไถโรงเรียนทำโรงบ่มใบยา ผู้นำชุมชนและครูใน

▲ การขนใบยาสูบของชาวบ้านส่งโรงบ่มใบยาสูบ

ท้องถิ่นเห็นว่าเป็นการนำเอาความเจริญเข้ามาในหมู่บ้านจึงได้อนุญาตให้เข้ามาทำโรงบ่มได้

เมื่อตั้งโรงบ่มจึงนำเอาคนงานจากที่อื่นไม่ว่าจะเป็นพวกลื้อ-เชียงคำ คนขมุ เข้ามาเป็นจำนวนมาก นอกจากนั้นยังได้จ้างชาวบ้านเป็นคนงานในโรงบ่มด้วยอีก

ส่วนหนึ่ง ชาวบ้านดอนชัย ดอนแก้ว และแม่เต็นรู้จักกับยาสูบใต้หรือยาสูบพันธุ์ที่นำต้นกล้าเข้ามาส่งเสริมให้ชาวบ้านปลูกแล้วขายผลิตให้กับโรงบ่ม ชาวบ้านส่วนหนึ่งปลูกยาสูบส่งขายให้โรงบ่ม โดยโรงบ่มเป็นผู้เตรียมต้นกล้าและวัสดุต่าง ๆ ให้ แต่ชาวบ้านก็มีความนิยมปลูกยาสูบพันธุ์พื้นเมือง เพราะนิยมสูบบุหรี่พื้นเมือง

ระหว่างนั้นทางโรงบ่มได้ใช้ไม้ฟันจากการแผ้วถางป่าแพะ ซึ่งมีทั้งไม้แฉะ ไม้แดง ไม้ตึง ไม้ฮัก ที่ใช้ทำฟันได้ และได้ไปตัดไม้ทำฟันจากพื้นที่โดยรอบอยู่เสมอ ชาวบ้านและคนงานมีความสนิทสนมกันมากขึ้นก็มีการแต่งงานและตั้งรกรากอยู่ที่สะเอียบหลายคน ภายหลังเกิดไฟไหม้โรงบ่มใบยาและผลผลิตมีน้อยไม่คุ้มการลงทุน โรงบ่มใบยาจึงย้ายไปตั้งที่เชียงม่วน และต่อมาก็ย้ายไปที่เชียงรายแทน ดังนั้นสะเอียบจึงเป็นเพียงทางผ่านการขยายตัวของโรงบ่มใบยาเท่านั้น

การใช้ประโยชน์ป่าแม่ยมของชาวบ้านและการสัมปทานป่าไม้ หลัง พ.ศ. ๒๕๐๐

ป่าไม้หลายแห่งในประเทศไทยรวมทั้งป่าแม่ยม รัฐอนุญาตให้บริษัททำไม้ต่างประเทศเข้ามาทำสัมปทานโดยเฉพาะไม้สักตั้งแต่ประมาณปี พ.ศ. ๒๔๘๐ แล้ว ชาวบ้านทราบเพียงว่ามีฝรั่งที่เรียกกันว่า นายห้าง นำผู้คนเข้ามาตัดไม้อยู่ด้านทิศตะวันตกของแม่น้ำยม ชาวบ้านบางคนเท่านั้นที่เข้าไปรับจ้างเป็นคนนำทางในการสำรวจไม้ และเป็นผู้เฝ้าไม้ซึ่งถูกชักลากโดยช้างของนายห้างมากองรวมกันไว้ที่ริมฝั่งแม่น้ำยมรอการลำเลียง แต่ก็ไม่ว่านั่นคือการสัมปทานไม้ สิ่งที่ชาวบ้านเกรงกลัวมากที่สุดคือกฎหมายห้ามชาวบ้านใช้ประโยชน์จากไม้สักโดยเด็ดขาดไม่ว่ากรณีใด ๆ

ประมาณ ปี พ.ศ. ๒๔๙๕ มีบริษัทอีสต์ เอเชียติก เข้ามาสัมปทานไม้ป่าแม่ยมอีกครั้งหนึ่ง และส่งผลกระทบต่อชาวสะเลียบค่อนข้างมาก เช่น การปล่อยท่อนซุงไหลไปตามน้ำทำให้เกิดความเสียหายกับเหมืองฝายของชาวบ้านที่สร้างไว้ แต่การสัมปทานทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงต่อชาวสะเลียบมากที่สุด คือการทำไม้โดยบริษัทของคนไทยที่เข้ามาสัมปทานไม้ป่าแม่ยมหลังปี พ.ศ. ๒๕๐๐ มีการว่าจ้างคนงานส่วนใหญ่เป็นคนจากภายนอก เช่น ชาวพม่า ชมู ชาวแพร่ ชาวสอง ชาวงาว ชาวสุโขทัย เป็นต้น นับเป็นการอพยพเข้ามาของคนจากภายนอกอย่างมหาศาลนับพันคนที่หลั่งไหลเข้ามาในสะเลียบ อาศัยค้างแรมอยู่ข้างไม้ในป่าแม่ยมที่แม่พรวัว

ชาวสะเลียบที่เป็นคนงานในป่าไม้เหล่านั้นส่วนใหญ่ทำหน้าที่คัดไม้ กานไม้ และผู้หญิงส่วนหนึ่งรับจ้างปลูกป่าทดแทนร่วมกับชาวเขาเผ่าอาข่าที่ทางบริษัททำไม้ชักชวนให้ย้ายที่อยู่อาศัยมาอยู่ที่นั่นจนถึงปัจจุบัน การตัดและโค่นไม้เป็นหน้าที่ของชาวสุโขทัย การชักลากไม้ทางบริษัทนำช้างมาชักลากเองแล้วใช้รถบรรทุกขนไม้ต่อไปยังตัวเมืองแพร่อีกทอดหนึ่ง สะเลียบที่ในอดีตมีเพียงทางเท้าเดินไปยังตัวเมืองสอง เมืองแพร่ และพัฒนาขึ้นเป็นทางเกวียนก็เริ่มเป็นถนนลูกรังที่รถวิ่งผ่านไปมาได้ก็เนื่องจากการตัดถนนของบริษัททำไม้ที่ต้องการความสะดวก

การสัมปทานป่าผ่านไปไม่นาน ป่าแม่ยมจึงโล่งเตียนเหลือแต่ต่อไม้และต้นไม้ขนาดเล็ก สัตว์ป่าน้อยใหญ่ที่เคยมีกลับหนีหาย ในป่ามีเพียงเสียงผู้คนที่หลั่งไหลเข้าไปรับจ้างเครื่องเลื่อยไม้ เสียงช้าง และรถบรรทุกไม้ที่ส่งเสียงดังอยู่เป็นเวลานานนับสิบปีติดต่อกัน เมื่อชาวบ้านเห็นว่าทางบริษัทซึ่งมีสิทธิ์ทำไม้ชักลากไม้ออกจากป่าไปเป็นจำนวนมาก ชาวบ้านจึงอยากได้ไม้ซุงท่อนใหญ่ ๆ ไว้สำหรับสร้างบ้านเรือนของตนเองบ้าง จึงเริ่มลักลอบตัดไม้ ซึ่งทางบริษัทสัมปทานห้ามไม่ให้ชาวบ้านตัดไม้เพราะถือว่าเป็นเจ้าของป่าทั้งหมดตามสัญญา ๓๐ ปี การลักลอบตัดไม้จึงสร้างความขัดแย้งระหว่างชาวบ้านกับบริษัทที่ได้รับสัมปทานป่าเป็นอย่างมาก

เมื่อชาวบ้านรู้ทางในการตัดไม้แล้ว จึงเริ่มตัดไม้เพื่อขายให้กับพ่อค้าไม้จากภายนอกทั้งในจังหวัดแพร่และทั่วสารทิศ จนการตัดไม้ของชาวบ้านทำกันเป็นลำเป็นสัน เริ่มหันมายึดการทำไม้ขายเป็นรายได้หลักเลี้ยงปากท้อง ในช่วงที่การตัดไม้ขายมีรายได้เป็นลำเป็นสันมากขึ้น ชาวบ้านเริ่มทิ้งไร่ไถ้ชั่วคราว มีส่วนน้อยที่ยังคงทำไร่อยู่ มีเพียงการทำนาเท่านั้นที่ชาวบ้านไม่ละทิ้ง ยังคงทำนาเก็บข้าวไว้กินเช่นเคย

ในระหว่างที่ทำไม้ขายนั้น เงินทองในหมู่บ้านก็เดินสะพัด การค้าการขายคล่องตัว แต่ละครัวเรือนมีเงินทองมากขึ้น ต่อมารัฐจึงได้ประกาศปิดป่าเล็กสัมปทานป่าทั่วประเทศ แม้

ว่ารัฐบาลจะประกาศปิดป่าไปแล้ว แต่ชาวบ้านยังคงตื่นตระหนกต่อการตัดไม้ขายเลี้ยงครอบครัวซึ่งมีความยากลำบากมากขึ้น

การเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่ “เลิกตัดไม้ ตั้งกลุ่มราษฎรรักษาป่า” ประมาณปี พ.ศ. ๒๕๓๐ กระแสการสร้างเขื่อนแก่งเสือเต้นถูกรื้อฟื้นขึ้นอีกครั้งจากการผลักดันของฝ่ายสนับสนุน แต่จากสภาพป่าแม่ยมที่เสื่อมโทรมลงท่ามกลางกระแสการอนุรักษ์เกิดขึ้น ชาวสะเลียงจึงลุกขึ้นต่อสู้คัดค้านเขื่อนแก่งเสือเต้นเพื่อยืนยันสิทธิ์การไม่ยอมอพยพโยกย้ายออกไปจากมาตุภูมิ ทุกครั้งที่มีการเคลื่อนไหว ชาวบ้านมักถูกฝ่ายตรงข้ามโจมตีเสมอว่าชาวบ้านตัดไม้ทำลายป่า ทั้งที่การตัดไม้ของชาวบ้านเป็นเพียงส่วนหนึ่งของกระบวนการสัมปทานป่าของบริษัทเอกชนภายในและภายนอกประเทศ แต่ชาวบ้านกลับเป็นแพะรับบาปในกรณีการตัดไม้ทำลายป่า และถูกทำลายความชอบธรรมในการต่อสู้

ประมาณปี พ.ศ. ๒๕๓๑ มูลนิธิคุ้มครองสัตว์ป่าและพันธุ์พืชแห่งประเทศไทยเข้าไปกระตุ้นเตือนและจุดประกายความคิดเกี่ยวกับการเลิกตัดไม้และหันมาอนุรักษ์ป่าให้กับกลุ่มผู้นำชุมชน แต่เพราะปากท้องของชาวบ้านขึ้นอยู่กับการทำไม้ขายเป็นเรื่องคอขาดบาดตายจนยากแก่การทำความเข้าใจ ผู้นำชุมชนจึงเริ่มทำความเข้าใจกับชาวบ้าน แต่ในระยะแรกสร้างความไม่พอใจให้กับชาวบ้านส่วนมาก เพราะไม่รู้ว่าจะทำอย่างไรกับชีวิตและปากท้องของครอบครัว ชาวบ้านต้องขัดแย้งกันเองอยู่หลายปี นอกจากนี้ยังมีความขัดแย้งระหว่างชาวบ้านกับกลุ่มผลประโยชน์ นายทุน และนักการเมืองท้องถิ่นที่ต้องสูญเสียผลประโยชน์จากการค้าไม้เถื่อนในสะเลียงอีกด้วย

การสนับสนุนของมูลนิธิคุ้มครองฯ ที่ได้หาเงินทุนมาให้ชาวบ้านกู้ยืมเพื่อเปลี่ยนแปลงอาชีพ การทำมาหากิน บ้างก็หันกลับไปทำไร่นา ส่วนใหญ่หันไปปลูกมะขามหวานและเพาะกล้าสักขาย และได้ทดลองปลูกพืชใหม่ ๆ เช่น มะเขือส้มม่วง กะหล่ำปลี ผักกาด บางส่วนปลูกข้าวโพดมากขึ้น และหน่อไม้ในป่าแม่ยมแต่ละปีมีจำนวนมากศาล กลุ่มแม่บ้านจึงช่วยกันทำหน่อไม้แปรรูปขายเป็นรายได้เสริม หลายครอบครัวที่ไม่มีที่ดินส่วนหนึ่งได้หันเข้าหาการเก็บหาของป่า เช่น ผักหวาน หน่อไม้ ไข่มดแดง เห็ดต่าง ๆ ขายเป็นรายได้หลักของครอบครัว โดยเฉพาะชาวบ้านแม่เต็น ชาวบ้านดอนแก้ว ส่วนหนึ่งเป็นพ่อค้าแม่ค้าคนกลางรับซื้อผลผลิตจากป่าของชาวบ้านไปขายยังตลาดในเมืองจนถึงปัจจุบัน

ประมาณปี พ.ศ. ๒๕๓๔ จึงตั้งกลุ่มราษฎรรักษาป่าและร่วมกันออกกฎเกณฑ์ต่าง ๆ เพื่อใช้เป็นมาตรการในการหยุดตัดไม้ทำลายป่าและร่วมกันอนุรักษ์ เมื่อชาวบ้านมีความเข้มแข็งและเอาจริงกับเรื่องนี้ กลุ่มผลประโยชน์ต่าง ๆ ที่มีความขัดแย้งก็ค่อย ๆ ลดลงไป

ในปี พ.ศ. ๒๕๓๖ ชาวบ้านได้ตกลงที่จะเลิกการตัดไม้ทำลายป่าอย่างเด็ดขาด ด้วยการเรียนเชิญนักการเมือง ข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ เช่น อธิบดีกรมป่าไม้ มารับมอบเครื่องมือการตัดไม้ของชาวบ้านทั้งหมดเพื่อเป็นการประกาศเจตนารมณ์และให้คำมั่นสัญญาของชาวบ้าน นับแต่นั้นมาชาวบ้านจึงได้ดำเนินการอนุรักษ์ป่าแม่ยมภายใต้กลุ่มราษฎรรักษ์ป่า มีกิจกรรมต่าง ๆ เช่น การปลูกป่าเพิ่มเติม การรณรงค์ด้านสิ่งแวดล้อม การบวชป่า และสืบชะตาแม่น้ำ ควบคู่ไปกับการรณรงค์คัดค้านเขื่อนแก่งเสือเต้นเพื่อรักษาป่าแม่ยมและสิทธิชุมชน และยึดถือปฏิบัติตามกฎที่ร่วมกันตั้งขึ้นอย่างเคร่งครัดจนถึงปัจจุบัน

โครงการเขื่อนแก่งเสือเต้น

เริ่มต้นเมื่อประมาณปี พ.ศ. ๒๕๑๖ เมื่อคหบดีร่วมกับผู้แทนราษฎรเสนอให้มีการสร้างเขื่อนแม่น้ำยมและสภาผู้แทนเห็นชอบ ประมาณปี พ.ศ. ๒๕๒๒ การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทยได้เสนอแนวคิดผันน้ำโขงและสาละวินลงสู่แม่น้ำเจ้าพระยาอย่างละ ๗ โครงการ โครงการสร้างเขื่อนในแม่น้ำยมนั้นถูกนับรวมไว้ในโครงการผันน้ำโขง ภายใต้ชื่อโครงการผันน้ำ กก-อิง-ยม-น่าน ใน พ.ศ. ๒๕๒๔ เริ่มมีการศึกษาพื้นที่สร้างเขื่อนที่บริเวณอำเภอยะยา จังหวัดพะเยา ชาวบ้านจึงได้เริ่มรับรู้ แต่ไม่รู้ว่าเป็นเขื่อนดังกล่าวชื่อว่าเขื่อนอะไร สร้างจุดไหน และมีที่มาที่ไปอย่างไร เจ้าหน้าที่ของอำเภอและจังหวัดได้เข้ามาบอกกับชาวบ้านว่าจะมีการสร้างเขื่อนที่สะเอียบ ชาวบ้านจะมีความอยู่ดีกินดี มีวิถีชีวิตที่ดีกว่าที่เป็นอยู่ ชาวบ้านเห็นว่าเป็นสิ่งที่ดีเป็นประโยชน์ และจะทำให้บ้านเมืองมีความเจริญก้าวหน้า จึงไม่ได้มีการคัดค้านแต่ประการใด

▲ บริเวณแก่งเสือเต้น
ตำบลสะเอียบ อำเภอสอง จังหวัดแพร่

เวลาผ่านไปมีผู้นำปลาร้าปลาแห้ง มาแลกข้าวเปลือกข้าวสารที่สะเอียบ สอบถามจึงรู้ว่าเป็นชาวอำเภอท่าปลา จังหวัดอุตรดิตถ์ ที่ได้รับผลกระทบจากการก่อสร้างเขื่อนสิริกิติ์ พวกเขาถูกอพยพโยกย้ายจากบ้านเกิดเมืองนอนไปอยู่ที่อื่น โดยรัฐบาลได้จัดหาที่อยู่อาศัยให้ใหม่เพราะบ้านเดิมและที่ไร่ นา ถูกรื้อน้ำท่วมจนหมด ที่อยู่ใหม่ไม่มีพื้นที่ไร่ นา ให้ทำกิน จึงต้อง

ออกเรือ่นนำปามาแลกข้าวอย่างที่เป็นอยู่ เมื่อได้รับรู้ข้อมูลอีกด้านหนึ่งของชาวบ้านที่ได้รับผลกระทบ ทำให้ชาวสะเอียบเริ่มตั้งข้อสงสัยและไม่แน่ใจเกี่ยวกับโครงการเชื่อมที่จะสร้างในบ้านของตนเอง

หลังจากนั้นโครงการเชื่อมที่แม่น้ำยมได้ถูกแยกออกจากโครงการผันน้ำ กก-อิง-ยม-น่าน มาเป็นโครงการเชื่อมแก่งเสือเต้นและถูกโอนโครงการไปอยู่ในความรับผิดชอบของกรมชลประทานแทนการไฟฟ้าฝ่ายผลิตฯ

ประมาณ ปี พ.ศ. ๒๕๓๒ โครงการเชื่อมแก่งเสือเต้นถูกผลักดันอย่างจริงจังอีกครั้ง โดยนักการเมืองและกลุ่มทุนในจังหวัดแพร่และจังหวัดสุโขทัย การต่อสู้คัดค้านเชื่อมแก่งเสือเต้นของชาวบ้านได้รับความสนใจจากทางองค์กรพัฒนาเอกชนหลายแห่งที่ติดตามโครงการสร้างเขื่อนดังกล่าว เช่น มูลนิธิคุ้มครองสัตว์ป่าและพันธุ์พืชแห่งประเทศไทยในพระบรมราชินูปถัมภ์ ที่เข้ามาให้ข้อมูลกับชาวบ้านถึงรายละเอียดของโครงการ และการให้ความรู้ด้านสิทธิตามรัฐธรรมนูญของชาวบ้าน ทำให้ชาวบ้านรับรู้ถึงสิทธิของตนและมั่นใจมากขึ้น

▲ การบวชป่าในพื้นที่บ้านสะเอียบเป็นการอนุรักษ์ผืนป่าของชาวบ้าน (ภาพจาก www.prachathai.com)

ชีวิตจากแรงกดดันโครงการเชื่อมแก่งเสือเต้น

หลายอาชีพที่เริ่มทำใหม่ล้มเหลว เช่น การปลูกมะเขือม่วงที่ต้องเอาใจใส่ดูแลอยู่ตลอดเวลา จนชาวบ้านเรียกว่า “มะเขือไร้ญาติ” ราคาดีแรงแๆ แต่พอนานไปราคาตกและการรับซื้อไม่สม่ำเสมอ จนต้องเลิกปลูกมะเขือม่วงไปอย่างสิ้นเชิง การเพาะกล้าสักก็มีข้อจำกัดในเรื่องกระบวนการผลิตที่ยุ่งยากและไม่มีตลาดรองรับ ส่วนสวนมะขามหวานนั้นในระยะการให้ผลผลิตชาวบ้านมีรายได้ดีพอสมควร การปลูกมะขามหวานก็เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว แต่ผลผลิตที่มีมากเกินไปทั้งในพื้นที่และต่างพื้นที่ทำให้มะขามหวานราคาถูก และในที่สุดไม่มีตลาดรองรับ ชาวบ้านจึงทิ้งสวนมะขามไว้ ไม่ได้มีการดูแลเอาใจใส่เหมือนเดิม มีเพียงการปลูกถั่วเหลืองนอกฤดูทำนาเท่านั้นที่ชาวบ้านยังสามารถยึดเป็นอาชีพเสริมควบคู่ไปกับการทำไร่ข้าวโพด ไร่พริก และพืชผักอาหาร ทำนาไว้กิน นอกจากนี้ยังมีการเก็บหาของป่าเป็นอาหารและขายตามฤดูกาล แต่ก็ยังนับว่าเป็นรายได้ที่น้อยมากเมื่อเทียบกับรายได้จากการทำไม้

สิ่งที่ชาวสะเทียบเห็นว่าสามารถสร้างรายได้เป็นกอบเป็นกำและชาวบ้านสามารถพึ่งตนเองได้อย่างแท้จริงนั่นคือ การต้มเหล้า เลี้ยงหมู ที่มีทั้งภูมิปัญญาดั้งเดิม ทรัพยากรธรรมชาติ ทั้งไม้พื้น น้ำ ที่ดิน ที่ใช้เป็นปัจจัยการผลิต การต้มเหล้าและเลี้ยงหมูจึงเป็นระบบการผลิตที่ชาวบ้านเลือก และสามารถสร้างความเชื่อมั่นให้กับชาวบ้านได้ และมีวิวัฒนาการอย่างต่อเนื่องจนถึงทุกวันนี้ นับว่าเป็นรายได้หลักของคนสะเทียบมานานแล้ว

สิ่งที่เป็แรงกดดันต่อชีวิตของชาวสะเทียบนั้นคือ โครงการเชื่อมแก่งเสือเต้น เป็นภาระหน้าที่ของชาวสะเทียบที่จะต้องระมัดระวังการดำเนินชีวิต การทำมาหากิน เพื่อร่วมกันหาค่าใช้จ่ายสำหรับเป็นทุนในการคัดค้านโครงการซึ่งวนเวียนอยู่เช่นนี้เป็นเวลาสิบกว่าปี

สะเทียบเป็นกลุ่มบ้านที่ชาวบ้านขยายแยกย้ายมาจากเวียงสาใกล้เมืองน่านและอยู่ในภูมิโนวคที่มีสภาพแวดล้อมด้วยภูเขาและป่าไม้ มีพื้นที่ราบทำนาทำไร่ตติริมฝั่งลำน้ำยมและลำห้วยไม่กว้างขวางแต่อย่างใด และแม้จะเป็นชุมชนที่อยู่ในเส้นทางคมนาคม แต่ก็ไม่ได้ทำให้สะเทียบเติบโตทางเศรษฐกิจมากกว่าชุมชนอื่นๆ จนกระทั่งเมื่อมีการให้สัมปทานป่าแม่ยมแก่บริษัทเอกชนที่เกิดขึ้นภายหลังจากป่าไม้เมืองแพร่หมดสัมปทานลง และเข้าไปค้นหาป่าไม้สักในเขตอื่นๆ มากกว่าสามสิบปีทำให้ชาวบ้านที่เคยใช้ชีวิตแบบหาอยู่หากินเริ่มทำงานรับจ้างที่นำไปสู่การลักลอบตัดไม้อย่างต่อเนื่อง จนกระทั่งเมื่อมีการตัดสินใจจากคนในเมืองแพร่และรัฐว่าพื้นที่บริเวณนี้ควรก่อสร้างเชื่อมแก่งเสือเต้น ชาวบ้านจึงปรับตัวเรียนรู้เพื่อหาทางออกจากการเป็นผู้ทำลายป่ามาเป็นการทำมาหากินทางการเกษตรและร่วมอนุรักษ์ป่าไปด้วยกัน ด้วยข้อมูล

ทางธรณีวิทยาและปัญหาผลกระทบจากการสร้างเขื่อนมีมากมายทำให้การเริ่มโครงการแก่งเสือเต้นเป็นไปได้ยาก มีทั้งผู้คัดค้านและสนับสนุน อย่างไรก็ตามเสียงส่วนใหญ่ทั้งในประเทศและในจังหวัดแพร่มองชาวสะเทียบว่าเป็นผู้ทำให้เกิดความล้มเหลวของการพัฒนา และปัญหาน้ำท่วมซ้ำซากในบริเวณลุ่มน้ำยมที่มีมาจากปัญหาอีกหลายประการก็ไม่ได้รับการพิจารณาอย่างรอบด้านว่าเกิดจากเหตุใด เพราะแม่น้ำยมไม่ใช่เป็นเพียงลำน้ำแห่งเดียวที่ทำให้เกิดน้ำท่วมเมืองแพร่หรือน้ำป่าหลากในช่วงฤดูฝน แต่เป็นเพราะภูมิเวศที่อยู่ในแอ่งล้อมรอบด้วยภูเขาที่รับน้ำจากที่สูงทุกด้าน การขยายตัวเมือง ป่าไม้ที่ไม่สามารถรับน้ำฝนและฤดูกาลเนื่องจากสภาพภูมิอากาศของโลกที่เปลี่ยนแปลงไป จึงทำให้เกิดน้ำท่วมหนักและเขื่อนก็ไม่สามารถแก้ปัญหาที่ทำให้เกิดน้ำท่วมได้ทุกอย่าง

ที่ตั้งของสะเทียบอยู่บนเส้นทางเดินทางระหว่างท้องถิ่น ต่อเนื่องมาถึงเมืองลพหรือเวียงลอทางตอนบนของแอ่งที่ราบเมืองแพร่ซึ่งมีที่ราบริมน้ำกว้างขวาง และมีพื้นที่ทางการเกษตรมากต่อเนื่องมาถึงชุมชนในแอ่งที่ราบเมืองแพร่ซึ่งมีศูนย์กลางทั้งทางการเมือง เศรษฐกิจ และวัฒนธรรมในบริเวณที่ราบก่อนมาทางด้านล่างที่เรียกว่าเวียงแพร่และป่าแดง อันเป็นที่ตั้งของเวียงแพร่ และพื้นที่ราบต่อเนื่องกับเขต ป่าแดง ซึ่งมีพระธาตุซ่อแฮ พระธาตุสำคัญของเมืองตั้งอยู่

ทางด้านบนของแอ่งที่ราบเมืองแพร่อยู่ในเขตอำเภอร้องกวางและหนองม่วงไข่ ส่วนทางตอนกลางคืออำเภอเมืองแพร่ สูงชัน ส่วนอำเภอเด่นชัยซึ่งมีลักษณะเด่นร่วมกันคือ เป็นพื้นที่ราบที่มีลำน้ำยมเป็นลำน้ำหลักไหลผ่าน และใช้สายสั้นๆ ที่ไหลมาจากเทือกดอยทางฝั่งตะวันตกเป็นหลักในการทำการเกษตร

ภูมิประเทศโดยรวมของบริเวณแอ่งที่ราบเมืองแพร่ในอดีตเป็นพื้นที่ซึ่งอุดมสมบูรณ์มาก และเป็นที่ราบลุ่มมีลำห้วยธารน้ำหลายสาย มีป่าไม้หนาแน่นซึ่งเป็นที่อยู่ของสัตว์ป่า ดังชื่อเรียกสถานที่ต่างๆ ก็แสดงถึงพื้นที่ซึ่งมีความอุดมสมบูรณ์สูง มีทั้งหนองน้ำ ร่องน้ำ และสัตว์ป่า เช่น หนองม่วงไข่ในปัจจุบันคือบริเวณห้วยแม่คำมีสกับน้ำยม แต่เดิมเคยรวมอยู่ในอำเภอร้องกวางก่อนที่จะแยกออกมาในภายหลัง ส่วนชื่อร้องกวางที่เคยเป็นหมู่บ้านเล็กๆ ตั้งอยู่ในป่า มาจากคำว่าฮ้องหรือร้องที่แปลว่าทางน้ำ ส่วนกวางก็เป็นสัตว์ป่าที่พบได้มากในบริเวณนี้

ต่ำลงมาทางใต้ของเวียงแพร่และป่าแดงคืออำเภอสูงเม่น ยังคงเป็นพื้นที่ราบซึ่งมีการปลูกข้าว ปลูกยาสูบ ในพื้นที่ราบอันอุดมสมบูรณ์ ชื่อสูงเม่นหมายถึงพื้นที่ซึ่งเป็นโพรงและมีตัวเม่นอยู่มาก เขตที่อยู่ปลายสุดของแอ่งที่ราบเมืองแพร่ที่ต่อเนื่องกับภูเขากั้นภูมิภาคที่เป็น

ภาคเหนือออกจากภาคกลาง และมีเส้นทางโบราณผ่านเขาพาสึงคืออำเภอเด่นชัย ชื้อเด่นชัยได้มาจากเมื่อพระยาสุรศักดิ์มนตรียกทัพปราบเงี้ยวที่เข้าปล้นเมืองแพร่ และให้ชื่อค่ายว่า “ค่ายเด่นทัพชัย” บริเวณเด่นชัยมีความสำคัญเมื่อทางรถไฟตัดผ่านไปยังสุดทางที่เชียงใหม่ และหากจะเดินทางไปตัวเมืองแพร่หรือเดินทางต่อเนื่องไปยังน่าน พะเยา และเชียงราย เมื่อลงรถไฟแล้วต้องต่อรถที่เด่นชัยจึงทำให้เป็นชุมทางที่สำคัญทางการเดินทางและการค้าในสมัยหนึ่ง และได้ลดความสำคัญลงไปเมื่อการเดินทางทางรถยนต์สะดวกขึ้นในปัจจุบัน

เวียงแพร่และป่าแดง-ช่อแฮ ในแอ่งเมืองแพร่บริเวณที่มีความสำคัญต่อการเกิดขึ้นของชุมชนเมืองคือ **เวียงแพร่** ซึ่งเป็นชุมชนที่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบแบบโบราณ ด้านหนึ่งอยู่ติดกับแม่น้ำยมซึ่งเป็นลำน้ำสายใหญ่ ส่วนพื้นที่ราบเชิงเขาซึ่งเป็นแหล่งปลูกข้าวที่อุดมสมบูรณ์ที่สุดแห่งหนึ่งของเมืองแพร่ก็คือบริเวณที่เรียกว่า **ป่าแดง-ช่อแฮ** ในปัจจุบัน

เวียงแพร่

ตั้งอยู่ในบริเวณที่ราบตั้งแต่ร่องกวาง หนองม่วงไข่ เมืองแพร่ สูงเม่น และเด่นชัย ถือเป็นแหล่งปลูกข้าวและทำเกษตรกรรมผลิตอาหารหล่อเลี้ยงประชากรแหล่งสำคัญที่สุดของเมืองมาตั้งแต่โบราณ ดังนั้นจึงมีการจัดการน้ำอย่างเป็นระบบจากลำน้ำ ๓ สายหลัก คือ น้ำแม่แคม น้ำแม่ก้อน และน้ำแม่สาย สู่ลำเหมืองตามหมู่บ้านต่างๆ มาตั้งแต่อดีต เพื่อแบ่งปันน้ำใช้ในการเกษตรและเพียงพอต่อการใช้น้ำในเมือง ก่อนผันลงน้ำแม่ยมทางทิศตะวันตก ลำน้ำทั้ง ๓ สายคือแหล่งน้ำที่มีความสำคัญต่อเมืองแพร่มากกว่าแม่น้ำยม เพราะสามารถนำมาใช้ทำการเกษตรหล่อเลี้ยงท้องทุ่งที่ราบในแอ่งเมืองแพร่กว่า ๘ ตำบลในสองอำเภอ คือ อำเภอเมืองและอำเภอสูงเม่น ได้แก่ ตำบลช่อแฮ ป่าแดง สวนเขื่อน กาญจนนา นาจักร ในเขตอำเภอเมืองแพร่ และตำบลบ้านกวาง บ้านเหล่า บ้านกาศ ในเขตอำเภอสูงเม่น

แม่น้ำยมที่ไหลผ่านแอ่งที่ราบเมืองแพร่ไม่ได้ทำความเสียหายมากนักหากปีใดเกิดน้ำท่วมฉับพลัน โดยธรรมชาติของลำน้ำยมหน้าเมืองแพร่ที่กว้างและลึกทำให้น้ำที่ท่วมเมืองลดลงภายในวันหรือสองวัน อีกทั้งการสร้างลำเหมืองสายต่างๆ รอบเวียงและในพื้นที่เกษตรกรรมที่รับน้ำจากภูเขาทางฝั่งตะวันตกช่วยชะลอน้ำแยกออกเป็นหลายสายก่อนที่จะไหลลงแม่น้ำยมเป็นการช่วยให้เมืองแพร่ไม่เกิดอุทกภัยร้ายแรง ความงามของลำน้ำยมที่บรรยายสภาพความแตกต่างไปจากปัจจุบันที่ลำน้ำทั้งกว้างและลึกก็คือ **คนรุ่นเก่าในเวียงแพร่เล่าว่าหาดแม่น้ำยมในอดีตนั้นสวย มีแต่ป่าต้นจ๊ว ช่างหน้าแล้งก็ออกดอกสีแดงไปทั่ว มีเรือหาปลาและสะพานไม้**

ข้ามลำน้ำจำนวนมากเพราะแม่น้ำแคบไม่เหมือนแม่น้ำที่อื่น

หากภายในสิบกว่าปีที่ผ่านมาและเมื่อไม่นานมานี้ เมืองแพร่เกิดน้ำท่วมเข้าเมืองนานจนผิดปกติก็เพราะการเติบโตของเมืองแบบใหม่ที่ถมลำเหมืองสร้างถนนกับถมพื้นที่รับน้ำเพื่อทำบ้านจัดสรร เป็นการกั้นการระบายของน้ำที่จะไหลลงสู่แม่น้ำยม น้ำจึงท่วมขังในที่ต่ำ เช่น บริเวณโรงพยาบาลแพร่ และมีแนวโน้มว่าจะท่วมติดต่อกันทุกปี ซึ่งคนส่วนใหญ่เชื่อว่าเป็นเพราะไม่ได้สร้างเขื่อนกั้นน้ำยมที่แก่งเสือเต้น และชาวบ้านที่ละเอียดคือผู้ที่ทำให้น้ำท่วมทั้งที่เมืองแพร่และที่อื่นๆ ที่ลำน้ำยมไหลผ่าน โดยไม่ได้พิจารณาข้อเท็จจริงว่า แม่น้ำยมในช่วงที่ต่ำกว่าแก่งเสือเต้นรับน้ำจากเทือกเขาสูงทั้งสองด้านในแอ่งเมืองแพร่และไหลผ่านอย่างรวดเร็วไปสู่พื้นที่ปลายน้ำ การสร้างเขื่อนที่แก่งเสือเต้นก็ยังไม่สามารถช่วยชะลอน้ำได้ดังที่คาดหวัง การไม่สร้างสิ่งก่อสร้างขัดขวางการระบายน้ำควรจะเป็นวิธีการแก้ปัญหาได้มากกว่า เช่นเดียวกับเมืองใหญ่แทบทุกแห่งในประเทศที่เผชิญปัญหาแบบเดียวกัน

ภูมินิเวศวัฒนธรรมของเมืองแพร่และเวียงแพร่ซึ่งเน้นลักษณะทางกายภาพของเมืองโบราณที่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบจะเสนอโดยละเอียดในลำดับต่อไป

▲ เวียงแพร่ มีทั้งประตูเวียงและคูน้ำคันดินล้อมรอบ

ป่าแดง-ช่อแฮ

พื้นที่ราบเขตชุมชนบริเวณบ้านป่าแดงและพระธาตุช่อแฮ นอกจากจะเป็นเขตเกษตรกรรมที่สำคัญของแอ่งเมืองแพร่แล้ว ยังเป็นชุมทางของการแลกเปลี่ยนสินค้าระหว่างชุมชนที่เคยมีเส้นทางลำเลียงไม้ของบริษัทยีสต์ เอเชียติค ในช่วงเวลาสัมปทานป่าไม้ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๕๑-๒๔๗๘ บริเวณนี้จึงเป็นศูนย์กลางทางเศรษฐกิจที่ใหญ่อีกแห่งหนึ่งของเมืองแพร่

เทือกเขาในเขตป่าแดง-ช่อแฮ มีภูเขาสูงที่มีลักษณะคล้ายช้างหมอบเป็นสัญลักษณ์ของท้องถิ่น ชาวบ้านเรียกว่า “ดอยช้างผาด่าน” เชื่อว่าเป็นที่สิงสถิตของ “เจ้าพ่อผาด่าน” ผีใหญ่ที่ดูแลรักษาป่าต้นน้ำและผู้ใช้ น้ำทั้ง ๓ สาย คือ น้ำแม่แคม น้ำแม่สาย และน้ำแม่ก้อน

◀ ดอยช้างผาด่าน ภูเขาศักดิ์สิทธิ์ที่มีเจ้าพ่อผาด่านเป็นผีใหญ่คอยดูแลรักษาต้นน้ำสำคัญในแอ่งเมืองแพร่

◀ ศาลเจ้าพ่อผาด่าน

ภูมิโนเวศของชุมชนในบริเวณป่าแดง-ช่อแฮ แบ่งออกได้เป็นพื้นที่ต่างๆ ซึ่งมีลักษณะทางกายภาพแตกต่างกัน ซึ่งทำให้การทำมาหากินและการดำรงชีวิตแตกต่างกันตามสภาพแวดล้อม ได้แก่

พื้นที่ราบเขตชุมชน เป็นที่ตั้งของพระธาตุช่อแฮ และมีการสร้างบ้านเรือนรายรอบพระธาตุ มีตำนานเรื่องขุนลัวะอ้ายก้อมเล่าสืบต่อกันมาทำให้สันนิษฐานว่า ชุมชนที่อยู่รอบๆพระธาตุน่าจะสืบเนื่องมาจากระบบข้าพระ อันเนื่องจากเจ้าหลวงหรือผู้ครองนครก็ปลนาผู้คนให้เข้ามาทำนาและตั้งถิ่นฐานโดยรอบเพื่อรักษาและดูแลพระธาตุสำคัญประจำเมืองที่บรรจุพระบรมสารีริกธาตุ จนกลายเป็นชุมชนขนาดใหญ่ไม่แพ้กับการตั้งถิ่นฐานเขตเวียงแพร์

◀ ศาลขุนลัวะอ้ายก้อม ฝีมือช่างชาวเผ่าแดง-ช่อแฮ
ผู้ดูแลรักษาพระธาตุช่อแฮและชุมชนป่าแดง-ช่อแฮ

พื้นที่ราบที่เป็นทุ่งนามีการปลูก “ฝ้ายแพร์” ในช่วงราว พ.ศ. ๒๔๘๖-๒๕๐๘ ชาวบ้านที่มีที่ดินติดกับเชิงเขาปลูกฝ้ายกันมาก แต่เมื่อมีราคาถูกลงจึงเปลี่ยนเป็นการปลูกข้าวโพดและยาสูบ ปลูกข้าวไร่และปลูกถั่วลิสงในนาที่ดอน และปลูกข้าวนาดำในนาลุ่มทั้งข้าเจ้าและข้าวเหนียว เมื่อเสร็จสิ้นฤดูกาลเก็บเกี่ยวก็จะเป็นการปลูกพืชหลังทำนา เช่น กระเทียม หอม ถั่วเหลือง และข้าวโพด ราว พ.ศ. ๒๕๔๓ ราคาฝักที่ปลูกตามสวนริมน้ำบริเวณเชิงเขามีราคาดี จึงเปลี่ยนที่นาที่เคยทำนาอย่างเดียวมาเป็นสวนผสมที่นำกล้าของหน่อไม้ไผ่เปาะ ชงโค และชะอมเข้ามาปลูกแทนและเริ่มมีแนวโน้มจะเพิ่มพื้นที่ในการปลูกพืชสวนผสมในนาข้าวมากขึ้น บริเวณบ้านโน บ้านพันเชิง บ้านธรรมเมือง และบ้านต้นไคร้

ในหมู่บ้านเดิมสวนที่ปลูกหมาก ผลไม้ประเภทกลางสาด ชมพู่ มะเหมี่ยว มะพร้าว และผลไม้อื่นๆ เนื่องจากบริเวณนี้เป็นพื้นที่การสัมปทานไม้ จึงมีคนหลากหลายกลุ่มเข้ามารับจ้างและทำการค้า เช่น คนจากลับลและคนจีนที่นำวิธีการปลูกสวนผลไม้ในหมู่บ้านที่เรียกว่าสวนกลางบ้าน โดยมีการทำสวนผลไม้แบบยกร่องของชาวจีนในภาคกลางซึ่งเป็นที่นิยมในท้องถิ่นนี้ชั่วระยะหนึ่ง

◀ พื้นที่เพาะปลูกในที่ราบเขตชุมชน

พื้นที่ริมน้ำเชิงเขา คือบริเวณป่าไม้สักเมืองแพร่ที่เคยอุดมสมบูรณ์และหมดสิ้นไปหลังจากการให้สัมปทานป่า แต่เดิมเป็นพื้นที่สัมปทานป่าไม้ของบริษัทอีสต์ เอเชียติก และเป็นเขตอุตสาหกรรมป่าไม้ขององค์การอุตสาหกรรมป่าไม้จังหวัดแพร่ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๐๓-๒๕๑๖ และไม้ในบริเวณนี้ถูกตัดไปใช้เป็นเชื้อเพลิงบ่มใบยาของนายทุนที่ตั้งโรงบ่มใบยาในพื้นที่ชุมชนตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๑๙-๒๕๒๑ จึงมีสภาพเป็นป่าเสื่อมโทรม คนในชุมชนป่าแดงและช่อแฮจึงเข้ามาจับจองใหม่ในบริเวณปาริมน้ำเชิงเขาปัจจุบันให้เป็นที่ทำกินเมื่อชุมชนหนาแน่นขึ้นตั้งแต่วราว พ.ศ. ๒๕๔๒ เป็นต้นมา

▲ พืชสวนริมน้ำเชิงเขา (ขงโค ชะอม หน่อไม้ไผ่เปาะ) ในเขตป่าแดง-ช่อแฮ

ชาวบ้านเริ่มเข้ามาใช้ป่าที่หมดสภาพให้กลายเป็นแหล่งพืชผักผลไม้ยืนต้น เช่น มะม่วง ลำไย ลิ้นจี่ ทุเรียน มะไฟ ลางสาด กาแฟ ฯลฯ และปรับสภาพพื้นที่ราบริมน้ำเพื่อปลูกผักจนเป็นแหล่งผลิตผักพื้นบ้าน เช่น หน่อไม้ไผ่เปาะ ผักเสี้ยนหรือต้นขงโค ชะอม ด้านข้างสวนริมน้ำจะมีแปลงปลูกพืชสวนครัว นานาชนิดเมื่อราวปี พ.ศ. ๒๕๒๘ ด้วยสภาพที่มีดินดี น้ำดี และอากาศที่เหมาะสมต่อการปลูกพืชผัก จึงทำให้ไม่ต้องใช้สารเคมีในการเพาะปลูก หรือใช้สารเคมีกำจัดแมลง ทำให้พืชผักเหล่านี้เป็นผักไร้สารในราคาที่ขายเพื่อบริโภคสำหรับชาวบ้าน

▲ สวนริมน้ำเชิงเขาที่ปลูกพืชผัก เช่น ต้นเลี้ยว ชะอม และหน่อไม้ไผ่เปาะ ในช่วงก่อนเกิดเหตุการณ์น้ำป่าไหลหลาก

อย่างไรก็ตามเมื่อมีปัญหา
น้ำป่าไหลหลากและ
โคลนถล่มร้ายแรง
เมื่อ พ.ศ. ๒๕๔๘
สวนริมน้ำเหล่านี้ถูก
น้ำพัดพาเสียหาย
แทบทั้งหมด อีกทั้ง
ไม่สามารถกู้สภาพ
ดินดีที่ถูกน้ำพัด
ชะหน้าดินไปให้มี
สภาพดังเดิม การใส่
ปุ๋ยก็ยังไม่สามารถ
ทำให้ดินดีได้ดัง

สภาพธรรมชาติที่ใช้เวลาสะสมตะกอนธรรมชาติในระยะเวลาอันยาวนาน ชาวบ้านที่เข้ามาทำสวนริมน้ำจึงสูญเสียรายได้ทั้งหมดจากสวนเหล่านี้ และยังไม่สามารถฟื้นคืนสภาพให้เป็นอย่างเดิมได้

พื้นที่สูง บริเวณต้นน้ำมีการตั้งชุมชนเล็กๆ ที่แต่เดิมเคยเป็นชุมชนชั่วคราวของคนที่มีบ้านเรือนในหมู่บ้านของป่าแดงและซ่อแฮ เมื่อมีการเข้ามาปลูกเมี่ยงนานวันจึงเป็นที่อยู่อาศัยถาวรและกลายเป็นหมู่บ้านซึ่งมีอยู่หลายแห่ง โดยอาศัยพื้นที่ราบหุบเขาเป็นที่ตั้งที่อยู่อาศัย มีการทำนาเพื่อใช้กิน และลำนํ้าลำธาร สภาพแวดล้อมอยู่ในป่าเต็งรัง มีไม้ที่มีค่า เช่น ไม้แดง ประดู่ ชิงชัน ตะเคียน รวมไปถึงไม้เนื้ออ่อนอีกหลายชนิด

เนื่องจากการทำมาหากินของชุมชนซ่อแฮส่วนมากต้องอาศัยผืนป่าเพื่อทำสวนเมี่ยง จึงต้องมีแหล่งที่อยู่อาศัยทั้งป่าบนเขาเพื่อทำสวนเมี่ยงและในหมู่บ้านพื้นที่ราบเพื่อแลกเปลี่ยนสินค้า จึงทำให้ชาวบ้านมีทั้งบ้านบนป่าและบ้านในพื้นที่ราบ คนในหลายหมู่บ้านเป็นคนสองบ้าน บ้านบน คือ บ้านบนเขาป่าสวนเมี่ยง บ้านลุ่ม คือ บ้านในชุมชนพื้นราบ ชุมชนทำสวนเมี่ยงในป่าเป็นที่ขึ้นชื่อของจังหวัดแพร่ นอกจากนี้ยังเก็บผลผลิตจากป่า เช่น ต่าว มะแขว่น ทำสวนผักพื้นบ้าน

พื้นที่บริเวณนี้เป็นเขตทหารบางส่วนเพราะมีการสวมรอยยกเอกสารสิทธิ์ให้ทหาร

เพื่อผลประโยชน์ของคนบางคนในชุมชน จึงมีข้อขัดแย้งในการใช้สิทธิ์ในที่ทำกินอยู่บ่อยครั้ง เช่น หมู่บ้านลั่นกลางซึ่งรัฐออกเอกสารสิทธิ์ให้ชาวบ้านตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๔๙๘ แต่พื้นที่ในปัจจุบันกลายเป็นของกรมธนารักษ์ จึงมีการต่อสู้เพื่อขอรับเอกสารสิทธิ์เป็นพื้นที่ทำกินของชาวบ้าน

แต่เมื่อปี พ.ศ. ๒๕๔๘ ชุมชนบางแห่งถูกน้ำป่าไหลหลากและโคลนดินถล่มเนื่องจากฝนตกหนัก เช่นที่บ้านนาตอง ทำให้บ้านเรือนเสียหายทั้งหมู่บ้านบ้าง หรือเสียหายบางส่วนที่อยู่ติดริมลำน้ำบ้าง และมีผู้คนล้มตายเป็นครั้งแรกในประวัติศาสตร์การตั้งถิ่นฐานในพื้นที่สูงของป่าเขาเมืองแพร่ที่เกิดเหตุการณ์เช่นนี้

▲ ความเสียหายจากน้ำป่าหลาก
และโคลนดินถล่มในเขตบ้านนาตอง
เมื่อเดือนพฤษภาคม ๒๕๔๙

แอ่งที่ราบเมืองลองและแอ่งที่ราบวังชิ้น

บริเวณแอ่งที่ราบเมืองลองและแอ่งที่ราบวังชิ้นเป็นส่วนที่ติดต่อกับแอ่งที่ราบเมืองแพร่แต่มีเทือกเขากั้น พื้นที่ส่วนใหญ่เป็นที่ราบลูกคลื่นซึ่งเล็กและแคบกว่าเมืองแพร่มาก ใน

แอ่งที่ราบลอง นอกจากอำเภอลองซึ่งมีพื้นที่ราบอันอุดมสมบูรณ์แล้ว เขตติดต่อกับแอ่งที่ราบเมืองแพร่ต้องผ่านดอยผากลอง มีชุมชนห่างไกลแต่มีผู้คนอยู่อาศัยมานาน และมีลักษณะเฉพาะทางวัฒนธรรมคือ เวียงต้า ซึ่งมีภูมิประเทศเป็นที่ราบลอนลูกคลื่นสลับกับเนินเขา และมีภูเขาหินปูนที่มีถ้ำอยู่มาก

เมืองลองและเวียงต้า

เมืองลองมีพระธาตุสำคัญคือพระธาตุห้วยอ้อ ในตำนานท้องถิ่นกล่าวว่า เดิมชื่อเมืองกุกกุกไก่เอ็ก หรือเมืองไก่ขัน และตำนานท้องถิ่นเกี่ยวข้องกับพระนางจามเทวีที่กล่าวถึงการเดินทางของพระนางจามเทวีจากลพบุรีเสด็จขึ้นมายังหริภุญไชย แต่เมื่อเดินทางเข้าสายน้ำผิติดจากน้ำปิงเข้ามาทางน้ำยม เมื่อถึงทำนายนมบริเวณใกล้พระธาตุห้วยอ้อ อำเภอลองในปัจจุบันจึง “ลอง” ขึ้นไปดิวว่าไชเมืองหริภุญไชยหรือไม่ ด้วยเหตุนี้จึงได้ชื่อสถานที่ว่าเมืองลอง เมื่อรู้ว่ายังไม่ใช่ แต่เห็นสภาพแวดล้อมดีจึงบรรจุพระธาตุ ในวันดีคืนดีจึงพร้อมกันบรรจุพระธาตุว่าและปลุกต้นมะแงงต้นหนึ่ง แล้วจึงนำไพร่พลบริวารลองน้ยมกลับขึ้นน้ำปิงไปยังเมืองหริภุญไชย ทำให้ทราบว่าเมืองลองเป็นเมืองพระธาตุสำคัญที่มีการเขียนตำนานพระธาตุให้เกี่ยวข้องกับพระนางจามเทวีด้วย อีกทั้งอยู่ในเส้นทางเดินทางโบราณจากเมืองแพร่โดยใช้น้ำยมผ่านเมืองลองไปยังลำปาง ซึ่งถือว่าเป็นเส้นทางติดต่อระหว่างเมืองที่ใช้กันมาจนถึงปัจจุบัน หรือเดินทางโดยอาศัยลำน้ำต่อไปยังวังขึ้นซึ่งเป็นเมืองในเขตวัฒนธรรมแบบเมืองในยุคลุขไทย์ มีเมืองตรอกสลับและพระธาตุที่วัดบางสนุกซึ่งพบจารึกภาษาไทยที่สำคัญ และสามารถเดินทางผ่านลงใต้ไปยังทุ่งเสลี่ยมต่อไปยังเมืองสุโขทัยและศรีสัชนาลัย หรือไปทางเมืองเถินเข้าสู่ลุ่มน้ำปิงและเดินทางไปลำพูนและเชียงใหม่ได้ ดังนั้นเมืองลองจึงเป็นเมืองท้องถิ่นในเส้นทางคมนาคมโบราณแห่งหนึ่งในล้านนา

▼ ดอยผากลองในเขตเมืองลอง

คอย, ม่อน, เขา ☐ เขตที่ราบลุ่ม น้ำสายหลัก วัด
 อ่างเก็บน้ำ เขตที่ราบเชิงเขา น้ำสายย่อย หมู่บ้าน
 เขตที่สูง คลองส่งน้ำ โรงเรียน

วัดพระธาตุศรีดอนคำหรือที่ชาวบ้านเรียกว่า “วัดพระธาตุห้วยอ้อ” เป็นที่บรรจุพระบรมสารีริกธาตุ จึงเป็นพระธาตุสำคัญของเมือง ภายในวัดยังเป็นแหล่งรวบรวมตำนาน คัมภีร์ต่างๆ เก็บไว้ในหอไตร และมีพระพุทธรูปศิลปะพม่าองค์สำคัญที่ทำจากไม้เรียกว่า “พระเจ้าพร้าโต้”

▲ พระธาตุห้วยอ้อหรือพระธาตุศรีดอนคำ และพระเจ้าน้ำใส พระพุทธรูปศิลปะพม่าที่ทำจากไม้

พระเจ้าน้ำใสคือพระพุทธรูปที่สร้างด้วยไม้ ขนาดความสูง ๓ เมตร หน้าตักกว้าง ๑.๕ เมตร สร้างด้วยไม้แก่นจันทน์ คติการสร้างพระพุทธรูปด้วยไม้เช่นนี้มีในหลายท้องที่และมีหลายขนาด และมีตำนานเก่าทางพุทธศาสนาของล้านนาเรื่องตำนานพระแก้วมรกตด้วยพระพุทธรูปที่ทำด้วยไม้โดยทั่วไปนิยมสร้างฐานสูงเพื่อจารึกข้อความอุทิศถวายโดยผู้ใดและอานิสงส์ในการสร้างพระเจ้าน้ำใส การแกะสลักก็ไม่จำเป็นต้องใช้ฝีมือช่างชั้นสูง ชาวบ้านนิยมสร้างถวายเป็นพุทธรูปเพราะวัสดุที่ใช้ทำหาได้ง่าย พระเจ้าน้ำใสที่ประดิษฐานอยู่ที่วัดพระธาตุห้วยอ้อหรือวัดพระธาตุศรีดอนคำ แกะสลักด้วยพญานาคหรือมีดอโต้ เป็นศิลปะช่างพื้นบ้านที่สวยงาม สร้างจากไม้แก่นจันทน์ทั้งต้น โดยแบ่งมาสร้างพระพุทธรูปขนาดเล็กอีก ๔ องค์ รวมทั้งสิ้น ๕ องค์ องค์ที่ ๒ จากวัดที่เวียงต้าถูกนำไปประดิษฐานที่ไร่แม่ฟ้าหลวง องค์ที่ ๓ นำไปประดิษฐานที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติเชียงใหม่ องค์ที่ ๔ ถูกขโมยไป องค์ที่ ๕ ซึ่งมีขนาดเล็กที่สุดประดิษฐานอยู่ที่วัดพระธาตุศรีดอนคำ

เจ้าเมืองลองที่สืบมาจนกระทั่งเป็นการปกครองแบบเทศาภิบาลล้วนสืบมาจากพญาช้างปาดังที่พบในเอกสารบันทึกและการบอกเล่าสืบต่อมา ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่กล่าวถึงชาวลำปางอพยพหนีภัยสงครามช่วงก่อนที่เจ้าหนานทิพย์ช้างจะกู้เมืองได้ก็อพยพหนีมาอยู่เมืองต้า เมืองลอง เมื่อเชียงแสนแตกผู้คนอพยพแยกย้ายไปหลายสาย ส่วนหนึ่งเข้ามาอยู่เมืองลองที่บ้านแม่ลานเหนือ

เมืองลองมีชื่อในเรื่องเหล็กคุณภาพดีที่นำมาใช้ทำดาบเรียกกันว่าเหล็กลอง จนกล่าวกันว่า “เหล็กดีเหล็กเมืองลอง ทองดีต้องพะยว” แหล่งแร่เหล็กเป็นภูเขาเล็กๆ อยู่ระหว่างบ้านนาตุ้มและบ้านแม่ลอง ปรากฏการกล่าวถึงในคำอ้อของกวีล้านนาทั้งพระยาพรหมโวหารและศรีวิไชย (ไช้) และยังคงมีประเพณีเลี้ยงผีบ่อแร่หรือเลี้ยงผีบ่อเหล็กลองที่บ้านนาตุ้ม แต่

เดิมเจ้าหลวงนครลำปางจะมาเลี้ยงผีปอบเหล็กทองด้วยตนเอง

ในอดีตอำเภอลองเป็นศูนย์กลางการคมนาคมทางน้ำ โดยใช้ลำน้ำยมระหว่างตำบลและอำเภอใกล้เคียง เช่น ในเขตอำเภอวังชิ้น ครีส์ชนาลัย หรือสวรรคโลก จังหวัดสุโขทัย มีท่าเรือปากทางซึ่งอยู่เหนือสะพานท่าเตื่อในปัจจุบันรับส่งพ่อค้าแม่ค้าและบรรทุกสินค้า เช่น เปลือกไม้ สีสียด พืชผัก ผลไม้ต่าง ๆ มาขาย เมื่อขึ้นจากเรือแล้วจะบรรทุกเกวียนมาขายที่ตลาดห้วยอ้อซึ่งเป็นศูนย์กลางการค้า พ่อค้าแม่ค้าที่ห้วยอ้อและปากทางซึ่งเป็นชาวจีนหลายคนก็นำข้าวสาร เกลือ ปลาทุบ เมี่ยง ซึ่งเป็นสินค้าที่มาจากทางรถไฟลงที่สถานีบ้านปินไปขายที่ตำบลทุ่งแล้งและอำเภอวังชิ้นซึ่งใช้เรือสินค้าเช่นเดียวกัน

ส่วนวัดแสงที่โด่งดังในปัจจุบัน ชาวบ้านในอำเภอลองกล่าวว่าไม่มีปรากฏในตำนานเมืองลองและตำนานจามเทวีซึ่งกล่าวถึงเพียงพระธาตุห้วยอ้อ และอาคารศาสนสถานหลายแห่งในบริเวณวัดเกิดขึ้นจากการนำอิฐหักจากโบราณสถานในเวียงลองมาสร้างขึ้นใหม่โดยครูบาผู้มีชื่อเสียงนั่นเอง

เวียงต้า บริเวณตำบลเวียงต้าเป็นแอ่งที่ราบลอนลูกคลื่นขนาดเล็ก มีแนวภูเขาหินปูนล้อมรอบทุกด้านจึงทำให้มีถ้ำมากกว่าพื้นที่อื่น มีน้ำซับใต้ดินทำให้มีความอุดมสมบูรณ์สูง เวียงต้า มีการขุดคูและกำแพงดิน ๓ ชั้นเป็นรูปครึ่งวงกลมรอบภูเขาที่เรียกว่าผาเจ้าในบริเวณบ้านต้าม่อนปัจจุบัน บริเวณใกล้เคียงนอกกำแพงวัดแก้วแก่งที่สำคัญคือ วัดต้าม่อนและยังมีวัดเวียงต้าเป็นวัดแก้วแก่งเดิมอีกวัดหนึ่ง

ชุมชนแก้วแก่งในเวียงต้ามักตั้งอยู่บนพื้นที่ราบลูกคลื่นระหว่างหุบเขา ชาวบ้านทำนาปี เวียงต้ามักขึ้นต้นด้วยคำว่า “ต้า” เช่น บ้านต้าแป้น บ้านต้าเหล้า บ้านต้าแหลง บ้านต้าม่อน บ้านต้าเวียง บ้านต้าน้ำดิบ บ้านต้าห้วยฝาย บ้านต้าผาฝาย บ้านต้าผาลาย เป็นต้น

ในเวียงต้ามีลำน้ำสายหลักอยู่ ๑ สาย คือ น้ำแม่ต้า และมีลำห้วยต่าง ๆ เป็นสาขาอีกมากมาย ในอดีตชาวบ้านอยู่อาศัยกับป่าและมีการค้าขายไม้สักทอง เส้นทางคมนาคมและค้าขายที่ทำให้เวียงต้าติดต่อกับโลกภายนอกเป็นทางผ่านจุดพักของพ่อค้าแม่ค้า และจุดแลกเปลี่ยนสินค้า เช่น คาราวานฝูงวัวฝูงควาย วัวต่างควายต่าง และเชื้อเพลิง (ขี้คะย้า) ถ้วยขามของใช้ ฯลฯ เป็นทางเดินเท้า ๔ สาย คือ

๑. จากเวียงต้าถึงบ้านหาด อำเภอแม่เมะ จังหวัดลำปาง ๒. จากเวียงต้าถึงอำเภอสอง ๓. จากเวียงต้าถึงอำเภอเมืองแพร่ โดยใช้เส้นทางเดินเท้าโดยผ่านทางผาคำ-ห้วยขมิ้น-บ้านมหาโพธิ์ และเข้ามาในตัวเมืองแพร่ที่ประตูศรีชุม และ ๔. จากเวียงต้าถึงบ้านดอยผาคัน

เพื่อมาขึ้นรถไฟ

▲ พื้นที่เวียงต้าและน้ำแม่ต้าในปัจจุบัน

คนเวียงต้าสัมพันธ์กับการทำไม้สักทองในยุคก่อนที่ประเทศอาณานิคมจะเข้ามามีบทบาทในช่วงต้นกรุงรัตนโกสินทร์ พ่อฮ้อยหลงจากเมืองเชียงตุงนำคนงานเข้ามาตั้งปางไม้เพื่อทำไม้สัก และต่อมาเป็นชุมชนใหญ่ ขณะนั้นเวียงต้าเป็นบริวารของเมืองลำปาง พ่อฮ้อยหลงสร้างวัดด้าม่อน ภายในวิหารด้านข้างทั้ง ๒ ด้านเป็นแผงไม้กระดานเขียนภาพสีฝุ่นบนแผงไม้ แบ่งเป็น ๓ กลุ่ม คือ สองกลุ่มแรกเป็นนิทานชาดกพื้นบ้าน ๒ เรื่อง คือ แสงเมืองหลงถ้ำ และ เจ้าก่ำกาดำ หรือ นางพิมพาน์นึ่งจิว ส่วนที่ ๓ เป็นภาพบุคคลขนาดเท่าคนจริง สันนิษฐานว่าน่าจะเป็นผู้อุปถัมภ์วัดที่มีความสำคัญ

ภาพจิตรกรรมแสดงถึงประเพณีและวิถีชีวิตของชาวเหนือ คติความเชื่อ การดำรงชีวิตของผู้คนในระดับต่างๆ แสดงถึงบ้านเรือนที่อยู่อาศัย ประเพณีพิธีกรรมต่างๆ การแต่งกาย และเห็นได้อย่างชัดเจนว่าจิตรกรรมฝาผนังวัดด้าม่อนและวัดภูมินทร์ เมืองน่าน คือฝีมือช่างชุดเดียวกัน

พระพุทธรูปหยาบวัดด้าม่อนกับวัดจอมสวรรค์สร้างขึ้นพร้อมกันหลังจากที่ช่างได้วาดภาพที่ฝาผนังวัดด้าม่อนเสร็จแล้ว ทำขึ้นตามบันทึกของวัดด้าม่อนคือรัตนโกสินทร์ศก ๑๐๓ หรือ พ.ศ. ๒๔๒๗ แต่ที่วัดด้าม่อน วิหารไม้และภาพจิตรกรรมชำรุดทรุดโทรม ไม่มีงบประมาณซ่อมแซม ไร่แม่ฟ้าหลวงจึงขอผาติกรรมไปเมื่อ พ.ศ. ๒๕๓๒ พร้อมกับพระเจ้าพร้า-ทองคำเล็กของวัดพระธาตุศรีดอนคำ

เวียงต้าได้ชื่อว่าเป็นเมืองที่มีไม้สักทองคุณภาพดี ทางกรุงเทพฯ มักสั่งให้หาไม้ไปใช้ในการสร้างวังและวัดอยู่เป็นประจำ เสาชิงช้าวัดสุทัศน์องค์เดิมก็นำไม้สักมาจากป่าห้วยแม่ต้า

๑ ตัน และอีกตันหนึ่งเป็นไม้จากห้วยทรายขาว เมืองลอง นอกจากนี้ยังเป็นสถานที่พบช้างเผือก พลายทองแดง เพราะเมื่อลงอาบน้ำจะมีสีดั่งสีหม้อใหม่ ซึ่งได้มอบให้เจ้าเมืองเชียงใหม่ ต่อมาเจ้าเมืองเชียงใหม่นำไปถวายรัชกาลที่ ๕ พลายทองแดงได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็น เจ้าพระยาเศวตฉัตรภูธร และล้มลงในสมัยรัชกาลที่ ๗

ในช่วงสงครามโลกครั้งที่ ๒ สถานการณ์ทางการเมืองการปกครองของไทยจำเป็นต้องปรับเปลี่ยนตามเหตุการณ์เพื่อมิให้ประเทศต้องพบกับความเสียหาย โดยมีกลุ่มผู้ร่วมอุดมการณ์ได้จัดตั้งขบวนการเสรีไทยขึ้น เป็นกองกำลังอาสาสมัครเสรีไทย (Free Thai movement) ประกอบด้วยเสรีไทยสายอังกฤษ เสรีไทยสายอเมริกา และเสรีไทยสายในประเทศ มีนายปรีดี พนมยงค์ เป็นผู้นำการเคลื่อนไหวของกลุ่มเสรีไทย ท่านได้มอบหมายให้นายทองกันทาธรรม ส.ส.แพร่ จัดตั้งกองกำลังเสรีไทยทางภาคเหนือ และคอยประสานงานให้ความช่วยเหลือเสรีไทยสายต่างประเทศที่จะเข้ามาปฏิบัติการในประเทศไทย เวียงต้ามีชื่อเสียงในเมืองแพร่และประวัติศาสตร์ เพราะเป็นที่หลบซ่อนของขบวนการเสรีไทยสายเมืองแพร่แห่งหนึ่ง สมาชิกเสรีไทยตั้งค่ายฝึกขึ้นที่แพะเปียงซึ่งเป็นเขตติดต่อยกหว่างตำบลหนองม่วงไข่กับตำบลเวียงต้า อยู่ในเขตของหนองม่วงไข่ทางทิศตะวันตกห่างจากทั้งสองตำบลประมาณ ๑๐ กิโลเมตร สมาชิกเสรีไทยคือชาวบ้านธรรมดาที่แฝงตัวอยู่ในหมู่บ้าน^๒

▼ (ซ้าย) นายอ้วน ลือวัฒนานนท์ (เสียชีวิตแล้ว)
และ (ขวา) นายทวีศักดิ์ สินธุวงศ์ เสรีไทยในเมืองแพร่

▲ นายทอง กันทาธรรม

ได้รับมอบหมายให้เป็นผู้จัดตั้งกองกำลังและประสานงานเสรีไทยในภาคเหนือ

แอ่งที่ราบวังขึ้น เมืองวังขึ้นตั้งอยู่ที่บ้านนาเวียง ตำบลวังขึ้น เป็นชุมชนโบราณขนาดเล็ก มีคูน้ำคันดินล้อมรอบ ๒ ชั้น บนฝั่งขวาของแม่น้ำยมใกล้ปากห้วยสลก หลังจากเป็นเวียงร้างไปนานก็เริ่มมีกลุ่มคนเข้ามาอาศัยใหม่เมื่อราวร้อยกว่าปีมานี้ คือกลุ่มคนจากเมืองเถิน สบปราบ แม่ทะ ลับแล ศรีสัชนาลัย สูงเม่น และเมืองลอง ภายในเมืองมีซากศาสนสถานซึ่งได้รับการบูรณะในภายหลังคือ วัดบางสนุก รวมถึง พระธาตุพระพิมพ์ ด้วย ทั้งยังพบจารึกขึ้นสำคัญคือจารึกวัดบางสนุกภาษาบาลีและภาษาไทย บนแผ่นหินดินดานหรือหินชนวนสีเขียวรูปใบเสมา ในจารึกได้ระบุชื่อเมืองตรอกสลับและระบุศักราชประมาณปี พ.ศ. ๑๘๘๒

พื้นที่ของอำเภอวังขึ้นอยู่ในแอ่งที่ราบขนาดเล็กและรวมเอาลำน้ำหลายสายจากอุทยานแห่งชาติเวียงโกศัยและที่สูงในบริเวณโดยรอบ และเกิดอุทกภัยร้ายแรงจากน้ำป่าไหลท่วมทำลายชีวิตและทรัพย์สินของผู้คนเมื่อหลายปีมาแล้ว นับว่าปัญหาอุทกภัยจากน้ำป่าแผ่นดินถล่ม สะท้อนถึงวิกฤตในเรื่องป่าไม้ที่มีน้อยลงและไม่สามารถกักน้ำไว้ได้ ซึ่งเป็นปัญหาล้ำร้ายแรงที่เกิดขึ้นในภูมินิเวศเมืองแพร่หลายครั้ง และแต่ละครั้งยังเพิ่มความเสียหายแก่ชีวิตผู้คนที่ยอาศัยในแอ่งที่ราบในหุบเขาอย่างยิ่ง

นิเวศวัฒนธรรมและชีวิตวัฒนธรรมในเมืองแพร่

ในที่นี้ **เวียงแพร่** คือศูนย์กลางของเมืองแพร่ซึ่งมีลักษณะทางกายภาพเป็นเวียงโบราณอันหมายถึงมีการขุดคูน้ำคันดินล้อมรอบ บุคคลผู้มีสถานภาพมีการอยู่อาศัยภายในรอบคูเวียง มีการจัดการน้ำกินน้ำใช้จากแหล่งน้ำธรรมชาติ มีพื้นที่ทำกินและภูมินิเวศของการตั้งถิ่นฐานสะดวก สามารถเดินทางติดต่อได้ทั้งทางน้ำและทางบก นอกจากนี้ลักษณะของโครงสร้างทางสังคมยังเป็นศูนย์กลางของการปกครอง เศรษฐกิจและวัฒนธรรมของบ้านเมืองในแอ่งที่ราบเมืองแพร่ ซึ่งในภูมินิเวศวัฒนธรรมของแอ่งเมืองแพร่ครอบคลุมชุมชนที่มีโครงสร้างทางกายภาพและโครงสร้างทางสังคมขนาดเล็กและซับซ้อนน้อยกว่าเวียงแพร่อีกหลายแห่ง

ในสังคมบ้านเมืองของล้านนา ความแตกต่างระหว่างความหมายของคำว่า “เวียง” กับ “เมือง” และ “เชียง” มีความแตกต่างปรากฏอยู่ ถึงแม้จะเป็นการเรียกชื่อระดับของชุมชนที่มีความซับซ้อนทางโครงสร้างสังคมมากกว่าบ้านเช่นเดียวกัน และอาจจะถูกใช้คาบเกี่ยวและคลุมเครือแต่ก็มีความหมายที่แตกต่างในการเรียกชื่อเฉพาะค่อนข้างชัดเจนดังนี้

เวียง ผู้คนในล้านนาและเอกสารโบราณระบุว่า *เวียง* คือ เมืองที่มีการขุดคูน้ำและพูนคันดินล้อมรอบ อาจอยู่ในรูปสี่เหลี่ยม วงกลมหรือวงรี หรือไม่อาจบอกรูปร่างได้ ความเข้าใจของชาวบ้านปัจจุบันเมื่อกล่าวถึงการเดินทางไปในเมืองที่มีคูน้ำและกำแพงเมืองมักจะพูดว่า “ไปในเวียง” และชาวบ้านในเวียงแพร่กล่าวเฉพาะเจาะจงไปอีกว่า “เวียง” หมายถึง “แนวคูน้ำ” ที่ล้อมรอบนั่นเอง^๓

โครงสร้างทั้งทางสังคมของเวียงซึ่งแตกต่างไปจากหมู่บ้านและการสร้างกำแพงดินหรือกำแพงอิฐล้อมรอบนี้บ่งบอกถึงระบบป้องกันการบุกรุกจากภายนอก และอาจจะมีหน้าที่ของการชักนำธรรมชาติหรือกักเก็บน้ำไว้ใช้บ้าง หากแต่ในภาคเหนือชุมชนส่วนใหญ่ใช้น้ำจากลำห้วยและบ่อน้ำจึงไม่ชัดเจนเท่ากับชุมชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือซึ่งการขุดคูน้ำหมายถึงการกักเก็บน้ำไว้ใช้อย่างชัดเจนมากกว่า ภายในเวียงมีวัดหลายแห่งแตกต่างจากหมู่บ้านที่มีวัดประจำชุมชนเพียงวัดเดียว มีกลุ่มสายตระกูลเป็นผู้อุปถัมภ์วัดที่เรียกว่าครุฑาวัด มีคัมหรือวังของเจ้าผู้ปกครองหรือเจ้าผู้ครองนครเป็นศูนย์กลางและสถานที่ว่าราชการ บ้านเรือนของเครือญาติและผู้ติดตาม ชาวบ้านธรรมดาที่อาศัยอยู่ในเวียงตามลักษณะโครงสร้างทางสังคมที่ซับซ้อนกว่าชุมชนในหมู่บ้าน “เวียง” จึงให้ความหมายของการเรียกความเป็นเมือง [Town] ทางกายภาพและโครงสร้างสังคมด้วย

เมือง คือชุมชนขนาดใหญ่กว่าหมู่บ้านทั้งทางกายภาพและโครงสร้างของชุมชน เป็นศูนย์กลางของการปกครอง มีระบบบริหารที่มีลำดับขั้นและผู้คนที่มีช่วงชั้นทางสังคม รวมถึงระบบความเชื่อที่ซับซ้อนกว่า เมืองเป็นศูนย์กลางทางเศรษฐกิจและผู้ชำนาญเฉพาะด้วย เมืองมีสถานะเป็นตลาดหรือจุดการแลกเปลี่ยนสินค้าสำคัญที่อาจเป็นผู้ผลิตเองหรือไม่ได้ผลิตก็ได้ ดังนั้นเมืองโดยเฉพาะในอดีตจึงต้องมีชุมชนระดับหมู่บ้านในแบบสังคมชาวนาอยู่รายรอบขนาดของเมืองบางแห่งลักษณะทางกายภาพอาจจะไม่ใหญ่ไปกว่าหมู่บ้านก็ได้ แต่โครงสร้างทางสังคมจะมีความซับซ้อนกว่าและแตกต่างไปจากหมู่บ้าน

เชียง เป็นคำเรียกเมืองเช่นกัน แต่ไม่ได้มีความหมายเฉพาะทางกายภาพเท่านั้น เพราะชื่อของเมืองที่ขึ้นต้นด้วยเชียงมักจะเป็นเมืองขนาดใหญ่ และมีความหมายครอบคลุมลักษณะทางกายภาพที่มีการขุดคูน้ำกำแพงดินล้อมรอบและชุมชนบริวารที่อยู่ในปริมณฑลอีกด้วย อีกทั้งยังให้ความหมายของความเป็นเมืองที่มีศูนย์กลางการปกครองที่ใหญ่กว่าและซับซ้อนกว่า เป็นศูนย์กลางของบ้านเมืองบริวารหลายแห่ง *เชียง* จึงน่าจะหมายถึงลักษณะของความเป็นเมืองขนาดใหญ่หรือเมืองที่เป็นศูนย์กลางของการปกครองระดับที่ใหญ่กว่าเมือง

ลักษณะทางกายภาพของเมืองที่มีคูน้ำและกำแพงดินล้อมรอบทำให้แยกพื้นที่ออก

เป็น “ในเวียง” และ “นอกเวียง” มีรูปแบบการใช้พื้นที่เห็นได้ชัดเจน มีลักษณะของความเป็นเมืองขนาดใหญ่ มีรูปแบบของระบบความเชื่อที่สัมพันธ์กับการใช้พื้นที่ และมีโครงสร้างทางสังคมที่ซับซ้อน นับเป็นตัวอย่างที่ชัดเจนของเมืองในภาคเหนือที่ยังหลงเหลือรูปแบบทางกายภาพ และรูปแบบการใช้พื้นที่ของเมืองอย่างชัดเจนที่ปรากฏให้เห็นในปัจจุบัน

ลักษณะทางกายภาพเวียงแพร์คือการสร้างเมืองที่ขนานไปกับลำน้ำยม ชูดคูเมือง พูนดินสร้างกำแพงเมืองแข็งแรง สามารถป้องกันพื้นที่ในเวียงได้อย่างมั่นคง มีระบบป้องกันน้ำหลากจากแม่น้ำยมและลำน้ำลำห้วยจากเทือกเขา ที่สูงรอบๆ เข้าท่วมพื้นที่ลุ่มในเมือง เป็นการคำนึงถึงทิศทางการหลากของน้ำ ซึ่งเป็นรูปแบบเฉพาะของเมืองในวงล้อมของเทือกเขาที่ต้องเลือกชัยภูมิที่เหมาะสมต่อการอยู่อาศัย

พื้นที่ตัวเมืองแพร์ในปัจจุบันซ้อนทับอยู่ในเขตเมืองเก่าที่เป็นเวียงโบราณ และมีการขยายพื้นที่ทางสังคมและเศรษฐกิจไปตามถนนและบริเวณโดยรอบตามลำดับเวลาที่เปลี่ยนแปลง นอกจากภายในตัวเมืองจะมีร่องรอยความเป็นเวียงเก่าจากแนวกำแพงและคูเมือง รวมถึงศาสนสถานแล้ว โครงสร้างความเป็นชุมชนและองค์ประกอบของความเป็นเมืองโบราณยังคงอยู่อย่างชัดเจนมากกว่าเมืองโบราณในเขตล้านนาแห่งอื่นๆ และสามารถวิเคราะห์โครงสร้างทางกายภาพของเมืองโบราณที่ยังมีความหมายและหน้าที่ต่อผู้คนและชุมชน ตลอดจนระบบความเชื่อที่มีโครงสร้างสัญลักษณ์ที่มีความหมายต่อชีวิตคนเมืองแพร์จนถึงปัจจุบัน

โครงสร้างทางกายภาพและโครงสร้างทางสังคมของเมืองแพร์สะท้อนแนวคิดเรื่องการจัดระเบียบความสัมพันธ์ทางสังคมของผู้คนในเมืองที่แสดงสถานภาพของกลุ่มเจ้านายเชื้อสายของผู้ปกครองและชาวบ้านทั่วไป ความเป็นเมืองในฐานะที่เป็นศูนย์กลางทางการเมืองและเศรษฐกิจ เป็นพื้นที่ซึ่งคนในท้องถิ่นอื่นหรือกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ มารวมตัวกันเพื่อค้าขายแลกเปลี่ยนสินค้า เป็นศูนย์กลางความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มคนในท้องถิ่นและพื้นที่ห่างไกล และระบบความเชื่อที่สัมพันธ์กับภูมิโนเวทที่มีเรื่องราวหรือตำนาน [Myth] รองรับอธิบายความสัมพันธ์ของมนุษย์ที่มีต่อสิ่งนอกเหนือธรรมชาติ ความเชื่อในการควบคุมสภาพแวดล้อมหรือระบบนิเวศให้เป็นไปตามปกติของผู้คนในสังคมเกษตรกรรมในลักษณะของประเพณีสิบสองเดือนและพิธีกรรมของบ้านเมือง

โครงสร้างทางกายภาพของเมือง

ลักษณะทางกายภาพของเวียงแพร์เป็นเมืองรูปร่างยาวคล้ายสี่เหลี่ยมผืนผ้าแต่ไม่มี

มุม ขนาดกว้างราว ๘๐๐ เมตร ยาวประมาณ ๑,๔๐๐ เมตร จนบางคนเรียกว่าเป็นเมืองรูปหอยสังข์ เพื่อให้มีความสัมพันธ์กับสัญลักษณ์มงคลอันเป็นคติทางพุทธศาสนาซึ่งเป็นการตีความในภายหลัง มีทิศทางขนานกับแม่น้ำยม มีลำน้ำธรรมชาติที่ชักน้ำเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของคูเมืองทางด้านทิศเหนือ กำแพงเมืองพูนดินขึ้นมาสูงมาก ซึ่งชาวบ้านเรียกว่า “เมฆ” ซึ่งน้ำจะมีคูน้ำเพียงชั้นเดียวล้อมรอบด้านนอก ปัจจุบันเหลือชัดเจนเพียงส่วนหนึ่งที่เรียกว่า “น้ำคือ” และมีแนวร่องรอยที่ต่อเนื่องกับลำห้วยแม่แคมที่ไหลมาจากเทือกเขาแถบป่าแดง-ช่อแฮ ประตุมืองดั้งเดิมมีทั้งสี่ด้าน คือ ประตูยั้งม้า (ประตูเวียง) ประตูชัย ประตูศรีชุม และประตุมาร ภายหลังมีการสร้างประตูขึ้นใหม่ใกล้กับประตูยั้งม้าเรียกว่าประตูใหม่จนกลายเป็นห้าประตูในทุกวันนี้ เล่าสืบต่อกันมาว่าการเข้าออกในเวียงได้ตามช่วงเวลา เพราะมีการปิด-เปิดประตูตามเวลาที่เหมาะสมและไม่ให้เข้าในเวลากลางคืน

สถาปัตยกรรมทางศาสนาภายในเวียงแพร่แสดงถึงอิทธิพลของศิลปกรรมจากบ้านเมืองทั้งสองแห่ง คือ สุโขทัยและล้านนา ภายในเวียงแพร่มีวัดสำคัญได้แก่ วัดศรีชุม วัดหลวง วัดหัวข่วง วัดพระนอน วัดพงษ์สุนันท์ที่สร้างขึ้นภายหลัง และวัดพระบาทมิ่งเมืองที่รวมเอาวัดเก่าแก่สองแห่งเข้าด้วยกัน และเป็นวัดหลวงชั้นวรวิหารประจำเมืองในปัจจุบัน ส่วนนอกเมืองทางฝั่งเชิงเขาด้านตะวันออกมี “พระธาตุช่อแฮ” เป็นพระธาตุศักดิ์สิทธิ์ประจำเมือง

วัดที่อยู่รอบนอกเวียงส่วนใหญ่ไม่ใช่วัดเก่าแก่เท่ากับวัดภายในเวียง สร้างขึ้นภายหลังโดยสามารถสืบประวัติย้อนหลังไปได้ถึงผู้สร้างได้ทั้งสิ้น เช่น วัดเมธังกราวาส (วัดน้ำคือ) วัดจองเหนือ (วัดจอมสวรรค์) วัดจองกลาง (วัดสระบ่อแก้ว) และวัดจองใต้ (วัดตันตง) ซึ่งวัดที่ชาวเงี้ยวหรือไทใหญ่และม่านหรือพม่าเป็นผู้สร้างขึ้น ต่างจากวัดภายในเวียงที่ตำนานหรือประวัติของวัดมักอิงอยู่กับตำนานการสร้างเมืองแพร่ที่ย้อนหลังไปไกลมาก วัดรอบนอกสร้างขึ้นพร้อมๆ กับการขยายตัวของชุมชนที่มีการตั้งถิ่นฐานใหม่และจากฐานเศรษฐกิจการทำป่าไม้ในเมืองแพร่

โครงสร้างทางกายภาพที่มีลักษณะเป็นภูมิโนเวศวัฒนธรรมของเวียงแพร่มีการใช้งานโดยชาวเมือง และมีชื่อเรียกเฉพาะสืบทอดกันมายาวนาน เวียงแพร่นับเป็นเมืองแห่งเดียวในล้านนาที่ยังคงสภาพแวดล้อมตามโครงสร้างของเมืองแบบโบราณไว้ได้มากกว่าเมืองอื่นๆ และยังรักษาร่องรอยความหมายจนทำให้สามารถเข้าใจกายภาพของเวียงโบราณได้จากการศึกษากายภาพในปัจจุบัน

“เมฆ” คือกำแพงเมืองแพะ กำแพงเมืองล้อมรอบตัวเมืองเก่า สูงประมาณ ๕-๖ เมตร ฐานกว้างราว ๑๐ เมตร ชาวบ้านเรียกว่า เมฆ ซึ่งผู้อาวุโสในเมืองแพะกล่าวว่า เมฆ เป็นภาษาเมืองเหนือแปลว่ากั้น^๔ หลักฐานเท่าที่ปรากฏน่าจะเป็นกำแพงเมืองในเขตลำนานาที่สูงมากกว่าเมืองแห่งอื่นๆ กำแพงเมืองแพะนอกจากใช้ป้องกันการบุกรุกแล้ว ยังเห็นหน้าที่ของการป้องกันน้ำท่วมด้วย เพราะสามารถกั้นน้ำหลากจากฝั่งซ้ายไม่ให้ไหลเข้าเมือง

▲ กำแพงเมืองหรือเมฆ แต่เดิมน่าจะมีความสูงมากกว่าเวียงอื่นๆ ในหัวเมืองเหนือ

บนกำแพงเมืองน่าจะเคยมีการก่อกำแพงอิฐและเอาต้นหนามพุดมาปลูกไว้คงเพื่อป้องกันการบุกรุก จากคำบอกเล่าของชาวบ้านสูงอายุเล่าว่ากำแพงอิฐคงสูญหายไปหลังจากเมืองแพะเกิดการจลาจลไย่พลันเมืองแพะเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๕ ภายหลังเมื่อเมืองขยายตัวมากขึ้นจึงมีการรื้อเอาอิฐกำแพงเมืองไปทำถนนและถมที่ลุ่ม รวมทั้งขุดกำแพงดินเปลี่ยนเป็นถนนด้วย อย่างไรก็ตามร่องรอยก้อนอิฐขนาดใหญ่ยังมีอยู่บนกำแพงเวียงและมีขนาดใหญ่กว่าอิฐที่อื่นๆ^๕

บริเวณโรงเรียนป่าไม้แพะตั้งอยู่มุมเมืองด้านตะวันออกเฉียงใต้ อาคารที่เคยเป็นที่ทำการของบริษัทอีสต์ เอเชียติก ของเดนมาร์ก ตั้งอยู่บนกำแพงเมืองในจุดที่สูงที่สุดแห่งหนึ่งของแนวกำแพงเมืองเก่า จนสามารถประมาณความสูงของกำแพงเมืองแต่ดั้งเดิมได้ มีต้นไม้ร่มครึ้ม บนอาคารสามารถมองเห็นทัศนียภาพของเมืองแพะโดยรอบ การมีอาคารบ้านพักอยู่บนเมฆหรือกำแพงเก่าของเมืองแพะในยุคที่ยังมีเจ้าหลวงปกครองอยู่ก็เป็นเรื่องที่น่าสนใจ ที่เจ้าหลวงอนุญาตให้มีการปลูกสร้างที่พักบนกำแพงเมืองได้ เพราะเมื่อราวห้าสิบปีมาแล้ว ผู้อาวุโสชาวเมืองแพะเมื่อยังเป็นเด็กเห็นกำแพงสูงและเคยเล่นไถลลื่นลงมาโดยเอากาบกล้วย

หรือกาบมะพร้าวแห้ง กำแพงเมืองรกมาก ไม่มีใครดูแลใส่ใจ ตรงกำแพงก็จะมีคุน้ำล้อมรอบอีกชั้นหนึ่ง ไม่มีใครรูก้ำเข้ามาสร้างบ้านเรือนเพราะคิดว่าเป็นที่ศักดิ์สิทธิ์ ทั้งประตูเมืองที่เป็นประตูไม้ก็มีสภาพสมบูรณ์ ๖

▲ บริษัท อีสต์ เอเชียติก ของเดนมาร์ก เคยตั้งสำนักงานอยู่บนกำแพงเมืองทางตะวันออกเฉียงใต้ ต่อมาถูกเปลี่ยนเป็นโรงเรียนป่าไม้ เมื่อโรงเรียนป่าไม้ถูกปิดลง จึงกลายเป็นพิพิธภัณฑิ์ไม้สักและสถานที่จัดอบรมทั่วไปของกรมป่าไม้

ริมกำแพงทั้งสองด้านเป็นป่ารก มีไผ่ป่าและสัตว์ป่ามากมาย โดยเฉพาะรังผึ้ง มีต้นจำปาและต้นจามจุรีจำนวนมาก ในสมัยหนึ่งชาวบ้านในเมืองแพร่เคยทำสวนครั้งโดยการปล่อยแมลงชนิดที่สร้าง ขี้ครั่ง ที่ต้นจำปาริมกำแพงเมือง จนกลายเป็นสินค้าของเมืองแพร่ที่สำคัญ ต่อมาก็มีการทำลายกำแพงเมือง บางจุดแตกบ้าง พังบ้าง เป็นเช่นนี้เพราะนำหลากเข้ามาท่อมและกัดเซาะ และบางส่วนกลายเป็นสถานที่ราชการ เช่น สถานีตำรวจ ศาล เป็นต้น

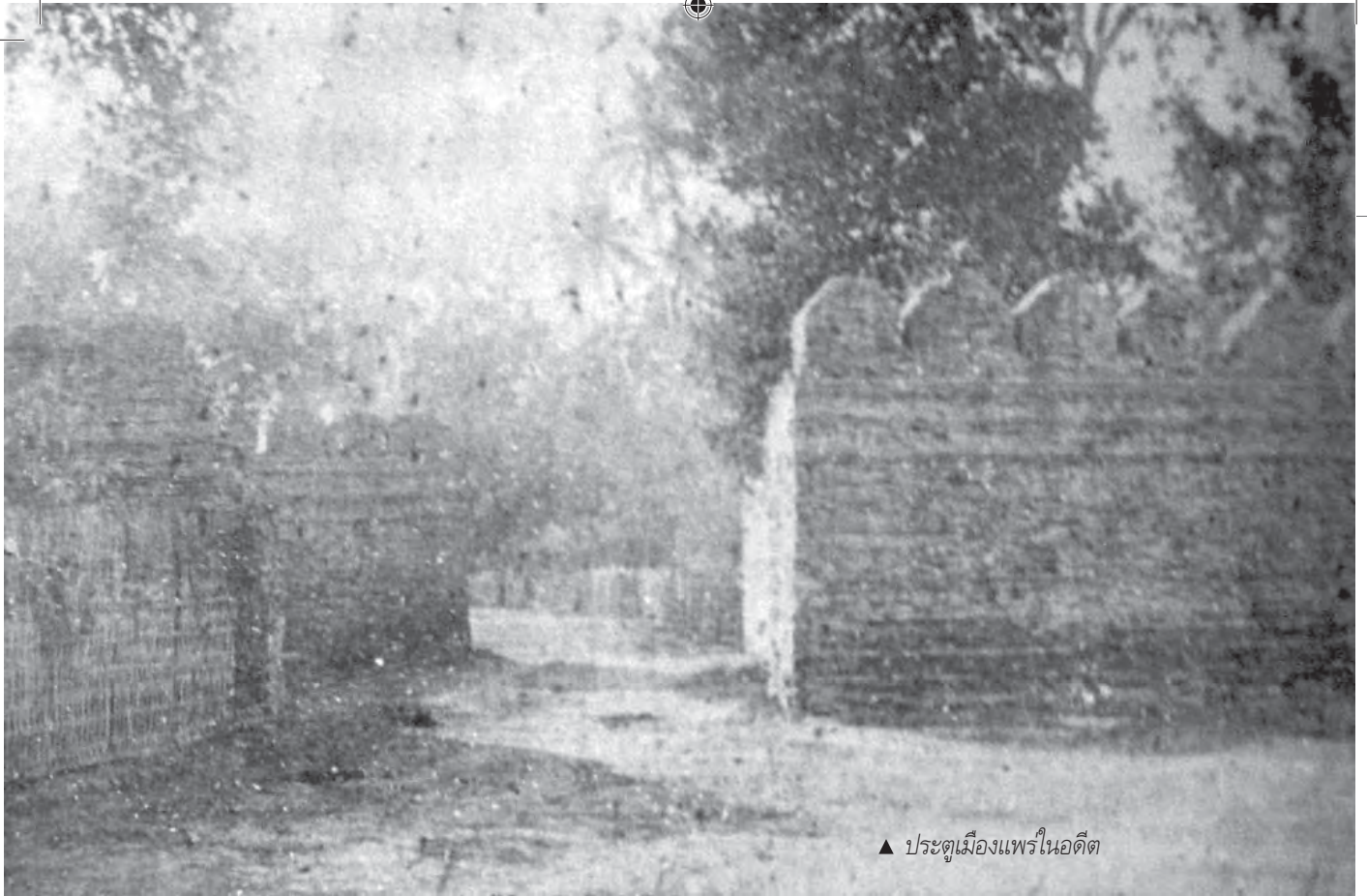
มีผู้บุกรุกทำเป็นที่อยู่อาศัยโดยเฉพาะแถบวัดหัวข่วงและวัดหลวง ซึ่งกำแพงเมืองที่ยังเหลือสมบูรณ์คือแถวๆ ประตูใหม่และแถบน้ำคือ หรือบริเวณคูเมืองที่เหลืออยู่และวัดศรีบุญเรือง ส่วนกำแพงแนวประตูชัยหายไปเกือบหมดเนื่องจากถูกดัดแปลงเป็นตลาดเทศบาล

ร้านค้า และที่จอดรถของเทศบาล โดยเฉพาะ ศาลเจ้าพ่อแสนชัย ที่เคยเป็นเพียงศาลผีขนาดเล็ก เล่ากันว่าเป็นศาลของข้าราชการตำรวจที่ประจำการที่สถานีตำรวจบริเวณประตูชัยซึ่งเสียชีวิตเมื่อเจ็ยวปล้นเมืองแพร่ ศาลเจ้าพ่อแสนชัยสร้างมาได้ประมาณกว่าสิบปี ซึ่งบูรณะจากศาลเดิมหลังเหตุการณ์น้ำท่วมเมืองแพร่เมื่อ พ.ศ. ๒๕๓๘ สมาคมคนจีนในเมืองแพร่เป็นผู้สนับสนุนการสร้าง เมื่อก่อสร้างมีปัญหาชาวบ้านเพราะเกลี้ยและทำลายกำแพงลงมา สภาวัฒนธรรมพยายามต่อต้านการสร้างศาลเจ้าดังกล่าว แต่จากอิทธิพลทางเศรษฐกิจและการเมืองของคนเชื้อสายจีนเก่าในพื้นที่ ทำให้รัฐท้องถิ่นกลายเป็นฝ่ายสนับสนุนการทำลายแนวกำแพงเมืองโบราณ โดยนำเอาโครงการปฏิรูปทัศน์และบริเวณศาลเจ้าพ่อแสนชัยอยู่ในแผนการทำงาน และก่อสร้างเป็นศาลเจ้าเงินใหญ่โตอย่างที่เราเห็นในปัจจุบัน

คูเวียงที่เรียกว่า “น้ำคื้อ” เมืองแพร่มีคูน้ำล้อมรอบชั้นเดียว ชาวบ้านเรียกคูเวียงนี้ว่า “น้ำคื้อ” ชาวบ้านสูงอายุกล่าวว่า คำว่า “คื้อ” หมายถึง “คู” เป็นแนวคูเวียงที่ยังเหลือร่องรอยอย่างชัดเจนอยู่บริเวณประตูใหม่จนถึงประตูชัย ในส่วนอื่นๆ มีร่องรอยอยู่แต่ไม่ชัดเจน ดินที่ได้จากการขุดคูน้ำนี้ก็นำมาถมเป็นแนวกำแพงเวียง ชาวบ้านหลายคนเล่าว่าเคยนำเสื้อผ้าไปซักที่น้ำคื้อ แนวคูเวียงแพร่ต่อเนื่องกับลำน้ำธรรมชาติ ห้วยแม่แคม หากน้ำจากแม่น้ำยมไหลหลากก็จะระบายไหลออกนอกตัวเมืองด้วยลำแม่แคมนี้ ลำน้ำยมไหลติดประชิดแนวกำแพงบริเวณวัดพระนอน ทำให้คูเวียงบริเวณนี้อาจถูกน้ำกัดเซาะไปได้ ปัจจุบัน “น้ำคื้อ” ถูกปรับสภาพสร้างขอบซีเมนต์และปูอิฐเป็นทางเดินโดยรอบ เป็นที่ออกกำลังกายและสวนสาธารณะของเมือง ขนาดกว้างราว ๑๐ เมตร ซึ่งหากมีความกว้างใกล้เคียงของเดิมก็นับว่าคูเวียงกว้างพอควร

▲ คูเมืองหรือที่ชาวเมืองแพร่เรียกว่าน้ำคื้อ บริเวณระหว่างประตูใหม่กับประตูชัย

▲ ประตูเมืองแพร่ในอดีต

ประตูเมือง เวียงแพร่มีประตูประจำทิศ ชาวบ้านอาวโลเล่าว่ามีกฎเกณฑ์ที่ชาวบ้านรับรู้ว่าจะเข้าออกในเวียงได้โดยจะมีการปิด-เปิดประตูเป็นเวลา และไม่ให้เข้าในตอนกลางคืน จากการบอกเล่าเมื่อราวสมัย ๗๐-๘๐ ปีมาแล้วก็ยังใช้งานประตูเมืองที่เป็นไม้ปิด-เปิดเข้าออกกันอยู่ ประตูเมืองแพร่ในทิศต่างๆ มีดังนี้

ประตูชัย อยู่ทางทิศตะวันออก ชาวบ้านเชื่อว่าเป็นประตูมงคล และเป็นชื่อมาแต่ดั้งเดิม ใช้ประตูนี้โดยเฉพาะเมื่อไปรบหรือรบกลับมาแล้วเพื่อความเป็นมงคล และใช้สำหรับต้อนรับแขกบ้านแขกเมือง เป็นประตูที่ต่อกับถนนโบราณซึ่งตัดตรงไปสู่พระราชอุทยาน เป็นเส้นทางที่ชาวเมืองแพร่ใช้เดินทางเข้าไปนมัสการพระธาตุในงานเทศกาลไหว้พระธาตุประจำปี

▲ ประตูชัยเมืองแพร่ก่อน พ.ศ. ๒๔๔๐

▲ ปัจจุบันประตูชัยถูกบูรณปฏิสังขรณ์ไม่เหลือร่องรอยของการเป็นประตูและกำแพงเมืองให้เห็น มีเพียงเนินสูงเหมือนกับประตูอื่นๆ เท่านั้น

ประตูศรีชุม อยู่ทางทิศตะวันตกตรงข้ามกับประตูชัย บริเวณนี้กำแพงบางส่วนใกล้กับวัดพระนอน ในฤดูน้ำหลาก แม่น้ำยมกัดเซาะจึงตื้นเขินน้ำ ส่วนทางฝั่งขวามีน้ำแม่แคมซึ่งไหลอ้อมผ่านตัวเวียงจนเป็นแนวคูเมือง ก่อนไหลตกแม่น้ำยมไม่ไกลจากแนวกำแพงเมืองนัก

▲ ประตูศรีชุมอยู่ใกล้กับวัดศรีชุม ประตูดังกล่าวใช้กันน้ำยมกับพื้นที่เวียง ปัจจุบันมีผู้บูรณปฏิสังขรณ์เข้ามาอยู่อาศัยเป็นจำนวนมาก

ประตูยั้งม้า หรือประตูเลี้ยวม้า หรือประตูเวียง อยู่ทางทิศเหนือแถบวัดหัวช่วงตรงข้ามกับประตูมาร เป็นประตูเล็กๆ พอให้ช้างม้าเข้าออกได้ แต่ใช้สำหรับเดินทางต่อไปยังเมืองสอง ที่ชื่อว่าประตูเลี้ยวม้าหรือประตูยั้งม้าเพราะมีเรื่องเล่าว่าเป็นลานกว้างเหมาะสำหรับเลี้ยงม้าหรือวัว ทั้งที่เป็นม้าของเจ้านายในเมืองแพร์และพวกพ่อค้าม่านเงี้ยว ซึ่งเป็นพ่อค้าวัวต่างมาต่างจะใช้ประตูนี้เป็นทางเข้าเมือง พอมาถึงเมืองก็จะเอาม้ามาปลดพักไว้ที่นี่ เพราะมีลานหรือช่วงกว้างขวาง เมื่อทำธุระในเมืองเสร็จแล้วก็จะมานำม้าที่ปล่อยเลี้ยงไว้บรรทุกต่างสินค้าหรือข้าวของเดินทางกลับ

▲ ประตูกั้นน้ำหรือประตูเวียง ปัจจุบันแทบไม่มีผู้ใช้เส้นทางดังกล่าวนอกจากชาวบ้านละแวกนั้น

ประตูमार อยู่ทางทิศใต้ คำว่า “मार” เป็นคำในท้องถิ่นที่เรียกการเผาผีหรือฌาปนกิจศพ ในอดีตของเมืองแพร่ หากผู้ใดทำผิดจะมีการประหารแล้วนำไปทิ้งไว้ที่ประตูमार หรือทำการประหารที่ประตูमार บริเวณประตูमारจะมีพระพุทธรูปชื่อ “หลวงพ่พระวิชิตमारประทานสันติ สุขสวัสดิ์ ชินสีห์ธรรมบพิตร” หรือ “พระวิชิตमार” เป็นพระพุทธรูปเก่าในวัดร้างชื่อวัดนางเหลียว ปัจจุบันยังมีซากฐานปรากฏอยู่ ครั้งแรกที่พบไม่มีเศียรเพียงบุรณะและใส่เศียรใหม่ แล้วทำพิธีพุทธาภิเษกในภายหลัง นักโทษประหารมักจะมาไหว้ขอไม่ให้โดนประหาร คนเก่าแก่ในเมืองแพร่ยืนยันว่า นักโทษบางคนถูกประหารที่สนามหลวงหรือสวนสุขภาพในปัจจุบันแล้วถูกนำใส่เกวียนไปทิ้งไว้ที่ประตูमार

หลวงพ่พระวิชิตमारประทานสันติ สุขสวัสดิ์
ชินสีห์ธรรมบพิตร หรือพระวิชิตमार ประดิษฐาน
อยู่ในโรงเรียนป่าไม้ ตรงข้ามป่าช้าประตูमार

▼ พระพุทธรูปไร้เศียรที่วัดร้าง
นางเหลียว ต่อมาก็คือพระวิหิตมาร

▲ ปัจจุบันคนในเวียงแพร์ยังนำศพออกจากเวียงทางประตูมาร
หรือประตูผีเช่นในอดีต

ประตูมารคือ “ประตูผี” ที่มีอยู่ในเมืองโบราณอื่นๆ จะมีการเคลื่อนย้ายศพออกไป
เผาทงประตูมาร การเคลื่อนย้ายจะไม่ผ่านหน้าจวนผู้ว่าหรือคุ้มเจ้าหลวง หากนำศพเคลื่อน
ผ่านด้านหลังคุ้มหรือจวนแทน เพราะถือเป็นสิ่งอัปมงคล ทั้งเจ้านายและสามัญชนจะพาที่
ประตูมารเช่นเดียวกัน ในภายหลังก็ยังนิยมปฏิบัติเช่นนี้อยู่

ประตูใหม่ สร้างเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๒ อยู่ใกล้กับประตูขี้ม้า เมื่อเมืองแพร์ขยายชุมชน
และเขตเศรษฐกิจออกไปนอกเมือง ทำให้การเดินทางเข้าออกในเมืองไม่สะดวกเนื่องจากเมื่อ
เดินทางมาถึงสี่แยกหน้าสถานีตำรวจแล้วเลี้ยวขวาเข้าประตูชัย อีกทางหนึ่งคือเมื่อเดินทางถึง
ปากทางโรงไฟฟ้าก็ตัดเข้าวัดร้างนอกเวียงแล้วเข้าประตูเลียงม้า ผู้ว่าราชการจังหวัดในยุคนั้น

▲ ประตูใหม่เปิดเชื่อมกับถนนยันตรกิจโกศล ถนนเศรษฐกิจหลักของเมืองแพร์

เห็นชาวบ้านเดินทางเข้าเวียงไม่สะดวกจึงให้นายอำเภอเกณฑ์ชาวบ้านช่วยกันขุดเบิกกำแพงเวียงเป็นประตูขึ้นอีกประตูหนึ่ง แล้วสร้างสะพานข้ามคูตัดถนนจนถึงสะพานข้ามน้ำร่องสวรรค์ ขยายถนนให้กว้างและปรับปรุงถนนที่คดโค้งให้ตรงเพื่อต่อกับถนนยันตรกิจโกศล ตัดถนนต่อเนื่องไปจนถึงร่องกวางและผ่านต่อไปยังเมืองน่านได้ด้วย นับเป็นการเปิดประตูสู่ถนนสายเศรษฐกิจของเมืองแพร่ตั้งแต่นั้นมา ส่วนด้านขวาของประตูใหม่กำแพงเมืองหายไปเนื่องจากถูกปรับแต่งภูมิทัศน์กลายเป็นสนามเล่นกีฬา เนื่องจากการเมืองท้องถิ่นเข้ามาเกี่ยวข้องเมื่อไม่นานมานี้

ปัญหาการบุกรุกขึ้นไปอยู่อาศัยบนกำแพงเมืองแพร่ เนื่องจากประตูเมืองแพร่มีฐานกว้างใหญ่และสูงจึงถูกบุกรุกสร้างบ้านบนกำแพงเมือง เมื่อประมาณปี พ.ศ. ๒๕๒๗ กำแพงเมืองบริเวณวัดพระนอนใกล้กับวัดศรีชุมและวัดหัวข่วง มีการขึ้นไปตั้งหลักแหล่งที่ทำกินเป็นจำนวนมาก ทางองค์กรปกครองท้องถิ่นจึงให้เข้าพื้นที่กำแพงเมืองโดยรอบตารางวาละ ๒๕ สตางค์ แต่กรมธนารักษ์ไม่เห็นด้วย เพราะนานเข้ากำแพงเมืองจะกลายเป็นพื้นที่เอกชนไปในที่สุด สัญญาเช่าดังกล่าวจึงยุติไป ปี พ.ศ. ๒๕๓๕ จึงจัดให้มีการประชุมร่วมกันของชาวบ้านที่อยู่ติดกำแพงเมือง บริเวณชุมชนวัดหัวข่วง ชุมชนศรีชุม และชุมชนพระนอน แนวกำแพงเมืองในตัวเวียงระยะทางประมาณ ๔ กิโลเมตร แต่ถูกทำลายไปแล้วประมาณ ๑.๕ กิโลเมตร ชาวเมืองแพร่กล่าวว่าผู้บุกรุกไม่ใช่คนพื้นที่แต่เดิม และยังยึดพื้นที่กำแพงเมืองแพร่และไม่ยอมคืนที่ดินให้กับราชพัสดุ แสดงให้เห็นถึงความเห็นแก่ตัวและการทำลายพื้นที่ของส่วนร่วมซึ่งมีมานานแล้ว หน่วยงานท้องถิ่นไม่กล้าไล่ที่เนื่องจากเกรงจะเสียคะแนนเมื่อถึงคราวเลือกตั้ง จึงยังเป็นปัญหาที่แก้ไม่ตกในเขตเทศบาลเมืองแพร่มาจนทุกวันนี้”

▲ ถนนและอาคารบ้านเรือนบริเวณกำแพงเมือง ช่วงหลังชุมชนวัดหัวข่วงและชุมชนวัดศรีชุม จะมีผู้บุกรุกเข้าไปสร้างบ้านเรือนอยู่อาศัยบนกำแพงเมืองมากที่สุด

▲ บริเวณประตูชัยและตลาดเทศบาลคือจุดหนึ่งที่มีการบูรณการเพื่อสร้างที่อยู่อาศัยเป็นเวลากว่าหลายสิบปีแล้ว

สวดเบิก

พิธีกรรม “เข้าเบิก” ซึ่งเหลือการทำน้อยมากและทำกันไม่เป็นประจำทุกปี เป็นธรรมเนียมว่าเมื่อจัดทำพิธีแล้วจะช่วยป้องกันเหตุร้ายที่เกิดขึ้นในหมู่บ้านได้ ซึ่งจะทำกันที่ทางแยกเข้าหมู่บ้าน โดยนิมนต์พระสงฆ์มาสวด เบิกวร จนจบ ชาวบ้านจะนำทรายและน้ำขมิ้น ส้มป่อยที่นำมาร่วมพิธีชดสาดทั่วบริเวณบ้านเพื่อขจัดสิ่งชั่วร้ายและทำให้เกิดสิริมงคล เป็นการสร้างขวัญกำลังใจให้ชาวบ้าน

ชาวเมืองแพร่สร้างพิธีกรรมการ “สวดเบิก” ที่บริเวณประตูเมืองเมื่อถึงช่วงหลังวันสงกรานต์ประมาณ ๑ อาทิตย์ ชาวบ้านเรียกว่า *ต้นปีใหม่* การสวดเบิกคือการสวดให้บ้านเมืองอยู่อย่างสงบสุข ไม่มีความเดือดร้อน ทำการเพาะปลูกดี

เมื่อได้วันเป็นที่เรียบร้อยแล้ว ทางเทศบาลจะเป็นผู้ประกาศวันให้แต่ละชุมชนทราบ โดยเทศบาลกำหนดให้ชุมชนละแวกนั้นเป็นฝ่ายรับผิดชอบ คือ ประตูยั้งม้ามี่ชุมชนจอมสวรรค์ สวรรค์นิเวศ สระป่อแก้ว และหัวข่วง ประตูศรีชุมมีชุมชนวัดพระบาทมิ่งเมือง วัดศรีชุม วัดพงษ์สุนันท์ วัดหลวง ประตูมามีชุมชนเซตวัน พระนอน และศรีบุญเรือง ประตูชัยมีชุมชนพระร่วงและชุมชนน้ำคือ

รูปแบบการสวดเบิกนอกจากพระสงฆ์แล้วยังมีเครื่องประกอบซึ่งชาวบ้านเข้าใจว่าเป็นเครื่อง ราชวัตร ประกอบด้วยต้นกล้วย ต้นอ้อย เจดีย์ทรายที่ปักตุงขนาดเล็กครอบเจดีย์ทราย พิธีกรรมสวดเบิกแบ่งเป็นสองขั้นตอน คือ *สวดมนต์เย็น* เป็นการสวดไล่ภูตผีปีศาจเรียกว่า *สวดเบิก* ที่ประตูทั้งสี่ทิศเรียงกันไปตามลำดับ อีกครั้งหนึ่งในวันรุ่งขึ้นเป็นการทำพิธีมงคลหรือ *สืบชะตา* โดยนำสายสิญจน์จากทั้ง ๔ ประตูและรอบเขตเมืองมารวมกันที่ศาลหลักเมือง การ

สืบทอดบ้านเมืองทำให้เกิดแต่ความสุขความเจริญ ชาวบ้านกินดีอยู่ดี หากพระสงฆ์สวด
เรียบร้อยแล้วชาวบ้านต่างเข้ามาขอสายสิญจน์มาพันไว้ที่บ้านของตนเอง รวมทั้งเอาน้ำมนต์
กลับมาเก็บไว้ที่บ้านด้วย

◀ การสืบทอดจะมีทำกันทุกปี หลังจากการ
สวดเบิกแต่ละประตูเสร็จสิ้น เพื่อให้บ้านเมืองมี
แต่ความสุขและสงบสุข

การสวดเบิกที่สร้างเป็นพิธีกรรมขึ้นมาใหม่เริ่มเมื่อราว ๔-๕ ปีที่ผ่านมา และกลายเป็นหน้าที่ของเทศบาลและทำกันก่อนจะมีการไหว้ศาลหลักเมืองประจำปีซึ่งทางเทศบาลเป็นฝ่ายดำเนินการเช่นกัน พิธีกรรมนี้จึงถูกดึงออกจากชาวบ้านมาเป็นพิธีส่วนรวม โดยฝ่ายปกครองท้องถิ่นของเมืองแพร่เป็นผู้ดำเนินการโดยอิงอยู่กับประเพณีที่เกิดขึ้นใหม่ในเชิงแพร่ คือ การไหว้ศาลหลักเมือง ชาวบ้านบางคนไม่ยอมให้องค์กรปกครองท้องถิ่นเป็นเจ้าของงาน โดยเฉพาะที่ *ประตู่ยมั้ว* ซึ่งถือเป็นประตู่แรกที่มีการสวดเบิกและมีแกนนำในชุมชนเป็นพลังที่สำคัญ ซึ่งต่างจากชุมชนบริเวณประตู่อื่นๆ เมื่อเทศบาลนำเงินมาช่วยจึงทำให้ชาวบ้านไม่ได้มีส่วนร่วมในการทำบุญอย่างแท้จริง ชุมชนนี้จึงนำเงินจากเทศบาลมาใช้ในการพัฒนาชุมชนแทน ส่วนเงินในการสวดเบิกจะได้จากแรงศรัทธาของชาวบ้านในละแวกชุมชน และทำให้ชาวบ้านมีส่วนร่วมมากขึ้น

คุ้มเจ้าหลวง เป็นคำที่ชาวบ้านใช้เรียกบ้านของเจ้าผู้ครองนครแพร่องค์สุดท้ายหรือ **เจ้าพิริยะเทพวงศ์** ก่อนสมัยเงี้ยวปล้นเมืองแพร่ประมาณ ๑๐ ปี เมื่อราว พ.ศ. ๒๔๓๕ เป็นอาคารแบบกึ่งตะวันตกที่นิยมสร้างในสมัยนั้น ตัวอาคารก่ออิฐถือปูน ๒ ชั้น หลังคาทรงปั้นหยา มีลวดลายขนมปังขิงประดับ เช่นที่หน้าจั่ว ช่องลม ประตู หน้าต่างมีทั้งหมด ๗๒ บาน ไม่มีการฝังเสาเข็ม แต่ใช้ไม้ซุงที่เป็นไม้เนื้อแข็งรองรับฐานเสาทั้งหลัง ด้านหน้ามีมุขและทางขึ้นทั้งสองด้าน

▲ คุ้มเจ้าหลวงเมืองแพร่ในอดีต

▲ ปัจจุบันคุ้มเจ้าหลวงมีการสร้างอนุสาวรีย์เจ้าพิริยะเทพวงศ์ ที่หน้าตัวอาคาร ภายในมีการจัดพิพิธภัณฑ์เมืองให้นักท่องเที่ยวเข้าชม

หลังจากเจ้าหลวงเมืองแพร่คือเจ้าพิริยะเทพวงศ์ ย้ายไปอยู่เมืองหลวงพระบาง เพราะกรณีเงี้ยวปล้นเมืองแพร่แล้ว คุ้มเจ้าหลวงกลายเป็นที่ตั้งของกองทหารม้าจากกรุงเทพฯ

ที่ส่งมารักษาความสงบเรียบร้อยในเมืองแพร่อยู่ระยะหนึ่ง บริเวณที่ตั้งของคุ้มเจ้าหลวงมีอาณาเขตถึงที่ตั้งของหอสมุดประชาชนจังหวัดแพร่ และสำนักงานสาธารณสุขอำเภอเมืองแพร่ในปัจจุบัน ซึ่งบริเวณนี้เคยมีศาลาหลังใหญ่เป็นคอกม้าเก่า ต่อมาในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวมีประกาศพระราชบัญญัติประถมศึกษา บริเวณคอกม้าเก่าจึงกลายเป็นที่ตั้งของโรงเรียนชายประจำจังหวัด คนเมืองแพร่ในสมัยนั้นเรียกกันว่า “โรงเรียนคอกม้า” และได้รับพระราชทานชื่อจากพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า โรงเรียนพิริยาลัย เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๕ และย้ายไปอยู่บริเวณถนนยันตรกิจโกศลในเวลาต่อมา

ต่อมาคุ้มเจ้าหลวงกลายเป็นจวนหรือบ้านพักผู้ว่าราชการจังหวัดแพร่ อยู่ในความดูแลของกระทรวงมหาดไทย เป็นสถานที่ราชการ หมายถึงพื้นที่ปิดสำหรับประชาชนทั่วไป แม้ลูกหลานเชื้อสายเจ้าเมืองพยายามจะสร้างอนุสาวรีย์เจ้าหลวงพิริยเทพวงศ์ฯ ที่ด้านหน้าคุ้มก็มีปัญหาอยู่นานกว่าจะสร้างได้

คุ้มเจ้าหลวงเมืองแพร่เคยเป็นที่ประทับแรมของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ คราวเสด็จเยี่ยมราษฎรจังหวัดแพร่เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๑ นอกจากนี้อาคารหลังนี้ยังได้รับพระราชทานรางวัลจากสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ให้เป็นสถาปัตยกรรมดีเด่นประเภทอาคารสถาบันและสาธารณะเมื่อปี พ.ศ. ๒๕๓๖

จนองค์การบริหารส่วนจังหวัดแพร่ได้รับมอบคุ้มเจ้าหลวงเมืองแพร่มาจากกระทรวงมหาดไทยตั้งแต่วันที่ ๕ ธันวาคม ๒๕๔๗ มีการปรับปรุงภายในคุ้มและตกแต่งภูมิทัศน์โดยรอบบริเวณแล้วสร้างที่พักหรือจวนผู้ว่าราชการจังหวัดไว้ที่ด้านหลัง ปัจจุบันคุ้มเจ้าหลวงเมืองแพร่มีฝ่ายรับผิดชอบคือ กองการศึกษา ศาสนาและวัฒนธรรม องค์การบริหารส่วนจังหวัดแพร่ และมีความพยายามจัดตั้งพิพิธภัณฑ์ประจำเมือง ณ คุ้มเจ้าหลวงเมืองแพร่แต่เดิมนั้น

สนามหลวง ลานสนามหลวงอยู่ใกล้กับคุ้มเจ้าหลวงกลางเวียงแพร่ สภาพพื้นที่เป็นลานกว้างใช้สำหรับฝึกทหาร สนามหลวงใช้เรียกทั้งพื้นที่ซึ่งใช้สำหรับทำกิจกรรมของเจ้าผู้ครองนครโดยเฉพาะในเรื่องทางการเมือง นอกจากนี้ตำแหน่ง “เค้าหรือเก้าสนามหลวง” ใช้เรียกโดยรวม สำหรับตำแหน่งทางการปกครองเมืองที่มีลำดับลดหลั่นต่างๆ โดยอ้างอิงพื้นที่ทางการเมืองคือสนามหลวง ดังนั้นสนามหลวงจึงเกี่ยวข้องกับกิจกรรมทางการเมืองการปกครองของเจ้าหลวง เครือญาติ และเสนาบดีของเมืองอย่างชัดเจน ปัจจุบันบริเวณสนามหลวงกลายเป็นสวนสุขภาพหรือสวนหลวง ร.๙ ซึ่งเป็นสวนสาธารณะประจำจังหวัด และด้านหน้าเป็นวงเวียน มีการนำพระพุทธรูปมาประดิษฐานไว้ในสมัยของผู้ว่าราชการจังหวัดคนหนึ่ง ซึ่งชาวเมืองแพร่ถือ

ว่าเป็นชีวิต ไม่ใช่สิ่งมงคล^{๑๑}

◀ สนามหลวง ลานหน้าคุ้มเจ้าหลวง เป็นพื้นที่
ทำกิจกรรมของเมือง ทั้งฝึกทหาร รับแขก
บ้านแขกเมือง ฯลฯ ปัจจุบันถูกปรับให้เป็น
สวนสุขภาพหรือสวนหลวง ร.๙

วัดและบ้าน วัดในเวียงแพร่ส่วนใหญ่ตั้งอยู่แถบฝั่งเหนือของเวียง คือ วัดหัวข่วง
วัดศรีชุม วัดหลวง วัดพงษ์สุนันท์ และวัดพระนอนตามลำดับ สำหรับวัดที่อยู่ทางฝั่งตะวัน
ออกคือ วัดศรีบุญเรืองหรือวัดสีล่อ และวัดพระร่วง ส่วนวัดที่อยู่กลางเมือง ได้แก่ วัด
พระบาทมิ่งเมือง

วัดในเขตเวียงแพร่ ๓ วัด มีร่องรอยความเป็นวัดเก่าแก่ที่ได้รับอิทธิพลทางพุทธ-
ศาสนาในวัฒนธรรมแบบสุโขทัย-ศรีสัชชนาลัย เพราะมีคติการสร้างเป็นพิเศษคล้ายกับแนวคิด
ในการสร้างพระสถูปยี่สิบขา นั่นคือ วัดศรีชุม มีพระยืนขนาดใหญ่ปิดทอง เป็นศิลปกรรมที่ได้
รับอิทธิพลจากสุโขทัย จัดว่าเป็นพระพุทธรูปยืนองค์ใหญ่และมีฝีมือช่างงดงามองค์หนึ่งในภาค
เหนือ ส่วนพระสถูปเป็นเจดีย์ทรงปราสาท อยู่ในสภาพค่อนข้างสมบูรณ์ ลักษณะลวดบัวและ
รูปทรงแสดงให้เห็นว่า ได้รับอิทธิพลวัฒนธรรมจากดินแดนล้านนาในพุทธศตวรรษที่ ๒๐
วัดหลวง มีพระนั่งขนาดใหญ่ และ วัดพระนอน มีพระนอนขนาดใหญ่ ขาดแต่พระปางลีลา
เพียงอย่างเดียว

▲ พระยืน (วัดหลวง) พระนั่ง (วัดศรีชุม) และพระนอน (วัดพระนอน)

วัดพระบาทมิ่งเมืองแต่เดิมเป็น ๒ วัด คือ วัดมิ่งเมืองและวัดพระบาท โดยมีชอยเล็ก ๆ กัน ในปี พ.ศ. ๒๔๙๐ ได้มีการรวมวัดทั้งสองเข้าด้วยกัน เป็น วัดพระบาทมิ่งเมือง ปัจจุบันวัดพระบาทมิ่งเมืองถือเป็นศูนย์กลางความรู้ทางธรรมอย่างเป็นทางการ เพราะมีมหาวิทยาลัยสงฆ์สาขาของมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตแพร่ ตั้งอยู่ แต่ก่อนในเมืองแพร่สำนักเรียนสำคัญและมีชื่อเสียงอยู่ที่วัดศรีชุม ต่อมาจึงปรับเปลี่ยนมาอยู่ที่วัดน้ำคือหรือวัดเมธังกราวาส ซึ่งมีพระครูมหาเมธังกรเป็นเจ้าอาวาส จนกลายมาอยู่ที่วัดพระบาทมิ่งเมืองซึ่งสัมพันธ์กับสำนักเรียนวัดพระสิงห์ที่เชียงใหม่ เนื่องจากพระธรรมราชานุวัติ อดีตเจ้าอาวาสวัดพระบาทมิ่ง-

▲ พระพุทธรูปโกศัยศิริชัยมหาศากยมุนี หรือหลวงพ่พุทธรูปโกศัย พระพุทธรูปประจำเมืองแพร่ในปัจจุบัน

เมืองได้ย้ายไปประจำที่วัดพระสิงห์ วัดพระบาทมิ่งเมืองถือเป็นวัดหลวงชั้นวรวิหาร มีพระพุทธรูปที่หล่อขึ้นใหม่คือ “พระพุทธรูปโกศัยศิริมหาศากยมุนี” หรือ “หลวงพ่พุทธรูปโกศัย” ที่ทางราชการถือว่าเป็นประธานของเมือง และเป็นวัดที่เจ้าคณะจังหวัดจำพรรษา

ส่วนวัดนอกเขตกำแพงเมืองได้แก่ วัดจองเหนือ (วัดจอมสวรรค์) วัดจองกลาง (วัดสระบ่อแก้ว) และวัดจองใต้ (วัดตันธง) ซึ่งวัดต่าง ๆ เหล่านี้เป็นวัดที่คหบดีชาวไทใหญ่และพม่าซึ่งชาวบ้านเรียกว่าเงี้ยวและม่านเป็นผู้สร้างขึ้น เพราะเมื่อเมืองแพร่เปิดให้มีการสัมปทานป่าไม้ บริษัทจากเดนมาร์กและอังกฤษนำพาผู้คนหลากหลายกลุ่มเข้ามาตั้งถิ่นฐานในเมืองแพร่ ทั้งเงี้ยวหรือไทใหญ่และพม่าซึ่งเป็นพ่อค้าและเสมียนชำนาญงาน เพราะสามารถพูดหรือเขียนภาษาอังกฤษได้ ที่วัดจอมสวรรค์ตั้งอยู่บนถนนยันตรกิจโกศล สร้างโดยพ่อค้าชาวไทใหญ่ชื่อพ่อเผ่ากันติและนายฮ้อยคำมาก อพยพครอบครัวมาอยู่เมืองแพร่เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๕ เป็นวัดที่สร้างในป่าร่มครึ้ม มีลำคลองตัดผ่าน ต่อมา “นายจองนั้นตา” หรือที่เรียกกันว่า “เฮดเมนอังกฤษ” มีประวัติว่าเกิดเมื่อราว พ.ศ. ๒๔๑๓ เดิมอยู่ทางเหนือของพม่า เคยคลุกคลีกับชาวอังกฤษมาก่อน ต่อมาได้ย้ายเข้ามาทำงานป่าไม้และค้าขายที่เมืองแพร่จนร่ำรวยจึงร่วมกับกลุ่มชาวบ้านไทใหญ่บูรณะวัดจอมสวรรค์ สร้างอาคารแบบจองที่เป็นอาคารไม้รวมเอาทั้งศาลาการเปรียญ วิหาร และที่พักอาศัยของสงฆ์เข้าด้วยกัน รูปทรงอาคารสวยงาม แต่ในปัจจุบันพระสงฆ์และวัตรปฏิบัตินั้นเป็นแบบคนเมือง และชาวบ้านรอบๆ ในยุคนี้หลายคนที่จะยอมรับว่าตนเองมีเชื้อสายโดยตรงจากเงี้ยวในเมืองแพร่ จะรับรู้กันแต่ไม่อยากเปิดเผยเท่าใดนัก คงเป็นเพราะเรื่องเงี้ยวปล้นเมืองแพร่ที่ยังคงเป็นความทรงจำ

◀ วัดจองเหนือหรือวัดจอมสวรรค์ วัดจองกลางหรือวัดสระบ่อแก้ว และวัดจองใต้หรือวัดตันธง ล้วนเป็นวัดที่สร้างโดยชาวพม่าหรือไทใหญ่และอยู่นอกเขตเวียงแพร่

◀ วัดจองใต้หรือวัดต้นธงในอดีต ถ่ายเมื่อ
พ.ศ. ๒๔๔๐

นอกจากนี้ยังมีวัดสำคัญที่อยู่ในเขตตัวเมืองที่เกิดขึ้นจากการขยายตัวทางเศรษฐกิจ และกิจการสัมปทานไม้ นั่นคือ วัดเมธังกราวาส วัดร่องซ้อ และวัดเซตวันที่อยู่นอกเวียง วัดเหล่านี้สร้างขึ้นภายหลังเมื่อมีชุมชนและชาวบ้านออกไปตั้งบ้านเรือนอยู่นอกเมืองมากขึ้น นอกจากนี้บริเวณเขตขยายนี้ยังมีการตั้งถิ่นฐานใหม่ เช่น กลุ่มมิชชันนารีที่เผยแพร่ศาสนาคริสต์ เมื่อราว ๑๐๐ กว่าปีมาแล้ว มีโรงพยาบาลคริสต์เดิมชื่อ “โรงพยาบาลฝรั่ง” จนปัจจุบันมีโบสถ์คริสต์ ๑๒ แห่ง มีชาวแพร่นับถือศาสนาคริสต์อยู่ไม่น้อย

โรงพยาบาลฝรั่งหรือโรงพยาบาล
แพร่คริสต์เตียนในปัจจุบัน ▶

ที่บ้านเซตวันเป็นพื้นที่พักของบริษัทรับทำสัมปทานไม้ จึงต้องมีเวรยามป้องกันขโมย บ้านเซตวันเป็นชุมชนนอกเวียงขนาดใหญ่และมีความหลากหลาย เพราะมีทั้งคนที่นับถือพุทธ คริสต์ แต่ส่วนใหญ่นับถือศาสนาคริสต์ และสัมพันธ์กับภายในเวียง เพราะมีช่องทางออกจากในเวียงบริเวณประตูमार จึงเป็นที่ล่อยังคาริรมแม่น้ำยมของชาวเมืองแพร่เนื่องจากอยู่ริมฝั่งแม่น้ำยม ผู้อาวุโสเล่าว่าในอดีตคนที่อยู่อาศัยนอกกำแพงเมืองจะถูกเรียกว่าคนบ้านนอก ส่วนคนที่อยู่ในเวียงเรียกว่าคนในเวียง

▲ วัดและชุมชนเขตนวนอกเขตกำแพงเวียงแพะ เป็นหมู่บ้านติดลำน้ำยม และอยู่ใกล้กับโรงเรียนป่าไม้ในอดีตเป็นที่พักของของบริษัทสัมปทานไม้

ชุมชนหรือบ้านที่อยู่ในเวียงจะมีวัดประจำเกือบทุกชุมชน ศรัทธาวัดคือกลุ่มตระกูลลูกหลานเจ้าและกลุ่มตระกูลเก่าในเมืองแพะ ตระกูลที่บูรณะวัดในเวียงแพะในยุครุ่งเรืองจากการค้าไม้ส่วนใหญ่เป็นกลุ่มตระกูลผู้มีฐานะ เช่น วัดศรีชุมมีกลุ่มเจ้าบัวชุมเป็นผู้บูรณะ วัดหัวช่วงเป็นกลุ่มเจ้าสุนันตา เจ้าน้อยวงศ์ จากตระกูลวังซ้ายเป็นผู้บูรณะ วัดหลวงกลุ่มเจ้าที่เป็นศรัทธาวัดคือเจ้าน้อยต้อย วัดพงษ์สุนันท์หรือวัดสนุก หรือสีกุก ตระกูลวงษ์บุรีเป็นศรัทธาวัด

ชุมชนแต่ละแห่งจะมีวัดประจำชุมชน เช่น วัดหัวช่วงมีบ้านหัวช่วง วัดศรีชุมมีบ้านศรีชุม วัดหลวงมีบ้านวัดหลวง วัดพระนอนมีบ้านพระนอนซึ่งจะรวมเอาชาวบ้านแถบประตุมารด้วย วัดพระร่วงมีบ้านพระร่วง วัดพระบาทมีบ้านประตูลัยหรือบ้านพระบาท วัดสีลอมมีบ้านสีลอหรือบ้านศรีบุญเรือง ส่วนวัดพงษ์สุนันท์ ศรัทธาวัดก็เป็นกลุ่มลูกหลานตระกูลที่ก่อสร้างวัดพงษ์สุนันท์

เวลามีงานบุญหรืองานประเพณีร่วมกัน แต่ละวัดก็จะมีการเชื่อมโยงถึงกัน จะมีไปบอกบุญซึ่งกันและกัน เวลามีนงานก็จะนิมนต์เจ้าอาวาสวัดอื่นๆ มาร่วมงาน ศรัทธาวัดก็จะมาร่วมทำบุญด้วย แต่ก่อนเวลามีการก่อสร้างอะไรเสร็จแต่ละหมู่บ้านจะมีริ้วขบวนแห่มาร่วมทำบุญ ต่อมาสมัยหลังก็เริ่มลดลง พระสงฆ์ที่จำพรรษาอยู่ก็น้อยลง เจ้าอาวาสวัดมักจะเป็นคนท้องถิ่นอื่น ผู้คนเริ่มห่างไกลวัดจนแทบจะไม่หลงเหลือความสำคัญของวัดประจำชุมชนดังเช่นแต่ก่อน

เมื่อเทศบาลได้แบ่งการปกครองเป็นชุมชนต่างๆ เมื่อประมาณ ๒-๓ ปีที่แล้ว มีจำนวน ๑๘ ชุมชน ซึ่งเป็นเพียงแค่การแบ่งเขตการปกครองเพื่อทางราชการจะได้จัดสรรงบประมาณให้ แต่ชาวบ้านก็ยังเรียกชุมชนว่า “บ้าน” มากกว่าที่จะเรียกว่า “ชุมชน” เช่น ชุมชนบ้านสีลอก็จะเรียกว่าบ้านสีลอมมากกว่า เพราะดูสนิทสนมเหมือนพี่น้องกันมากกว่า ในเวียงและ

บริเวณเมฆหรือกำแพงเมืองจะมีชุมชนอยู่ ๗ ชุมชน คือ หัวข่วง ศรีชุม วัดหลวง ศรีบุญเรือง หรือลีลอ ปงสนุกหรือพงษ์สุนันท์ พระนอน และพระร่วง การแบ่งชุมชนของเทศบาลก็เป็นการแบ่งตามบ้านเก่าที่เคยมีมา หากแต่เมื่อแบ่งการปกครองเป็นชุมชนก็ไม่ได้แบ่งครัหวัดตามการปกครองไปด้วย วิธีการแบ่งครัหวัดยังเป็นตามระบบเดิมและแบ่งตามสายตระกูล

หน่วยงานปกครองท้องถิ่นคือเทศบาลเริ่มเข้ามามีบทบาทในการจัดการโครงสร้างของชุมชนเมืองแพร่ดั้งเดิมให้เป็นระบบใหม่ ชาวบ้านรวมตัวกันทำกิจกรรมขึ้นมาก่อน แล้วทางเทศบาลเข้ามาดูแลในภายหลัง โดยเข้ามาพร้อมกับงบประมาณของกิจกรรมต่างๆ งานลอกกระทง งานเข้าพรรษา งานสงกรานต์ งานตักบาตรเทโว งานตักบาตรวันขึ้นปีใหม่ งานกีฬาชุมชน โดยทำรูปแบบงานเท่าที่แต่ละชุมชนส่งเข้าร่วม

สะดือเมืองหรือหลักเมือง เมืองแพร่ไม่มีเสาหลักเมืองหรือเสาอินทขิลมาแต่ดั้งเดิมแต่อย่างใด ราวปี พ.ศ. ๒๕๓๖-๒๕๓๗ กระทรวงมหาดไทยต้องการให้สร้างเสาหลักเมืองให้เป็นมาตรฐานขึ้นทั่วประเทศ โดยนำคติมาจากการสร้างเสาหลักเมืองที่กรุงเทพฯ เมืองแพร่จึงขอพระราชทานไม่มียะยมหินซึ่งเป็นต้นไม้ประจำจังหวัดมาทำเป็นเสาหลักเมืองจากเด่นชัยเมื่อ พ.ศ. ๒๕๓๖ ก่อนหน้านั้นถือนือกกลางเวียงบริเวณด้านใต้โรงเรียนนารีรัตน์เป็นที่ตั้งเรียกว่าสะดือเมือง ซึ่งมีต้นโพธิ์ใหญ่และแผ่นหินศิลาจารึกอักษรไทยฝักขามตักราช พ.ศ. ๒๐๔๐ กล่าวถึงการสร้างวัดศรีบุญเรืองซึ่งอยู่บริเวณเรือนจำจังหวัดแพร่ปัจจุบัน นำมา

▲ ศาลหลักเมืองจังหวัดแพร่ ภายในมีเสาหลักเมืองหรือเสาอินทขิล และแผ่นหินรูปใบเสมาที่จารึกเรื่องการสร้างวัดศรีบุญเรือง

เป็นหลักเมือง นอกจากนี้ยังมีการลงทรงเจ้าพ่อหลักเมืองที่กลายเป็นผีเมืองอย่างเป็นทางการซึ่งเกิดขึ้นเมื่อไม่นานมานี้อีกด้วย ในความคิดของชาวบ้านรุ่นเก่าเห็นว่าการทำหลักเมืองให้ใหญ่โตนี้เป็นเพียงความเชื่อที่รัฐสร้างขึ้นเพื่อการท่องเที่ยว และพ้องกับความเชื่อของชาวบ้านกลุ่มหนึ่งที่เน้นเรื่องการบูชาหลักเมืองแบบไสยอนทสิลที่มีต้นแบบมาจากเมืองเชียงใหม่ ทั้งที่เมืองแพร่ไม่มีธรรมเนียมปฏิบัติเหมือนกับทางเชียงใหม่แต่อย่างใด

จารึกพรหมจินดาและเจ้าสมุทรมงคลูจิ จารึกอักษรไทย ▶ ผักขาม พ.ศ. ๑๙๙๙ เป็นจารึกสำคัญชิ้นหนึ่งของเมืองแพร่ที่กล่าวถึงการสร้างวัดแห่งหนึ่ง ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่โรงเรียนปริยาลัย

ตลาด ก่อนที่จะมีการทำสัมปทานป่าไม้และมีการสร้างทางรถไฟ การค้าขายระหว่างบ้านเมืองในเขตล่านาจะมีพ่อค้ามา่น เงี้ยว เป็นผู้กระจายสินค้าต่างๆ ใช้ประตูลูกช้างเป็นทางเข้าเมือง เมื่อมาถึงเมืองก็จะเอาม้ามาปลดพักไว้แล้วนำของมาขายหรือแลกเปลี่ยนสินค้ากับคนในเมือง สินค้าจะเป็นพวกของป่าและซื้อของในเมืองกลับไป เช่น เกลือ ยาพวกควินิน เสื้อผ้า หอกดาบ เพราะเมืองแพร่ได้ชื่อว่าผลิตหอก ดาบ มีด ขึ้นดีแห่งหนึ่ง

ตลาดเข้าเฝ้าภายในเวียงน่าจะอยู่ที่บริเวณประตูชัยมาแต่เดิมจนถึงปัจจุบัน ในนิราศปราบเงี้ยวมณฑลพายัพของหลวงหายหาญรักษา เขียนถึงคราวขึ้นปราบเงี้ยวเมืองแพร่ มีตลาดนัดอยู่ที่แถบประตูชัยซึ่งเป็นตลาดสดเทศบาลทุกวันนี้ บริเวณประตูชัยคนที่เข้ามาอยู่อาศัยจะเป็นพวกคนจีนและแขกสิริกซ์ เดินทางมาจากเชียงใหม่บ้าง ลำปางบ้าง และยังมีการตั้งร้านค้าขายอยู่จนทุกวันนี้

นอกจากนี้ชาวบ้านยังมีตลาดนอกเมืองคือ ตลาดบ้านทุ่ง ซึ่งอยู่นอกกำแพงเมืองไปทางบ้านน้ำคือแล้วข้ามคูเวียงไปอีกที่ ส่วนย่านธุรกิจสมัยใหม่ที่ริเริ่มโดยคนจีนคือย่านถนนเจริญเมือง เกิดขึ้นเมื่อราว ๖๐-๗๐ ปีก่อน เป็นศูนย์กลางทางการค้า ในยุคนั้นใครอยากได้อะไรก็จะมาที่ถนนเส้นนี้เป็นหลัก ก่อนที่จะขยายไปตามถนนตัดใหม่คือถนนยันตรกิจโกศล

◀ ย่านการค้าของคนแพร่ปัจจุบันจะอยู่ที่ถนน
ยันตรกิจโกศล ซึ่งเป็นถนนเชื่อมต่อกจากอำเภอ
เด่นชัย ผ่านตัวเมืองแพร่ไปยังจังหวัดน่าน

คอกหรือคูก คอกคือคำที่ใช้เรียกเรือนจำ
หรือคูก ผู้อาวุโสของเมืองแพร่เล่าว่า ในอดีตนักโทษ
หญิงจะถูกขังที่ “คอก” ซึ่งตั้งอยู่ที่เรือนจำจังหวัดใน
ปัจจุบัน ส่วนนักโทษชายจะถูกคุมตัวไว้บริเวณคุ้มเจ้า-
หลวง ต่อมาจึงได้ย้ายไปรวมกัน การสืบสวนคดีความ
นักโทษต้องเดินทางจากคอกไปศาลซึ่งยังคงตั้งอยู่ใน
บริเวณปัจจุบัน โดยนักโทษจะใส่โซ่ที่คอ แขน ขา มีผู้
คุมและตำรวจคุมตัวไป เป็นภาพชินตาสำหรับคนใน
เวียงแพร่ยุคหนึ่ง^{๑๑}

คอกหรือคูก สร้างอยู่ในบริเวณเดิมตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน ▶

▲ หอผีประจำตระกูลของคุณยายโสมนัส วิจิณ
ร่างทรงของเจ้าพ่อหมอใจน
ผู้เป็นเชื้อสายเจ้าหลวงเมืองแพร่

หอผี ในเวียงแพร่ไม่มีหอผีเมือง
ที่แน่ชัด นอกจากสะดือเมืองหรือหลักเมือง
ซึ่งมีหลักฐานว่าสร้างขึ้นในภายหลัง แต่มี
การทำพิธีกรรมตามความเชื่อในเรื่องนับถือ
ผีปู่ย่าหรือผีบรรพบุรุษ หรือผีสายตระกูล
ซึ่งมีหอผีใหญ่อยู่ตามบ้านของตระกูลใหญ่
ในเวียงหลายแห่ง ส่วนศาลผีในเมืองมีอยู่
หลายแห่ง และปัจจุบันถูกทำให้กลายเป็น
ศาลเจ้าเงินก็หลายแห่งเช่นกัน

บริเวณประตูชัยเคยมีศาลของนาย
ร้อยตรีตาดที่ถูกเงี้ยวฆ่าตายในคราวเงี้ยว

ปล้นเมืองแพร์ ชาวจีนในเมืองได้สร้าง “ศาลเจ้าพ่อแสนชัย” เป็นอาคารแบบศาลเจ้าจีนขนาดใหญ่และบูชาเป็นศาลเจ้าพ่อแบบจีน ส่วนศาลที่หลังสถานีตำรวจวัดพระร่วงก็เคยเป็นศาลผีของชาวเมืองมาก่อน ลักษณะเป็นหอไม้ ต่อมาคนเชื้อสายจีนเข้ามาบวสรวงและมาขอชาวบ้านโดยรอบสร้างใหม่เมื่อไม่ถึง ๑๐ ปีที่ผ่านมา และต้องขออนุญาตร่างทรงที่เป็นคนในบ้านพระร่วงก่อน แม้จะเป็นศาลเจ้าแบบจีนแต่ก็มีการห้ามแสดงงิ้ว^{๑๒}

▲ สภาพศาลของนายร้อยตรีตาตในอดีต ต่อมา มีการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงเป็นศาลเจ้าจีน โดยสมาคมชาวจีนในเมืองแพร์

◀ ศาลเจ้าจีนหรือศาลเจ้าพ่อแสนชัยในปัจจุบัน

▲ ศาลปู่เจ้าขัวญเมือง มีการเปลี่ยนแปลงจากศาลผีเป็นศาลเจ้าอีกแห่งหนึ่ง

ส่วนศาลเจ้าของคนเชื้อสายจีนที่เก่าแก่อยู่ในย่านถนนสายธุรกิจคือถนนเจริญเมือง ได้แก่ ศาลเจ้าปู่เฒ่ากง ที่เดิมชื่อ ศาลเจ้าฮั่วเฮงหักเหา ซึ่งเป็นศูนย์รวมทางความเชื่อของคน

เชื้อสายจีนที่เข้ามาอยู่ในเมือง
แพร่ ซึ่งจะมารวมตัวกันที่ศาล
เจ้าแห่งนี้โดยเฉพาะช่วงวันสารท
และวันตรุษ โดยมีประวัติของ
ศาลเจ้าบ้านที่เก่า ครั้งแรกสร้าง
ศาลเจ้าเป็นอาคารไม้เมื่อ พ.ศ.
๒๔๖๔ ในที่ดินของพระยาคง-
คาสุมุทระเพชร

▲ ศาลเจ้าบ้านเก่า กุญแจรวมความเชื่อของคนจีนในจังหวัดแพร่

▼ สุสานจีนบนถนนยันตรกิจโกศล

▲ สุสานอิสลามอยู่เยื้องกับสุสานจีน

ป่าช้า เมืองแพร่มีป่าช้าหรือที่เผาศพประจำ
เมืองคือที่ป่าช้าประตุมาร ประตุมารก็คือประตูผีประจำ
เวียงซึ่งเป็นช่องประตูเฉพาะสำหรับการนำศพออกจาก
เมือง เพราะในเวียงโดยปกติทั่วไปจะไม่มีธรรมเนียมใน
การเผาศพภายในกำแพงเมือง

การชักลากศพในเวียงแพร่จะถือธรรมเนียม
ไม่ผ่านคุ่มเจ้าหลวง จะใช้เส้นทางด้านหลังเท่านั้น ไม่เว้น
แม้แต่ชาวเมืองแพร่ที่อยู่ด้านนอกเวียง หากต้องเดินทาง
ผ่านเข้าเมืองเพื่อไปที่ฉาปนสถานป่าช้าประตุมารก็จะไม่
ผ่านถนนด้านหน้าคุ่มและปฏิบัติสืบเนื่องมาถึงทุกวันนี้
สำหรับคนเชื้อสายจีนมีป่าช้าที่ฝังศพของชาวจีนอยู่ทาง
ด้านส่วนขยายของเมืองทางถนนยันตรกิจโกศล^{๑๓}

▲ โบสถ์คริสต์จักรที่ ๑ แพร่กิตติคุณ อยู่ติดกับ
สุสานอิสลาม

บึงน้ำ พื้นที่ในเวียงมีลักษณะเป็นแอ่งกระทะ โดยเฉพาะบริเวณคุ้มเจ้าหลวงหรือจวนผู้ว่าราชการจังหวัดและโรงเรียนนารีรัตน์เป็นจุดต่ำที่สุด และบริเวณในเวียงทางทิศตะวันตกจะมีความสูงกว่าทางทิศตะวันออก วัดเก่าและชุมชนเก่าจะอยู่ทางฝั่งนี้มากกว่า มีบึงใหญ่ ๒ แห่ง คือ **บึงเหนือ** อยู่บริเวณฝั่งตะวันตกของถนนไชยบูรณ์ต่ำจากบ้านพักข้าราชการอัยการจนถึงที่ว่าการอำเภอเมืองแพร่ เมื่อก่อนปี พ.ศ. ๒๔๗๐ ยังมีน้ำขังในชุมชนแถบนี้ตลอดปี เพราะอยู่ในที่ลุ่มขึ้นแฉะ ทำให้ชาวบ้านที่สร้างบ้านเรือนบริเวณนี้มักจะเป็นโรคผิวหนัง^{๑๔}

ส่วน **บึงใต้** อยู่ที่สนามโรงเรียนป่าไม้ ปัจจุบันความกว้างถึงชายบ้านพระนอนตอนใต้ บึงใต้นี้ต่อกับท่อที่ทำไว้ได้กำแพงเวียง เมื่อน้ำในบึงมากก็จะเปิดปากท่อระบายน้ำลงคูไหลสู่ลำยม ปัจจุบันถึงแม้จะไม่มีบึงแล้ว แต่น้ำฝนก็ยังอยู่ในบริเวณที่เคยเป็นบึงเดิมทุกปี ทำให้เทศบาลต้องขุดเจาะกำแพงเวียงส่วนหนึ่งเพื่อทำประตูระบายน้ำให้ไหลดีกว่าท่อที่ทำไว้แต่โบราณ

▲ บึงใต้ที่เหลืออยู่ในเขตโรงเรียนป่าไม้
ก่อให้เกิดเนินดิน คือ สันพระร่วง

น้ำในบึงทั้ง ๒ แห่งเป็นน้ำฝนและน้ำใต้ดินเมื่อถึงฤดูแล้งน้ำจะแห้งไปเอง เมื่อเริ่มมีน้ำในช่วงหน้าฝน ในบึงจะมีสัตว์พวกกบ อึ่งอ่าง ปลา เป็นแหล่งอาหารยามหน้าฝนด้วย แต่ไม่ปรากฏว่าชาวบ้านมีการนำน้ำจากบึงนี้ไปใช้แต่อย่างใด ระหว่างบึงทั้ง ๒ แห่งมีสายน้ำเชื่อมต่อกัน ๒ สาย สายตะวันออกน้ำไหลผ่านข้างวัดพระบาทซึ่งในอดีตไม่มีตลาดร้านค้า น้ำไหลมาทางหน้าวัดพระร่วงผ่านบ้านสันกลางทางทิศตะวันออกลงสู่บึงใต้ ส่วนสายตะวันตกไหลผ่านบ้านปงสนุกหรือบ้านปงสุหน้ ผ่านบ้านสันกลางทางทิศตะวันตกถึงหมู่บ้านพระนอนทางใต้

พื้นที่ระหว่างบึงทั้ง ๒ แห่งทำให้เกิดแนวเนินดินที่แบ่งออกเป็น ๓ สัน สันทางตะวันออกเรียกชื่อตามวัดพระร่วงว่า “สันพระร่วง” สันด้านกลางมีร่องน้ำเล็กๆ ไหลผ่านกลายเป็นถนนคุ่มเดิมในปัจจุบันกลายเป็นแนวสันสองสัน แต่หมู่บ้านบริเวณนี้เรียกรวมเป็น “บ้านสันกลาง” ส่วนสันตะวันตกเรียกว่า “สันพระนอน” ^{๑๕}

น้ำบ่อขุด น้ำกินน้ำใช้ใน

เวียงไช้ “น้ำบ่อขุด” แต่ละบ่อลึกเกินกว่า ๑๐ เมตรขึ้นไปทั้งสิ้น หากน้ำที่สามารถนำมาใช้ได้มีเพียงไม่กี่บ่อเท่านั้น บ่อน้ำทั้งหลายถือเป็นแหล่งน้ำสาธารณะ ผู้คนละแวกใกล้เคียงสามารถนำไปใช้สอยร่วมกันได้ แม้ว่าจะเป็นบ่อน้ำในบ้านก็ตาม ปัจจุบันเมื่อชาวบ้านเปลี่ยนมาใช้น้ำประปาจึงมีการถมบ่อไปจำนวนหนึ่ง ชาวบ้าน

▲ บ่อน้ำขุดบริเวณหน้าวัดหลวง ถือเป็นบ่อน้ำสาธารณะ ปัจจุบันไม่ได้ใช้ประโยชน์แล้ว แต่ชาวบ้านก็ไม่ได้ถมบ่อ เพราะกลัวจะ “ซิด” เพียงเอาลังกะสีมาปิดไว้เท่านั้น

เชื่อว่าห้ามทำเพราะผิดหรือซิด เช่น ถมบ่อ หรือตัวอย่างของคนที่มีบ่อน้ำอยู่ในบ้านไม่ได้ถมบ่อ แต่ทำฝาปิดบ่อเอาไว้แล้วเอาเตียงนอนทับบ่อน้ำไว้อีกชั้น ชาวบ้านเชื่อว่าทำแบบนี้จะทำให้อยู่กันอย่างมีความสุข บ้านจะร่มร้อน อยู่กันไม่ได้ ลูกหลานต่างแยกย้ายกันไปอยู่ที่อื่น ส่วนผู้ทำก็เป็นอัมพฤกษ์ ต่อมาลูกมารบไปอยู่ต่างจังหวัด ในที่สุดบ้านหลังนั้นก็ถูกปิดตาย

◀ การตักน้ำบ่อของคนเมืองแพร่ ภาพจากบ้านประทับใจ จังหวัดแพร่

แต่ยังมีอีกหลายแห่งที่เก็บอนุรักษ์บ่อน้ำเหล่านี้ไว้ เช่น ที่หน้าวัดหัวข่วง หน้าวัดหลวง ซึ่งเป็นพื้นที่สาธารณะและตามบ้านชาวบ้านเก่าแก่ที่มีฐานะอีกหลายแห่ง

ชาวบ้านนอกเมืองเล่าถึงวิธีการที่จะหาบริเวณที่จะขุดบ่อน้ำ คือ จะนำกะละมังมาครอบดินบริเวณดังกล่าวไว้ ๑ คืน พอรุ่งเช้ามาเปิดฝาดูหากมีไอน้ำแปลว่าพื้นที่ดังกล่าวมีน้ำในดินมากจึงจะขุดต่อไป หากเปิดฝาดูออกดูไม่มีไอน้ำ ชาวบ้านจะไปหาพื้นที่ใหม่แทน คติในการขุดบ่อน้ำนั้นมีการกำหนดว่า การจะขุดบ่อน้ำไม่ใช่จะขุดได้ทุกหลัง เพราะบ่อน้ำดังกล่าวถือเป็นบ่อน้ำของหมู่บ้าน ๕-๑๐ หลังจึงจะมีสักบ่อหนึ่ง อีกทั้งการขุดน้ำบ่อห้ามขุดโดยให้บ้านอยู่

ตรงกลางระหว่างบ่อ เพราะถือว่าจะทำให้เจ้าของบ้านอายุสั้น และเมื่อต้องการถมบ่อน้ำจะถมครั้งเดียวไม่ได้ จะต้องค่อยๆ ถมทีละนิดทีละหน่อย หากใครถมทีเดียวหมดจะมีอันเป็นไปหรือไม่ก็เจ็บไข้ไม่สบาย เป็นต้น

พื้นที่การเกษตร คนในเมืองก็มีการเพาะปลูกเช่นเดียวกัน แต่จะออกไปทำข้างนอกและอยู่ใกล้แหล่งน้ำโดยเฉพาะแม่น้ำยม ชายฝั่งแม่น้ำยมในอดีตจะกว้างมากและยาวตลอดแนว เต็มไปด้วยแปลงผักมากมาย ชาวบ้านปลูกผัก ทำสวน ในแม่น้ำยมมีปลาชุกชุม เป็นปลาที่ว่ายทวนน้ำขึ้นเหนือมาจากสุโขทัยเพื่อหาอาหารกิน มีดินดอนข้างแม่น้ำเรียกว่าดอนทราย ชาวบ้านสามารถทำการเพาะปลูกได้ พืชที่ปลูกคือ ข้าวโพด ยาสูบ มันแกว มันแดง ต้นหอม และพืชผักสวนครัว ชุมชนที่ทำการเพาะปลูกมากที่สุดคือชุมชนวัดหัวข่วง เพราะเป็นชุมชนที่ติดกับแม่น้ำยมมากที่สุด นอกจากนี้ชาวบ้านพระนอนยังมีทำนา ทำไร่ ทำสวน ทางอีกฝั่งของลำน้ำยมแถวบ้านป่าเมต แต่ในระยะหลังน้ำท่วมบ่อย สภาพการปลูกพืชผักริมหาดแม่น้ำยมจึงหายไป

นอกจากนี้ยังมีที่นาซึ่งอยู่นอกเวียงแถบที่เป็นโรงเรียนปริยาลัย โรงแรมนครแพร่ แกววัดสระบ่อแก้วในปัจจุบัน บริเวณตลาดน้ำทองในปัจจุบันเคยเป็นที่นาของตระกูลใหญ่ๆ ในเวียงแพร่ บริเวณถนนเจริญเมืองและโรงเรียนเทคนิคแพร่ก็เป็นที่นาเช่นเดียวกัน ทางฟากตะวันออกก่อนเข้าถึงตัวเวียงของเมืองแพร่และถูกแบ่งเป็นลำเหมืองต่างๆ เพื่อใช้ในเขตชุมชน

รอบๆ ตัวเวียงมีลำเหมือง เช่น เหมืองคำ เหมืองแดง เหมืองทิต เหมืองหลวง ไหลผ่าน โดยแบ่งหรือแยกจากลำน้ำที่มาจากแถบป่าแดง เช่น น้ำแม่ก้อน น้ำแม่แคม และน้ำเหมืองแดง สภาพแวดล้อมของเมืองแพร่ในปัจจุบันที่มีการสร้างชุมชนสมัยใหม่เป็นแหล่งการค้า ย่านเศรษฐกิจ และโรงพยาบาลเมื่อราวสิบปีมานี้ก็กั้นลำเหมืองและสายน้ำไม่ให้มีการระบายออกสู่ลำน้ำยม เมื่อฝนตกน้ำระบายออกไม่ทันจึงท่วมจังหวัดแพร่อยู่เสมอ

▲ แม่น้ำยมในอดีตริมฝั่งน้ำจะเป็นหาดทรายหรือสันดอนขนาดใหญ่ ชาวบ้านจึงสามารถทำการเพาะปลูกได้

พระธาตุคักดีลีทรี พระธาตุช่อแฮคือพระธาตุคักดีลีทรีประจำเมืองแพร่ เป็นสัญลักษณ์ของความเป็นนครและเป็นแหล่งคักดีลีทรีที่เป็นศูนย์รวมจิตใจของชาวเมืองแพร่ อยู่นอกเวียงทางทิศตะวันออกเป็นระยะทางประมาณ ๘ กิโลเมตร โดยมีความเชื่อเรื่องในตำนานพระเจ้าเลียบโลกที่กล่าวถึงสถานที่พระพุทธรเจ้าเสด็จมา คือ พระธาตุจอมแจ้ง พระธาตุดอยเล็ง และพระธาตุเนิ้ง ซึ่งเป็นพระธาตุสำคัญของเมืองแพร่ที่อยู่ในบริเวณใกล้เคียงกัน พระธาตุช่อแฮเป็นที่เคารพสักการะของผู้คนอย่างต่อเนื่องเพราะมีการบูรณปฏิสังขรณ์มาโดยตลอด

▼ พระธาตุช่อแฮ
ตัวอย่างรูปแบบศิลปกรรม
เฉพาะของเมืองแพร่

▼ พระธาตุจอมแจ้ง

▼ พระธาตุเนิ้ง หนึ่งในพระธาตุ
คักดีลีทรีของจังหวัดแพร่

พระธาตุดอยเล็ง หนึ่งในหลายๆ แห่งที่มี
ตำนานพระเจ้าเลียบโลก ▶

อาจารย์ประยูร อุลุชาฎะ อธิบายถึงรูปแบบศิลปกรรมและคติการสร้างว่าน่าจะมีอายุร่วมสมัยสุโขทัย และเมื่อเมืองแพร่ตกอยู่ภายใต้อิทธิพลทางการเมืองของล้านนาตั้งแต่รัชกาลพระเจ้าติโลกราชเป็นต้นมา ศิลปะสถาปัตยกรรมแบบล้านนาได้เข้ามาครอบงำศิลปวัฒนธรรม

ในเมืองแพร่อย่างมาก เห็นได้จากรูปแบบของพระเจดีย์ที่วัดศรีชุมและวัดหัวข่วง ต่อมารูปแบบศิลปะที่รับมาจากทางล้านนาถูกปรับเปลี่ยนเป็นรูปแบบท้องถิ่นที่เป็นลักษณะเฉพาะของเมืองแพร่ ดังที่เห็นจากศิลปกรรมของพระธาตุช่อแฮและพระธาตุจอมแจ้ง ซึ่งมีลักษณะคล้ายคลึงกัน นับเป็นรูปแบบศิลปะสถาปัตยกรรมแบบเมืองแพร่ในระยะต่อมา

◀ ธาตุที่วัดหัวข่วงและวัดศรีชุม ศิลปกรรมแบบล้านนาผสมท้องถิ่นจนกลายเป็นแบบเฉพาะของเมืองแพร่

ชาวบ้านเก่าแก่เล่าว่าในอดีตพอถึงวันพระ ๑๕ ค่ำ คนเฒ่าคนแก่นิยมพาลูกหลานเดินไปใส่บาตรที่พระธาตุช่อแฮ เตรียมของไปไหว้พระธาตุด้วย เตรียมข้าวหนึ่ง กับข้าว ดอกไม้ หอบหิ้วและถือไปใช้เวลาเดินราว ๒ ชั่วโมง ใส่บาตรเสร็จก็กินข้าวกลางวันแล้วเดินกลับบ้าน ถ้าไม่รีบก็จะเดินเล่นไปเรื่อยๆ บางทีก็เดินไปจนถึงวัดพระธาตุดอยเล็ง และในวันขึ้น ๙ ค่ำ เดือน ๖ เหนือ จะมีประเพณีนมัสการพระธาตุช่อแฮซึ่งเป็นงานใหญ่ประจำปี สมัยก่อนชาวเมืองแพร่จะเดินออกทางประตูชัย ผ่านบริเวณสนามบินในปัจจุบัน ผ่านทุ่งนา ซึ่งเป็นเส้นทางเดียวกับถนนไปสู่พระธาตุช่อแฮทุกวันนี้ ซึ่งต้องเดินทางล่วงหน้าไปก่อน ๑ วัน ต้องหาข้าวหาบของไปและเดินทางเป็นกลุ่มใหญ่ ๆ เนื่องจากเส้นทางเป็นป่าตลอดทางแล้วค้างคืนที่ตีนดอย รุ่งเช้าจึงเดินขึ้นพระธาตุเพื่อตักบาตร^{๖๖}

สำหรับพระธาตุช่อแฮไม่ใช่วัดมาแต่เดิม เพราะเป็นพระธาตุประจำเมืองและเป็นที่ศรัทธาของคนในท้องถิ่นอื่นๆ ของล้านนา ถือเป็นพระธาตุประจำปีเกิดหนึ่งในสิบสองนักษัตรด้วย และเมื่อเป็นวัดก็มีพระจำพรรษาอยู่ เวลาถึงงานเทศกาลจึงต้องนิมนต์พระจากวัดต่างๆ ในเวียงมารับบาตรจนมีการมาปรับปรุงวัดพระธาตุอย่างใหญ่โตเมื่อไม่นานมานี้ วัดพระธาตุช่อแฮมีพระจำพรรษาและเป็นวัดหลวงชั้นวรวิหาร มีเจ้าอาวาสปกครอง และเป็นสถานที่ท่องเที่ยวสำคัญของจังหวัด

เจ้าพ่อผาด่าน ผีใหญ่ต้นน้ำศักดิ์สิทธิ์ของเมืองแพร่ บริเวณทิศตะวันออกของลำน้ำยมและตัวเวียงแพร่ซึ่งมีพระธาตุช่อแฮเป็นศูนย์กลาง มีชุมชนป่าแดง-ช่อแฮตั้งบ้านเรือนอยู่รายรอบ เบื้องหลังคือแนวเทือกเขาใหญ่ที่มียอดเขาสูงเด่นเป็นหน้าผาใหญ่ลักษณะ

คล้ายหัวช้าง เรียกกันว่า “ช้างผาด่าน” และ “ช้างผาแดง” ชาวบ้านนับถือว่าเป็นภูผาคักดีสิทธิ์ ลำห้วยธารน้ำที่ไหลจากยอดเขานี้เป็นแหล่งน้ำสำคัญสำหรับใช้ทำเกษตรกรรมในเขตป่าแดง-ซ้อแฮ และรอบเวียงแพร์ ต่อเนื่องไปตลอดแอ่งที่ราบเมืองแพร์จากร่องกางจนถึงเด่นชัย

ชาวบ้านยังมีนิทานเรื่องเล่าที่อธิบายชื่อสถานที่ดอยช้างผาด่านที่เกี่ยวกับ “ปู่ละหึ่ง” ซึ่งมีเรื่องเล่าของปู่ละหึ่งในเมืองแพร์หลายแห่ง ปู่ละหึ่งเป็นชายชาวบ้านธรรมดา แต่รูปร่างลำ-สันใหญ่โต มีกำลังวังชามากแต่ไม่ใช่นักรบ มีข้าวของเครื่องใช้ใหญ่โตกว่าคนปกติ คนเมืองแพร์ หากเห็นสิ่งของเครื่องใช้ขนาดใหญ่ก็มักจะพูดว่าเป็นของปู่ละหึ่ง ที่เกี่ยวกับดอยช้างผาด่านนั้น มีเรื่องเล่าว่า ปู่ละหึ่งมีช้างอยู่ ๑ เชือก เป็นช้างฮ้ายหมายถึงดุร้าย ชน ดื้อ ชอบเหยียบย่ำกินพืชผักที่ปลูกไว้เสียหายหมด กินเสร็จแล้วก็หนีเข้าไป ปู่ละหึ่งโกรธมากจึงติดตามไป เพราะตัวใหญ่โตจึงเดินไม่ก็ก้าวก็ไล่ตามช้างทัน เมื่อเห็นช้างก็จับช้างเหวี่ยงไปรอบๆ ด้วยความโกรธ แล้วจึงเหวี่ยงไปทางทิศตะวันออกของเมืองแพร์ ช้างเชือกนั้นก็ล้มลงในลักษณะของช้างหมอบ กลายเป็นผาเรียกว่า ดอยช้างผาด่าน มาจนทุกวันนี้^{๑๗}

เทือกเขาทางฝั่งป่าแดงนี้สันเขาจะแบ่งร่องน้ำอย่างชัดเจน ทางทิศเหนือของดอยสัน-กลางจะมีขุนน้ำแม่แคมและขุนน้ำแม่สาย ถือผีขุนน้ำคือ “เจ้าพ่อผาด่าน” และ “เจ้าพ่อผาแดง” ส่วนทางด้านทิศใต้ของดอยสันกลางจะมีขุนน้ำแม่ก่อน ถือผีขุนน้ำคือ “เจ้าพ่อสันใน” และ “เจ้าพ่อพญาขวา” ส่วนผีผู้รักษาป่าจะแยกออกไปอีกคือ “เจ้าพ่อดำ” ดุแลป่าในเขตบ้านนาตอง น้ำ-จ้อม “เจ้าพ่อสุรินทร์” ดุแลป่าในเขตบ้านนาคุดา บ้านนาแคม บ้านแม่แคม เป็นต้น

อย่างไรก็ตามชาวบ้านถือ “เจ้าพ่อผาด่าน” เป็นผีใหญ่ที่เป็นผีต้นน้ำ ผีป่า และผีเขา ดุแลขุนน้ำทั้ง ๓ สาย รักษาป่าและภูเขาทั้งหมดในบริเวณนี้ และชาวบ้านทั้งหมดที่ใช้น้ำจาก ช้างผาด่านจะร่วมกันเลี้ยงผีใหญ่ที่หอผีใหญ่ของเจ้าพ่อผาด่านซึ่งอยู่เหนือฝายตาช้างไปราว ๔๐ เมตร การเลี้ยงผีเจ้าพ่อผาด่านจะทำในวันแรม ๑๑ ค่ำ เดือน ๙ เหนือ โดยเลี้ยงควาย ๓ ปีต่อครั้ง ปีที่เหลือจึงเลี้ยงด้วยหมู

▲ ดอยช้างผาด่าน

วัดและชุมชนในเวียงแพะ :

ความสัมพันธ์ระหว่างวัดและชาวเมืองแบบโบราณ

วัดในเวียงหรือวัดในเมืองโดยทั่วไปมักมีจำนวนมาก ส่วนใหญ่ได้รับการเอาใจใส่ทะนุบำรุงทั้งวัดและพระสงฆ์โดยชาวเมืองหรือศรัทธาวัดในระบบสายตระกูล แต่ละแห่งมีขนาดใหญ่โตกว่าวัดประจำชุมชนนอกเมือง การก่อสร้างศาสนสถานและศาสนวัตถุใช้ช่างชั้นสูงฝีมือดีและเก็บรักษาข้าวของมีค่าซึ่งมีการอุทิศถวายเพื่อสืบพระศาสนาเป็นพุทธบูชาโดยเจ้านายของเมืองนั้นๆ หรือคหบดีประจำชุมชน การอุปถัมภ์วัดในเวียงด้วยฝีมือช่างชั้นสูงดังกล่าวแสดงถึงฐานะทางเศรษฐกิจและสังคมของศรัทธาวัดที่มีมากกว่าวัดของชาวบ้าน

รูปแบบความสัมพันธ์ของวัดในเวียงและชาวบ้านผู้อุปถัมภ์วัดจึงมีความแตกต่างไปจากวัดประจำชุมชนในท้องถิ่นนอกเมืองหรือในหมู่บ้าน ซึ่งเป็นแบบหมู่บ้านแห่งหนึ่งจะมีวัดประจำชุมชนหนึ่งแห่งหรืออาจจะสองแห่ง หากชุมชนนั้นมีขนาดใหญ่หรือขยายตัวมากกว่าเดิมวัดใหม่ก็จะถูกสร้างเพื่อเป็นศาสนสถานที่ประกอบพิธีกรรมสำหรับชาวบ้านในละแวกใกล้เคียงและถือเป็นการขยายตัวของชุมชนไปด้วย

วัดในเวียงเกิดขึ้นจากศรัทธาของชาวเมืองหรือเจ้านายที่อาจจะเป็นวัดของตระกูลใหญ่ผู้สร้างให้เป็นวัดที่ตระกูลหนึ่งๆ หรือชาวบ้านในละแวกใกล้เคียงเป็นผู้อุปถัมภ์ ส่วนใหญ่จะสืบทอดเป็นศรัทธาวัดตามสายตระกูลและมีการจดบัญชีรายชื่อและจัดการดูแลโดยกรรมการหรือโยมอุปัฏฐากซึ่งเป็นผู้อาวุโสประจำชุมชน ซึ่งแม้แต่เจ้าอาวาสก็จะต้องรับฟังกรรมการบริหารของชุมชน ศรัทธาวัดในระยะแรกๆ จะอยู่รายรอบวัดของสายตระกูลนั้นๆ หากเมื่อสภาพการอยู่อาศัยที่หนาแน่น มีการขยายตัวของชุมชนหรือโยกย้ายที่อยู่ แต่ก็ไปทำบุญที่วัดเดิมแม้ว่าบ้านเรือนจะแยกย้ายห่างไกลจากวัดก็ตาม

ในเวียงแพะวัดและชุมชนรายรอบยังเป็นแบบโบราณ ศรัทธาวัดส่วนใหญ่จะทำบุญที่วัดเดิมสืบทอดกันทางสายตระกูล ชาวบ้านอยู่อาศัยอยู่ในเขตหรือใกล้วัดใดตั้งแต่สมัยบรรพบุรุษก็จะเข้าไปเป็นศรัทธาวัดดังกล่าว ทำให้มีลูกหลานไปอุปถัมภ์วัดในชุมชนของตนเอง และยังเป็นวัดที่บรรพบุรุษเคยอุปถัมภ์ทำบุญมาแต่เดิม

ในปัจจุบันวัดในเวียงแพะมีความเปลี่ยนแปลงไปจากเดิมมากทั้งทางกายภาพและความสำคัญต่อชุมชนและในระดับเมือง พระสงฆ์ที่เคยเป็นลูกหลานภายในชุมชนน้อยจนแต่ละวัดแทบจะไม่สามารถหาพระสงฆ์ที่เป็นคนภายในชุมชนหรือในท้องถิ่นเวียงแพะได้ ต้องนิมนต์พระสงฆ์ที่มีพื้นเพจากต่างถิ่นมาจำพรรษา อีกทั้งระบบการจัดการคณะสงฆ์อย่างเป็น

ทางการทำให้การดำรงตำแหน่งเจ้าอาวาสของวัดต่างๆ มีการแต่งตั้งจากเจ้าคณะจังหวัดหรือองค์กรสงฆ์ซึ่งอยู่นอกเหนือความสัมพันธ์กับชาวบ้านภายในท้องถิ่น และเมื่อมีการกำหนดเป็นเขตเทศบาล ระบบศรัทธาวัดเปลี่ยนไปกลายมาเป็นชุมชนแทน เช่น ศรัทธาวัดหัวข่วงจึงเปลี่ยนไปเป็นชุมชนหัวข่วง รูปแบบความสัมพันธ์ของวัดในเวียงกับศรัทธาวัดในปัจจุบันจึงเปลี่ยนไปอย่างสิ้นเชิง แม้จะมีรูปแบบความสัมพันธ์แบบโบราณกำกับอยู่ก็ตาม

วัดศรีชุม อยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของคุ้มเจ้าหลวง บนถนนเจริญเมืองใกล้กับประตูศรีชุม อาจารย์ประยูร อุลุชาฎะ หรือ น. ณ ปากน้ำ กล่าวว่า วัดศรีชุมเป็นวัดเก่า มีพระพุทธรูปยืนเป็นพระลักษณะสุโขทัย แต่การวางพระหัตถ์แนบกับลำตัวสองข้างซึ่งเป็นลักษณะแบบท้องถิ่นเมืองแพร่ พระพุทธรูปสุโขทัยยืนองค์นี้มีขนาดสูงใหญ่ ชาวให้จินตนาการไปถึงศิลปะแพร่ซึ่งรับอิทธิพลวัฒนธรรมมาจากสุโขทัย และต่อมาก็คือเชียงใหม่ซึ่งกลายเป็นลักษณะประจำท้องถิ่น^{๑๑}

◀ พระยืน พระประธานในวิหาร พระธาตุ หอพระไตรปิฎกมีภาพเขียนสีที่ฝาผนัง และหอกลอง ภายในวัดศรีชุม วัดศรีชุมเป็นวัดแรกเมื่อมีพิธีถวายสลากภัตในเวียงแพร่

พระเจดีย์วัดศรีชุมเป็นเจดีย์ทรงปราสาทยอดทรงระฆังแบบล้านนา มีผู้ทำการศึกษาและจัดให้อยู่ในกลุ่มเดียวกับพระเจดีย์วัดปู่เปี้ยในเวียงกุมกาม อำเภอสารภี จังหวัดเชียงใหม่ และพระเจดีย์วัดผ้าขาวบ้านหรือผ้าขาวพาน เมืองเชียงแสน จังหวัดเชียงราย อาจารย์เสนอ นิลเดช อธิบายว่า ลักษณะของเจดีย์จัดได้ว่าเป็นเจดีย์ล้านนารูปแบบที่ ๓ ซึ่งเป็นเจดีย์ที่มีอายุถึงพุทธศตวรรษที่ ๒๐ หลังรัชกาลพระเมืองแก้วแห่งเชียงใหม่

ในการขุดค้นศึกษาชั้นทับถมทางโบราณคดีพบว่า บริเวณวัดศรีชุมเริ่มมีผู้คนเข้ามาอยู่อาศัยตั้งชุมชนตั้งแต่ช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๙-๒๐ เป็นอย่างน้อย โดยพบหลักฐานเครื่องถ้วยแบบเซลียงที่ผลิตขึ้นจากแหล่งเตารุ่นเก่าเมืองศรีสัชกาลายเป็นจำนวนมากในชั้นดินดังกล่าวนี้ ในชั้นดินบนถัดมาที่มีการสร้างเจดีย์นั้นก็ยังได้พบเครื่องถ้วยจากเซลียงร่วมกับเครื่องถ้วยจากแหล่งเตาล้านนาซึ่งมีอายุอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๒๑-๒๒ หลังจากนั้นบริเวณพื้นที่วัดศรีชุมก็ไม่เคยพบหลักฐานกิจกรรมมากนัก

ในอดีตวัดศรีชุมเป็นวัดที่มีชื่อเสียงทางการศึกษาวิปัสสนาธุระ เนื่องจากมีอาจารย์ที่เป็นสงฆ์ผู้เป็นปราชญ์หลายท่าน มีการบันทึกว่าราว พ.ศ. ๒๓๐๒ เจ้ากวีละจากลำปางได้หนีภัยมาบวชเรียนที่วัดศรีชุมเมืองแพร่ก่อนที่จะกลับไปครองเมืองลำปาง *ครูบาอุตมา* อดีตเจ้าอาวาสวัดศรีชุมเป็นผู้เคร่งครัดในวินัยและมีความสามารถด้านการศึกษาเป็นอย่างยิ่ง *ครูบากัญจนอรัญญาสิมทาเถร* หรือ *ครูบามหาเถร* ผู้แตกฉานในพระธรรมวินัยและมีชื่อเสียงไปถึงหลวงพระบางเป็นผู้ชำระพระไตรปิฎกจำนวนมากในช่วงต้นกรุงรัตนโกสินทร์ก็อุปสมบทและศึกษาเล่าเรียนที่วัดนี้ ชาวบ้านในเมืองแพร่และท้องถิ่นใกล้เคียงจึงนำบุตรหลานมาบวชเรียนที่วัดศรีชุมเพราะเป็นสำนักเรียนที่มีชื่อเสียงนั่นเอง

การถวายเป็นสักการะของเมืองแพร่จนทุกวันนี้เริ่มที่วัดศรีชุมก่อนเป็นธรรมเนียม อันแสดงถึงความสำคัญของวัดที่เคยมีพระสงฆ์ผู้เป็นครูบาหรืออาจารย์สำคัญของเมืองแพร่

แต่ปัจจุบันวัดศรีชุมไม่ได้รับการดูแลเอาใจใส่เท่าใดนัก เจ้าอาวาสองค์ปัจจุบันกล่าวว่า ภูมิพระแยกกระจัดกระจาย วิหารก็เหินมุลค้างคาว ลวดลายวิหารที่เคยสวยงามก็หายไปหมดเนื่องจากศรัทธาวัตถุน้อย วัดศรีชุมมีปัญหारेื่องสิทธิ์ที่ดินและศาสนวัตถุของวัดที่หายไปหรือไม่มีคนดูแลเอาใจใส่ คนรอบๆ วัดไม่มีใครรู้คุณค่าของศิลปกรรม ถูกทำลาย รื้อถอน รื้อปรับปรุงเหลือเพียงองค์เจดีย์ หลวงพ่อพระยืนและวิหารทรงล้านนา กรมศิลปากรบูรณะแล้วและคงรูปแบบเดิมของเจดีย์ไว้ พระพุทธรูปเก่าแก่ของวัดคือหลวงพ่อดำเคยถูกขโมยไปใน พ.ศ. ๒๕๒๔ และเพิ่งได้คืนใน พ.ศ. ๒๕๔๕

วัดศรีชุมเคยมีเจ้านายหลายเชื้อสายเป็นผู้อุปถัมภ์ เช่น *เจ้าแม่บัวถา* ซึ่งเป็นชายาองค์

แรกของเจ้าพิริยเทพวงศ์ฯ ผู้อุปถัมภ์อื่นๆ ส่วนใหญ่ก็จะมาจากตระกูลแก่นหอม วังซ้าย บุตรรัตน์ แสนศิริพันธ์ และช่างทอง บริเวณด้านหลังกำแพงเมืองใกล้กับวัดศรีชุมจะมีคนเชื้อสายขมุซึ่งเคยมาเลี้ยงช้างให้เจ้าเมืองแพร่ก็เป็นศรัทธาของวัดศรีชุม บริเวณนี้เป็นที่ราชพัสดุ บางคนก็ย้ายออกไปแล้วหรือคนถิ่นอื่นย้ายเข้ามา มีชาวบ้านในชุมชนวัดหัวช่วงบางคนเป็นศรัทธา ๒ วัด คือ วัดหัวช่วงและวัดศรีชุม เนื่องจากบ้านอยู่ระหว่าง ๒ ชุมชน แต่ส่วนมากจะทำที่วัดศรีชุมเป็นหลัก ซึ่งถ้ามีลูกหลานผู้ชายก็ต้องบวชที่วัดศรีชุม

บ้านศรีชุมจะทำพิธีกรรมเลี้ยงผีปู่ย่า ซึ่งเป็นการบูชาผีบรรพบุรุษของแต่ละครอบครัวในราวเดือน ๖ เหนือหรือช่วงวันสงกรานต์ ยังมีประเพณีเย็บและการเทศน์มหาชาติซึ่งจะทำในวันเย็บ ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือนยี่ สถานที่ใช้ประกอบพิธีคือมณฑป ซึ่งจะใช้เพื่อเทศน์มหาชาติโดยเฉพาะ แต่ปัจจุบันการเข้าร่วมของชุมชนสำหรับงานประเพณีแทบจะไม่มีส่วนร่วมเลย^{๑๔}

บ้านศรีชุมกลายเป็นชุมชนขนาดเล็ก ไม่มีพื้นที่ที่จะขยายได้ต่อไปอีก ส่วนลูกหลานออกไปทำงานที่อื่น และมีศรัทธาวัดประมาณ ๒๕ หลังคาเรือน

วัดหลวง เป็นวัดที่มีความสำคัญต่อเมืองแพร่ เพราะชื่อ “วัดหลวง” ซึ่งหมายถึงวัดใหญ่ และเป็นวัดที่สัมพันธ์กับเจ้าผู้ครองนคร นำจะมีความสำคัญเป็นวัดประจำเมืองแพร่ในยุคสมัยหนึ่ง เพราะสิ่งของเครื่องใช้ภายในวัดที่เก่าแก่ที่ปรากฏอยู่เป็นของอุทิศแก่วัดจากเจ้าผู้ปกครองและคหบดีในเมืองแพร่

ประวัติกล่าวถึงการบูรณะในสมัยพญาเมืองชัย ราว พ.ศ. ๒๓๖๙ ต่อมาเจ้าเทพวงศ์เจ้าฟ้าเมืองเชียงตุงได้มาเป็นเจ้าเมืองแพร่ นำช่างฝีมือจากเมืองหลวงพระบางมาทำการบูรณะพระวิหารและลงรักปิดทองพระเจ้าแสนหลวงร่วมกับชาวเมืองแพร่ ช่วงเกิดเหตุการณ์เงี้ยวปล้นเมือง

วัดหลวงมี “พระเจ้าแสนหลวง” ►
ประดิษฐานภายในวิหาร

แพร่ พระธาตุไชยช้างค้ำ ทอดโทรมพังทลายลงมาเป็นบางส่วน “ครูบาเจ้าธรรมชัย” ได้นำชาวบ้านช่วยกันเผาอิฐทำการบูรณะพระธาตุ และนับแต่ พ.ศ. ๒๔๗๐-๒๕๑๐ มีคณะศรัทธามาร่วมกันบูรณะดูแลต่อกันมาเรื่อยๆ^{๒๐}

พระธาตุไชยช้างค้ำ ►
พระธาตุสำคัญของวัดหลวง

ระหว่าง พ.ศ. ๒๕๑๐-๒๕๒๐ วัดหลวงขาดการดูแลเอาใจใส่จากศรัทธาวัดเพราะเจ้าอาวาสแก่ชราและอาพาธ หลังจากท่านมรณภาพก็ยิ่งทำให้วัดมีสภาพทรุดโทรมจนถึงกับไม่มีเจ้าอาวาสดูแลถึงสามปี ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๕๒๑ พระครูวิจิตรธรรมาภรณ์ร่วมกับคณะศรัทธาวัดและชักชวนบุคคลสำคัญในสาขาต่างๆ มาช่วยกันทำการฟื้นฟูบูรณะวัดหลวงให้กลับคืนสู่สภาพดีขึ้นอีกครั้ง หลังจากนั้นไม่นานนักเกิดเหตุการณ์ขัดแย้งระหว่างวัดและชาวบ้าน ทำให้พระครูวิจิตรธรรมาภรณ์ย้ายไปสร้างวัดใหม่ที่บ้านถิ่นแถมหลวง ส่วนเจ้าอาวาสองค์ที่เป็นพระนักวิชาการที่มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยไม่ใช่คนในท้องถิ่นซึ่งเจ้าคณะจังหวัดส่งมาปกครองวัดหลวง ทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างวัดและชาวบ้านในชุมชนยังไม่มีความแน่นแฟ้นดังที่ผ่านมาในอดีตนัก

ภายในวัดหลวงมีโครงสร้างอาคารสถาปัตยกรรมที่มีรูปแบบสะท้อนให้เห็นว่าเป็นวัดสำคัญประจำเมืองพระธาตุเจดีย์ที่เรียกว่า พระธาตุไชยช้างค้ำ ชุ่มประตู่โขง เป็นศิลปะแบบล้านนาในสมัยพระเจ้าติโลกราชถึงสมัยพระเมืองแก้ว คำบอกเล่าของชาวบ้านกล่าวว่าเคยเป็นประตูที่ใช้เฉพาะเจ้านาย ภายหลังมีการย้ายประตูทางเข้าด้านหน้ามาไว้ทางด้านทิศตะวันตก ประตูโขงไม่ได้ใช้ จึงปิดตายและกลายเป็นศาลผี วิหารของวัดหลวงก่อกำแพงทึบและมีเสาเพียง ๒ ต้นเท่านั้น มีพระประธานนั่งขนาดใหญ่ชื่อว่า พระเจ้าแสนหลวง

ชาวบ้านวัดหลวงเคยมีอาชีพทอผ้า ทำตุง ทำล้อเกวียนเทียมวัว รับจ้างเลื่อยไม้ เพราะวัดหลวงอยู่ใกล้กับทำน้ำแม่ น้ำย่มซึ่งมีการล่องแพซุง ชาวบ้านที่นี่เป็นผู้คุมช้าง มีหน้าที่

ควบคุมดูแลทั้งความขัดแย้งและช้างให้กับพ่อเลี้ยงและเจ้าตามคุ้มต่างๆ ทุกวันนี้ชาวบ้านและหน่วยงานทางวัฒนธรรมท้องถิ่นพยายามทำให้วัดหลวงเป็นศูนย์กลางรวบรวมโบราณวัตถุและโบราณสถานเกี่ยวกับประวัติศาสตร์เมืองแพร่ที่ พิพิธภัณฑ์วัดหลวง เพราะมีเอกสารโบราณและศิลปวัตถุที่เกี่ยวข้องกับเจ้าหลวงเมืองแพร่เหลืออยู่จำนวนมากไม่น้อย โดยอาศัยอาคารภายในวัดเป็นพิพิธภัณฑ์

วัดพระนอน ประวัติวัดกล่าวว่า วัดพระนอนเคยเป็นวัดร้างมีต้นไม้ขึ้นรก มีผักหละหรือผักชะอมปกคลุมพระนอนเป็นเวลานานจนกลายเป็นป่า เมื่อพ่อค้าต่างเมืองเดินทางมาค้าขายได้เอาผักหละไปเป็นอาหารและพบก้อนอิฐอยู่ทั่วไป สงสัยว่าเป็นวัดร้างจึงไปบอกชาวบ้านให้ช่วยกันหักล้างถางพง แล้วพบต้นมะม่วงปกคลุมพระนอนคล้ายร่ม ชาวบ้านเกิดศรัทธาจึงช่วยกันบูรณะซ่อมแซมและได้ตั้งชื่อวัดว่า “วัดม่วงคำ” การบูรณะครั้งนั้นได้พบแผ่นทองจารึกจึงได้ทราบว่าแต่เดิมชื่อ “วัดพระนอน” สร้างเสร็จในเดือน ๙ เหนือ ขึ้น ๑๕ ค่ำ แล้วเปลี่ยนเป็นชื่อวัดพระนอน โดยถือเอาคำจารึกในแผ่นทองคำเป็นหลัก ส่วนพระประธานในวิหารใหญ่นั้นชื่อ “หลวงพ่อมงคลทิพณี” แต่ไม่ปรากฏหลักฐานการสร้าง^{๒๐}

▲ ที่วัดพระนอนมีเทศกาลนมัสการพระนอน ในวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๙ เหนือ

วัดพระนอนมีศรัทธาวัดประมาณ ๑๘๘ หลังคาเรือน แต่ตอนนี้มี ๑๖๘ หลังคาเรือน เนื่องจากมีการแบ่งชุมชนแถบถนนสันกลางไปเป็นศรัทธาวัดพงษ์สุนันท์และวัดพระร่วงประมาณ ๕๐๐ กว่าคน คนในบ้านพระนอนเมื่อก่อนทำนา ทำไร่ ทำสวน โดยขำมน้ำยมตรงไปที่บ้านป่าแมก ใช้เส้นทางติดต่อค้าขายกับทางบ้านอ้อย และแต่ก่อนเคยมีคนขมูที่มาจากเลี้ยงช้างและเป็นความขัดแย้งอาศัยอยู่ด้วย แต่ปัจจุบันได้ย้ายไปอยู่แถวบ้านดงหมดแล้ว ตระกูลเก่าแก่ที่เป็นศรัทธาวัดพระนอนมีเจ้าดั่งที่บ้านวงศ์บุรี ศรัทธาวัดก็ลดลงเพราะคนเมืองแพร่ย้ายออก

ไปอยู่ที่อื่นทำให้เกิดบ้านว่างขึ้นเป็นจำนวนมาก

งานประเพณีของบ้านพระนอน คือ งานประเพณีประจำปีนมัสการพระเจ้านอน ทุกเดือน ๙ เดือน ขึ้น ๑๕ ค่ำ จะมีงาน ๓ คืน และต้องจุดดอกไม้หรือสธูปบอกเพื่อถวายพระนอนและเจ้าวัดเจ้าวา หรือศาลเจ้าพ่อพญาไชยชนะสงครามและพระนางพิมพาตามตำนานผู้สร้างวัด ชาวบ้านเชื่อว่าพญาไชยชนะสงครามและพระนางพิมพา ศรีบัวทอง เป็นผู้อพยพมาแล้วสร้างวัดนี้ ต่อมาเมื่อออกรบแล้วหายสาบสูญไป ส่วนนางพิมพาต่อมาเมื่อเมืองแพร่ถูกพม่ารุกรานจึงหลบหนีไป โดยจะมีการเชิญองค์พญาไชยชนะสงครามมาลงทรงด้วย นอกจากนี้ยังมีประเพณีทำท่งสี่ถวายเป็นที่ไปปฏิบัติรักษาคัมภีร์ นอกจากนั้นก็มีการสงกรานต์ ยี่เป็ง กินสลากหรือทานก๋วยสลาก ส่วนพิธีกรรมสำคัญของชุมชนพระนอนคือการไหว้ผีปู่ย่าหรือผีบรรพบุรุษ ซึ่งจะทำพิธีกันที่บ้านคำผี เหตุที่ทำก็เพื่อความสบายใจในการอยู่อาศัย ชาวบ้านจะทำอะไร จะเดินทางไปไหน มักจะนำส่วยเทียนหรือกรวยดอกไม้ไปจุดบอกกล่าวผีบรรพบุรุษก่อนทุกครั้ง

วัดพระนอนเป็นแหล่งที่ขึ้นชื่อในเรื่องตีสลุงหรือขันเงิน ในอดีตชาวบ้านยึดอาชีพตีสลุงเกือบทุกหลังคาเรือน มีการทำเครื่องเงินมาขายร้อยละ ๖๐ ชาวบ้านเชื่อว่าพวกตนมีเชื้อสายไทเขินอพยพมานานแล้ว จึงมีความชำนาญในการทำเครื่องเงินสืบทอดมา ชาวเมืองในเขตวัดพระนอน วัดหัวข่วง และวัดศรีชุม ถือว่าเป็นเขตบ้านเรือนของตระกูลช่าง ทั้งช่างไม้ช่างฝีมือต่าง ๆ

เมื่อก่อนตระกูล “ช่างทอง” เป็นตระกูลใหญ่และเก่าแก่ของเมืองแพร่ที่เป็นช่างฝีมือเป็นช่างทำทองให้กับเจ้านาย เช่น สร้อยสังวาล กำไล แหวน รับทำทองเป็นเครื่องประดับต่างๆ แก่คนทั่วไป ส่วนเครื่องเงินจะจ้างชาวบ้านพระนอนสลักดอกสลัก คนในตระกูลที่เป็นผู้ขายเป็นผู้สืบทอดและไปเรียนวิชาทำแหวนลงยาที่กรุงเทพฯ มาเพิ่มเติม ส่วนมากรับทำแหวนกับสร้อยคอ โดยคนในเวียงจะทราบว่าตระกูลนี้รับทำทองก็จะซื้อทองรูปพรรณนำมาให้ทำเป็นเครื่องประดับ แต่ปัจจุบันไม่ได้รับทำแล้ว^{๒๒}

การทำเครื่องเงินถือเป็นอาชีพประจำของชาวบ้านแต่มาซบเซาเมื่อมีการทำภาชนะจากสแตนเลสเมื่อประมาณ ๒๐ กว่าปีก่อน เพราะมีราคาถูก ผลิตรวดเร็วกว่า ทำให้ช่างฝีมือชาวบ้านพระนอนต้องสูญเสียรายได้เป็นจำนวนมาก อาชีพตีสลุงของบ้านพระนอนกระทบกระเทือนอย่างหนักและทำให้อาชีพนี้หายไป

ต่อมาบ้านวงศ์บุรีซึ่งเปิดเป็นพิพิธภัณฑ์ทำเครื่องเงินเช่นกันแต่แยกออกจากบ้านพระนอน เมื่อมีงานเข้ามาช่างจากวัดพระนอนก็จะไปช่วยกัน และมีโครงการจะทำสลุงเงินบ้าน

วงศ์บุรี โดยเอาช่างชุมชนวัดพระนอนเป็นผู้ทำแต่ใช้ชื่อ “สลุงเงินบ้านวงศ์บุรี”

การตีสลุงถือเป็นอาชีพหลักของชาวบ้าน
วัดพระนอนในอดีต แม้จะมีการพยายามฟื้นฟูอาชีพ
ดังกล่าว แต่มักติดปัญหาค่าใช้จ่ายและตลาดรับซื้อ

ชุมชนวัดพระนอนเริ่มของบประมาณสนับสนุนเพื่อทำเอง เมื่อมีงบประมาณเศรษฐกิจระดับชุมชนมาพัฒนา พ.ศ. ๒๕๔๕ ประชาคมก่อตั้งกลุ่ม “หัตถกรรมเครื่องเงินชุมชนพระนอน” เมื่อขายได้ก็ซื้อเมตเงินมาให้คนแก่ทำต่อ แต่ทุนหมุนเวียนไม่มีมากทำให้คนไม่มาทำและไม่ประสบผลสำเร็จ^{๒๓} เพราะเมื่อรายได้หมด คนที่ฝึกก็เลิกหันไปทำอาชีพอื่น จนเหลือเพียงผู้อาวุโสของกลุ่มเพียงไม่กี่คนเท่านั้นที่ยังทำอยู่ ส่วนรายได้ได้จากการลงทุนร่วมกันกับกลุ่มชุมชน เมื่อขายได้นำกำไรมาแบ่งกัน งานที่ทำจะเป็นเงินเมต ๑๐๐ เปอร์เซ็นต์ โดยไปซื้อเงินเมตจาก “ร้านทองเจนถิ่น” ในจังหวัดแพร่ ซึ่งร้านนี้นำเงินมาจากกรุงเทพฯ มาหลอมแล้วทำเป็นเครื่องเงินสลักลายตามแบบโบราณที่สืบทอดกันมา และทำส่งขายตามจังหวัดใกล้เคียง เช่น เชียงใหม่ เชียงราย เชียงของ ลำปาง น่าน เครื่องเงินจะขายดีช่วงสงกรานต์เพราะคนกลับบ้าน และคนซื้อจะเป็นพวกข้าราชการ นอกจากนี้สินค้าขึ้นชื่ออีกอย่างคือมะขามแก้วแม่ขันทอง

วัดหัวข่วง อยู่ถนนคำแสนใกล้กับประตูยั้งม้า ข่วงหมายถึงลานกว้าง ๆ เอาไว้เล่นกีฬาหรือทำกิจกรรมอื่นๆ ซึ่งในอดีตบริเวณนี้เคยใช้เป็นที่พักม้าของพวกพ่อค้าที่เดินทางเข้ามาค้าขายแลกเปลี่ยนสินค้าในเมืองแพร่ มีการบูรณะวัดหัวข่วงมาเป็นลำดับในสมัยเจ้าหลวงผู้ครองนครแพร่ ตั้งแต่เจ้าเทพวงศ์ เจ้าพิมพิสาร (เจ้าหลวงขาเค) และเจ้าพิริยะเทพวงศ์ฯ เจ้าเมืองแพร่องค์สุดท้าย

วัดหัวข่วงนี้ชาวเมืองแพร่ถือว่าเป็นหัววัดหรือวัดหัวเวียง เพราะเป็นวัดแรกที่อยู่ทางด้านเหนือ พระธาตุเจดีย์วัดหัวข่วงมีลักษณะแบบเจดีย์ล้านนา เป็นวัดที่มีพระธาตุใหญ่ที่สุดในเวียงแพร่ สมัยก่อนมีคนเห็นลูกพระธาตุสี่เหลี่ยมจะออกมาในวันเดือนเพ็ญ พระธาตุวัดหัวข่วงเป็นหนึ่งในพระธาตุสำคัญสามแห่งของเมืองแพร่ คือ พระธาตุช่อแฮ พระ

▲ วัดหัวข่วงอยู่ใกล้ประตูยั้งม้า ชาวบ้านจัดงานนมัสการพระธาตุ ในวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๕ เหนือ

ธาตุหนึ่งที่วัดพระหลวงธาตุเนิ้ง และพระธาตุวัดหัวข่วงซึ่งมีตำนานเรื่องพระธาตุวิ้ง เป็นลูกแก้วสี่เหลี่ยมวิ้งไปมาระหว่างพระธาตุทั้งสามวัด ชาวบ้านเชื่อกันว่าพระธาตุจะไปเที่ยวในที่ต่างๆ และระยะทางระหว่างพระธาตุทั้งสามเท่ากันคือ ๔ กิโลเมตร ถือเป็นสิ่งอัศจรรย์และเป็นมงคลแก่ผู้พบเห็น และทีมงานนมัสการพระธาตุเป็นงานใหญ่ของเมืองเช่นเดียวกัน งานประเพณีประจำปีจัดในวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๕ ในงานจะมีการขึ้นพระธาตุเพื่อห่มผ้า

▲ พระธาตุช่อแฮ วัดพระหลวงธาตุเนิ้ง และพระธาตุหัวข่วง มีเรื่องเล่าจากชาวบ้านว่าในวันเพ็ญจะเห็นพระธาตุวิ้งไปมาระหว่างพระธาตุสามแห่งนี้

ชาวบ้านวัดหัวข่วงส่วนใหญ่ทำอาชีพเกษตรกรรม ถ้ามีงานระหว่างวัดต่าง ๆ ทางบ้านหัวข่วงจะไม่ถวายสิ่งของเหมือนชุมชนอื่น ๆ แต่จะถวายเป็นผักแทน ศรัทธาวัดหัวข่วงมีประมาณ ๓๐๐ กว่าหลังคาเรือน ประชากรทั้งหมดประมาณ ๑,๐๐๐ คนเศษ ตั้งแต่เขตกำแพงเมืองอ้อมไปถึงกรมราชทัณฑ์ เลาะมาทางบ้านคลังจังหวัด ออกมาถนนข้างเทศบาล

และตรงมาถึงเขตกำแพงเมือง ชุมชนหัวข่วงถือว่าเป็นชุมชนใหญ่และเป็นคนดั้งเดิมเกือบทั้งหมด เวลาจัดงานต่าง ๆ เจ้าอาวาสจะประชุมกรรมการวัด จากนั้นก็เป็นการประชุมร่วมกับชาวบ้านหรือศรัทธา เมื่อเป็นชุมชนขนาดใหญ่เวลาทำกิจกรรมทางเทศบาลก็จะเข้ามาช่วยบ้าง ปี พ.ศ. ๒๕๔๔ มีการฟื้นฟูประเพณีท้องถิ่น เช่น การเล่นสะล้อซอซึง การตีกลองปูลูฯ กลองสะบัดชัย เปิดสอนดนตรีไทยขึ้น โดยเรียนฟรี

ในอดีตชุมชนวัดหัวข่วงมีคนติดยาเสพติดเป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะเฮโรอีน แต่ไม่มีใครกล้าทำอะไรเพราะกลัวถูกทำร้าย หลังกำแพงเมืองเมื่อก่อนจะเป็นป่ารก ลงไปเป็นทำน้ำ คนติดยาจะไปมั่วสุมกันที่นั่น แต่เมื่อปี พ.ศ. ๒๕๔๐ ตำรวจเข้ามาจับกุมกวาดล้างจนปัญหานี้ค่อย ๆ หดไปในที่สุด^{๒๔}

เมื่อกรมศิลปากรได้เข้ามาบูรณะ กรมศาสนาให้งบประมาณปรับภูมิทัศน์บริเวณวัด และยังมีงบประมาณหมู่บ้านมาดูแล วัดหัวข่วงก็มีโครงการฟื้นฟูบริเวณวัดให้เป็นลานวัฒนธรรม จัดแสดงเรื่องราวเกี่ยวกับดนตรีพื้นบ้าน การแสดงต่าง ๆ ถ้ามีนักท่องเที่ยวเข้ามา ก็จะจัดแสดงให้ชม ดังนั้นพื้นที่ของวัดหัวข่วงจึงกลายเป็นแหล่งท่องเที่ยวของนักท่องเที่ยวต่างถิ่นที่มาเมืองแพร่จำนวนมาก

วัดพงษ์สุนันท์ ตั้งอยู่ในเขตกำแพงเมือง ที่บ้านพงษ์สุนันท์ ตำบลในเวียง ได้รับวิสุงคามสีมาในปี พ.ศ. ๒๔๙๙ แต่เดิมเชื่อว่าวัดปงสนุกในพื้นที่บ้านสันกลาง (ชื่อหมู่บ้านเก่า) เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๖๐ พื้นที่ดังกล่าวเป็นพื้นที่ป่าโปร่ง วัดปงสนุกเคยเป็นวัดร้าง ชาวบ้านจึงเรียกพื้นที่นั้นว่า “พงสนุก” แทน ทางทิศใต้ของวัดมีสระน้ำลึก และในสระมีเต้าน้อย ตามตำนานเล่ากันว่า นางคำพวนเป็นคนพม่าหงสาวดีที่มาอยู่ในชุมชน อยากได้เต่า จึงลงไปในสระและจมน้ำตาย เพื่อนนางคำพวนชื่อ สางตาด จึงสร้างเจดีย์ขนาดเล็ก และสร้างรูปเต่า ๔ ตัววางไว้รอบฐานเจดีย์เพื่อระลึกถึงเพื่อน ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๔๗๒ พ่อเจ้าบุรี ศรีปัญญา ได้บูรณะวิหาร นำหญ้าคามุง เวลาต่อมาเกิดไฟไหม้และน้ำท่วมซ้ำ พญาบุรีรัตน์ บุตรชายพ่อเจ้าบุรีจึงบูรณะวัดขึ้นมาใหม่ โดยมีหลวงพงษ์พิบูลย์ (วงศ์พระถาง) และภรรยา (เจ้าสุนันตา) เป็นศรัทธาหลัก และสร้างวิหารใหม่ขึ้น กระทั่งปี พ.ศ. ๒๔๗๗ วัดจึงได้ชื่อว่า “วัดพงษ์สุนันท์” ที่มาของคำว่าพงษ์สุนันท์มาจากคำว่า พงษ์พิบูล กับ สุนันตา โดยแบ่งที่ของบ้านวงศ์บุรีครึ่งหนึ่งเป็นวัด ภายในวัดมีพระนอนกลางแจ้งริมกำแพงซึ่งเป็นสัญลักษณ์ของวัด^{๒๕}

วัดพระร่วง วัดพระร่วงและวัดพระบาทมิ่งเมืองเป็นเหมือนวัดพี่วัดน้องกัน เจ้า

หลวงบุรีรัตน์ต้นสกุลมหายศปัญญาเป็นผู้สร้าง ในอดีตเรียกวัดพระบาทมิ่งเมืองว่า “วัดเหนือ” ต่อมาสร้างวัดพระร่วงและเรียกว่า “วัดใต้” ชุมชนวัดพระร่วงเป็นส่วนหนึ่งของชุมชนบ้านลีลหรือวัดศรีบุญเรือง ปัจจุบันคณะศรัทธาวัดพระร่วงมีอยู่ประมาณ ๒๐๐ กว่าหลังคาเรือน ประชากรทั้งหมดราว ๖๐๐ คน ที่โรงเรียนนารีรัตน์ก็เป็นศรัทธาของวัดพระร่วงด้วยเช่นกัน ศรัทธาของวัดพระร่วงและวัดพระบาทมิ่งเมืองจะไปทำบุญทั้งสองแห่ง ลักษณะรูปแบบศรัทธาวัดดูเหมือนจะไม่เคร่งครัดเท่ากับวัดเก่าแก่ทางแถบด้านตะวันตกของเมืองเพราะมีความเป็นเมืองสมัยใหม่มากกว่า สำหรับความเชื่อเรื่องผีปู่ย่า ผีบ้านผีเรือน ในปัจจุบันไม่ค่อยมีแล้ว

▲ วัดพระร่วง ในอดีตมาปัจจุบัน

บริเวณวัดพระร่วงเป็นแหล่งปรุงอาหารพื้นเมืองที่ทำจากเนื้อสัตว์ มีการเลี้ยงและฆ่าหมู วัว ควาย และนำมาแปรรูปขายเป็นหมูแดดเดียว ไก่ต้ม ไข่ต้ม แคบหมู แอบหมู หนังดิบ เพื่อส่งขายทั้งภายในเมืองแพร่และนอกเมือง โดยเฉพาะไข่ต้มของบ้านพระร่วงจะมีชื่อเสียงมาก ตระกูลใหญ่ที่มีบทบาทในการทำธุรกิจนี้คือตระกูลศรีสะอาด ในปัจจุบันก็ยังมีการขายอยู่ แต่จะเหลือเพียงไม่กี่เจ้าเท่านั้น กรรมวิธีก็เปลี่ยนไป อาจเพราะเป็นการรบกวนผู้ที่อยู่อาศัยอยู่ในชุมชน เพราะวิธีการทำใช้การก่อกองไฟในอดีตรอใช้กากมะพร้าวเผารมควัน จึงทำให้เกิดควันเยอะรบกวนผู้อื่น อีกอาชีพหนึ่งคือการทำนา แต่ที่นาก็อยู่ด้านนอกเมืองออกไป บริเวณกรมป่าไม้เรื่อยมาจนถึงวิทยาลัยเทคนิคแพร่เคยเป็นที่นาของตระกูลบ่าบัด ส่วนที่เจริญที่สุดน่าจะเป็นถนนเจริญเมือง ซึ่งในอดีตเป็นถนนย่านการค้าขายซึ่งมีอยู่เส้นเดียว แต่ในปัจจุบันย่านการค้าได้ขยายออกมาหลายท้องที่ เช่น ถนนราษฎร์ดำเนิน ยันตรกิจโกศล กาดน้ำทอง เป็นต้น^{๒๐}

▲ ภาพกิจกรรมของชาวบ้านที่วัดพระร่วงในอดีต

วัดศรีบุญเรืองหรือวัดสีล่อ ศรัทธาวัดมีการปรับตัวค่อนข้างมากเพราะพิธีปฏิบัติเป็นแบบพระสายวิปัสสนาจากส่วนกลาง สภาพแวดล้อมและกิจกรรมของวัดจึงแตกต่างจากวัดอื่นๆ ในเวียง อีกทั้งกิจกรรมของกลุ่มเสขยธรรมซึ่งเป็นกลุ่มพระและฆราวาสที่มีเครือข่ายทั่วประเทศ

การสร้างวัดไม่ปรากฏหลักฐานแน่ชัด แต่เมื่อราว ๒๐๐ ปีที่ผ่านมา มีพญาแสนศรีขาวเป็นผู้บูรณะและพระยาประเสริฐชนะสงครามราชภักดีผู้บุตร ซึ่งต่อมาเป็นพระวิชัยราชาหรือเจ้าหนานชาติ แสนศิริพันธ์บุตรชาย ตำแหน่งคลังจังหวัดแพร่ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๕ และแม่เจ้าคำป้อซึ่งเป็นภรรยา เป็นกำลังสำคัญในการบูรณะซ่อมแซมและอุปการะวัดนี้มาตลอดอายุขัย เชื้อสายของพระวิชัยราชาเป็นเชื้อสายของเจ้าหลวงเทพวงศ์ลั่นทองหรือลั่นทอง ซึ่งเป็นเจ้าหลวงเมืองแพร่ในปี พ.ศ. ๒๓๑๖-๒๓๗๓

พ.ศ. ๒๔๔๒ พระวิชัยราชาและแม่เจ้าคำป้อได้เริ่มบูรณะซ่อมแซมโบสถ์ใหม่ โดยรื้อฝาใบตองตึงออกแล้วก่ออิฐขึ้นทั้งสี่ด้าน เปลี่ยนหลังคามุงหญ้าคาเป็นไม้สัก พื้นปูด้วยพากไม้ไผ่เป็นอิฐและปูน ตกแต่งพระประธานใหม่ แต่เมื่อโบสถ์สร้างเสร็จสมบูรณื้เหลือเวลาอีก ๑

เดือนจะทำการฉลอง ท่านก็ถึงแก่อสัญกรรมเสียก่อน

▲ บริเวณโดยรอบภายในวัดศรีบุญเรืองหรือวัดสีล่อ

เมื่อเกิดเหตุเงี้ยวปล้นเมืองแพร่และฆ่าคนไทยกลางที่เป็นข้าราชการเกือบหมด พระวิชัยราชานำคนไทยบางส่วนขึ้นไปหลบซ่อนอยู่บนเพดานบ้านของท่านจนปลอดภัย จึงได้รับการปูนบำเหน็จจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวให้เป็น “พระวิชัยราชา” ความดีของท่านที่มีสืบมาทำให้ชาวบ้านสีล่อเรียกว่า พ่อเจ้าพระ จนติดปาก บ้านของพระวิชัยราชาคือบ้านเลขที่ ๘ ถนนวิชัยราชาในปัจจุบัน เป็นบ้านเก่าที่มีความพยายามจะอนุรักษ์แต่ไม่ประสบผลสำเร็จนัก เมื่อพระวิชัยราชาถึงแก่อสัญกรรมแล้ว แม่เจ้าคำป้อยังคงดำเนินการบูรณะซ่อมแซมวัดศรีบุญเรืองต่อและฉลองโบสถ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๗

บุตรชายของแม่เจ้าคำป้อ คือ เจ้าวงศ์หรือเจ้าไว้ง และภรรยาคือเจ้าน้อย ได้อุปการะวัดต่อมา แต่ไม่ได้มีการก่อสร้างใด ๆ เมื่อสิ้นบุญพระวิชัยราชาและแม่เจ้าคำป้อแล้วก็ขาดผู้อุปการะ ถาวรวัตถุต่าง ๆ ก็เสื่อมลงไปตามกาลเวลา เมื่อพระอธิการเต็นได้มรณภาพลง พระภิกษุสามเณรก็น้อยลง บางครั้งต้องไปนิมนต์พระจากวัดอื่นมาเป็นเจ้าอาวาส แต่ละรูปก็อยู่ได้ไม่นาน ปี พ.ศ. ๒๔๙๕ เกิดน้ำท่วมใหญ่กัดเซาะผนังโบสถ์ด้านทิศตะวันตกพังลงมาทั้งหมดพร้อมกับฐานพระพุทธรูปเป็นบางส่วน เสาโบสถ์ที่เป็นไม้ลึกลงไป ๑ ต้น สภาพของวัดทรุดโทรมมาก ชาวบ้านระดมทุนจัดผ้าป่าเพื่อบูรณะแต่ก็ไม่สำเร็จ เพราะเงินที่ได้มาไม่เพียงพอและเกือบจะเป็นวัดร้างเลยทีเดียว

ต่อมามีพระอธิการจำลอง รุกขิตสีโล และ อุบาสิกาทวิยศ เสนิงค์ ณ อุยธยา ได้เข้ามาอยู่ที่วัดศรีบุญเรืองพร้อมกับพระอาจารย์ศรีสุข ปัญญาทีโป ทั้งสองท่านเป็นพระปฏิบัติ

วิปัสสนากัมมัฏฐานสายหลวงพ่อโสภาสี พร้อมทั้งคณะสัมาปฏิบัติ ในระหว่าง พ.ศ. ๒๔๙๙-๒๕๒๐ เป็นสมัยที่รุ่งเรืองที่สุด เพราะมีพุทธศาสนิกชนหลั่งไหลกันมาปฏิบัติธรรมทุกสารทิศ แม้แต่คนที่อยู่กรุงเทพฯ ก็มาเป็นประจำ สมัยนั้นวัดศรีบุญเรืองเป็นวัดใหญ่ มีพระสงฆ์อยู่มากกว่า ๒๐ รูปขึ้นไป มีแม่ชีประมาณ ๒๐ คน เด็กวัด ๑๐ คน ต่อมาเมื่อมีพระสงฆ์จากกรุงเทพฯ และพระสงฆ์มาสอนการปฏิบัติธรรมแก่ชาวบ้าน และทำงานต่อเนื่องกับกลุ่มเสขิยธรรม^{๒๗}

ที่วัดศรีบุญเรืองมีอนุสาวรีย์ของกวีชาวบ้านสี่ล่อหรือศรีบุญเรือง คือ **ศรีใจไช้** หรือ **ศรีวิไชย ไช้** (ศรีวิไชย ไช้) ผู้แต่งคำสำคัญๆ หลายสำนวน เป็นกวีผู้มีชื่อเสียงของลำนานาและเมืองแพร่ เนื้อหาจากคำของศรีใจไช้ผู้ร่วมสมัยกับเหตุการณ์เงี้ยวปล้นเมืองแพร่เป็นเอกสารทางประวัติศาสตร์ที่สำคัญจากผลงานของกวีตาบอดผู้นี้

กวีชาวบ้าน

ลำนนายคเจ้าเจ็ดตนเป็นต้นมาจนถึงช่วงกรุงเทพฯ เข้ามามีอิทธิพลและเริ่มจัดการปกครอง กวีลำนนาที่ได้รับการยอมรับมีหลายท่าน เช่น พญาโลมาวิสัย อาลักษณ์ในคุ้มเจ้าหลวงลำปางในช่วงประมาณ พ.ศ. ๒๓๓๐-๒๓๔๕ แต่งโคลงและคำขอ เช่น หงส์ผาดำ พญาปัญญาพิทธาจารย์ ไม่ทราบประวัติที่แน่นอน กล่าวกันว่าท่านเป็นชาวเชียงใหม่โดยกำเนิด แต่จะต้องเคยบวชเรียน จนมีความรู้เชี่ยวชาญทางอรรถาบาลีเป็นอย่างดี เพราะเนื้อความที่ท่านแต่งเกือบจะทุกเรื่องเต็มไปด้วยศัพท์ภาษาบาลีที่นำมาใช้ติดต่อเชื่อมกันได้อย่างเหมาะสม

▲ กวีชาวบ้าน ศรีวิไชย ไช้

พญาพรหมโวหาร นับเป็นกวีที่เป็นเลิศในทางการประพันธ์คำว เป็นศิษย์พญาโลมาวิสัย ทำงานด้านอาลักษณ์ในคุ้มเจ้าหลวงลำปางในเมืองต้น และยังรับจ้างเขียนเพลงยาวที่เรียกว่า คำว ใช้ให้หนุ่มสาวที่มาจ้างเขียน ครั้งเมื่อออกหักเสียใจในความรักที่ไม่สมหวังได้แต่งเพลงยาวขึ้นเพื่อให้ศรีชม ภรรยาที่หนีไปอ่าน เรียกกันว่า คำวสืบท หรือ คำวร้านางชม ซึ่งเป็นผลงานที่มีชื่อเสียงที่สุด เป็นบทที่ถูกจดจำแพร่หลายต่อมาอย่างติดปาก ชีวิตพญาพรหม-

โวหารโลดโผนเสี่ยงคุกตาราง การหลบหนี เช่นเดียวกับชีวิตของกวีหรือศิลปินอีกหลายท่าน และได้อยู่ในความอุปถัมภ์เป็นอาลักษณ์ของคัมเจ้าหลวงตั้งแต่เมืองลำปาง เมืองแพร่ และ เชียงใหม่

ต่อมาพญาพรหมโวหารขึ้นมายุ่งเชียงใหม่ เพราะเจ้าแม่ทิพเกสรโปรดละครแบบกรุงเทพฯ จึงให้แปลงความเรื่องพระอภัยมณีของสุนทรภู่จากภาษาไทยกลางมาเป็นคำค่าวภาษาล้านนา และได้เข้ารับราชการอยู่กับพระเจ้ากาวิโรสุริยวงศ์ (เจ้าชีวิต้า) เมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๔ และถึงแก่กรรมด้วยโรคชรา เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๐ อายุ ๘๔ ปี

ศรีวิไล เดิมมีชื่อว่า ไช้ เป็นบุตรนายน้อยเทพ นางแก้ว เทพยศ ชาวบ้านศรีล่อ อำเภอมือง จังหวัดแพร่ ได้บวชเรียนเป็นสามเณรอยู่ที่วัดศรีบุญเรือง จนอายุได้ ๑๘ ปีจึงลาสิกขาบท มีความถนัดเป็นพิเศษในการแต่งคำใช้หรือเพลงยาว เมื่ออายุประมาณ ๒๐ ปี ได้สมัครเป็นลูกจ้างพ่อค้าช้างเดินทางไปตามเมืองต่างๆ ต่อมาเป็นกรมโรคจนตาบอดทั้งสองข้างที่เมืองน่าน จึงกลับมาอยู่บ้านข้างวัดลือหรือศรีบุญเรือง เมื่อภรรยาคนแรกถึงแก่กรรมจึงได้ซื้อนางสมมาเป็นภรรยาคนที่ ๒ นางสมสามารถเป็นเสมียนเขียนคำประพันธ์ตามคำบอกของศรีวิไลได้เป็นอย่างดี ศรีวิไลมีชื่อเสียงด้านปฏิกานกวี สามารถแต่งคำโดยจับใจและไพเราะ มักแต่งเป็นภาษาบาลีและภาษาพม่ามาใช้ปนกับภาษาเมือง เล่ากันว่าเมื่อจะแต่งคำก็จะนอนหลับหูลี่ ดังที่นำไปใช้เป็นรูปปั้นอนุสาวรีย์ที่วัดศรีบุญเรือง เมื่อคิดคำได้แล้วก็บอกภรรยาของท่านเป็นคนจดและอ่านทวนให้ฟังจนเป็นที่พอใจ

เมื่อความนิยมของคำวลดลงไป เพราะช่วงนั้นวรรณคดีทางกรุงเทพฯ ได้เริ่มเข้าสู่เมืองแพร่และเป็นที่นิยมมาก ทำให้รายได้ลดลงไป แต่ท่านก็มีพื้นที่นาเล็ก ๆ พอที่จะผลิตข้าวให้เจ้าของได้ ท่านก็ไม่เดือดร้อนอะไร ถ้าขาดแคลนขัดสนเงินทองมาก ท่านก็จะเขียนบทกวีไปมอบให้แก่เจ้าน้อยอินทวงศ์วราช ซึ่งรับราชการในกรมป่าไม้และได้มาทำงานที่เมืองแพร่ ก็มาสนทนากับศรีวิไลอยู่เป็นประจำ และอนุเคราะห์เงินทองตอบแทนบ้าง ชีวิตกวีของศรีวิไลแตกต่างจากพญาพรหมโวหารหรือกวีในล้านนาคู่ก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครองจากยุคเจ้าผู้ครองนครเพราะไม่มีคัมเจ้าหลวงหรือราชสำนักจ้างอาลักษณ์เพื่อทำงานเฉพาะ และเจ้านายหมดอำนาจและฐานะจน ไม่สามารถอุปถัมภ์เพื่อชื่นชมผลงานของกวีหรือรักษาค่านิยมในการอุปถัมภ์ศิลปินในราชสำนักได้ดังก่อน เมื่ออายุเกือบ ๗๐ ปี นางสมภรรยาของท่านได้ถึงแก่กรรม ท่านก็ได้ไปอาศัยอยู่กับลูกหลาน และไม่ได้แต่งคำอะไร หลังจากนั้นไม่นานก็ล้มป่วยและถึงแก่กรรมด้วยโรคชราประมาณปี พ.ศ. ๒๔๙๐

ผลงานของศรีวิไล เช่น คำวอสุวัณณเมฆะหมาชน คำวอสมภมิตร คำวอ

จันทกุมาร คำเจ้าสังคะนะ คำหงสา คำฮ้ำคัมหลวง คำเงี้ยวปล้นคัมหลวง คำการ
ก่อสร้างของครูบาศรีวิชัย คำสั้นเรื่องเจ้าดำหนิตามซู้ คำซอบัวรวงศ์หงส์อำมาตย์ คำฮ้ำ
ดอกเอื้อง^{๒๔}

วัดพระบาทมิ่งเมืองวรวิหาร ถือเป็นวัดหลวงของทางราชการโดยพฤตินัย
เพราะเป็นวัดชั้นวรวิหารและวัดที่เจ้าคณะจังหวัดจำพรรษา เดิมแยกเป็น ๒ วัด คือ “วัดไชย-
อารามพระบาท” ซึ่งมีรอยพระพุทธรูปประดิษฐานอยู่ เป็นวัดของเจ้าผู้ครองนคร และ “วัด-
มิ่งเมือง” อยู่ห่างกันเพียงตรอกคั่น ต่อมาเมื่อเปลี่ยนแปลงการปกครองและระบบเจ้าผู้ครอง
นครไม่มีแล้ว ทั้งชาวบ้านในเวียงก็อพยพไปทำมาหากินในที่อื่นๆ ในปี พ.ศ. ๒๔๙๒ ทาง
ราชการจึงรวมวัดทั้งสองเข้าด้วยกันเป็นวัดพระบาทมิ่งเมือง และมีการบูรณะวัดใหม่เพราะ
อุโบสถหลังเก่าถูกไฟไหม้จนหมด เล่ากันว่ากลุ่มตระกูลเก่าแก่ผู้อุปถัมภ์วัดพระบาทไม่ค่อย
พอใจนัก เพราะวัดดังกล่าวเป็นวัดของกลุ่มตระกูลเจ้านาย ส่วนวัดมิ่งเมืองถือว่าเป็นวัดของ
คนสามัญทั่วไป

วัดพระบาทมีเจ้าอาวาสคือ พระอุบาลีคุณูปราจารย์ ส่วนวัดมิ่งเมืองมีเจ้าอาวาสคือ
พระครูสิทธิญาณ เมื่อรวมกันเป็นวัดพระบาทมิ่งเมืองใน พ.ศ. ๒๔๙๒ จึงยกเอาเจ้าอาวาสวัด
พระบาทมาเป็นเจ้าอาวาสวัดพระบาทมิ่งเมือง พระครูอุบาลีฯ เป็นพระที่ถือเป็นปูชนียบุคคลที่
สำคัญของจังหวัดแพร่ ภายหลังย้ายไปจำพรรษาที่วัดพระสิงห์ จังหวัดเชียงใหม่

วัดพระบาทมิ่งเมืองมีการหล่อพระพุทธรูปองค์ใหม่ให้เป็นพระคู่บ้านคู่เมืองของชาว
แพร่เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๕ คือ “พระพุทธรูปโกศัยศิริชัยมหากายมุนี” หรือ “หลวงพ่พุทธรูปโกศัยฯ”
จน พ.ศ. ๒๔๙๘ ได้ยกระดับเป็นพระอารามหลวงชั้นตรีชนิดวรวิหาร ส่วนพระเจดีย์หรือพระ
มิ่งเมืองเป็นเจดีย์ก่อบุทองเหลืองจังโก เป็นพระเจดีย์โบราณ เสมือนเป็นเครื่องหมายใจกลาง
เมือง และพระพุทธรูปเป็นโบราณสถานของเมือง อีกทั้งเป็นศูนย์กลางของระบบการศึกษา
ของสงฆ์แบบสมัยใหม่

ศรัทธา วัดพระบาทมิ่งเมืองส่วนใหญ่ก็คือข้าราชการที่มาทำงานในจังหวัดแพร่ และ
ชาวบ้านทั่วไปที่ไม่ถือว่าตัวเองเป็นศรัทธาของวัดใดวัดหนึ่งในเวียงแพร่แน่นอน

เจ้าอาวาสวัดพระบาทมิ่งเมืองรูปปัจจุบันคือ พระมหาโพธิวงศาจารย์ ปัจจุบันอายุ
๙๐ กว่าปี เป็นลูกศิษย์ใกล้ชิดเจ้าคุณพระอุบาลีแห่งเชียงใหม่ และเป็นที่ปรึกษาเจ้าคณะภาค
๖ ก่อตั้งมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตแพร่ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๒๙ เป็นประธานมหา
จุฬาลงกรณ จังหวัดแพร่ ถือเป็นผู้ที่ทำให้วัดนี้เจริญและเกิดมหาวิทยาลัยสงฆ์ขึ้น

ก่อนที่วัดพระบาทมิ่งเมืองจะเปิดสอนมหาวิทยาลัย มีโรงเรียนปริยัติธรรมอยู่แล้ว เปิดสอนนักธรรมบาลี ต่อมาก็มีโรงเรียนระดับมัธยม คือ โรงเรียนพุทธโกศัยวิทยา เรียนธรรมบาลีผสมสามัญ เดิมมีเพียงแต่ ม.๑-ม.๓ ปัจจุบันมีถึง ม.๖ สถานศึกษาทั้ง ๓ อยู่ในบริเวณวัดพระบาทมิ่งเมือง พระเถระที่จบจากโรงเรียนพุทธโกศัยวิทยาสามารถสอบเข้าต่อมหาวิทยาลัย ได้ พ.ศ. ๒๕๓๐ ขณะนั้นท่านพระมหาโพธิวงศาจารย์เป็นพระเทพศิริยาพร ได้ดำริขอสร้างวิทยาเขตของมหาวิทยาลัยครูผู้สอนส่วนใหญ่เป็นพระที่จบปริญญาโท เพราะต้องสอนในระดับปริญญาตรี และจบจากมหาวิทยาลัยนเรศวรและรวมคำแหงเป็นส่วนใหญ่ พระมหาโพธิวงศาจารย์เป็นนายกสภามหาจุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย วิทยาเขตแพร่ ส่วนรองอธิการมหาวิทยาลัย วิทยาเขตแพร่ คือ พระครูโสภณพัฒนานุยุต ซึ่งเป็นทั้งเจ้าอาวาสวัดหลวง เจ้าคณะตำบลในเวียง

สิ่งสำคัญในวัดพระบาทมิ่งเมืองที่แสดงถึงการอุปถัมภ์พระศาสนาของเจ้าหลวงเมืองแพร่ต่อวัดพระบาทก็คือ พระคัมภีร์โบราณที่ปักด้วยไหมเป็นภาษาล้านนา ปักโดยเจ้าแม่บัวไหล ภรรยาของเจ้าหลวงพิริยะเทพวงศ์ เจ้าผู้ครองนครแพร่องค์สุดท้าย เมื่อ จ.ศ. ๑๒๓๕ (พ.ศ. ๒๔๑๖) มีอายุได้ ๑๓๑ ปี ซึ่งจัดแสดงไว้ ณ พิพิธภัณฑ์พระวิหารมิ่งเมือง

▲ เรือนไม้สักแกะสลักในวัดพระบาทมิ่งเมืองวรวิหาร

▲ พระบาทมิ่งเมืองวรวิหารและพระเจดีย์มิ่งเมือง
เจดีย์เก่าแก่ที่มีรอยพระพุทธรูปจำลองอยู่ภายใน

▲ “พระพุทธรูปศิขัยมหาตากยมุนี”
หรือ “หลวงพ่พุทธรูปโกศัย” สร้างเมื่อปี
พ.ศ. ๒๔๙๕ พระพุทธรูปประจำจังหวัด
แพร่ในปัจจุบัน

ส่วนวัดที่อยู่ทางนอกเวียงซึ่งเป็นชุมชนที่ขยายตัวจากการเข้ามาตั้งถิ่นฐานใหม่ของกลุ่มคนพม่าและไทใหญ่หรือเงี้ยว และชุมชนที่ขยายตัวออกนอกเวียงเนื่องจากการขยายตัวของเมืองไปตามถนนที่ตัดขึ้นใหม่ ตัวอย่างของวัดที่สำคัญ คือ **วัดเมธังกราวาส** ที่เดิมชื่อวัดนางเหลียว เป็นวัดร้างมาก่อนที่จะได้รับการบูรณะขึ้นใหม่ สถานที่อยู่ติดกับคูเมืองหรือน้ำคือ ชาวบ้านแต่เดิมจึงเรียกว่า วัดน้ำคือ ต่อมาได้เปลี่ยนชื่อตามสมณศักดิ์ของพระราชาคณะคือ พระมหาเมธังกร อดีตเจ้าคณะจังหวัดแพร่และเจ้าอาวาสวัดน้ำคือ ได้รับพระราชทานวิสุงคามสีมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๔ พระมหาเมธังกรเป็นภิกษุรูปแรกที่น่าเอาระบบการศึกษาแบบสงฆ์และระบบการปกครองคณะสงฆ์มาใช้ในเมืองแพร่ ได้สร้างโรงเรียนพระปริยัติธรรมเป็นแห่งแรกในภาคเหนือ และส่งสามเณรและพระภิกษุไปศึกษาพระปริยัติธรรมที่กรุงเทพฯ ต่อมาได้สร้างโรงเรียนประชาบาลวัดน้ำคือเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๗ ซึ่งเป็นโรงเรียนประชาบาลแห่งแรกในจังหวัดแพร่ ปัจจุบันคือโรงเรียนวัดเมธังกราวาส (เทวัญราษฎร์นุกูล) ซึ่งเป็นโรงเรียนเก่าแก่ของจังหวัดแพร่ที่มีชื่อเสียงในปัจจุบัน

▲ วัดเมธังกราวาสหรือวัดน้ำคือ เดิมชื่อวัดนางเหลียว เป็นวัดที่อยู่นอกเขตกำแพงเมือง

ส่วนวัดนอกเมืองที่เป็นวัดของชาวไทใหญ่และพม่าที่ยังคงมีอาคารศาสนสถานสำคัญอยู่หลายแห่ง เมื่อมีการทำไม้สักโดยบริษัททำไม้ของอังกฤษและเดนมาร์กทำให้คนพม่า ไทใหญ่หรือเงี้ยว และตองสัว เดินทางเข้ามาทำงานในฐานะผู้ช่วยและเสมียนซึ่งสามารถติดต่อสื่อสารโดยใช้ภาษาอังกฤษ หรือเป็นแรงงานผู้ชำนาญการในการทำไม้ บ้างเข้ามาค้าขายและซุกตพาลอยยู่ที่ได้รับสัมปทานบ้าง ต่อมาได้ภรรยาเป็นคนไทยและปรับตัวเป็นคนเมืองแพร่ไปในที่สุด

คนพม่าและไทใหญ่หรือเงี้ยวได้สร้างวัดไว้ที่เมืองแพร่ ๓ วัด ซึ่งอยู่นอกเวียงแพร่ คือ วัดจองใต้หรือวัดตันตง วัดจองกลางหรือวัดสระบ่อแก้ว วัดจองเหนือหรือวัดจอมสวรรค์

วัดจอมสวรรค์เป็นวัดโบราณ น่าจะเป็นของพวกม่านหรือไทใหญ่สร้างมาก่อน เดิมเป็นวัดที่อยู่ในป่ารกครึ้มน่ากลัว มีต้นไม้ใหญ่ขึ้นหนาทึบและมีลำคลองตัดผ่าน ขณะนั้นยังไม่

มีหมู่บ้านและคนอาศัยอยู่ จนกระทั่งพ่อเผ่ากันดีและนายฮ้อยคำมาก สองพ่อค้าไทใหญ่หรือเงี้ยวอพยพครอบครัวมาอยู่ที่ป่าทึบใกล้บริเวณที่ตั้งของวัดจอมสวรรค์ เห็นสภาพวัดซึ่งเป็นศิลปะแบบของตนจึงเกิดความเลื่อมใสทำการบูรณะซ่อมแซม และต่อเติมตกแต่งลวดลายต่าง ๆ ให้สวยงาม ซึ่งได้รับแรงสนับสนุนจากพรรคพวกที่อพยพติดตามมา นับแต่นั้นชาวเงี้ยวได้อพยพมาสร้างที่อยู่อาศัยบริเวณรอบวัดจอมสวรรค์กันมากมายจนกลายเป็นหมู่บ้านใหญ่เรียกว่า หมู่บ้านใหม่ ตรงกับสมัยของเจ้าพิมพิสาร (เจ้าหลวงพะกา) เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๕

▲ วัดจอมสวรรค์หรือวัดจองเหนือ เป็นวัดรูปแบบศิลปะไทใหญ่หรือเงี้ยว

ภาพแผนผังที่ตั้งชุมชนเชื้อสายไทใหญ่และพม่า

— แนวกำแพงเมือง	— แม่น้ำยม
— ถนน	— ห้วยน้ำ
	— คูเมือง

ต่อมาคุณพ่อของแม่เตี๋ยว อักษรมินทร์ ชื่อ นายจอนั่นตา (เฮดแมนอังกฤษ) จอนั่นตามีภูมิลำเนาเดิมอยู่ทางเหนือของพม่า เคยคลุกคลีกับชาวอังกฤษมาก่อน ต่อมาได้ย้ายเข้ามาค้าขายที่เมืองแพร่จนร่ำรวยเป็นที่นับหน้าถือตาของชาวบ้านแถบนั้น และแม่กุยได้เป็นผู้ก่อสร้างเพิ่มเติมจนเสร็จ และสร้างเจดีย์ทรงแบบพม่าไว้ ซึ่งเกิดขึ้นจากฝีมือของช่างพม่าเมื่อประมาณกว่าหนึ่งร้อยปีมาแล้ว^{๒๔}

ผู้คนและการทำมาหากิน

ในเมืองแพร่ซึ่งเป็นแอ่งที่ราบระหว่างภูเขามีสล่าน้ำสายใหญ่ไหลผ่านคือลำน้ำยมและลำน้ำสายอื่นๆ ที่มีต้นน้ำจากเทือกเขาสูงทั้งสองด้านไหลลงสู่ลำน้ำยม ทำให้เกิดพื้นที่ทำกินสองบริเวณ ได้แก่ พื้นที่สูงที่เป็นป่าเขาและพื้นที่ราบที่เป็นท้องทุ่ง โดยมีศูนย์กลางของชุมชนเมืองอยู่สองแห่ง คือที่ เวียงแพร่ ซึ่งเป็นเขตที่อยู่อาศัยของเจ้านายผู้ปกครองเมืองแพร่ และเขตพระราชอุทยาน ซึ่งเป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ตั้งอยู่บนเนินเขาไม่สูงนัก เป็นที่ประดิษฐานพระบรมธาตุประจำเมือง คือ พระธาตุช่อแฮ โดยมีชุมชนที่เป็นข้าพระแต่เดิมอาศัยอยู่รายรอบพระธาตุและมีหน้าที่หลักดูแลทะนุบำรุงพระธาตุสืบต่อมา

◀ เขตพระราชอุทยาน พื้นที่ศักดิ์สิทธิ์บนเนินเขาที่ประดิษฐานพระธาตุช่อแฮ พระบรมธาตุประจำเมืองแพร่

กลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ ในเมืองแพร่ มีการอพยพโยกย้ายมาจากท้องถิ่นอื่นๆ อันเนื่องมาจากเหตุผลทางการเมือง การสงครามสมัยโบราณที่ยึดเอาการกวาดต้อนครัวของเมืองต่างๆ เพื่อสะสมไว้เป็นพลเมืองของตนเอง

คนในเวียงแพร่ส่วนใหญ่เป็นคนพื้นถิ่นแพร่ที่พูดภาษาไทยภาคเหนือ [Northern Thai dialect] ซึ่งเป็นภาษาในตระกูลไต-ลาว และคนพูดจะเรียกตัวเองว่าคนยวนหรือโยน ซึ่ง

แบ่งออกเป็น ๓ กลุ่ม คือ ลำเนินเชียงใหม่ ลำเนินเชียงราย และลำเนินแพรว่าน ซึ่งในสามกลุ่มใหญ่นี้ยังสามารถแบ่งลำเนินย่อยๆ ออกได้อีกหลายท้องถิ่น ทางแพรวามีลำเนินการพุดหัวนสั้นกว่าลำเนินที่พุดกันทางแถบเชียงใหม่ และคล้ายคลึงกับลำเนินการพุดของคนในจังหวัดพะเยาและน่าน และมีศัพท์บางคำที่แตกต่างจากทางเชียงใหม่ออย่างสิ้นเชิง

ในประวัติศาสตร์ของเมืองแพรวกล่าวถึง พญาเทพวงศ์ หรือเจ้าหลวงลั่นทอง โอรสของเจ้าฟ้าชายสามแห่งเชียงตุง เป็นเจ้าหลวงเมืองแพรวเมื่อประมาณ พ.ศ. ๒๓๖๙ ทำให้สันนิษฐานว่าน่าจะมีการอพยพของคนที่มีเชื้อสายไทใหญ่และไทเขินเข้ามาสู่เมืองแพรวด้วย ดังที่ชาวบ้านวัดพระนอนกล่าวถึงเชื้อสายของตนที่สืบทอดการตีสลุงเงินมาจากพวกไทเขินหรือไทใหญ่

ก่อนที่จะมีการทำอุตสาหกรรมป่าไม้และทางรถไฟ การค้าขายระหว่างบ้านเมืองในเขตล้านนาจะมีพ่อค้ามาและเงี้ยว รวมถึงพ่อค้าชาวบ้านในท้องถิ่นต่างๆ เป็นผู้กระจายสินค้าโดยเดินทางมาจากทางเหนือ และใช้ประตูยั้งมักเป็นทางเข้าเมือง เมื่อมาถึงเมืองก็จะเอาม้ามาปลดพักไว้ที่นี้ และเอาของที่นำมาด้วยมาขายและแลกเปลี่ยนสินค้ากับคนในเมือง สินค้าเป็นพวกของป่าและซื้อของในเมืองกลับไปด้วย เช่น เกลือ ยาควินิน เสื้อผ้า หอก ดาบ เพราะเมืองแพรวได้ชื่อว่าเป็นแหล่งผลิตหอกดาบและมีดชั้นดีแห่งหนึ่ง บริเวณประตูชัยเป็นแหล่งค้าขายมาแต่เดิม คนที่เข้ามาอยู่อาศัยจะเป็นพวกคนจีนและแขกลิขั้ เดินทางมาจากเชียงใหม่บ้าง ลำปางบ้าง เมื่อราวร้อยกว่าปีที่ผ่านมา และยังมีการตั้งร้านค้าขายอยู่จนทุกวันนี้^{๓๐}

เมื่อเมืองแพรวเปิดให้มีการสัมปทานป่าไม้ บริษัทผู้ชำนาญการทำป่าไม้จากเดนมาร์กและอังกฤษเป็นชาวตะวันตกที่สร้างความเปลี่ยนแปลงในเมืองสงบเงียบในหุบเขาแพรวอย่างมาก และการทำไม้เป็นอุตสาหกรรมขนาดใหญ่เช่นนี้น่าพาคู่คนหลากหลายกลุ่มเข้ามาตั้งถิ่นฐานในเมืองแพรว ทั้งเงี้ยวและพม่าซึ่งเป็นพ่อค้าและเสมียนชำนาญงาน เช่น สามารถพุดหรือเขียนภาษาอังกฤษได้ กลุ่มชาวพม่าและเงี้ยวเข้ามาตั้งชุมชนและสร้างวัดที่ยังคงมีศิลปกรรมแบบพม่าที่เรียกว่า จอง อยู่หลายแห่ง และแม้จะมีร่องรอยของศิลปกรรมแบบไทใหญ่หรือพม่า แต่ในปัจจุบันพระสงฆ์และวัตรปฏิบัตินั้นกลายเป็นแบบคนเมือง และชาวบ้านรอบๆ ในยุคนี้ไม่ยอมรับว่าตนเองมีเชื้อสายดั้งเดิมว่าเป็นพม่าหรือไทใหญ่ น่าจะเนื่องมาจากผลกระทบทางด้านลบจากเหตุการณ์ประวัติศาสตร์เรื่องเงี้ยวปล้นเมืองแพรว

นอกจากกลุ่มชาวไทใหญ่และพม่าที่เข้ามาทำงานในบริษัทสัมปทานป่าไม้ ยังมีกลุ่มคนที่เป็นมุสลิมจากปากีสถานและบังกลาเทศที่เป็นคนงานด้วยเช่นกัน โดยเข้ามาทำงานที่บริษัทอีสต์ เอเชียติก ทำอาชีพเลี้ยงวัว ควาย แพะ แกะ ทำสวนและหาบขายของเร่ ได้แต่งงาน

กับคนในท้องถิ่นและค่อยๆ กลายเป็นคนเมืองแพร่ไป แต่ก็ยังมีการปฏิบัติศาสนากิจแบบชาวมุสลิมทั่วไป โดยทำพิธีกรรมที่มัสยิดเด่นชัย

มิชชันนารีคือฝรั่งที่เข้ามาเผยแผ่ศาสนาคริสต์ที่เมืองแพร่เมื่อราว พ.ศ. ๒๔๓๕ เป็นคริสต์ศาสนิกายโปรเตสแตนต์โดยหม่อมแมคกิลวารี มิชชันนารีคณะเพรสไบทีเรียนจากอเมริกา ซึ่งเป็นช่วงเวลาเดียวกับการเผยแผ่ศาสนาที่เชียงใหม่ โดยหลักการคือเผยแผ่ศาสนา ตั้งโรงเรียนและโรงพยาบาล โบสถ์คริสต์ในแพร่แห่งแรกคือ โบสถ์คริสต์จักรแพร่กิตติคุณ โรงเรียนเจริญราษฎร์ และสร้างโรงพยาบาลแพร่คริสเตียน หลังจากนั้นประมาณ พ.ศ. ๒๔๘๖ ศาสนาคริสต์นิกายโรมันคาทอลิกจึงแพร่เข้ามาในหมู่บ้านบางแห่ง เช่น บ้านป่าฝาง บ้านดอนแท่น บ้านร่องฟอง บ้านป่าแดง เป็นต้น จนปี พ.ศ. ๒๕๐๙ จึงสร้างโรงเรียนเทพพิทักษ์ ซึ่งเป็นโรงเรียนที่นิยมจนถึงปัจจุบัน ในปัจจุบันจังหวัดแพร่มีโบสถ์คริสต์ ๑๒ แห่ง และมีชาวแพร่นับถือศาสนาคริสต์อยู่ไม่น้อย^{๓๐}

ที่บ้านเซตวันเป็นที่รวมของชาวบ้านหลากหลายชาติพันธุ์ แต่ชาวบ้านส่วนใหญ่นับถือคริสต์เนื่องจากอยู่ริมฝั่งน้ำยมและเป็นสถานที่พักของบรรษัททำไม้ซึ่งมีที่ตั้งเดิมอยู่ในโรงเรียนป่าไม้แพร่ มีคนมุสลิมที่เข้ามาทำไม้กับบริษัทดังที่กล่าวมาแล้ว

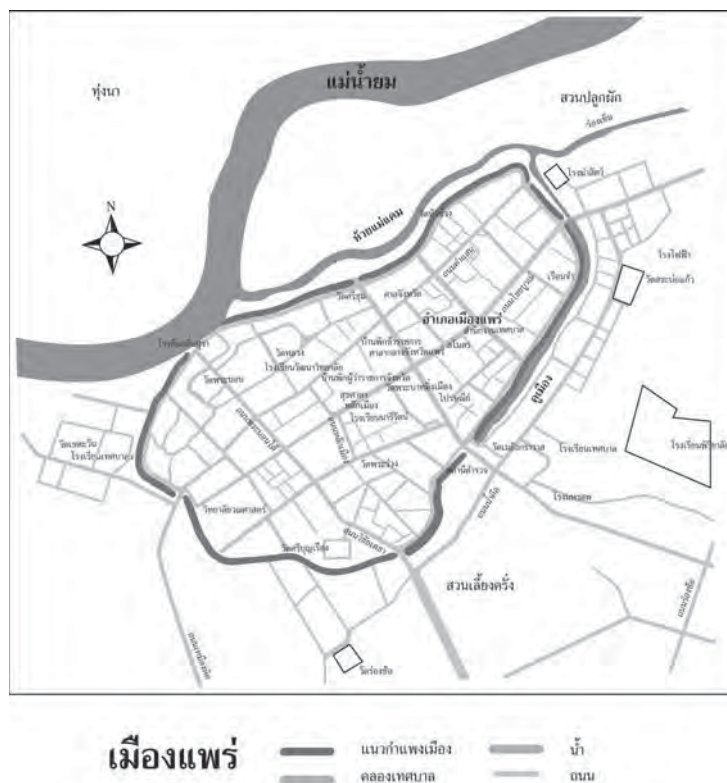
▲ คริสตจักรแพร่กิตติคุณ โบสถ์คริสต์แห่งแรกของจังหวัดแพร่

◀ ชาวเมืองแพร่เดินทางข้ามเขาไปซื้ออาหารทะเลและเกลือที่ บางโพธิ์ ทำอิฐ เมืองอุตรดิตถ์ ก่อนที่จะมีการทำทางรถไฟข้ามเขามาที่เด่นชัย

คนจีนเข้ามาสู่เมืองแพร่โดยทางรถไฟเมื่อราว พ.ศ. ๒๔๖๐ คนจีนแต่เดิมอยู่ที่อำเภอเด่นชัยก่อน เพราะเป็นสถานีรถไฟของเมืองแพร่ มีโรงงานยาสูบหลายแห่ง และยังเป็นพื้นที่ส่งต่อเกลือสมุทรจากรถไฟไปสู่ชุมชนต่างๆ ในภาคเหนือด้วย เเด่นชัยและแพร่จึงเป็นแหล่งค้าเกลือที่สำคัญจากภาคกลางสู่ภาคเหนือ ซึ่งเป็นเหตุผลที่คนจีนนิยมตั้งถิ่นฐานที่เด่นชัยมากกว่าในเมือง

ระยะนั้นมีการทำไร่ยาสูบซึ่งต้องทำโรงบ่ม ซึ่งบริเวณที่ทำยาสูบและโรงบ่มมักจะอยู่ใกล้กับบริเวณน้ำยม เช่นที่อำเภอเด่นชัย อำเภอสูงเม่น อำเภอร้องกวาง ป่าแดง และบ้านน้ำโท้ง ตระกูลที่มีชื่อเสียงในด้านทำยาสูบและเป็นผู้นำยาสูบมาจากเด่นชัยเรียกว่าเป็น “พ่อเลี้ยงยาสูบ” ความหมายของพ่อเลี้ยงสำหรับชาวบ้านในเวียงแพร่คือคนที่มีเงิน มีลูกน้อง และมีอำนาจ ซึ่งเป็นฐานสำคัญที่นำไปสู่ระบบการเมืองท้องถิ่นในเวลาต่อมา นอกจากโรงบ่ม ในเมืองแพร่ยังมีการเลี้ยงครั่งโดยใช้ต้นจันทน์ สวนครั่งส่วนใหญ่อยู่บนแนวกำแพงเมืองบริเวณนอกเมืองและริมน้ำยม ชาวบ้านละแวกชุมชนวัดศรีชุมจะเลี้ยงครั่งกันมากกว่าบ้านอื่น และนำเอาครั่งไปขายให้คนจีนซึ่งเป็นพ่อค้าคนกลาง ครั่งเป็นสินค้าเด่นของเมืองแพร่ในยุคหนึ่ง^{๓๒}

▲ พื้นที่การเลี้ยงครั่งในเมืองแพร่ช่วงประมาณปี พ.ศ. ๒๔๘๒-๒๔๘๘

เมื่อเด่นชัยไม่คึกคักมากเท่าก่อน เนื่องจากมีการตัดถนนทำให้ชาวบ้านมีทางเลือกมากขึ้น คนเชื้อสายจีนจึงโยกย้ายเข้ามาค้าขายในเวียงแพะ ตระกูลคนจีนที่เข้ามาอยู่ในเวียงคนแรกคือ หลวงศรีสุทนต์ ประกอบอาชีพค้าขาย ทำปื้มน้ำมัน ส่วนใหญ่จะอยู่ที่ถนนเจริญเมือง มีโรงเรียนหัวเฮงซึ่งเปิดสอนเฉพาะลูกหลานชาวจีนในระยะแรก คนในเมืองแพะเรียกว่า โรงเรียนเจ็ก ต่อมาได้เปลี่ยนชื่อเป็น โรงเรียนเจริญศิลป์ บริเวณนี้มีที่ฝังศพชาวจีนและสุสานแขกจะอยู่ใกล้กับห้างสรรพสินค้าใหญ่ในปัจจุบัน พ่อค้าและชาวบ้านเชื้อสายจีนที่ถนนเจริญเมืองในปัจจุบันเป็นส่วนหนึ่งของระบบศรัทธาวัตรที่มีในเมืองแพะและจะไปทำบุญที่วัดเมธังกราวาส^{๓๓}

▲ โรงเรียนเจริญศิลป์หรือโรงเรียนเจ็ก
แต่เดิมชื่อโรงเรียนหัวเฮง

โดยรอบเมืองแพะที่อำเภอสูงเม่นในปัจจุบันห่างจากตัวเมืองไปทางทิศใต้ประมาณ ๑๐ กิโลเมตร เป็นแหล่งชุมทางค้าใหญ่มาตั้งแต่สมัยโบราณ พ่อค้าจากท้องถิ่นต่าง ๆ จะมาแวะพักแลกเปลี่ยนสินค้า บริเวณสูงเม่นเคยเป็นป่าไฟและทุ่งหญ้า และมีเม่นอาศัยจำนวนมาก มีน้ำท่าบริบูรณ์ เหมาะแก่การพักคนเดินทางด้วยพาหนะที่อาศัยแรงช้าง ม้า วัว ลา พวกพ่อค้าและคนเดินทางมักจะแวะพักแรมกันตรงนี้ เรียกว่า ปางสูงเม่น^{๓๔}

ในเมืองแพะยังมีกลุ่มชาติพันธุ์อื่นๆ คือ พวน ลื้อ ลัวะ และขมุ พวนจะอยู่แถวบ้านทุ่งไธ้ บ้านทุ่งไธ้มีพิธีกำฟ้าที่เป็นที่รู้จักกันดี และมีตำนานเกี่ยวกับพิธีนี้คล้ายคลึงกับพิธีกรรมกำฟ้าของชุมชนพวนในที่อื่นๆ จะแตกต่างกันบ้างในรายละเอียด บ้านทุ่งไธ้มีชื่อในเรื่องผ้าหม้อฮ่อม ชาวเมืองแพะรับรู้ว่าเป็นหมู่บ้านที่จะหาความรู้ในการตัดผ้ามาก เช่น ผ้า ๑๐๐ หลา คนทุ่งไธ้สามารถตัดได้ ๔๕ ตัว ในขณะที่ช่างตัดเย็บทั่วไปตัดได้เพียง ๔๐ ตัวเท่านั้น เล่ากันว่าคนบ้านอื่นไปแต่งงานด้วย ๓๐ กว่าปี ถึงจะได้รู้วิธีการและเคล็ดลับในการทำผ้าของคนทุ่งไธ้ ไทลื้ออยู่บริเวณบ้านถิ่น จะถนัดในอาชีพเรื่องการค้าของเก่าและดูแลเครื่องเงินเครื่องทองเก่งมาก ปัจจุบันคนในหมู่บ้านจะค้าขายเหล็กเก่าและตระเวนรับซื้อตามที่ต่างๆ ทั่วประเทศ คนเชื้อสายลัวะอยู่แถวบ้านดง และขมุอยู่แถบอำเภอร้องกวาง ไทใหญ่หรือเงี้ยวตั้ง

บ้านเรือนอยู่ที่สูงเม่น เป็นต้น^{๓๕}

สำหรับชาวเขาอาศัยอยู่บนที่สูงในท้องที่ทุกอำเภอ ต้องเหลียงหรือมลาบรี อพยพโยกย้ายถิ่นไปมาในเขตเทือกเขาสูง ชาวม้ง อพยพมาจากจังหวัดเชียงรายเมื่อประมาณ พ.ศ. ๒๕๑๔ อาศัยในเขตตำบลเตาปูน อำเภอสอง ตำบลห้วยโรง และตำบลบ้านเวียง อำเภอร่องกาง บ้านแม่แรม อำเภอสอง ตำบลครกหนาม บ้านห้วยฮ่อมบน และบ้านห้วยฮ่อมล่าง อำเภอร่องกาง ไทใหญ่ หรือ เจียว อพยพมาจากพม่ามาอยู่ที่อำเภอแม่จัน จังหวัดเชียงราย ก่อนจะย้ายมาที่ร่องกางเมื่อราว ๒๐ ปีที่ผ่านมา โดยเข้ามาอาศัยที่บ้านแม่สูงเหนือ ตำบลนาพูน อำเภอวังชิ้น มีอาชีพขุดพลอย หาแหล่งพลอย ทั้งรับจ้างเจียรในพลอย อีก้อ อาศัยอยู่บริเวณหุบเขาเขตอำเภอสอง คือ บ้านอี้อ้อสะเอียบ อาศัยในเขตอุทยานแห่งชาติแม่ยมที่ บ้านดง ตำบลสวนเขื่อน อำเภอเมือง คนบ้านดงอพยพมาจากอำเภอปง จังหวัดเชียงราย แยกย้ายไปอยู่ที่น่านก็มี คนบ้านดงเป็นกลุ่มที่อพยพมานานแล้ว จนมีเอกลักษณ์ของตนเองคือยังพูดภาษาของตนเองจนชาวเมืองแพร่เรียกว่า ภาษาบ้านดง ซึ่งนักภาษาศาสตร์เรียกว่าภาษามปืหรือภาษามปือ เป็นภาษาตระกูลทิเบต-พม่ากลุ่มโลโลไต เป็นภาษาพูดที่ไม่มีระบบการเขียน^{๓๖} อาชีพปัจจุบันคือทำไร่ฝ้ายและงา รวมทั้งรับจ้างทั่วไป เป็นกลุ่มคนที่แข็งแรงทำงานอดทน คนบ้านดงส่วนใหญ่จะทำอาชีพถักไม้กวาดขาย ชาวบ้านดงในอดีตมีความเชื่อว่า แต่ละปีจะต้องออกขอบันสิ่งของครึ่งหนึ่ง แม้จะรวยหรือจนก็ต้องขอ จะเป็นสิ่งของเครื่องใช้หรืออาหารก็ได้ เป็นสิ่งที่ถ่ายทอดสืบกันมาว่า การขอแบ่งปันเป็นวัฒนธรรมที่ไม่ใช่เรื่องน่าอาย แต่ปัจจุบันการออกขอบันสิ่งของหายไปหมดแล้ว แต่ก็ยังเป็นที่ยึดจำของชาวเมืองแพร่ได้ดี^{๓๗}

การทำมาหากินของคนเมืองแพร่ในภูมินิเวศแอ่งที่ราบเมืองแพร่แบ่งออกได้ ๒ เขต คือ บริเวณที่ราบซึ่งมีการเพาะปลูกพืช ทำนา ทำไร่ ทำสวน มีการจัดระบบการชลประทานในระบบน้ำไหลจากที่สูง โดยแบ่งออกเป็นลำเหมืองขนาดเล็กๆ ไหลหล่อเลี้ยงไร่นาตามชุมชนหมู่บ้านต่างๆ และบริเวณที่สูงเชิงเขา และที่สูงซึ่งเคยเป็นเขตสัมปทานป่าไม้ก่อนที่ชาวบ้านจะปรับให้เป็นการทำสวนบนภูเขา

การตัดไม้ ชาวบ้านธรรมดาไม่มีโอกาสได้ใช้ประโยชน์จากไม้สักอันเป็นทรัพยากรสำคัญในป่าไม้เมืองแพร่ เพราะธรรมเนียมดั้งเดิมชาวบ้านก็ไม่นิยมตัดไม้ใหญ่ไปทำบ้านเรือน เพราะถือว่าเป็นชีวิต หรือข้อห้ามที่เป็นจารีตถือปฏิบัติสืบมา จะมีข้อแม้ก็คงเป็นการใช้ไม้ใหญ่เพื่อนำไปสร้างค้ำเจ้าหลวงและบ้านเรือนของเจ้านายเท่านั้น

ประวัติศาสตร์เมืองแพร่ที่ปรากฏโดยเฉพาะสมัยเจ้าหลวงเมืองแพร่องค์สุดท้ายคือ

เจ้าพิริยะเทพวงศ์ฯ ที่เกิดเหตุเงี้ยวเข้าปล้นเมืองแพร่ล้วนสัมพันธ์กับการทำสัมปทานไม้สัก ป่าไม้สักเมืองแพร่ที่สำคัญอยู่ในเขตป่าแดง-ซอแฮในระดับความสูงหนึ่ง หากสูงเกินกว่าบ้านปางม่วงคำก็ไม่มีป่าไม้สักแล้ว

การรับสัมปทานป่าไม้ของบริษัทอีสต์ เอเชียติก พนักงานส่วนใหญ่จะเป็นฝรั่งและคนกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ เช่น พม่า ไทใหญ่ ที่เป็นสมัยนั้น และกลุ่มขมุที่เป็นแรงงาน ส่วนคนท้องถิ่นมีส่วนร่วมในกิจการไม้สักน้อยมาก เพราะเจ้าของสัมปทานเป็นบริษัทข้ามชาติ ส่วนผู้รับเหมาช่วงลากซุงก็เป็นคนหบดีในเวียงแพร่ที่เป็นเชื้อสายของเจ้าหลวง ชาวบ้านทั่วไปจะเป็นคนงานหรือผู้รับจ้างทำงานในปางไม้แต่ก็ไม่ใช่ทั้งหมด เพราะอาชีพหลักยังเป็นเรื่องของการทำเกษตรกรรมดังที่เคยทำมาแต่เดิม ชาวบ้านนิยมเข้ามารับจ้างตัดไม้โดยใช้ขวาน และแรงงานส่วนมากอยู่ในพื้นที่ซึ่งไม่ไกลจากหมู่บ้านนัก

ในยุคที่บริษัทอีสต์ เอเชียติก เข้ามาทำสัมปทานซุงลากไม้ลงแม่น้ำยมเพื่อขนส่ง จึงทำรางจากในเมืองเข้ามาถึงจุดที่เป็นที่ทำการเทศบาลซอแฮในปัจจุบัน สำหรับซุงลากไม้จากป่าแดง-ซอแฮ โดยมีท่าซุงแถบวัดเซตวันและโรงเลื่อยในเมืองแพร่ที่ตลาดแพร่ปรีดา ใกล้กับตลาดชมพูมิ่งบริเวณหน้าวัดชัยมงคลในปัจจุบัน โรงเลื่อยดังกล่าวจะเป็นที่รวมหมอนไม้ต่างๆ ส่วนโรงเลื่อยขนาดใหญ่จะอยู่ที่เด่นชัย

▲ ภาพยนตร์เรื่อง “พระเจ้าช้างเผือก” สร้างโดยรัฐบาลด้วยการผลักดันของนายปรีดี พนมยงค์ ถ่ายทำที่บริเวณซอแฮและสนามโรงเรียนบ้านโน ไกล้วัดพระธาตุซอแฮเป็นส่วนใหญ่ ช้างที่ร่วมแสดงส่วนใหญ่เป็นของเจ้าโหว่ แสนสิริพันธุ์ อดีตสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรคนแรกของจังหวัดแพร่

การลากไม้ออกจากป่าต้องใช้ช้างลาก ในยุคหลังจากเงี้ยวปล้นเมืองแพร่และยกเลิกระบบเจ้าหลวงปกครองแล้ว เจ้าของช้างที่รับทำสัญญาต่อกับบริษัทของฝรั่งรายใหญ่คือ เจ้าโว้ง (เจ้าวงศ์) แสนสิริพันธุ์ คหบดีเชื้อสายเจ้าเมืองแพร่ซึ่งเป็นสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรคนแรกของจังหวัดแพร่ในราว พ.ศ. ๒๔๘๐ และเมื่อมีการดำเนินการสร้างภาพยนตร์ไทยเรื่อง “พระเจ้าช้างเผือก” โดยการผลักดันของนายปรีดี พนมยงค์ และเป็นผู้รับผิดชอบ ได้มาถ่ายภาพยนตร์ที่บริเวณโรงเรียนบ้านโนนและใช้ช้างจากเจ้าวงศ์หรือเจ้าโว้ง แสนสิริพันธุ์ สมาชิกสภาผู้แทนราษฎรในยุคนั้น ถือว่าเป็นเหตุการณ์ยิ่งใหญ่ในท้องถิ่น และภาพยนตร์พระเจ้าช้างเผือกก็กลายเป็นภาพยนตร์ที่มีความสำคัญของประเทศไทยในเวลาต่อมาด้วย

เมื่อสิ้นยุคสัมปทานป่าไม้ของบริษัทอีสต์ เอเชียติก และบริษัทบอมเบย์ เบอร์มา ก็ยังมีไม้บางส่วนที่ตัดล้มแล้วแต่ยังไม่ได้ชักลากออกมา กรมป่าไม้ให้องค์การอุตสาหกรรมป่าไม้ชักลากไม้ที่เหลืออยู่ในป่าในช่วง พ.ศ. ๒๔๙๙-๒๕๑๓ โดยมีการรวมไม้ทั้งหมดไว้บริเวณห้วยกวางเนาเหนือฝายแม่กอน ไม้บางส่วนถูกชาวบ้านแอบขโมยไปขายเนื่องจากมีเจ้าหน้าที่ดูแลไม่กี่คน และชาวบ้านเห็นว่าเจ้าหน้าที่ตัดไม้สวมตอเพื่อนำไปจำหน่ายให้นายทุนที่อำเภอสูงเม่น โดยตัดไม้ที่ดีไว้ขาย เหลือไม้ที่ไม่ค่อยมีคุณภาพไว้ให้กับทางองค์การอุตสาหกรรมป่าไม้แพร่ จึงทำให้ชาวบ้านบางคนร่วมกันขโมยหมอนไม้ที่รอการจำหน่ายไปขายอยู่เป็นประจำ

ต่อมารัฐบาลจึงเปิดสัมปทานให้แก่คนไทยเนื่องจากอ้างว่าต้องการนำเงินมาช่วยเหลือทหารกองหนุน บริษัทที่ได้สัมปทานป่าไม้ต่อมาคือ บริษัทชาติไพบูลย์ บริษัทแพร่ทำไม้ ซึ่งเป็นของนักการเมืองใหญ่คนหนึ่งของแพร่ในเวลาต่อมา การสัมปทานไม้ของคนไทยชาวบ้านจะเรียกว่า “สัมปทานไม้ล้างป่า” เพราะหลังจากสัมปทานไม้ล้างป่าหมดลงแล้ว ป่าจะโล่ง ไม่เหลืออะไรอีกเลย

ในช่วงเวลาสัมปทานป่าไม้ของบริษัทเอกชนนั่นเองที่ชาวบ้านเริ่มเข้ามาอยู่อาศัยและบุกเบิกพื้นที่ป่าสัมปทานเพื่อเป็นที่ทำกินบางส่วน และปี พ.ศ. ๒๔๙๘ กรมที่ดินได้ออกเอกสารสิทธิ์บนพื้นที่สูงแห่งแรกที่บ้านสันกลาง แต่เดิมบริเวณบ้านสันกลางเป็นที่ตั้งหมอนไม้ในสมัยที่มีการทำสัมปทาน ชาวบ้านมาสร้างที่พักที่นี้เพื่อรองรับงานตัดไม้ จนกลายเป็นปางไม้ใหญ่บนภูเขาแล้วจึงเป็นหมู่บ้านขนาดใหญ่ต่อมา

สรุปคือเหตุที่ป่าเมืองแพร่หมดเพราะมีการสัมปทานป่าไม้มาตั้งแต่สมัยเจ้าผู้ครองนครแพร่องค์สุดท้าย มาจนถึงการปฏิรูปการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาลแล้วให้แก่บริษัทของชาวตะวันตก ต่อมาคนแพร่ตั้งบริษัทขึ้นมาเองประมาณ ๒-๓ แห่ง เป็นการสัมปทานไม้ล้างป่า ชักลากไม้ทุกชนิดออกจากป่าแม่ไม้มันใช้ไม้สักและรัฐเป็นฝ่ายยินยอม และเหตุที่ป่าหมด

จริงๆ เพราะการมีโรงบ่มซึ่งใช้ไม้พื้นมาก

ธุรกิจโรงบ่มเริ่มเมื่อประมาณ พ.ศ. ๒๕๐๐ ลืบเนื่องจากทำวราพรณซึ่งเป็นคนลาว ได้เข้ามาลงทุนสร้างโรงบ่มใบยาขึ้นใน บ้านใน ประมาณ ๓๐๐ เตา จนทำให้เกิดกระแสการปลูกใบยาเพื่อส่งขายให้กับโรงบ่มใบยาในพื้นที่ คนแพร่เริ่มเปลี่ยนพืชในการเพาะปลูกมาเป็นปลูกใบยามากขึ้น ต่อมาแพร่เป็นต้นทางของโรงบ่มที่ขยายไปยังเมืองสอง เชียงราย และ เชียงแสน

พื้นที่ซึ่งเป็นเชื้อเพลิงของเตาบ่มใบยาก็ตัดมาจากป่าบริเวณใกล้เคียงจนทำให้ป่าถูกทำลายอีกครั้ง เนื่องจากการใช้พื้นที่ไม่จำกัดขนาดและแหล่งที่มา คราวนี้นับว่าเป็นการตัดไม้ที่ทำลายป่าครั้งสำคัญของป่าชุมชนห่อแฮ-ป่าแดง ไม้ใหญ่จะตัดขายให้นายทุนทางอำเภอสูงเม่น ส่วนไม้เล็กขายให้เตาบ่มใบยาในพื้นที่ พ่อเลี้ยงโรงบ่มซึ่งเป็นคนแพร่สามารถทำเงินจากธุรกิจนี้ได้มาก และกลายเป็นตระกูลนักการเมืองในเมืองแพร่และจังหวัดอื่นๆ มาจนทุกวันนี้

ปัญหาที่ทำกินทับเขตอุทยานและเขตป่าสงวนแห่งชาติ

เขตป่าสงวนแห่งชาติประกาศเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๗ ส่วนอุทยานแห่งชาติลำน่าน่านเพิ่งประกาศเขตอุทยานเมื่อ พ.ศ. ๒๕๔๑ บริเวณที่ดินป่าแม่แคม ป่าแม่ก้อน และป่าแม่สาย ตำบลสวนเขื่อน ตำบลป่าแดง ตำบลห่อแฮ อำเภอเมืองแพร่ จังหวัดแพร่ และป่าลำน้ำน่านฝั่งขวา ป่าแม่จริม และป่าน้ำปาด ตำบลท่าแฝก ตำบลนางพญา ตำบลน้ำหมัน ตำบลจริม ตำบลท่าปลา ตำบลผาเลือด อำเภอท่าปลา และตำบลแสนตอ อำเภอน้ำปาด จังหวัดอุตรดิตถ์ ซึ่งประกาศไว้ในราชกิจจานุเบกษามีเนื้อที่ประมาณ ๙๙๙.๑๕ ตารางกิโลเมตร

เขตอุทยานแห่งชาติกับเขตป่าสงวนต่างกันที่เขตอุทยานฯ จะมีเจ้าหน้าที่ดูแลรักษาป่าควบคุมดูแลทั้งหมด และขึ้นกับกรมป่าไม้ แต่พื้นที่ป่าสงวนไม่มีเจ้าหน้าที่เข้ามาดูแลรักษาในพื้นที่ ในปัจจุบันทั้งเขตอุทยานฯ และเขตป่าสงวนต่างก็มีผู้เข้ามาลักลอบตัดไม้เป็นประจำ การมีเขตอุทยานแห่งชาติทำให้ชาวบ้านได้รับผลกระทบในเรื่องของที่ดินทำกินและอยู่อาศัย เนื่องจากการเป็นเขตอุทยานแห่งชาติมีกฎหมายเกี่ยวกับที่ดินและป่าไม้ที่รุนแรงกว่าเขตป่าสงวน รวมถึงผู้ที่ทำหน้าที่ดูแลป่าไม้อีกด้วย

เมื่อเริ่มแรกที่ชาวบ้านบุกเบิกพื้นที่บนเขาหรือบริเวณเขตป่าสงวนในปัจจุบัน เอกสารสิทธิ์หรือโฉนดนั้นไม่มี แต่รัฐออกให้เพียงใบ ภท. ๖ หมายถึงใบภาษีบำรุงท้องที่ หรือชาวบ้านเรียกทั่วไปว่า ภาษีดอกหญ้า ใช้ถือครองที่ดินเมื่อประมาณ พ.ศ. ๒๕๐๗-๒๕๐๘ โดยให้ผู้ใหญ่บ้านเป็นผู้ประเมิน พื้นที่บนภูเขาและพื้นราบเสียภาษีเท่าเทียมกัน

เมื่อทำการสำรวจเพื่อเก็บภาษีในช่วงเวลานั้น ชาวบ้านส่วนใหญ่จะบอกจำนวนที่ดินของตัวเองไม่ครบ เช่นมี ๑๕ ไร่ แต่บอกทางภาษีเพียง ๕ ไร่ เพราะกลัวเสียภาษีเยอะจนมีผลกระทบภายหลังเมื่อสามารถออกโฉนดได้ แต่การถือครองอย่างเป็นทางการกับจำนวนที่ดินจริงไม่ตรงกัน ยังมีเอกสารอีกชนิดหนึ่งที่ชาวบ้านมีครอบครองก่อนการประกาศเขตป่าสงวนคือ สค. ๑ ซึ่งออกมาในปี พ.ศ. ๒๔๙๘ เพียงปีเดียว เอกสารดังกล่าวชาวบ้านไม่ได้รับทุกหลังคาเรือน จะได้เฉพาะบ้านที่ให้ผู้ใหญ่บ้านเซ็นอนุมัติเท่านั้น

บ้านที่อยู่บนภูเขาก็มี สค. ๑ เช่นกัน เช่น บ้านนาตอง พื้นที่ซึ่งเป็นนาก็ยังเป็นเอกสาร สค. ๑ อยู่ ส่วนพื้นที่เชิงดอยให้เอกสารไปประเมิน ภท. ๖ ช่วงปี พ.ศ. ๒๕๓๐-๒๕๓๔ จะมีการออกใบจองหรือเอกสาร นส. ๒ ปัจจุบันชาวบ้านบนดอยที่ได้เอกสารเป็นโฉนดเกือบหมดแล้วคือบ้านแม่ลัว ผู้ว่าราชการจังหวัดเป็นผู้เซ็นโฉนดให้ แต่ทว่าโฉนดที่ชาวบ้านมีไว้เป็นกรรมสิทธิ์ต่างเอาไปจำนองกับ ธกส. แล้วทั้งสิ้น เพื่อนำเงินมาใช้จ่ายในการทำมาหากินและเพาะปลูก โดยเฉพาะการทำเหมือง ภายหลังเมื่อเปลี่ยนให้พนักงานที่ดินเซ็นแทน หมู่บ้านอื่นๆ จึงยังไม่ได้โฉนด เพราะพื้นที่อยู่อาศัยบนดอยมีความลาดเอียงกว่า ๓๐ องศา พนักงานจึงไม่กล้าเซ็น เพราะกลัวว่าจะมีปัญหาอื่นๆ ตามมา

อย่างไรก็ตามเคยมีการออกเอกสารสิทธิ์ที่อยู่อาศัยและที่ทำกินในสมัยพ่อแม่ ปู่ย่าตายายแล้ว แต่มีเหตุการณ์ไฟไหม้อำเภอในปี พ.ศ. ๒๕๐๕ เอกสารต่างๆ ของชาวบ้านจึงสูญหายไปจนหมด และยังไม่สามารถอ้างอิงสิทธิ์นั้นกลับคืนได้

นอกจากนี้ยังมีปัญหาเรื่องที่ดินที่บ้านสันกลาง อีกเรื่องหนึ่งคือเมื่อประมาณ ๔๐ ปีที่แล้ว มีเจ้าหน้าที่ทหารซึ่งเป็นสัสดีต้องการบริจาคที่ให้ทหารเพื่อความก้าวหน้าในหน้าที่การงาน จึงหลอกชาวบ้านที่มี สค. ๑ ว่าจะไปขอยกจากทหารมาออกโฉนดให้ ชาวบ้านเกือบทั้งหมู่บ้านเชื่อจึงมอบเอกสารไป แต่ก็ไม่ได้ไปขอยกโฉนดแต่กลับเอาเอกสารไปประทับตราข้างหลังว่า “มอบให้ทหาร” ชาวบ้านจึงเดือดร้อน ภายหลังเมื่อที่ดินของบ้านสันกลางเป็นของทหารและโอนไปให้ราชพัสดุดูแล วันหนึ่งราชพัสดุก็มาขอให้ชาวบ้านที่แต่เดิมเป็นเจ้าของให้เช่าที่ดินเหล่านั้นแทนเป็นรายปี ปัจจุบันนี้ชาวบ้านยังคงดำเนินเรื่องเพื่อขอทวงคืนที่ดินอยู่

พื้นที่การเกษตรริมน้ำส่วนใหญ่จะเป็นเอกสาร สค. ๑ และใบจอง นส. ๒ ชาวบ้านหลายครัวเรือนยื่นขอไปแล้วแต่ยังไม่ได้ แม้จะจับจองพื้นที่มาเป็นเวลานานก่อนที่รัฐจะประกาศเขตสงวนใน พ.ศ. ๒๕๐๗ ก็ตาม เพราะพื้นที่อยู่ในเขตป่าสงวนในปัจจุบัน ชาวบ้านไม่มีทางเลือกอื่นแล้ว จึงอยู่อาศัยและเพาะปลูกเพื่อทำกินต่อไป อย่างไรก็ตามชาวบ้านใช้วิธีตกลงกันด้วยวาจาหากจะซื้อขายที่ดินสวนริมน้ำ ซึ่งทำให้เรื่องการซื้อขายง่ายกว่า

พื้นที่ราบ “นา-ไร่-สวน” การทำนาปลูกข้าวมีอยู่ทั่วไปในบริเวณที่ราบโดยรอบเวียงแพร์ และพื้นที่ราบทางฝั่งตะวันออกของลำน้ำยมต่อเนื่องกับเทือกเขาที่เรียกว่าบริเวณป่าแดง-ช่อแฮในปัจจุบัน อยู่ในเขตปกครองของตำบลป่าแดง ตำบลนาจักร ตำบลเหมืองหม้อ และตำบลในเวียง อาศัยน้ำจากลำฝายบ้านธาตุที่ตำบลป่าแดงกระจายสู่ลำเหมืองต่างๆ

แอ่งเมืองแพร่

ดอย, ม่อน, เขา	เขตที่ราบลุ่ม	น้ำสายหลัก	▲ วัด
อ่างเก็บน้ำ	เขตที่ราบเชิงเขา	น้ำสายย่อย	■ หมู่บ้าน
	เขตที่สูง	คลองส่งน้ำ	■ โรงเรียน

- ▲ พื้นที่ตั้งแต่ตะวันออกของแม่น้ำยมจนถึงเขตป่าแดง-ช่อแฮ จะเห็นลำน้ำสายต่างๆ จากเทือกเขาและที่สูงไหลลงสู่เหมืองเพื่อหล่อเลี้ยงชาวเมืองแพร่

คนในเวียงแพรงทางแถบวัดหัวช่วงและวัดพระร่วงก็มีที่นานอกเมือง โดยเฉพาะบริเวณใกล้กับตัวเวียงแพรงทางแถบตะวันออก และทิศใต้ตามแนวถนนเจริญเมืองที่ตัดกับถนนยันตรกิจโกศลและมีร่องรอยของลำเหมืองที่เปลี่ยนกลายเป็นถนน เช่น ถนนเหมืองทิต ถนนเหมืองแดง ถนนร่องซ้อ

ท้องทุ่งฝั่งตะวันออกนี้คือบริเวณอยู่ข้างน้ำของเมืองแพรง เป็นที่ราบเหมาะแก่การทำการมาแต่อดีต ช่วงก่อน พ.ศ. ๒๕๐๐ ชาวนาปลูกข้าวโดยใช้ข้าวพันธุ์พื้นเมืองและปลูกข้าวไร่ในที่ดอน มีทั้งข้าวจ้าวและข้าวเหนียว วิถีชีวิตที่ผูกพันกับการปลูกข้าวทำให้ชาวบ้านยังมีประเพณีทานข้าวใหม่ ช่วงเดือนมกราคมจนทุกวันนี้ เป็นการทำทานเพื่อส่งไปให้ผู้ล่วงลับไปแล้ว เป็นข้าวเปลือกไร่ละหนึ่งถังให้กับวัดในชุมชน และวัดจะขายให้คนจนในราคาถูก หากบ้านไหนมีข้าวน้อยก็จะใช้เงินทำทานแทนข้าว

ชาวบ้านในแอ่งที่ราบเมืองแพรงทำนาปีละครั้ง เมื่อถึงฤดูหลังทำนาก็จะปลูกถั่วลิสง พันธุ์พื้นเมือง กระเทียม หอม ถั่วเหลือง และข้าวโพด มีการทำไร่ฝ้ายซึ่งปลูกบริเวณที่ดอน และบริเวณที่ราบริมน้ำ ชาวนาจะปลูกพืชที่เรียกว่า สวนริมน้ำ ซึ่งปลูกผสมกันระหว่าง ผักกาดพื้นเมือง กระเทียม ข้าวโพดพันธุ์พื้นเมือง และผักสวนครัว

◀ พื้นที่ทำการเพาะปลูกของคนแพรงส่วนใหญ่จะอยู่ในเขตตำบลป่าแดง-ซ้อแฮ บริเวณดังกล่าวมีน้ำและดินอุดมสมบูรณ์

◀ นอกจากปลูกข้าว ชาวนายังปลูกข้าวโพดเลี้ยงสัตว์เพราะมีราคาดี

▲ พื้นที่ป่าแดง-ช่อแฮ ที่อยู่บริเวณริมน้ำเชิงเขาจะนิยมปลูกสวนริมน้ำ ไม่ว่าจะเป็น
ขงโคหรือต้นเสี้ยว (ขวา) ต้นหอม (กลาง) และหน่อไม้ไผ่เปาะ (ซ้าย) เป็นต้น

ในหมู่บ้านชาวบ้านนิยมปลูกไม้ผล เช่น หนาม มะพร้าว ลำสาต ชมพู่ มะเหมี่ยว และผลไม้อื่นๆ ไว้ในบริเวณบ้าน ซึ่งเกิดจากมีชาวลับแลที่มาจากอุตรดิตถ์และชาวจีนที่เข้ามา เนื่องจากเส้นทางรถไฟเข้ามาอยู่อาศัยในช่วงสัมปทานป่าไม้เพื่อทำการค้าขาย เป็นการผสมผสานวิถีชีวิตของคนสองกลุ่มเข้าด้วยกัน เพราะนำพันธุ์มาจากญาติพี่น้องทางลับแลและการทดลองยกร่องสวนแบบชาวจีนในภาคกลาง คนท้องถิ่นเรียกว่า สวนกลางบ้าน ชาวบ้านปลูกสวนกลางบ้านไว้กินใช้ในระหว่างหมู่บ้าน เมื่อเหลือจึงนำออกขาย และนิยมแพร่หลายในชุมชนป่าแดง-ช่อแฮมาจนทุกวันนี้

▲ การปลูกผักสวนครัวของชาวบ้านที่นำ
พืชต่างๆ มาปลูกร่วมกัน

▲ ลักษณะของสวนผสมที่มีการปลูกหนาม มะพร้าว
และผลไม้อื่นๆ ผสมกัน และขุดร่องน้ำไว้ด้วย

ก่อนที่จะมีการเริ่มปลูกไผ่ยาสูบเพื่อขาย ชาวบ้านซึ่งมีที่ดินเชิงเขานิยมปลูกฝ้ายพันธุ์แพร์ซึ่งมีชื่อเสียงในช่วงประมาณ พ.ศ. ๒๔๘๕-๒๕๑๐ แต่เมื่อฝ้ายราคาถูกลงจึงเลิกปลูก ช่วงเวลาใกล้เคียงกันจึงเริ่มปลูกไผ่ยาสูบบริเวณริมน้ำแกบอำเภอสอง ร้องกวาง และหนองม่วงไข่ ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๙๕-๒๕๒๐ มีการโรงบ่มไผ่ยาสูบในพื้นที่หลายแห่ง ความนิยมปลูกพืชหลังนาเริ่มเปลี่ยนแปลงเป็นการแบ่งพื้นที่เพื่อปลูกยาสูบมากขึ้น หลังจากนั้นยังมีพืชที่นิยมปลูกหลังฤดูกาลทำนาคือข้าวโพดและถั่วเหลือง

ปัจจุบันในพื้นที่ป่าแดง-ซ้อแฮ การปลูกข้าวต้องใช้แรงงาน การดูแล และขั้นตอนการเพาะปลูกและใช้น้ำมาก จึงทำให้พื้นที่นาข้าวบางส่วนปรับเปลี่ยนเป็นส่วนผสมที่นำกล้าของหน่อไม้ไผ่เปาะ ไร่หวาน ชงโค และชอมซึ่งนิยมปลูกเป็นพืชสวนริมน้ำเชิงดอยมาปลูกแทน เพราะทำรายได้สม่ำเสมอมากกว่าการปลูกข้าวเพียงอย่างเดียว และเริ่มมีแนวโน้มจะปรับเปลี่ยนพื้นที่เพื่อปลูกข้าวและทำสวนมากขึ้น

การปลูกสวนริมน้ำเชิงเขาเกิดขึ้นเมื่อราว พ.ศ. ๒๕๒๘ เมื่อชาวบ้านในซึ่งเป็นชุมชนริมน้ำชายเขาใกล้พระราชวังห้วยเสือเริ่มปลูกผักชอมและผักชงโคหรือผักเสี้ยว โดยปรับสภาพพื้นที่ริมน้ำเชิงเขาซึ่งเคยเป็นเขตลัมปทานป่าของบริษัทเอกชนมาก่อนลงกล้าพันธุ์ ปลูกพืชและผักสวนครัวซึ่งทำรายได้ดีมากจนชาวบ้านอื่นๆ นิยมตามไปด้วย

ผักทั้งสามชนิดหากเป็นฤดูปกติราคาจะถูก ชาวบ้านในจึงมีการปรับปรุงวิธีการผลิตบังคับให้ออกดอกก่อนฤดู ซึ่งจะทำให้มีราคาสูงหลายเท่า เช่น หน่อไม้ไผ่เปาะ ราคาปกติตามฤดูกาล กิโลกรัมละ ๑๕-๒๐ บาท แต่ถ้าปรับให้ออกก่อนฤดู กิโลกรัมละ ๔๕-๕๐ บาท จะนิยมเก็บกันในช่วงเดือนกุมภาพันธ์-เมษายน ผักชอม ราคาตามฤดูกาล กิโลกรัมละ ๒๕-๓๐ บาท หากออกก่อนฤดูกาลราคา กิโลกรัมละ ๖๐-๘๐ บาท ผักชงโคหรือผักเสี้ยวราคาปกติตามฤดูกาล ๑๐ มัด ๑๐ บาท แต่ออกก่อนฤดูขาย ๑๐ มัด ๒๐ บาท ชาวบ้านในจะมีที่ดินทำสวนริมน้ำประมาณครัวเรือนละ ๒ งาน ถึง ๔ ไร่ แต่ละครอบครัวมีรายได้ประมาณห้าหมื่นถึงหนึ่งแสนห้าหมื่นบาทต่อปี ซึ่งถือว่าเป็นเกณฑ์รายได้ที่ดี

สองข้างทางที่จะขึ้นไปสู่ชุมชนป่าสวนเมี่ยงและบริเวณต้นน้ำมีแปลงเพาะปลูกพืชสวนครัวนานาชนิด สภาพดินดี น้ำดี และอากาศเหมาะสมต่อการปลูกพืชผัก จึงทำให้ไม่ต้องใช้สารเคมีในการเพาะปลูกและกำจัดแมลง ทำให้พืชผักเหล่านี้เป็นผักคุณภาพดี เป็นที่ต้องการของตลาดอย่างมาก นอกจากนี้ยังมีการปลูกกาแฟพันธุ์โรบัสตาและจ๊วม ซึ่งเป็นพืชพื้นเมืองในหมู่บ้านบนที่สูงซึ่งสร้างรายได้ให้กับชาวบ้านพอสมควรด้วย

ชาวบ้านบริเวณป่าแดง-ซ้อแฮขยายพื้นที่ในการปลูกเพิ่มขึ้นทุกปี จนปรับเปลี่ยนพื้นที่

พื้นราบแบ่งมาปลูกหน่อไม้ไผ่เปาะ ไม้หวาน ชะอม และชงโคเมื่อราวสิบปีให้หลังมานี้ สวนริม
น้ำเชิงเขาซึ่งเป็นแหล่งรายได้สำคัญถูกน้ำหลากและแผ่นดินถล่มเมื่อครั้งอุทกภัยใหญ่ที่ผ่านมา
ทำให้สวนทั้งสองฝั่งของลำห้วยแม่ก่อนและแม่สายบริเวณเชิงเขาถูกทำลายเสียหายไปเกือบ
หมด หน้าดินถูกชะล้างไปจนเหลือแต่ตะกอนดินแดงและก้อนกรวด ทำให้ชาวบ้านยังไม่
สามารถฟื้นฟูสภาพสวนริมน้ำที่อุดมสมบูรณ์ดังในอดีตขึ้นมาได้อีก เพราะต้องใช้ปุ๋ยละหน้าดิน
บำรุงพื้นที่อีกนาน

เหมืองฝายที่ป่าแดง-ซ่อแฮ

ลำน้ำ ๓ สายหลัก ได้แก่ ห้วยแม่สาย ห้วยแม่ก่อน และห้วยแม่แคม ลำน้ำสองสาย
แรกคือแม่สายและแม่ก่อนมีต้นน้ำจากจำผักปุก คำว่า “จำ” หมายถึงตาน้ำหรือที่น้ำซึมขึ้นมา
ส่วนน้ำแม่แคมมีต้นน้ำจากสันปันน้ำอีกแห่งหนึ่ง ทั้งสามสายเป็นเส้นน้ำหลักหล่อเลี้ยงแ่ง
ที่ราบเมืองแพร่มาโดยตลอด คนเมืองแพร่ใช้ลำน้ำทั้งสามสายนี้เพื่อทำการเกษตรโดยไม่ได้
พึ่งพาน้ำจากแม่น้ำยม

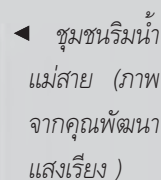
น้ำแม่ก่อน ไหลผ่านบ้านนาทอง บ้านน้ำจ้อม น้ำแม่สาย จะผ่านบ้านห้วยผาติ่มซึ่งเป็น
ชุมชนขนาดเล็กมีประมาณ ๑๐ กว่าครอบครัว บ้านห้วยผาติ่มมีประมาณ ๑๘ ครอบครัว
บ้านห้วยปากลายและบ้านห้วยน้ำกลาย น้ำแม่แคม ไหลผ่านบ้านนาคูหา บ้านแม่แคม บ้าน
สวนเขื่อน ตำบลสวนเขื่อน ตำบลบ้านถิ่น บ้านกาซ้อง บ้านปทุม เหมืองคำ เหมืองแดง ตำบล
เหมืองหม้อ แล้วบรรจบกับลำเหมืองหลวงที่มาจากลำน้ำแม่สาย เมื่อไหลสู่ตัวเวียงก็ผ่าน
บ้านใหม่ ตำบลในเวียง แล้วไหลลงสู่คูเมืองที่ขุดไว้รอบกำแพงเมืองทางทิศตะวันออก ส่วน
ลำเหมืองอีกเส้นที่มาจากลำเหมืองแม่สายจะไหลไปลงลำน้ำยม

ชาวบ้านป่าแดง-ซ่อแฮนับถือ “เจ้าพ่อผาด่าน” เป็นผีดูแลรักษาป่าและขุนน้ำทั้ง ๓
สาย คือ ห้วยแม่แคม ห้วยแม่สาย และห้วยแม่ก่อน ในขุนห้วยที่เป็นลำห้วยสาขาต่างๆ ก็จะมี
ผีดูแลประจำห้วยแตกต่างกันไป ผีขุนน้ำมีการนับถือตามลักษณะของเส้นทางเดินของน้ำ ซึ่งมี
สันเขาเป็นการแบ่งเขตอย่างชัดเจน บริเวณสันเขาที่เรียกกันว่าดอยสันกลาง ฝั่งทางด้านทิศ
เหนือของดอยสันกลางมีขุนน้ำแม่แคมและขุนน้ำแม่สาย นับถือผี เจ้าพ่อผาด่าน และ เจ้าพ่อ
ผาแดง ส่วนทางด้านทิศใต้จะมีขุนน้ำแม่ก่อน จะนับถือผี เจ้าพ่อสันใน และ เจ้าพ่อพญาขาว
แต่ละสายน้ำจะมีฝายและมีตบหรือศาลผีประจำ ส่วนพื้นที่ป่าเขาจะมีผีป่าคอยดูแลอยู่ทุกที่
เช่น เจ้าพ่อดำ ดูแลป่าในเขตบ้านนาทอง น้ำจ้อม ส่วน เจ้าพ่อสุรินทร์ ดูแลป่าในเขตบ้าน
นาคูหา บ้านนาแคม บ้านแม่แคม เป็นต้น

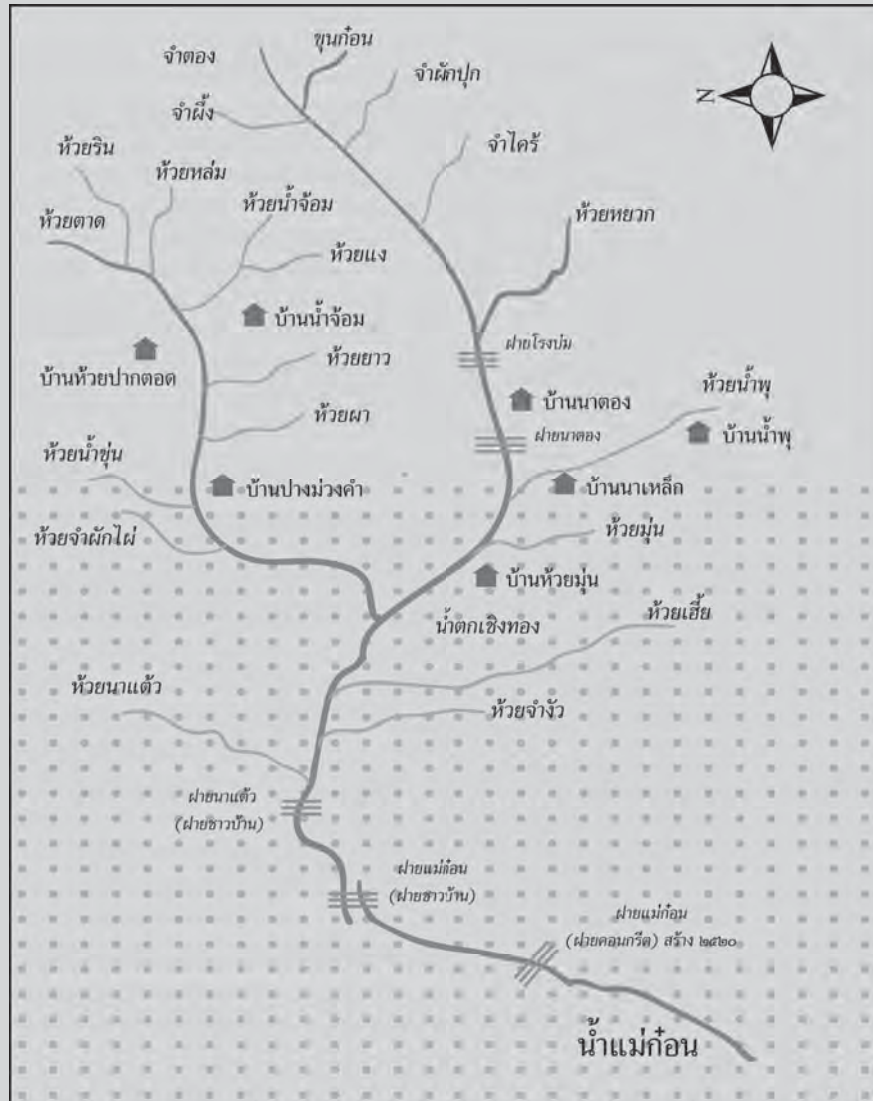
คอก, ม่อน, เขา	ฝาย	วัด	น้ำสายหลัก
อ่างเก็บน้ำ	สะพาน	หมู่บ้าน	น้ำสายย่อย
เขตที่ราบลุ่ม	จำ (ต้นน้ำ)	หมู่บ้านที่ได้รับ	คลองส่งน้ำ
เขตที่ราบเชิงเขา	Resort / สวนอาหาร	ผลกระทบน้ำท่วมปี 2549	
เขตที่สูง	โรงเรียน		

▲ สายน้ำ ๓ สายของเมืองแพร่ ซึ่งมีความสำคัญต่อพื้นที่การเกษตรของชาวบ้าน รวมถึงการอุปโภคบริโภคด้วย (ภาพจากคุณอำพร ปัญญาพยัคฆ์)

น้ำแม่สาย

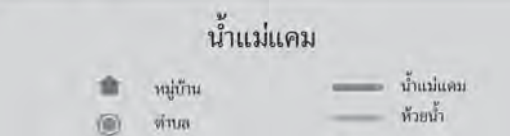
- ☰ หมู่บ้าน
- ☷ ฝ่าย
- ☵ น้ำแม่สาย
- ☴ ห้วยน้ำ

น้ำแม่ก้อน

	เขตพื้นที่สัมปทานป่าไม้		น้ำแม่ก้อน
	ปัจจุบันเป็นสวนผักพื้นบ้าน		ห้วยน้ำ
	ฝาย		หมู่บ้าน

▲ ชุมชนริมน้ำแม่ก้อน (ภาพจากคุณพัฒนา แสงเรียง)

ฝ่ายแรกของน้ำแม่สายคือ ฝ่ายพญา สร้างในสมัยใดไม่ปรากฏ ทราบแต่ว่าเป็นฝ่ายที่
เจ้าเมืองแพร่มาสร้างไว้ ฝ่ายพญาอยู่บริเวณเขตติดต่อดระหว่างบ้านกวาง ตำบลบ้านกวาง

อำเภอสูงเม่น กับบ้านปาง และไปพบกับ ฝ่ายแม่หม้าย ฝ่ายสวนจันทร์ ที่บ้านสบสาย อำเภอสูงเม่น

ในอดีตฝ่ายพญาจะเป็นตัวแบ่งน้ำให้ไหลไปทั้งทางสูงเม่นและเข้าไปในเมืองแพร่ ก่อนที่จะมีฝ่ายพญา น้ำแม่ก่อนและแม่สายจะไหลไปรวมกับน้ำยมที่บ้านสบสาย แต่เมื่อเจ้าหลวงต้องการที่จะเอาน้ำไปใช้ในเมืองจึงมีการกั้นฝ่ายพญาขึ้น ส่วนฝ่ายบ้านโนนเป็นฝ่ายที่ทางกรมชลประทานสร้างให้ประมาณปี พ.ศ. ๒๔๙๔-๒๔๙๖ น้ำที่ได้จากฝ่ายจะใช้ในการเกษตร แต่ละหมู่บ้านก็จะมีลำห้วยผ่านอยู่แล้ว แต่การทำฝ่ายก็ยิ่งทำให้น้ำอุดมสมบูรณ์มากขึ้น

การเลี้ยงฝิขุนน้ำจะเลี้ยงตามเส้นทางสายน้ำที่ชาวบ้านได้ใช้ บ้านทุ่งส่วย บ้านกวางบ้านเหล่า จะใช้น้ำแม่สายซึ่งเป็นลำห้วยเส้นเดิม ส่วนบ้านเหมืองหม้อ หัวฝาย กาญจนา จะใช้น้ำแม่สายที่ทำใหม่ แต่ต่างก็ไหว้เจ้าพ่อผาด่าน ส่วนทางเส้นสายน้ำแม่แคมจะไหลผ่านบ้านแม่แคม บ้านนาคูหา รวมทั้งน้ำแม่ลัวก็จะไหลมารวมกับน้ำแม่แคมด้วย

ราว พ.ศ. ๒๕๑๑ ชาวบ้านในชุมชนป่าแดงที่มีที่นาช่วยกันขุดร่องลำน้ำเหมืองแยกสายน้ำเพื่อใช้ในที่นา บริเวณฝายท่าช้างฝั่งทิศเหนือขนาดลำเหมืองกว้างประมาณ ๒๐-๓๐ เมตร ในเวลาใกล้เคียงกันราว พ.ศ. ๒๕๑๒ กรมชลประทานได้สร้างฝายคอนกรีตบริเวณฝายท่าช้าง ซึ่งแต่เดิมเคยเป็นฝายตอกหลักไม้ที่ชาวบ้านซึ่งใช้สายน้ำร่วมกันทำมาก่อน และพังลงในปี พ.ศ. ๒๕๑๓ เป็นที่กล่าวถึงกันมากในเรื่องการสร้างฝายครั้งนั้น เพราะความเชื่อของวิศวกรว่าฝายมีความแข็งแรงมาก และมั่นใจว่าจะสามารถใช้งานได้ในระยะยาว แต่ปีต่อมาเมื่อถึงหน้าน้ำ ชาวบ้านเชื่อกันว่าเกิดอาเพศเพราะน้ำป่าไหลทะลักและทำลายฝายคอนกรีตของกรมชลประทานพังจน

ไม่เหลือแม้แต่ฐาน และสวนเมี่ยงในภูเขากถูกดินถล่มเสียหายจำนวนมาก ชาวบ้านจึงเชื่อว่าเหตุเกิดมาจากการทำหายอำนาจเหนือธรรมชาติ และชาวบ้านเชื่อว่าเป็นการทำผิดต่อฝิขุนน้ำคือเจ้าพ่อช้างผาด่าน ซึ่งมีตูปหรือศาลตั้งอยู่ห่างจากฝายท่าช้างขึ้นไปทางเหนือราว ๔๐ เมตร ที่ไม่ร่วมมือกันสร้างฝายหรือเลี้ยงฝิ

▲ ฝายท่าช้าง ใช้กั้นลำน้ำแม่สาย มีศาลเจ้าพ่อผาด่านดูแลรักษา

ฝายดังที่เคยปฏิบัติมาแต่เดิม

หลังจากนั้นชาวบ้านที่ได้รับความเดือดร้อนหนักจึงร่วมกันลงแรงในการสร้างฝายชะลอน้ำ เช่น บ้านโน บ้านทุ่งส่วย บ้านปง ด้วยตนเองอีกครั้ง และขอความร่วมมือจากทุกครัวเรือนที่ใช้ลำเหมืองร่วมกัน ใช้เวลาในการสร้างฝายแบบเดิมอยู่เกือบ ๒ เดือน โดยใช้ไม้ไผ่ถักสานเป็นทรงกลมขนาดกว้าง ๑.๕๐ เมตร สูง ๑ เมตร ตอกไม้หลัก ๔ จุดต่อ ๑ ปุ่ม จำนวน ๔ ชั้นต่อหนึ่งหลัก เท่ากับความสูงของฝายปุ่มคือ ๔ เมตร เรียงสลับฟันปลากันไปตามความกว้างประมาณ ๓๐ เมตร ใช้ปุ่มทั้งหมดประมาณ ๒๐๐-๒๕๐ หลัก ซึ่งจะมีการใช้จำนวนผืนนาของแต่ละครอบครัวเป็นเกณฑ์ในการสร้างหลักฝาย เช่น บ้านโดมีที่นา ๕ ไร่ ต้องสร้างหลักฝาย ๕ หลัก เป็นต้น ส่วนบริเวณเหนือฝายน้ำล้นห่างจากหน้าฝายประมาณ ๒๕ เมตร ก็จะมีฝายไม้เพื่อกันเศษหินและไม้ไม่ให้ไหลเข้าสู่ชุมชน หินที่ฝายไม้ดักไว้ก็จะถูกนำมาซ่อมแซมฝายในปีต่อไป เพราะจะมีการซ่อมฝายก่อนประเพณีไหว้ผีขุนน้ำทุกปี ส่วนไม้ไผ่ที่เหลือก็จะนำไปตากและเผาทิ้ง การสร้างฝายของชาวบ้านพิสูจน์ว่าสามารถทำได้ มีคุณภาพดีกว่าฝายคอนกรีตของกรมชลประทาน และเข้าถึงชุมชนและครอบครัวที่อาศัยน้ำเพื่อทำการเกษตรได้ทั่วถึง อีกทั้งมีการดูแลรักษาหลังจากการร่วมมือกันตอกฝายอีกด้วย

อย่างไรก็ตามในปัจจุบันฝายทำข้างสร้างด้วยคอนกรีตและระบบแก่ฝายไม่มีแล้ว ในอดีตแก่ฝายจะเป็นผู้เฒ่าผู้แก่ที่ชาวบ้านเคารพศรัทธาและมีที่นามาก จึงจะมีบารมีมากพอที่จะทำให้ชาวบ้านเชื่อถือและมั่นใจในความยุติธรรมได้ ปัจจุบันยังมีแก่เหมืองหรือหัวหน้าเหมืองฝายอยู่ ซึ่งคัดเลือกโดยอิงกับระบบราชการ เพราะผู้ที่เป็นแก่เหมืองจะต้องเป็นผู้ที่มีอิทธิพลทางการเมืองและมีที่นามาก ซึ่งการคัดเลือกแบบนี้แตกต่างจากระบบแก่เหมืองแก่ฝายแบบดั้งเดิมที่อาศัยกฎเกณฑ์ จารีต และคุณธรรมของผู้ดำเนินการจัดสรรแบ่งน้ำ ปัญหาการแย่งชิงน้ำเพื่อใช้ในการเกษตรก็พบในพื้นที่เช่นกัน เพราะลำเหมืองต้องหล่อเลี้ยงผู้คนในหลายหมู่บ้าน ในช่วงน้ำน้อยก็มีการแย่งชิงการกักเก็บน้ำ แก่เหมืองหรือผู้ดูแลลำเหมืองจึงมีบทบาทในการไกล่เกลี่ย แต่ยังไม่ถึงกับเป็นปัญหาใหญ่ที่แย่งน้ำกันจนถึงแก่วิตเหมือนที่เกิดขึ้นในที่อื่นๆ

บริเวณต้นน้ำทั้ง ๓ สายซึ่งเคยเป็นพื้นที่เดียวกัน แต่เมื่อมีการแบ่งเขตการปกครองออกเป็นตำบลต่างๆ และเมืองค์การบริหารส่วนตำบลมีหน้าที่ดูแลพื้นที่ในชุมชน การจัดการน้ำที่เคยเป็นหน้าที่และความรับผิดชอบของชาวบ้านที่มีองค์กรเหมืองฝายดูแลจึงถูกแบ่งแยกออกไปด้วย ห้วยแม่แคมอยู่ในเขตตำบลสวนเขื่อน ห้วยแม่สายอยู่ในเขตป่าแดง แต่ชาวบ้านที่ใช้น้ำมีการใช้หลายชุมชนและเหลื่อมซ้อนกันในเขตการปกครอง ทำให้การดูแลรักษาต้นน้ำ

เหมืองฝายสลับส่นแตกต่างจากการดูแลที่ชาวบ้านทุกชุมชนที่ใช้น้ำคัดเลือกแก่เหมืองเก่าฝายมาร่วมกันดูแล

เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๗ มีการขุดคลองส่งน้ำคือคลองชลประทานฝายแม่ยม ผันน้ำจากลำน้ำยมที่บ้านหนองในอำเภอสอง พาดผ่านยาวไปจนถึงบ้านปากจั่ว อำเภอเด่นชัย เข้าสู่พื้นที่ราบภายในแอ่งเมืองแพร่ แม้จะผ่านบริเวณบ้านแตและบ้านกาญจนา แต่ชาวบ้านในแถบป่าแดง-ช่อแฮก็ไม่ได้ใช้ประโยชน์จากน้ำในคลองชลประทานนี้มากเท่าใด นอกจากช่วงที่ล้าเหมืองมีน้ำไม่พอ เจ้าหน้าที่ชลประทานเขตรักษาลำน้ำยมที่บ้านดอนดีจึงจะเปิดประตูแบ่งน้ำให้ชาวบ้านซึ่งมีพื้นที่การเกษตรตามเส้นทางคลองชลประทาน และก่อนที่จะมีการแบ่งน้ำ ชาวบ้านต้องมาแจ้งและทำข้อตกลงร่วมกันสำหรับชุมชนทุกพื้นที่ที่จะขอใช้ คลองชลประทานเส้นนี้ไม่ได้สร้างทับเส้นลำเหมืองของชาวบ้านที่มีแต่เดิม แต่เป็นการลอดผ่านเหมืองแม่หล่าย เหมืองแม่ส่าย และเหมืองแม่ก่อ^{๓๔}

▲ คลองชลประทานฝายแม่ยม บริเวณบ้านดอนดี ทางไปพระธาตุช่อแฮ

สวนเมี่ยง ชาวบ้านจากพื้นที่ราบบริเวณป่าแดง-ช่อแฮ ซึ่งมีพื้นที่ทำกินน้อยลงและทำนาไม่ได้ผลผลิตดีนักเพราะเพลี้ยกระโดดในช่วงหนึ่ง ทำให้ชาวบ้านขึ้นไปปลูกพืชบนภูเขาเมื่อประมาณ พ.ศ. ๒๔๙๕-๒๔๙๖ โดยเริ่มจากชาวบ้านจากพื้นราบขึ้นมาทำไร่เลื่อนลอยเพื่อปลูกข้าวกิน เป็นเหตุทำให้ป่าไม้หมดไปเรื่อยๆ ชาวบ้านบ้านในคนหนึ่งและคนบ้านป่าแดงคนหนึ่งมองการณ์ไกลในการรักษาป่าจึงเอากล้าเมี่ยงจากห้วยซอน อำเภอสอง มาปลูกเพราะที่อำเภอสองเป็นพื้นที่ซึ่งปลูกเมี่ยงมาก่อน

ภายหลังชาวบ้านพื้นราบที่ขึ้นไปทำไร่ ก็หันมาปลูกเมี่ยงตามเชิงเขาในเวลาต่อมา ซึ่งเป็นพื้นที่ใหญ่มาก ในระยะแรกเป็นการขึ้นไป พักแรมไม่นานนัก และยังกลับไปสู่ชุมชนบน พื้นราบ นานวันก็อยู่อาศัยอย่างถาวร สร้างบ้าน เรือนจนเป็นหมู่บ้านบนภูเขาสูงแต่ยังคงมี เครื่องญาติและบ้านเดิมอยู่ โดยออกแบ่งเป็น สายตามหมู่บ้านเดิม คือ บ้านนาตองมาจาก บ้านทุ่งไคร้และบ้านธรรมเมือง บ้านน้ำจ้อมมา จากบ้านโนนและบ้านธรรมเมือง และบ้านน้ำ- กลาย ปากลาย มาจากบ้านพันเชิง บ้านแม่แล้วมาจากบ้านป่าแดงและบ้านพันเชิงซึ่งอยู่ในพื้นที่ สูงกว่าบ้านอื่น และมีพื้นที่ปลูกเมี่ยงมากที่สุด ชาวบ้านที่นี่จึงกลายเป็นคนที่มีสองบ้าน และ เป็นเช่นนี้มามากกว่า ๕๐-๖๐ ปีแล้ว

▲ สวนเมี่ยงทดลองของนักเรียน
โรงเรียนบ้านนาตอง บ้านนาตองเป็นหมู่บ้านหนึ่งใน
เขตป่าแดง-ช่อแฮ ตั้งอยู่บนพื้นที่ภูเขาสูง

ชาวบ้านปลูกเมี่ยงแบบใช้เมล็ดก็มี เพาะเป็นกล้าไปปลูกก็มี ต้นเมี่ยงในเขตนี้ขนาด ใหญ่สุดเส้นผ่าศูนย์กลางประมาณ ๖-๗ นิ้ว และมีสองสายพันธุ์ คือ พันธุ์ที่มาจากเมืองน่าน และพันธุ์ที่มาจากห้วยซอน และพันธุ์ห้วยซอนในปัจจุบันก็คือชาอูหลงนั่นเอง

การปลูกเมี่ยงครั้งแรกต้องทิ้งไว้ ๕-๘ ปี ถึงจะเก็บได้ ชาวบ้านเริ่มต้นด้วยการขึ้นไป ทำไร่ข้าวก่อนแล้วลงมาอยู่ที่หมู่บ้านเดิม แล้วขึ้นลงเป็นประจำเพื่อนำเมี่ยงไปปลูก แล้วรอ จนกระทั่งเก็บเมี่ยงได้แล้วจึงเริ่มปลูกบ้าน ดังนั้นเมี่ยงเป็นตัวหลักที่ทำให้คนขึ้นไปสร้างบ้าน เรือนและสร้างชื่อเสียงให้กับพื้นที่ป่าแดง-ช่อแฮ แต่เดิมใช้วัวต่างบรรทุกลงมาเพื่อค้าขาย ต่อ มาเริ่มมีการทำถนนไปสู่บ้านแม่แล้วโดยแรงงานชาวบ้าน เพื่อใช้รถยนต์ขนส่งเมื่อราว พ.ศ. ๒๕๑๗

การเก็บเมี่ยงที่ป่าแดง-ช่อแฮจะเก็บ ๓ เดือนครั้ง หนึ่งปีเก็บ ๔ ครั้ง แต่ปัจจุบัน พื้นที่ซึ่งมีการเก็บเมี่ยงตลอดปีคือที่แม่แล้ว เพราะจำนวนคนเก็บเมี่ยงน้อยลงทำให้เก็บไม่ทัน

หากเจ้าของสวนเมี่ยงหรือที่มักเรียกกันว่า “พ่อเลี้ยงเมี่ยง” ถ้าสมาชิกในครอบครัวมี น้อยต้องจ้างแรงงาน ค่าจ้างคิดตามจำนวนกำที่เก็บได้ คนงานเก็บเมี่ยงค่อนข้างหายากจึงต้อง เอาใจใส่มากกว่าให้ค่าจ้างแรงงานอย่างเดียว ตอนเช้าคนเก็บเมี่ยงจะออกไปเก็บเมี่ยง เจ้าของ สวนจะหุงหาอาหารไปส่งให้ถึงในสวน และจัดหาเครื่องใช้จำเป็นในชีวิตประจำวันให้ทั้งหมด จนมีคำกล่าวหยอกล้อกันเสมอว่า “คนเก็บเมี่ยงสบายกว่าพ่อเลี้ยง” และคนที่ชำนาญในการ

เก็บบางคนเก็บได้ ๒๐๐-๒๕๐ กำต่อวัน ซึ่งในปัจจุบันราคา ๑ บาทต่อเมี่ยง ๑ กำ แม้จะมีสวนเมี่ยงใหญ่โต แต่คนเก็บมีจำนวนน้อยไม่เพียงพอต่อความต้องการของตลาด ทำให้เมี่ยงเมืองแพร่มีไม่พอขาย

เจ้าของสวนจะนำเมี่ยงที่กำลังหรือมัดแล้วไปนั่งและหมักไว้ตามระยะเวลาที่กำหนด จากนั้นจึงนำไปขายแก่คนกลางที่ชุมนุมในพื้นที่ราบ ที่บ้านธรรมเมืองและบ้านปงจะนิยมทำเมี่ยงเพื่อขายส่งกันมาก มีแม่เลี้ยงพ่อเลี้ยงเมี่ยงที่เป็นพ่อค้าคนกลางหลายบ้าน เมี่ยงมักจะออกในช่วงเดือนพฤษภาคมถึงกันยายน ชาวบ้านธรรมเมืองจะส่งไปขายทั้งที่ปาย เชียงใหม่ เชียงราย น่าน พะเยา รวมไปถึงลาวด้วย

บ้านปงเป็นกลุ่มพ่อค้าคนกลางเช่นกัน เมืองแพร่บริเวณป่าแดง-ซ้อแฮถือว่าเป็นเขตปลูกเมี่ยง หมักเมี่ยง ที่มีชื่อเสียง เพราะมีรสชาติดีจึงมีผลผลิตไม่พอขาย จึงต้องนำเมี่ยงส่วนใหญ่มาจากเมืองน่านแล้วนำมาหมักใหม่เพื่อให้ได้รสที่กลมกล่อมแบบเมืองแพร่ที่ป่าแดง-ซ้อแฮ และจะต้องมีการมัดตอกใหม่เพื่อการส่งขายที่ได้ราคาดี

เมี่ยงแต่ละหมู่บ้านจะมีรสต่างกัน เช่นที่น้ำกลาย นาทอง และน้ำจ้อม จะมีรสออกเปรี้ยวอมขมนิดๆ ส่วนที่แม่ลัวจะเป็นเปรี้ยวอมฝาด ขึ้นอยู่กับสายน้ำ น้ำแม่สายและแม่กอนจะหมักเมี่ยงได้รสดีมาก แม้จะใช้กรรมวิธีเดียวกัน แต่เมี่ยงที่น่านจะไม่ได้รสกลมกล่อมและจะมีรสขมกว่า^{๓๔}

การผลิตเมี่ยง

ต้นเมี่ยงคือต้นชา เป็นพืชยืนต้น มีลักษณะใบยาวรี ขอบหยัก มีกลิ่นหอมอ่อนๆ เมื่อเคี้ยวใบสดจะมีรสฝาดและขมเล็กน้อย ดอกเมี่ยงมีสีขาว มีกลิ่นหอม เมื่อเป็นผลลูกขนาดเท่าลูกมะเดื่อเล็กๆ และมีเมล็ดอยู่ข้างใน

การปลูกเมี่ยงแต่เดิมนิยมใช้เมล็ดหวานในฤดูฝนแล้วปล่อยให้ขึ้นเองตามธรรมชาติ แต่วิธีนี้ทำให้ได้ผลผลิตต่ำ จึงมีการพัฒนาการปลูกโดยการเพาะต้นกล้าและปลูกเป็นแถว ห่างต้นละ ๒ เมตร พื้นที่ต้องลาดชันและรับแดดเพียงช่วงเดียว หรือที่ชาวบ้านเรียกกันว่า “บังเช้าบังแสง” ปลูกได้ประมาณ ๓ ปีก็เก็บได้ และปีหนึ่งจะเก็บเมี่ยงประมาณ ๓-๔ ครั้ง ยอดใบเมี่ยงจะมีลักษณะยาว จะเก็บเมื่อแก่แล้ว การเลือกใบจะต้องเสมอกัน ไม่เหมือนเก็บยอดใบชาทั่วไปที่เก็บยอดอ่อน

ใบเมี่ยงมีรสฝาดและขมจึงไม่มีแมลงชนิดใดเข้ามากัดกิน ก่อนการเก็บเกี่ยวหากต้น

เมี่ยงพุ่มสูงเกินไปก็จะตัดแต่งกิ่งและถางหญ้ารอบๆ โคนต้น สามารถเก็บได้ปีละ ๓-๔ ครั้ง จะได้เมี่ยงคุณภาพดีและปริมาณมากในช่วงเดือนยี่ เดือน ๗ เดือน ๙ และเดือน ๑๒ เหนือ

การเก็บเมี่ยงส่วนใหญ่จะเป็นงานที่เหมาะสมสำหรับผู้หญิง ส่วนงานหนักในการขนย้าย ใบเมี่ยง หาดิน และขั้นตอนต่างๆ ในการผลิตจะเป็นของผู้ชาย การแต่งกายของชาวสวนเมี่ยงจะเป็นการแต่งกายที่รัดกุม เพื่อป้องกันตัวเหลือบ รื่น และหากที่ซุกซุ่ม สวมหมวกปีกกว้าง เพื่อป้องกันความร้อน มีภาชนะใส่เมี่ยงไว้ด้านหลัง รูปร่างคล้ายชะลอม ชาวบ้านเรียกกันว่า “ก้วยเปื้อะ”

การเก็บเมี่ยงต้องออกแต่เช้าตรู่ ใช้อุปกรณ์ในการเก็บหรือเด็ดยอดคือ เล็บเหล็ก ที่ทำจากโลหะพวกสังกะสี ทำเป็นปลอกสวมนิ้วมือ เมื่อเก็บได้เต็มกำมือแล้วจะใช้ดอกที่มีขนาดกว้าง ๑ เซนติเมตร ยาวประมาณ ๓๐ เซนติเมตร มัดรวมไว้เรียกว่า ๑ กำ แล้วใส่ก้วยเปื้อะที่อยู่ด้านหลัง คนหนึ่งจะเก็บได้ประมาณ ๑๐๐-๒๐๐ กำ

หลังเก็บเมี่ยงจากสวนและลำเลียงมาถึงที่พักก็นำมัดเมี่ยงวางเรียงเป็นชั้นๆ ในไห เมี่ยงลักษณะทรงกลมสูง ทำจากไม้มะเดื่อหรือไม้เนื้อแข็งที่ตัดเป็นท่อนแล้วเจาะกลวงเหมือนไหหนึ่งข้างหนึ่งหัว แต่มีขนาดใหญ่กว่ามาก ข้างไหเมี่ยงจะมีไม้ยาวคู่ประกบติดกันสองข้างไว้สำหรับยกขึ้นลงจากหม้อหนึ่ง

เมื่อจัดเมี่ยงจนเต็มไห (ไหใบหนึ่งบรรจุเมี่ยงได้หลายร้อยกำ) ก็ยกขึ้นตั้งบนปากหม้อหนึ่งซึ่งตั้งไว้บนเตาแรงที่ก่อด้วยดินเหนียวหรือขุดเป็นอุโมงค์เพื่อเป็นช่องใส่ฟืน การนึ่งเมี่ยงใช้เวลาประมาณ ๓ ชั่วโมง ใบเมี่ยงที่นึ่งสุกแล้วจะมีสีเหลืองและรสชาติดีได้จะต้องควบคุมอุณหภูมิให้สม่ำเสมอ เมื่อนึ่งเมี่ยงสุกได้ที่จึงยกไหเมี่ยงลงมาจากกองบนเสื่อผิวไม้ไผ่ รอให้ใบเมี่ยงเย็นตัวลงแล้วจึงพับแต่งกำเมี่ยงใหม่ จากนั้นจึงนำไปเรียงในเข่งที่เตรียมไว้อย่างดีเพื่อไม่ให้อากาศเข้าประมาณ ๒-๓ วัน

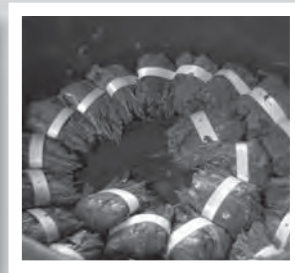
เมื่อเมี่ยงเริ่มอ่อนนุ่มลงจึงนำไปหมักในภาชนะที่ทำจากไม้ไผ่สานเป็นวงกลมขนาดเส้นผ่าศูนย์กลางราว ๑-๑.๕ เมตร บุด้วยพลาสติกชนิดหนาอย่างดีเพื่อไม่ให้ให้น้ำหมักรั่วออกมา ซึ่งแต่เดิมใช้ไม้ไผ่ แต่เมื่อผ่านการใช้งานไปสักระยะก็จะเกิดรอยแตกรั่วจึงไม่นิยม เมื่อนำเมี่ยงมาวางเรียงซ้อนกันตามแนววงกลมบรรจุได้มากถึง ๕๐๐-๑,๐๐๐ กำ ตามขนาดแล้วให้นำสะอาดให้พอดี ปิดให้สนิท ทิ้งไว้ประมาณ ๑-๓ เดือน ก็จะได้เมี่ยงที่มีรสชาติเปรี้ยวตามที่ชอบ การหมักนี้เลือกหมักได้เป็นปีตามแต่ความชอบของผู้บริโภค

การนำเมี่ยงซึ่งหมักได้ที่แล้วบรรจุรอบสุดท้ายเพื่อส่งขายคือ การนำเมี่ยงที่หมักแล้วมาจัดเรียงและคัดก้านที่แข็งออก ชาวบ้านเรียกว่า เหลิมเมี่ยง เสร็จแล้วจะนำไปบรรจุลงก้วย

เมี่ยงซึ่งมีลักษณะคล้ายขี้ แต่ต่างตรงที่จากปากถึงกันมีขนาดเท่ากัน แล้วนวดด้วยใบไม้ตระกูลสาครที่เรียกว่า “ใบตองโก้” มีถุงพลาสติกใสอยู่ ในชั้นในสุด กวดยเมี่ยงนี้ชาวบ้านเรียกว่า กวดย ๕๐๐ เพราะสามารถบรรจุได้ ๕๐๐ กรัม เสร็จแล้วจึงปิดทับด้วยใบตองอีกครั้ง

▲ การหมักเมี่ยงด้วยน้ำแม่สายทำให้เมี่ยงจากป่าแดง-ซอเฮมีรสชาติอร่อยกว่าที่อื่นๆ แต่ปัจจุบันการเก็บเมี่ยงมีปัญหาชาวบ้านจึงรับเมี่ยงมาจากน่านแล้วมาทำการหมักอีกครั้ง

▲ เมื่อหมักเมี่ยงแล้วจะมัดตอกใหม่เพื่อให้ขายได้ราคาดี

หายนะแผ่นดินถล่ม/โคลนถล่ม

แผ่นดินถล่ม/โคลนถล่ม [Land slide/Mud slide] เป็นปรากฏการณ์ทางธรณีวิทยาที่เกิดจากหลายสาเหตุ ทั้งทางธรรมชาติและฝีมือมนุษย์ โดยทั่วไปการเปลี่ยนแปลงสภาพแวดล้อมของเทือกเขาเกิดจากสาเหตุทางธรรมชาติ เช่น แรงดันระดับน้ำใต้ดินน้อยลง การกัดเซาะชายฝั่งของแรงคลื่นจากทะเลหรือแม่น้ำ การละลายของหิมะหรือการชะของแรงน้ำฝนที่ตกหนัก รวมถึงแผ่นดินไหวและภูเขาไฟระเบิดที่เพิ่มแรงดันของแนวลาดเอียง นอกจากนี้ยังมีสาเหตุเกิดจากการกระทำของมนุษย์ เช่น การกัดเซาะจากสิ่งก่อสร้างบนพื้นที่เอียงลาดซึ่งมีหน้าดินน้อย แรงกระแทกหรือแรงสั่นสะเทือนจากเครื่องจักรกลและการจากรวมทั้งการเปลี่ยนแปลงปริมาณน้ำทั้งใต้ดินและผิวดินที่ทำให้มีความชุ่มชื้นลดลง

▲ พื้นที่ชุมชนในเขตป่าแดง-ช่อแฮโดยรวมที่ถูกน้ำแม่ก่อนท่วม
เมื่อเดือนพฤษภาคม ๒๕๕๙

หนึ่งในเหตุผลดังกล่าวเกิดขึ้นที่ป่าเมืองแพร่ในเขตป่าแดง-ช่อแฮ เมื่อมีฝนตกหนักและเกิด แผ่นดินถล่ม-โคลนถล่ม [Land slide/Mud slide] จากการชะของแรงน้ำฝน เดือนพฤษภาคม ๒๕๕๙ สร้างความเสียหายรุนแรงแก่ชีวิตและบ้านเรือนของชาวบ้านมากที่สุดในประวัติศาสตร์เมืองแพร่ บริเวณต้นน้ำแม่ก่อนและน้ำแม่สายฝนตกหนักมาราว ๒-๓ วัน เมื่อถึงกลางดึกที่ บ้านนาตอง น้ำป่าไหลมาจากขุนน้ำแม่ก่อนบริเวณจำผักปุก จำต้อง พัดเอาท่อนซุงมากับน้ำที่เชี่ยวกรากเข้าท่วมบ้านเรือนและทำความเสียหายอย่างรวดเร็ว บ้านเรือนสูญหายไปมากและมีคนตาย บ้านน้ำกล้วย น้ำป่าไหลจากขุนห้วยแม่สายพัดบ้านเรือนหายไปหลายหลังและมีคนตายเช่นกัน บ้านปากลาย บ้านห้วยหยวก และบ้านโนนก็ได้รับผลกระทบจากน้ำป่าใน

ลำห้วยทั้งสองสาย ส่วน บ้านแม่ลั่ว ที่มีการปลูกเมี่ยงมากนั้น เพราะอยู่สูงกว่าบ้านนาตองจึง
ไม่ได้รับผลกระทบจากน้ำหลากครั้งนี้

▲ บ้านนาตอง พื้นที่ที่ได้รับผลกระทบจากเหตุการณ์
น้ำป่าหลากและโคลนถล่มเมื่อเดือนพฤษภาคม
๒๕๔๙ ทำให้ชาวบ้านเสียชีวิต สูญเสียที่อยู่อาศัย
และแหล่งทำกิน

◀ ความเสียหายบริเวณบ้านในและชุมชนริมน้ำก่อน
สายน้ำได้พัดเอาโคลนและต้นไม้มาด้วย

▲ เหตุการณ์น้ำท่วมในครั้งนี้ทำให้ถนนขาด สะพานหัก สายน้ำเปลี่ยนขนาด
ล้วนแต่สร้างความเดือดร้อนให้ชาวบ้านทั้งสิ้น

ที่บ้านในบริเวณสบน้ำแม่ก่อนซึ่งเป็นที่รวมของลำน้ำทั้ง ๒ สายเสียหายไม่มากเท่ากับ
บ้านนาตอง เพราะลำน้ำทั้ง ๒ สายไหลมาถึงบ้านในไม่พร้อมกัน น้ำแม่สายลึกกว่าน้ำแม่ก่อนที่
เล็กและตื้นทำให้น้ำไหลช้ากว่า น้ำแม่ก่อนเข้าท่วมบ้านในเวลาตี ๒ เมื่อถึงเวลาตี ๓ น้ำแม่สาย
จึงมา ลักษณะของน้ำป่าที่มาไวไปไวทำให้น้ำแม่ก่อนระบายออกไปมากแล้วก่อนที่น้ำแม่สายจะ

มาถึง ทำให้ชาวบ้านในรอดพ้นหายนะจากน้ำป่าสองสายได้อย่างหวุดหวิด

บ้านในได้รับผลกระทบจากน้ำท่วมครั้งนี้มากกว่าบ้านอื่น เพราะแม้บ้านเรือนจะเสียหาย ๖ หลัง แต่พื้นที่ทำกินเสียหายครั้งใหญ่ ชาวบ้านซึ่งส่วนใหญ่ทำการเกษตรริมน้ำ หลังจากเกิดน้ำท่วมมีบางกลุ่มที่พักรอให้ดินอยู่ตัว แต่บางกลุ่มก็เริ่มทำการเพาะปลูกเช่นเดิม แต่จนทุกวันนี้ก็ไม่สามารถฟื้นฟูสภาพความอุดมสมบูรณ์ได้ บางครอบครัวปลูกครั้งที่ ๓ แล้วผลผลิตยังไม่ขึ้น เพราะหน้าดินดีได้หายไปกับสายน้ำ ต้องหาปุ๋ยคอกมาปรับปรุงบำรุงดินใหม่ ชาวบ้านไม่แน่ใจว่าจะใช้เวลาอีกกี่ปีจึงจะมีรายได้จากพืชสวนเหมือนที่ผ่านมา^{๔๐}

ชาวบ้านป่าแดง-ซอแอที่ได้รับผลกระทบต้องปรับเปลี่ยนพืชและพันธุ์ในการเพาะปลูก รวมถึงการปรับสภาพชีวิตต่างๆ หลังน้ำท่วม ชาวบ้านไม่มีรายได้ ไม่มีงานทำ และเริ่มจะเป็นหนี้เป็นสิน พื้นที่ปลูกข้าวไม่สามารถให้ข้าวได้มากเหมือนเดิมจึงเปลี่ยนมาปลูกข้าวไร่นาแทน

บ้านนาตองที่เคยอยู่ริมลำธารเป็นชุมชนขนาดเล็ก มีที่ราบสำหรับทำนาปลูกข้าวและสวนเชิงเขาได้รับผลกระทบที่เปลี่ยนแปลงสภาพพื้นที่มากที่สุดจากเหตุการณ์น้ำหลากและแผ่นดินถล่ม ก่อนน้ำท่วมพื้นที่นาตองถือว่าเป็นพื้นที่ที่อุดมสมบูรณ์มาก แต่เมื่อท่อนซุงจำนวนมากไหลบนน้ำฝนและดินโคลนจากภูเขาเข้าท่วมที่นาและบ้านเรือนชาวบ้านแทบทั้งชุมชน บ้านที่ถูกน้ำพัดหายไปประมาณ ๔๘ หลังคาเรือน ชาวบ้านต้องไปอยู่บนที่สูงในบ้านพระราชทานใหม่ซึ่งลักษณะเป็นที่พักชั่วคราวที่แตกต่างไปจากบ้านในวัฒนธรรมของคนแพร์โดยสิ้นเชิง การทำเหมืองหลังน้ำท่วมก็ลดลง เพราะอุปสรรคในการเก็บเหมือง หมักเหมือง ถึงเหมืองถูกน้ำพัดไปหมด ทำให้ชาวบ้านไม่สามารถทำกินกับป่าเหมืองได้ การที่อุปสรรคถูกน้ำพัดและถึงปัจจุบันเป็นเวลา ๒ ปีแล้ว แต่ชาวบ้านยังหาอุปสรรคการเก็บ-หมักเหมืองไม่ได้ เพราะบางอย่างหายากมาก เช่น ถังไม้บดเหมืองที่ต้องใช้ไม้ซุงขนาดใหญ่

คนทำเหมืองที่บ้านนาตองหายไปเยอะ เพราะสวนเหมืองบางสวนตามเชิงเขาแผ่นดินถล่มลงมาทำให้เหลือสวนเหมืองน้อย แต่ปัจจุบันที่บ้านนาตองยังมีชาวบ้านอาศัยอยู่เกือบ ๑๐๐ หลังคาเรือน จากเดิมอาศัยอยู่ ๑๒๓ หลังคาเรือน แม้ชาวบ้านส่วนหนึ่งย้ายลงมาอยู่ที่บ้านธรรมเมืองและบ้านต้นไคร้ เพราะมีญาติพี่น้องอยู่เพื่อทำอาชีพรับจ้างทั่วไป แต่หากถึงหน้าเก็บเหมืองก็จะขึ้นไปที่บ้านเดิม เพราะนาที่อยู่อาศัยของชาวบ้านทำอะไรไม่ได้แล้ว

หลังจากเกิดเหตุการณ์แล้วมีความช่วยเหลือต่างๆ มากมายแต่เป็นไปด้วยความยากลำบาก เนื่องจากเส้นทางถนนถูกตัดขาด ขวัญกำลังใจของชาวบ้านที่สูญเสียทั้งชีวิตและทรัพย์สิน ความลับสนของหน่วยงานของรัฐที่ไม่สามารถจัดลำดับการทำงานเพื่อรับมือกับภัยพิบัติทำให้เกิดปัญหาเรื้อรามาจนทุกวันนี้ แต่ชาวบ้านส่วนใหญ่ร่วมมือกัน ช่วยจัดการปัญหา

ของตนเองเป็นหลักเช่นกัน

ที่อยู่อาศัยซึ่งเสียหายมีหน่วยงานต่างๆ เข้ามาให้ความช่วยเหลือมาก ทั้งสร้างบ้านแบบชั่วคราว การสร้างบ้านแบบน็อกดาวน์ในตำบลป่าแดง และบ้านพระราชทานที่ตำบลซ้อแฮ บ้านน็อกดาวน์ที่ทางการสร้างให้ชาวบ้านก็พออยู่กันได้ ทางมาได้มา

▲ บ้านที่ทางราชการสร้างทดแทนให้แก่ผู้สูญเสียที่บ้านนาตอง

สร้างบ้านพระราชทานให้หลังละ ๗ หนึ่งบาท แต่ชาวบ้านต้องการสร้างเอง อยากหาวัสดุอุปกรณ์จากป่ามาทำเองมากกว่า ซึ่งมีชาวบ้านที่ได้รับผลกระทบประมาณ ๒๐ ครอบครัว

ความช่วยเหลือดังกล่าวชาวบ้านประเมินว่าทำให้เกิดปัญหาตามมา ไม่ว่าจะเป็นการละทิ้งอาชีพดั้งเดิมแล้วไปทำการปักผ้าหรืออบขนมเค้กซึ่งยังไม่มีคามยั่งยืนที่จะสร้างรายได้ การเสียความรู้สึกของคนในชุมชนที่มีต่อชาวบ้านด้วยกันเองและกับหน่วยงานต่างๆ ทำให้แตกความสามัคคีในที่สุด เพราะได้รับความช่วยเหลือที่ไม่เท่าเทียมกันและไม่ครอบคลุม ซึ่ง

◀ การให้ความช่วยเหลือทั้งในส่วนของภาครัฐ เอกชน และประชาชนทั่วไป

เกิดจากการเขียนรายงานของผู้นำชุมชนที่หวังผลประโยชน์ให้กลุ่มตนมากกว่า การชดเชยค่าเสียหายที่ทางการมอบให้จึงเป็นไปตามจำนวนที่มีการเขียนรายงานมา ทำให้เกิดความแตกแยกระหว่างผู้นำกับชาวบ้าน และระหว่างผู้นำชุมชนเองด้วย^{๔๑}

การเปลี่ยนแปลงอันเนื่องมาจากแผ่นดินถล่มและน้ำป่าไหลหลากนี้ไม่ถึงกับทำให้น้ำเปลี่ยนเส้นทาง แต่ทำให้ลำห้วยมีขนาดกว้างขึ้น นอกจากทำให้น้ำดินหายไปแล้ว ยังนำเอาหินจากที่อื่นๆ มาทับถมบริเวณสวน ไร่นา ของชาวบ้าน ซึ่งยากมากที่จะกู้สภาพแวดล้อมให้กลับคืนดังเดิมได้

หากน้ำท่วมในเวลากลางวัน ชาวบ้านเชื่อว่าจะมีคนตายมากกว่านี้ เพราะมีรีสอร์ตและร้านอาหารริมแม่น้ำแม่ก่อนซึ่งนักท่องเที่ยวจะเข้ามาท่องเที่ยวช่วงกลางวันกันมาก น้ำป่าหลากครั้งนี้ท่วมไปจนถึงอำเภอสูงเม่น บริเวณบ้านร่องคาศประมาณ ๖ โมงเช้า ก่อนจะไหลลงสู่แม่น้ำยมที่สูงเม่น ทำให้ในเวียงแพร์ไม่ได้รับผลกระทบจากน้ำป่าไหลหลากและแผ่นดินถล่มนี้แต่อย่างใด

สรุป

แอ่งที่ราบเมืองแพร์มีสภาพทางภูมิศาสตร์ที่ติดต่อกันได้สะดวกกับบ้านเมืองในกลุ่มเมืองสุโขทัย-ศรีสัชชนาลัย และหลวงพระบางมากกว่าทางแอ่งเชียงใหม่-ลำพูน เมืองแพร์จึงรับเอาวัฒนธรรมและประเพณีของทั้งจากหลวงพระบาง สุโขทัย และล้านนา ประกอบด้วยพื้นที่สูงซึ่งเป็นภูเขา เทือกเขา ลำน้ำ และแอ่งที่ราบซึ่งใช้ทำเกษตรกรรม แอ่งที่ราบขนาดใหญ่ที่สุดคือแอ่งที่ราบเมืองแพร์ ซึ่งเป็นที่ตั้งของเวียงแพร์และชุมชนในท้องถิ่นต่างๆ จากเมืองสองจนถึงเด่นชัย ตัวเวียงซึ่งเป็นศูนย์กลางทางการเมืองและเศรษฐกิจอยู่ติดกับแม่น้ำยม แต่ชาวบ้านใช้น้ำจากลำเหมืองที่แบ่งปันมาจากทางเทือกเขาในเขตป่าแดง-ซอแฮ และใช้น้ำกินจากบ่อน้ำ ส่วนน้ำในแม่น้ำยมก็ใช้หล่อซุงในสมัยหนึ่ง ในเวียงแพร์มีระบบความเชื่อของเมืองซึ่งสัมพันธ์กับรูปแบบของเมืองในองค์ประกอบทางกายภาพต่างๆ เช่น วัด บ้าน กำแพงเมือง ประตูเมือง คู่มเจ้าหลวง สนามหลวง ฯลฯ ในรูปแบบของเมืองแบบโบราณในหัวเมืองฝ่ายเหนือ การทำมาหากินของคนแพร์ส่วนใหญ่ที่อยู่นอกเวียงทำการเกษตรทั้งปลูกข้าวและทำสวนพืชผักต่างๆ ส่วนคนในเวียงที่มีสถานภาพทางสังคมสามารถติดต่อกับบริษัทรับทำสัมปทานป่าไม้ จึงทำให้มีฐานะดีในช่วงที่เมืองแพร์ยังมีป่าไม้อย่างหนาแน่น ต่อเมื่อสัมปทานป่าทั้งหมดหยุดลง

ป่าไม้เมืองแพร่ส่วนหนึ่งยังสงวนรักษาไว้ได้ คนเมืองแพร่สูญเสียสภาพแวดล้อมของป่าไม้สักที่เคยอุดมสมบูรณ์มากที่สุดแห่งหนึ่งให้กับการสัมปทานป่าเกือบห้าสิบปีสำหรับบริษัทชาวต่างชาติ และอีกกว่าห้าสิบปีสำหรับองค์การอุตสาหกรรมป่าไม้และบริษัทของชาวไทย สำหรับชาวบ้านที่เห็นตัวอย่างของการลักลอบนำไม้ในป่ามาเป็นทรัพย์สินส่วนตัวนั้นก็นิยมทำบ้าง จนทำให้คนในเมืองแพร่จำนวนมากในบางพื้นที่ไม่สามารถหันไปทำกินในด้านเกษตรกรรมอื่นๆ ได้อีกนอกจากการทำไม้ ส่วนผู้ที่ปรับตัวได้บางส่วนก็เข้าไปจับจองทำกินในป่าสัมปทานเก่า ทั้งปลูกเมี่ยงบนที่สูงและปลูกผักริมน้ำเชิงเขาในที่ซึ่งเคยเป็นป่าสัมปทาน ในปัจจุบันยังมีปัญหาเรื่องสิทธิในที่ทำกินทับซ้อนเขตป่าสงวนอยู่ ที่สูงในเมืองแพร่ประสบปัญหาเช่นเดียวกับพื้นที่สูงในที่ต่างๆ ทั่วภูมิภาคของเมืองไทย คือปัญหาจากน้ำป่าไหลหลากและโคลนหรือดินถล่ม ที่สร้างความเสียหายแก่ผู้ที่อยู่อาศัยบนที่สูง และผู้ที่อยู่บริเวณพื้นราบเชิงเขาทั้งทรัพย์สินและชีวิต ซึ่งการเกิดเหตุร้ายแรงที่บริเวณพื้นที่ของป่าแดง-ซ้อแฮ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๔๙ และน้ำที่เข้าท่วมเมืองแพร่เกิดบ่อยครั้งขึ้น แม้ว่าคนเก่าแก่ในเวียงแพร่จะกล่าวว่าในอดีตเกิดขึ้นน้อยมาก เพราะน้ำจากป่าเขาไม่สามารถระบายลงแม่น้ำยมได้สะดวก เนื่องจากการปรับเปลี่ยนพื้นที่รอบๆ เมืองจากลำเหมืองเป็นถนนและอาคารบ้านเรือน สิ่งเหล่านี้เป็นสัญญาณบอกเหตุของสภาพแวดล้อมในเมืองแพร่ที่เปลี่ยนแปลงไป โดยเหตุส่วนใหญ่เกิดขึ้นจากมนุษย์นั่นเอง

๑ ระบบความเชื่อ ๑

เมืองแพร่มีระบบความเชื่อในอำนาจเหนือธรรมชาติเป็นพื้นฐานของสังคมแต่แรกเริ่ม ก่อนที่จะมีการรับพุทธศาสนาอันเป็นศาสนาหลัก มีการสร้างศาสนสถานเป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ เพื่อการเคารพบูชาาร่วมกัน และทำพิธีกรรมคู่ขนานไปกับความเชื่อเรื่องผีซึ่งจำแนกได้หลายรูปแบบ ลักษณะเช่นนี้เป็นการประสานความแตกต่างทางความเชื่อสองกลุ่มหรือมากกว่าเข้าด้วยกัน มักจะเกิดขึ้นในสังคมที่ระบบความเชื่อดั้งเดิมซึ่งยังมีหน้าที่อยู่ และเมื่อมีวัฒนธรรมความเชื่อของผู้มีอำนาจเหนือกว่านำความเชื่ออื่นมาสู่สังคมนั้น แต่ก็ไม่ประสบความสำเร็จในการลบเอาความเชื่อ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการปฏิบัติแบบดั้งเดิมนั้นให้หมดไป ในสังคมสมัยใหม่วิธีการเช่นนี้บางครั้งก็สร้างระบบความเชื่อหรือศาสนาใหม่ขึ้นมาได้ เป็นกลวิธีในการลดความตึงเครียดการเป็นปฏิปักษ์ภายใน เรียกว่า Religious syncretism หรือการประสานความแตกต่างทางศาสนา อาจกล่าวได้ว่าเป็นรูปแบบของระบบความเชื่อโดยทั่วไปในสังคมไทย

ความเชื่อเรื่องผีในเมืองแพร่ยังคงมีอำนาจหน้าที่อย่างเด่นชัดในสังคมมาโดยตลอด โดยเฉพาะในสังคมของชาวบ้าน หากในเมืองแม้จะมีความเชื่อในผีสายตระกูลเป็นแกนหลักในการดำรงความสำคัญของกลุ่มตระกูลและระบบเครือญาติ แต่รูปแบบความเชื่ออย่างเป็นทางการทางพุทธศาสนาที่ผูกพันอยู่กับการสร้างวัด การจัดระบบดูแลวัดที่เรียกว่าระบบศรัทธาวัด และการสร้างศาสนสถานใหญ่โตของกลุ่มชั้นผู้มีสถานภาพทางสังคมและการปกครองสูงกว่าชาวบ้าน ทั้งมีฐานะทางเศรษฐกิจเกื้อหนุน ทำให้พบเห็นประเพณีพิธีกรรม พระสงฆ์ และวัดในพุทธศาสนาปรากฏอยู่มากมายในเวียงแพร่

ความเชื่อเรื่องผีของชาวบ้านและชาวเมืองจำแนกออกได้ ๓ กลุ่มใหญ่ๆ คือ ผีเมือง ผีบ้าน และผีที่รักษาน้ำป่าเขา ในแต่ละกลุ่มหน้าที่ใหญ่คือดูแลรักษาทั้งบ้านและเมือง รวมทั้งสภาพนิเวศที่ชาวบ้านชาวเมืองอยู่อาศัยไม่ให้ผิดย้ายหรือผิยธรรมชาติดีไปจากที่เคยเป็นมา การสื่อสาร ต่อรอง และอ่อนน้อมนั้นใช้วิธีทำพิธีกรรมผ่านคนกลางด้วยการเลี้ยงผี การร่วมชุมนุม การสร้างกฎเกณฑ์ข้อห้ามในระหว่างเครือญาติที่นับถือผีบรรพบุรุษในสายตระกูลเดียวกัน

ขณะเดียวกันพุทธศาสนาที่มีทั้งหลักธรรมคำสอน ศาสนสถานและศาสนวัตถุ รูปแบบพิธีกรรมก็เป็นระบบความเชื่อหลักในชีวิตของคนแพร่มาอย่างยาวนาน องค์การทางพุทธศาสนาไม่ได้มีที่ทาปฏิเสศความเชื่อพื้นฐานของชาวบ้านอย่างเด็ดขาดแต่อย่างใด แต่มีการ

ประนีประนอม ยอมรับทั้งทางการปฏิบัติศาสนกิจ การสร้างตำนานความเชื่อเพื่อบูรณาการมากกว่า แม้ในปัจจุบันจะพบว่าการเปลี่ยนแปลงรูปแบบศาสนจักรแบบเดิมของเมืองแพร่ให้กลายเป็นหนึ่งในศาสนจักรในระบบที่ถูกปฏิรูปองค์กรสงฆ์โดยรัฐแล้วก็ตาม รายละเอียดของระบบความเชื่อในเมืองแพร่สามารถอธิบายได้ดังนี้

การนับถือผีและการควบคุมนิเวศวัฒนธรรมโดยอำนาจเหนือธรรมชาติ

ระบบความเชื่อพื้นฐานในสังคมแรกเริ่มผูกติดอยู่กับอำนาจเหนือธรรมชาติผ่านความสัมพันธ์ของมนุษย์ ซึ่งเป็นรูปแบบหนึ่งของระบบความสัมพันธ์หรือวัฒนธรรมในสังคมอันได้แก่ ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ด้วยกันเอง ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติหรือสภาพแวดล้อม และความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับอำนาจเหนือธรรมชาติ

ชาวเมืองแพร่มีความเชื่อและนับถือ “ผี” [Spirit] ที่จำแนกได้หลายกลุ่ม และมีระดับความสำคัญแตกต่างกันไป นอกเหนือจากความรู้สึกลึบฝังในจิตวิญญาณชาวบ้านปฏิบัติต่อผีตามจารีตที่รับสืบทอดต่อมาได้ถูกต้อง ไม่ลบหลู่หรือกระทำการใดที่จะแสดงถึงการไม่ยอมรับความเชื่อเหล่านี้ในสังคมของตนแล้ว ความเชื่อเรื่อง “ผี” ที่สัมพันธ์กับระบบนิเวศในท้องถิ่นแต่ละแห่งยังสะท้อนถึงความสัมพันธ์ในรูปแบบของการดูแลรักษาและการปกป้องสภาพแวดล้อมหรือทรัพยากรธรรมชาติที่ชาวบ้านยกให้ดูแล อันเป็น “อำนาจ” ในการควบคุมจัดการของมนุษย์ผ่าน “ผี” หรืออำนาจเหนือธรรมชาติ ที่มีพลังสำคัญในการคุมคนในท้องถิ่นไม่ให้ละเมิดกฎเกณฑ์กติกาที่สังคมได้ร่วมกันสร้างไว้ เป็นการป้องกันหรือปราบผู้ที่ต้องการเอารัดเอาเปรียบผู้อื่นในสังคมเดียวกัน

เมื่อสภาพสังคมเปลี่ยนแปลงไป ผู้คนมีการติดต่อกับสังคมภายนอกจนไม่อาจใช้จารีตหรือกติกาใดๆ ควบคุมสภาพนิเวศและวัฒนธรรมความเป็นอยู่ได้เช่นเดิม การเข้ามาแสวงหาทรัพยากรจากคนนอกที่ไม่สนใจระบบความสัมพันธ์ของชาวบ้านที่มีต่อธรรมชาติ โดยมีอำนาจศักดิ์สิทธิ์ของท้องถิ่นผ่าน “ผี” ที่เคยสามารถควบคุมสังคมได้ในระดับดี การไม่เชื่อและไม่รับรู้ในระบบความเชื่อของคนท้องถิ่นนี้เป็นการทำลาย จักรวาลทัศน์ [Cosmological perception] ของคนท้องถิ่นและสภาพแวดล้อมโดยตรง ความเชื่อในอำนาจเหนือธรรมชาติ

ถูกท้าทายจากอำนาจอื่นๆ เช่น อำนาจทางการเมือง [Political power] ความรู้แบบวิทยาศาสตร์ [Scientific knowledge] ที่เชื่อเฉพาะเหตุและผลที่พิสูจน์ได้ อันเป็นสภาวะของความทันสมัย [Modernity] รูปแบบหนึ่ง เป็นต้น

อย่างไรก็ตามความสัมพันธ์กับอำนาจเหนือธรรมชาตินี้ยังคงมีอยู่และแสดงออกอย่างชัดเจนเมื่อมีความเดือดร้อนในชีวิต โดยเฉพาะจากภัยธรรมชาติที่ไม่สามารถคาดเดาล่วงหน้าได้ เช่น กรณีแผ่นดินถล่มและน้ำป่าไหลหลากทำความเสียหายต่อบ้านเรือนและชีวิตของชาวบ้านในเขตป่าแดง-ซ่อแฮ เมื่อเดือนพฤษภาคม ๒๕๔๙ ชาวบ้านส่วนใหญ่ที่ไม่เคร่งครัดต่อพิธีกรรมความเชื่อในการเลี้ยงผีขุนน้ำ ผีฝ่าย ผีบ้าน ผีเมือง มาระยะหนึ่ง กลับมาใช้พิธีกรรมความเชื่อและความศรัทธาที่มีมาแต่เดิมสร้างความมั่นคงทางจิตใจเรียกขวัญที่หายไป เป็นการหันกลับมาพึ่งพาอำนาจเหนือธรรมชาติและสิ่งศักดิ์สิทธิ์ประจำท้องถิ่นอีกครั้ง ชาวบ้านในพื้นที่กล่าวว่าหลังเหตุการณ์น้ำท่วม คนที่อยู่บนที่สูงจะมีความเชื่อในอำนาจเหนือธรรมชาติมากกว่าชาวบ้านซึ่งอยู่ที่ราบ และต่างเข้าหาความเชื่อเรื่องผีมากกว่าที่จะเข้าวัด^{๓๒}

ในระบบความคิดของคนเมืองแพร่จะมีการจัดระดับและลำดับความสำคัญของ “ผี” ที่หมายถึง Spirit ประจำท้องถิ่นในระดับแตกต่างกัน แยกออกเป็น ๒ กลุ่มอย่างชัดเจน คือ บ้านและเมือง ผีที่มีอำนาจสูงสุดคือผีอารักษ์ที่เป็นผีเมืองหรือผีที่รักษากันเมือง ในระดับหมู่บ้านก็จะมีผีบ้านของตนเอง ผีอารักษ์มักเป็นผู้นำบ้านเมืองมาก่อน หรือผู้ก่อตั้งหมู่บ้าน ซึ่งชาวบ้านจะทำพิธีเลี้ยงผีทุกปี ในระดับครอบครัวและวงศ์ตระกูล ชาวบ้านจะนับถือผีปู่ย่าซึ่งเป็นผีบรรพบุรุษที่ช่วยดูแลพฤติกรรมของคนในตระกูลไม่ให้ทำผิดจารีตประเพณี แต่ละสายตระกูลก็จะทำพิธีเลี้ยงผีสายตระกูลเช่นกัน ส่วน “ผี” ที่หมายถึง ภูตผีปีศาจ วิญญาณไร้ญาติ ชาวบ้านจะแยกออกไปเป็นผีร้าย หากผู้ใดทำผิดกฎเกณฑ์ข้อห้ามของสังคมถือเป็นการละเมิด “ชีวิต” ซึ่งอาจจะนำอันตรายมาสู่คนเหล่านั้นได้

ผีเมือง

ในเวียงแพร่ไม่ปรากฏว่ามีผีเมืองที่มีลำดับสูงสุดกว่าผีอื่นๆ อย่างชัดเจน เมืองอื่นๆ ของล้านนามีลักษณะเช่นเดียวกัน เพราะไม่ปรากฏร่องรอยของผีใหญ่ประจำเมืองในรูปแบบของตูปหรือศาลผีใหญ่ ซึ่งคนในเวียงให้ความเคารพนับถือและทำพิธีร่วมกัน นอกจากหอผีใหญ่ของสายตระกูลตามบ้านเรือนที่มีอยู่หลายแห่งในเวียงแพร่ ซึ่งเป็นศูนย์รวมการไหว้ผีของผู้คนในตระกูลเดียวกัน

นอกจากจะไม่มีผีใหญ่ประจำเวียงแพร์แล้ว ยังไม่ปรากฏว่ามีการสร้างหลักเมืองแต่อย่างใด วัฒนธรรมของเมืองในลำนานี้ไม่พบเห็นว่าการสร้างเสาหลักเมืองตามอย่างเมืองใหญ่ๆ ในภาคกลางหรือภาคใต้ซึ่งมีพิธีกรรมที่มีผู้ทำพิธีคือพราหมณ์เข้ามาร่วมด้วย แม้กระทั่งประเพณีบูชาเสาอินทขิลที่เป็นหลักเมืองเชียงใหม่ก็ตาม ถือว่าเป็นพิธีกรรมที่สร้างขึ้นใหม่ โดยผสมผสานความเชื่อตามตำนานพื้นเมือง และความเชื่อในเรื่องเสาหลักเมืองจากทางภาคกลางเข้าไป

บริเวณเสาอินทขิลที่เมืองเชียงใหม่ ตามตำนานว่าเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ของคนลัวะที่บันดาลให้เกิดความร่ำรวยและสุขสมบูรณ์ หากบูชากันอย่างสม่ำเสมอก็จะทำให้บ้านเมืองพ้นภัยพิบัติ บริเวณที่ประดิษฐานเสาอินทขิลก็คือบริเวณใจกลางเมืองหรือสะดือเมืองที่เป็นจุดศูนย์กลางของเมือง การบูชาเริ่มพิธีด้วยการเซ่นสังเวยเทพยดาอารักษ์ ผีบ้าน ผีเมือง และบูชากุมภภัณฑ์ สุเทวฤๅษีและสิ่งที่เป็นอารักษ์เมือง แล้วเชิญผีเจ้านายลงทรงเพื่อถามความเป็นไปของบ้านเมืองว่าจะดีร้ายอย่างไร ฟ้าฝนจะอุดมสมบูรณ์หรือไม่ หากคนทรงทำนายว่าบ้านเมืองชะตาไม่ดีก็จะทำพิธีสืบชะตาเมืองเพื่อแก้ไขให้เบาบางลง นอกจากนี้ยังมีการขอและการฟ้อนดาบเป็นการถวายแด่วิญญาณบรรพบุรุษด้วย หลังจากละเลิกพิธีกรรมเมืองเช่นนี้ไปนาน จึงมีการฟื้นฟูพิธีกรรมโดยเทศบาลที่เพิ่มพิธีทางพุทธศาสนา โดยใช้พิธีสงฆ์เข้ามาผสมผสานมากขึ้น

พิธีกรรมเกี่ยวกับหลักเมืองของจังหวัดทุกแห่งในปัจจุบัน ได้รับการปรับเปลี่ยนหรือสร้างขึ้นใหม่หลังจากเกิดการปกครองแบบรวมศูนย์ในระบบมณฑลเทศาภิบาลที่ส่งข้าหลวงจากส่วนกลางไปปกครองทุกท้องถิ่น จนถึงการปกครองของข้าราชการจากกระทรวงมหาดไทย ให้มีรูปแบบและพิธีกรรมความเชื่อจำลองมาจากการบูชาเสาหลักเมืองและอารักษ์เมืองที่กรุงเทพฯ ซึ่งท้องถิ่นเป็นฝ่ายรับและปรับให้กลายเป็นวัฒนธรรมและความเชื่อดั้งเดิมของตนเอง

สะดือเมืองหรือหลักเมือง : การสร้างผีเมืองยุคใหม่ พิธีกรรมเกี่ยวกับเสาหลักเมืองที่เมืองแพร์ก็ใช้พิธีกรรมการบูชาเสาอินทขิลอย่างเมืองเชียงใหม่เป็นต้นแบบ หลักเมืองแพร์เคยเป็นแผ่นหินศิลาจารึกอักษรไทยฝักขาม คักราช พ.ศ. ๒๐๔๐ ที่กล่าวถึงการสร้างวัดศรีบุญเรืองซึ่งอยู่บริเวณเรือนจำจังหวัดแพร์ปัจจุบัน สันนิษฐานว่าพบก่อนสมัยเจ้าพิริยะเทพวงศ์ คนแพร์ถือว่าเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์จึงนำไปไว้ที่ต้นโพธิ์ใหญ่บริเวณกลางเมืองหรือสะดือเมือง มีผู้บูชาและคำตันโพธิ์ใหญ่ซึ่งเก็บหลักศิลาจารึกชิ้นนี้มาโดยตลอด จนมีการสร้างศาลหรือตูป้ไว้ด้วย ก่อนที่ศาลหลักเมืองจะมีขนาดใหญ่เช่นทุกวันนี้

หลักเมืองที่เมืองเพชรบูรณ์ก็มีลักษณะเช่นเดียวกันกับเมืองแพร์ เพราะเป็นแผ่นศิลา

จารึกที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดโชฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้นำมาจากเมืองศรีเทพมาไว้ที่เมืองเพชรบูรณ์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๗ ใกล้กับศาลากลางจังหวัด และกลายเป็นหลักเมืองของเมืองเพชรบูรณ์ไปในปีที่สุด

▲ ศาลหลักเมืองแพร่และแผ่นจารึกตัวอักษรฝักขาม ศักราช พ.ศ. ๒๐๔๐
ที่สมมุติให้เป็นหลักเมืองแพร่ กล่าวถึงการสร้างวัดศรีบุญเรือง

ประมาณ พ.ศ. ๒๕๓๖-๒๕๓๗ กระทรวงมหาดไทยมีนโยบายให้สร้างเสาหลักเมืองให้เป็นมาตรฐานขึ้นทั่วประเทศ เมืองแพร่จึงขอพระราชทานไม่มะยมหินจากเด่นชัยซึ่งเป็นต้นไม้ประจำจังหวัดมาทำเป็นเสาหลักเมืองเมื่อ พ.ศ. ๒๕๓๖ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ สยามมกุฎราชกุมาร เสด็จมาเป็นองค์ประธานในพิธีเปิด

ชาวบ้านในเวียงแพร่เพิ่งเริ่มทำพิธีกรรมเกี่ยวข้องกับหลักเมืองแพร่เมื่อไม่นานมานี้ โดยการลงทรงที่ศาลหลักเมืองที่สร้างขึ้นใหม่ ร่างทรงกล่าวว่า “หลักเมือง” ต้องการให้มีประเพณีพิธีกรรมของศาลหลักเมืองในวันที่ ๙ มิถุนายนของทุกปี และหากตรงกับวันพระให้เลื่อนไปอีก ๑ วัน

วันที่ ๙-๑๐ มิถุนายน จะเป็นการแต่งดาครัวเพื่อให้ศาลหลักเมือง การแต่งดา เช่น ทำบายศรีหลัก บายศรีเทพ บายศรีพรหม และบายศรีต่างๆ โดยได้รับอนุเคราะห์จากพระวัดศรีชุมรับไปทำ ส่วนการเตรียมข้าวของที่ใช้ไหว้จะเป็นผลไม้ ๙ อย่าง ที่ขาดไม่ได้คือ มะยมให้คนนิยมชมชอบ มะขามให้คนเกรงขาม และขุ่นให้คนมาเกื้อหนุน ผลไม้ทั้ง ๓ อย่างนี้ห้ามขาดเด็ดขาด นอกจาก ๓ สิ่งนี้ยังมีมะพร้าวและกล้วยประดับด้วย เพราะกล้วยประดับมีตามากจะได้สอดส่องดูแลได้ทั่วถึง มะพร้าวถือว่าเป็นน้ำบริสุทธิ์ ในการบวงสรวงสืบชะตาในแต่ละครั้ง

มะพร้าวต้องมือน้อย ๒๐ ลูกที่ผ่าแล้วใส่ภาชนะไว้ ส่วนผลไม้ต้องห้ามคือ กระเทียม เพราะเป็นสิ่งที่หอน มะไฟเป็นเหมือนไฟ เงาะเป็นผลไม้มีขนเหมือนขนของผู้หญิงที่ถือว่าเป็นของต่ำ ผู้ที่มาเตรียมแต่งดาคร้วจะเป็นเจ้าหน้าที่เทศบาลส่วนหนึ่งและชาวบ้านอีกส่วนหนึ่ง ทั้งนี้ค่าใช้จ่ายทั้งหมดจะได้รับการสนับสนุนจากเทศบาล

ในส่วนของพราหมณ์ที่มาทำพิธี ร่างทรงจะเป็นคนเลือกเอง ในการไหว้หลักเมืองจะมาก่อนผ่านร่างทรงก่อนล่วงหน้าสัก ๒๐ วันว่าจะให้ทำอะไร อย่างไรบ้าง เช่น ปีน้อยากให้มีรำดาบถวายหรือจัดของให้เจ้าหลวงด้วย ซึ่งจะมี “เจ้าหลวง” ลงทรงร่วมพิธีด้วยบางครั้ง ของที่ใช้ไหว้เจ้าหลวง คือ กล้วย ๑๐ เครือ มะพร้าว ๑๐ ลูก หมาก ๑๐ ทะลาย ส่วนบริวารของหลักเมืองที่มาด้วย ต้องมีอาหารของคาวหวานเลี้ยง มีหัวหมู ไก่ ของดิบ เช่น ลาบดิบเพื่อเลี้ยงเปรต เหล้า ๓๕ ดีกรี แม่โขง เบียร์ น้ำหวานหลากสี

ในวันพิธีจะมีศาลเพียงตายกสูงขึ้นแล้วเอาของที่เตรียมไว้มาวางบนโต๊ะ ๒ ตัว โต๊ะแต่ละตัวจะมีหัวหมู ๒ หัว ไก่ ๒ ตัว ผลไม้ ๔ ชนิด ชนิดละ ๔ ถาด ขนม ๔ อย่าง อย่างละ ๔ ถาด เพราะต้องไหว้ทั้ง ๔ ทิศ แล้วจุดธูปไหว้จำนวน ๑๓๔ ดอก เพื่อเรียกร่างทรงที่อยู่ต่างอำเภอที่ไม่ได้รับบวรเชิญมาร่วมพิธี เมื่อได้กลิ่นธูปร่างทรงต่างๆ จะมากันเอง ชุดของร่างทรงที่ใส่ทำพิธีต้องใส่สีแดง เมื่อเสร็จพิธีไหว้แล้ว ร่างทรงหลักเมืองพื่อนดาบถวาย บางปีก็จ้างทหารจากเด่นชัยมารำถวาย เพราะหลักเมืองเป็นทหารจากกรุงเทพฯ มารบที่เมืองแพร่ แต่บางท่านก็กล่าวว่าเป็นทหารคุ้มเจ้าหลวง ไม่ใช่ผีเจ้าหลวง

ผู้ที่มาพ่อนงานไหว้หลักเมืองจะเป็นร่างทรงทั่วจังหวัดแพร่ โดยทางร่างทรงจะส่งบัตรเชิญให้มาร่วมพิธี เพราะศาลหลักเมืองถือว่าเป็นผีใหญ่ที่สุดในจังหวัดแพร่ ร่างทรงหลักเมืองก็เคยไปร่วมพ่อนในพิธีบูชาเสาอินทขิลกับทางเชียงใหม่ด้วย โดยเป็นตัวแทนของหลักเมืองแพร่ หากจังหวัดใดมีการสืบทอดหลักเมืองจะเชิญไป

ในปีหนึ่งหลักเมืองจะลงทรงอย่างเป็นทางการ ๒ ครั้ง คือ ครั้งแรกในวันที่ ๑๗ เมษายน หลังจากสวดเบิกประตูเมืองแล้ว วันนี้ไม่มีการเน้นพิธีรีตองมากนัก เป็นการทรงเพื่อให้ลูกหลานในจังหวัดแพร่ได้มารดน้ำดำหัว เหตุที่ไม่ทำในวันที่ ๑๓ เมษายน เพราะวันดังกล่าวผู้คนส่วนใหญ่จะทำการไหว้ผีและพ่อนผีกันหลายที่ และครั้งที่ ๒ ในวันที่ ๔ มิถุนายน จะเป็นพิธีการไหว้ศาลหลักเมืองประจำปี ในวันดังกล่าวจะมีวงปี่พาทย์บรรเลงด้วย ซึ่งถือเป็นงานใหญ่^{๔๓}

วันที่ ๑๓ เมษายน จะมีการไหว้ผีบรรพบุรุษหลายแห่ง แต่ละแห่งเป็นผีของสายตระกูลใหญ่ ร่างทรงหลักเมืองเองยังต้องไปไหว้ผีที่นับว่าใหญ่กว่าผีตระกูลอื่น คือที่บ้าน

คุณป้าโสมนัส วิจผัน ซึ่งเป็นสายตระกูลใหญ่ที่บ้านพระนอน แล้วจึงไปที่บ้านเจ้าพ่อมะลิซ้อนที่บ้านอ้อยในอำเภอสูงเม่นตามลำดับความสำคัญของผีสายตระกูลของเมืองแพร่ในปัจจุบัน

แนวคิดระยะแรกในการสร้างหลักเมืองเห็นได้ชัดว่า ถือเอาหลักหินหรือแผ่นหินเก่าแก่ที่พบมาทำเป็น “หลัก” ในบริเวณพื้นที่สำคัญของเมือง เช่น จุดกึ่งกลางเมืองหรือสะดือเมือง หรือพื้นที่ใกล้เคียงกับศูนย์กลางการปกครอง เช่น ศาลากลางจังหวัด โดยที่ยังไม่ได้ใช้ “เสา” มาเป็นหลักเมืองดังเช่นที่กรุงเทพฯ วิธีเช่นนี้ทำให้เห็นแนวคิดดั้งเดิมที่เน้นเรื่องพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ที่อาจจะใช้สัญลักษณ์ใดๆ ก็ได้เป็นหลักบอกขอบเขต มากกว่าจะเน้นเฉพาะสัญลักษณ์ของความศักดิ์สิทธิ์เช่นหลักเสาท่านั้น เห็นได้จากการใช้หลักหินหรือแผ่นหินที่ใช้ทำเสมา การกำหนดขอบเขตโดยใช้ผืนน้ำ หรือในหมู่บ้านได้ลือหลายแห่งที่ใช้ “ใจบ้าน” อันเป็นสถานที่ทำพิธีกรรมของหมู่บ้านเป็นเสาไม้ ก้อนหิน สายน้ำ ต้นไม้ใหญ่ เป็นต้น

ร่างทรงหลักเมืองเคยเป็นข้าราชการมาก่อน ปลดเกษียณเมื่อปี พ.ศ. ๒๕๓๑ หลังจากไม่สบายพักใหญ่จึงรู้ตัวจากการลงทรงที่อื่นๆ ว่า หากรับเป็นร่างทรงของศาลหลักเมืองแล้วอาการไม่สบายก็จะหาย การสร้างพิธีกรรมหลักเมืองขึ้นมาใหม่ของร่างทรงอิงกับพิธีกรรมทั้งจากกรุงเทพฯ ในพิธีไหว้เสาหลักเมืองที่มีพรหมณ์เข้ามาเกี่ยวข้องและการบูชาเสาอินทขิลที่มีการพ่อน้ำหัวผี โดยมีรูปแบบปรับให้เป็นท้องถิ่นเมืองแพร่ และมีเครือข่ายของผีเมืองในกลุ่มจังหวัดภาคเหนือ โดยรัฐมีส่วนร่วมในการจัดการและอุปถัมภ์อย่างชัดเจน

อย่างไรก็ตามในพิธีกรรมไหว้ศาลหลักเมืองแพร่ซึ่งมีความสำคัญทั้งทางโลกและทางจิตวิญญาณ พิธีกรรมดังกล่าวสะท้อนความคิดในการบูชาผีเมืองที่สร้างให้เกิดความแตกต่างจากการเลี้ยงผีทั่วไป และสอดคล้องกับประวัติศาสตร์เมืองแพร่ เพราะกล่าวอ้างว่าเป็น “เทพ” คุ่มครองเมืองจึงไม่เรียกว่า “เจ้าพ่อ” ที่มักใช้เรียกผี แต่เรียกว่า “หลักเมือง” ซึ่งดูคลุมเครือในสภาพที่ว่าจะเป็นผีหรือเทพ ทั้งหลักเมืองยังถูกบอกเล่าว่าไม่ใช่คนท้องถิ่น แต่เป็นข้าหลวงหรือทหารจากกรุงเทพฯ ที่เข้ามาปกครองแพร่ ส่วนเจ้าหลวงเมืองแพร่เป็นเพียงผีเจ้านายที่ได้รับความเคารพนับถือแต่มาร่วมงานพิธีบ้างไม่มาบ้างเท่านั้น

การแปลงผีเมืองเป็นเจ้าพ่อของชาวเมืองเชื้อสายจีน ระบบความเชื่อของชาวเมืองแพร่ไม่ได้มีแต่เฉพาะทางพุทธศาสนาอย่างเดียว แต่ยังกำกับด้วยความเชื่อเรื่องผีเมื่อสังคมเปลี่ยนไป มีผู้คนมาจากหลายกลุ่มหลายชาติพันธุ์และระบบความเชื่อ จึงเกิดความซับซ้อนในการประสมประสานรูปแบบความเชื่อหนึ่งให้เข้ากับเชื่ออื่น หรือความเชื่อที่มีอยู่แล้ว ซึ่งเป็นรูปแบบของความเชื่อในยุคสมัยปัจจุบันที่ผสมวัฒนธรรมหลากหลายเข้า

ด้วยกัน โดยไม่กังวลถึงรูปแบบหรือความศักดิ์สิทธิ์ที่สัมพันธ์กับพื้นที่หรือวัฒนธรรมท้องถิ่นเท่าใดนัก รูปแบบความเชื่อแบบพันทางหรือลูกผสม [Hybridization] เช่นนี้พบได้มากมายในสังคมปัจจุบัน

กลุ่มคนจีนในเวียงแพร์เป็นตัวอย่างที่ดีของรูปแบบระบบความเชื่อดังกล่าว เพราะมีการแปลงรูปหรือศาลผีในเวียงแพร์ให้เป็นศาลเจ้าหลายแห่ง เช่นที่ศาลเจ้าพ่อแสนชัยบริเวณหน้าตลาดที่เคยเป็นกำแพงเมืองหรือเมฆไกล่ประตูชัย เพิ่งมาสร้างให้ใหญ่โตในรูปแบบศาลเจ้าจีนเมื่อประมาณ ๑๐ กว่าปี โดยกลุ่มพ่อค้าเชื้อสายจีนในแพร์เป็นผู้สนับสนุน

▲ การปรับปรุงศาลเจ้าพ่อแสนชัยหน้าตลาดเทศบาลแพร์

เล่ากันว่าเจ้าพ่อแสนชัยเคยเป็นนายทหารจากส่วนกลางที่มารบกับเงี้ยวที่เข้าปล้นเมืองแพร์ในปี พ.ศ. ๒๔๔๕ และรบอย่างกล้าหาญจนเสียชีวิตบริเวณที่ตั้งศาลดังกล่าว แต่ผู้รู้ในท้องถิ่นบางท่านกล่าวว่าเป็นศาลของนายร้อยตรีตาด ตำรวจที่โรงพักแพร์ผู้ถูกเงี้ยวฆ่าตายเป็นคนแรกในเหตุการณ์ จึงมีการสร้างศาลผีขึ้นไว้ที่บริเวณริมเมฆที่เสียชีวิต นอกจากนี้ยังเคยมีศาลที่ประตูกู้กันอีกศาลหนึ่งคือ ศาลเจ้าพ่อขวัญเมือง ที่เคยอยู่ในบริเวณขายอาหารใต้รุ่งหน้าโรงรับจำนำ แต่เมื่อมีการสร้างโรงรับจำนำขึ้น ศาลเจ้าพ่อขวัญเมืองจึงย้ายไปอยู่ถัดจากโรงรับจำนำหลังสถานีตำรวจแทน แต่ยังคงอยู่บนแนวกำแพงเมืองเหมือนเดิม

▲ ศาลเจ้าพ่อหรือเจ้าปู่ขวัญเมืองถูกย้ายมาอยู่หลังโรงรับจำนำ และเปลี่ยนจากศาลผีเมืองเป็นศาลเจ้าแบบจีน

▲ ศาลพระสังกัจจายน์หน้าวัดศรีบุญเรือง
เป็นศาลผีของชาวเมืองแพร่ที่ถูกดัดแปลงเป็นศาลเจ้าเงินในภายหลัง

นอกจากศาลทั้ง ๒ ข้างต้นแล้ว ยังมีศาลบริเวณกำแพงเมืองหน้าวัดศรีบุญเรืองอีก
แห่งหนึ่ง ศาลบริเวณนี้ถูกแปลงเป็นศาลเจ้าเงินเช่นกัน แต่ประดิษฐานพระสังกัจจายน์หรือบาง
คนเรียกว่า พระศรีอารียเมตไตรย กลุ่มคนที่นับถือผี ศาลเจ้า เข้าทรง มีมานานแล้ว เชื่อว่า
ผู้สร้างอาจจะเคยมาบนแล้วสร้างศาลาไว้ เมื่อสภาพชำรุดทรุดโทรม เจ้าของร้านไชยยนต์ซึ่ง
เป็นพ่อค้าเชื้อสายจีนมีความศรัทธาเลื่อมใสมากราบไหว้เป็นประจำ เมื่อซื้อหอยถูรางวัลจึง
ทำการบูรณะใหม่และเป็นคนดูแลทำนุบำรุง เสียค่าน้ำค่าไฟด้วย^{๔๔}

▲ ศาลเจ้าพ่อแสนชัยและศาลเจ้าบุญเมืองต่างมีความสัมพันธ์กับศาลเจ้าปูนเก่า
เห็นได้จากการกำหนดงานไหว้และแสดงงิ้ว

ปัจจุบันคนทั่วไปรู้จักศาลเจ้าพ่อแสนชัยเพราะเห็นเด่นกว่าศาลเจ้าอื่นๆ ทั้งหมดใน
เวียงแพร่ และได้รับความเคารพนับถือจากชาวบ้านในจังหวัดแพร่และผู้มาเยือนจากถิ่นอื่น

มีงานฉลองใหญ่ที่มีลงผี มีมหรสพสมโภชใหญ่กว่าศาลอื่น ๆ เพราะจะมีดนตรีมาแสดงด้วย^{๔๕} แต่ที่ศาลเจ้าพ่อขวัญเมืองซึ่งถูกแปลงเป็นศาลเจ้าเงินเช่นกัน ร่างทรงของผีสายตระกูลใหญ่ เมืองแพร่กล่าวว่า การบวงสรวงที่พ่อค้าเชื้อสายจีนทำนั้นไม่ถูกต้อง และศาลที่นี้ห้ามจัดแสดง จี๊ว เพราะไม่ใช่ของคนจีนมาแต่เดิม^{๔๖}

ตูปผีและผีเจ้าพ่อต่างๆ ในเวียงแพะ ยังมีการลงทรงอีกมากที่ไม่ใช่การลง ทรงปกติของผีบรรพบุรุษ ในเวียงแพะที่มีตูปหรือศาลผีหลายแห่ง และมีคนทรงจำนวนมาก ศาลผีส่วนใหญ่แต่เดิมสร้างเพื่อดวงวิญญาณของผู้ตายที่สร้างคุณประโยชน์ให้แก่บ้านเมือง หรือชุมชน เช่น ศาลผีของเจ้าพ่อแสนชัย แล้วจึงถูกดัดแปลงไปในภายหลัง

บริเวณประตูเมืองและเมฆหรือกำแพงเมืองมีศาลผีหลายแห่ง ศาลที่เป็นที่รู้จักได้ กล่าวถึงไปแล้วที่ประตูชัย คือ ศาลเจ้าพ่อแสนชัยและศาลเจ้าพ่อขวัญเมือง ที่ถูกแปลงไปเป็น ศาลเจ้าเงินเพราะคนจีนที่ตลาดประตูชัยเป็นผู้ออกค่าใช้จ่ายและดูแล บริเวณประตูยั้งม้าหรือ ประตูเวียงมี ศาลเจ้าแม่จำปาจามเทวี ส่วนที่ประตูมารจะมี ศาลเจ้าพ่อคำเมืองใจ เรือนจำกลาง จังหวัดแพร่มี ศาลเจ้าพ่อพญาดัง เจ้าหน้าที่เรือนจำและชาวบ้านในละแวกวัดหัววงให้ความสำคัญ เคารพนับถือมากและไม่มีใครกล้าลบหลู่ ตูปหรือศาลผีที่ประตูยั้งม้าคนเฒ่าคนแก่ในเวียงแพะ กล่าวว่าคงเพ็งจะมีมาไม่นานนี้ เพราะไม่เคยเห็นมาแต่ดั้งเดิม^{๔๗}

▲ ศาลเจ้าแม่จำปาจามเทวีและศาลเจ้าพ่อคำเมืองใจ
ตูปผีบริเวณประตูเมืองทิศเหนือและใต้ตามลำดับ ชาวบ้านกล่าวว่าเพ็งสร้างขึ้นไม่นานนัก

เจ้าปู่สัสมฤทธิ์ เป็นผีทางเชียงใหม่ หลวงปู่โต อยู่แถวโรงแรมภราดร ซึ่งเป็นสายเจ้า พ่อมะลิซ้อน แถบบ้านอ้อย อำเภอร้องกวาง เจ้าพ่อหมอโจน เป็นสายเจ้าหลวง เจ้าปู่กำเมือง เป็นเจ้าทางพะเยา คนทรงเป็นชายบ้านนาแหลม เป็นต้น เจ้าพ่อจะมีคนทรงและสายผีที่แยก

ออกเป็นเจ้าพ่อต่างๆ ซึ่งมีพิธีเลี้ยงผีแยกออกไป แตกต่างจากการเลี้ยงผีหรือพ่อนผีประจำปีของสายตระกูล และการลงผีอยู่ที่ศรัทธาของชาวบ้านแต่ละกลุ่ม

ขุนลัวะอ้ายก้อม : เจ้าพ่อหลวงของชาวป่าแดง-ซ้อแฮ พื้นที่บริเวณโดยรอบพระธาตุซ้อแฮนั้นว่าเป็นชุมชนขนาดใหญ่ เพราะอยู่ในพื้นที่ราบเชิงเขาที่มีความอุดมสมบูรณ์ แม้ว่าจะไม่ได้อยู่ในเวียงแพะ แต่ก็เป็นที่อยู่อาศัยน้ำ เป็นสถานที่ตั้งของพระธาตุศักดิ์สิทธิ์ที่เป็นพระธาตุสำคัญที่สุดของเมืองแพะ

การตั้งถิ่นฐานในบริเวณนี้เมื่ออ้างตามตำนานท้องถิ่นแสดงให้เห็นว่า แต่เดิมเคยมีคนพื้นเมืองที่เป็นคนลัวะอยู่อาศัยมาก่อน ภายหลังจึงยอมรับพุทธศาสนาเป็นส่วนหนึ่งของระบบความเชื่อของพวกตน ซึ่งก็คล้ายคลึงกับตำนานการสร้างบ้านแปงเมืองของเมืองต่างๆ ในภาคเหนือหลายแห่ง เช่นที่ลำพูนหรือเชียงใหม่ ตำนานพระธาตุซ้อแฮมีว่า “บริเวณที่เคยเป็นที่ตั้งของพระธาตุซ้อแฮมีต้นหมากอยู่ต้นหนึ่ง ใครกินก็จะรู้สึกมันเมา ในตำนานกล่าวว่า พระพุทธเจ้าเสด็จมาพบกับพระอานนท์ เห็นต้นหมากแล้วอยากกิน ขุนลัวะอ้ายก้อมจึงมาห้าม พระพุทธเจ้าจึงลองกินแต่ไม่รู้สึกมันเมา ขุนลัวะจึงเกิดความเลื่อมใส พระพุทธเจ้าได้ทำนายต่อไปว่า ที่แห่งนี้ในอนาคตจะเป็นที่ที่พุทธศาสนาจะเจริญ และบอกว่าหากเราปรินิพพานแล้วให้เอาระดุกศอกด้านซ้ายมาไว้ที่แห่งนี้ พร้อมกับให้เส้นเกศาไว้เส้นหนึ่ง ขุนลัวะอ้ายก้อมจึงนำมาใส่ผอบไว้แล้วฝังไว้ที่พื้น เมื่อพระพุทธเจ้าปรินิพพานจึงได้เอาระดุกศอกซ้ายมาไว้ที่ดังกล่าวตามคำกล่าวของพระพุทธเจ้า” ^{๔๘}

ขุนลัวะอ้ายก้อมบ่งบอกถึงสภาพของการเป็นผู้นำและรูปร่างที่คงเป็นตัวเล็กหรือตัวเตี้ย อันเป็นลักษณะของคนในกลุ่มชาติพันธุ์ที่เป็นลัวะหรือขมุ และเป็นคนท้องถิ่นดั้งเดิมที่พูดภาษาในตระกูลมอญ-เขมรซึ่งยังคงมีอยู่ในปัจจุบัน

◀ ศาลขุนลัวะอ้ายก้อม เจ้าพ่อหลวงของชาวป่าแดง-ซ้อแฮ ผู้ดูแลพระธาตุซ้อแฮและพื้นที่ป่าแดง-ซ้อแฮ

ในปัจจุบันขุนลัวะอ้ายก้อมเป็นผีใหญ่ที่สุดในเขตป่าแดง-ซ้อแฮ หมู่บ้านต่างๆ ที่ตั้งอยู่รายล้อมพระธาตุและในบริเวณใกล้เคียงนับถือขุนลัวะอ้ายก้อมเป็นผีบรรพบุรุษซึ่งเป็นผีของท้องถิ่นป่าแดง-ซ้อแฮ ที่จะถือว่าอยู่ในระดับผีเมืองของชุมชนหลายแห่งในบริเวณนี้ก็ได้ แม้ว่าคนในเขตนี้จะไม่มีความเชื่อทางวัฒนธรรมหรือทางชาติพันธุ์ว่าเป็นคนในกลุ่มลัวะแต่อย่างใด

ขุนลัวะอ้ายก้อมเป็นผีหลวงหรือผีใหญ่ที่สุดและอาณาบริเวณทั้งหมดของพระธาตุซ้อแฮ ซึ่งหมายถึงพระธาตุและชุมชนทั้งซ้อแฮและป่าแดง รวมถึงชุมชนใกล้เคียงด้วย ชาวบ้านกล่าวว่าพิธีกรรมไหว้ขุนลัวะอ้ายก้อมมีมานานแล้วตั้งแต่สมัยปู่ย่าตายาย ซึ่งจะทำในวันขึ้น ๕ ค่ำ เดือน ๖ เหนือ ก่อนถึงงานไหว้พระธาตุซ้อแฮ

ในวันงานชาวบ้านจะนำสิ่งของต่างๆ ไปร่วมทำพิธีด้วย โดยไม่ใช้เงินจากคนใดคนหนึ่งหรือหน่วยงานราชการแบบการไหว้หลักเมือง จะต้องมีการลี้ยงหรือชาวบ้านที่มีหน้าที่เป็นผู้ช่วยงานจัดเตรียมงานและสถานที่บริเวณศาลซึ่งหันหน้ามาทางวัดพระธาตุซ้อแฮ เพื่อทำการดูแลปกป้องรักษาวัดพระธาตุ แต่ก่อนพื้นที่วัดพระธาตุซ้อแฮจะเป็นดอยขนาดใหญ่ต่อเนื่องกัน แต่ถูกตัดออกเพื่อปรับพื้นที่เป็นบ้านเรือนที่อยู่อาศัยและถนนจึงกลายเป็นดอย ๒ ลูกเล็ก เป็นที่ตั้งของพระธาตุซ้อแฮ และดอยที่ตั้งศาลขุนลัวะอ้ายก้อม

ในวันที่จะมีการไหว้ขุนลัวะอ้ายก้อมจะต้องมีดอกไม้ ธูปเทียน รวมทั้งขันตั้งของเจ้าพ่อหลวงที่หมายถึงขุนลัวะอ้ายก้อม ขันตั้งของเจ้าเทพดา แม่นางสนิม นางสิบนางซึ่งเป็นลูกหลานหรือบริวารของขุนลัวะอ้ายก้อม ของไหว้ที่เตรียมถวาย หมากพลู ข้าวตอก ดอกไม้ ข้าวสาร เหล้า น้ำเชียว และไม่มีเหล้า ซึ่งแตกต่างไปจากองค์อื่นและขันตั้ง ๓๖ บาท และที่สำคัญคือหมู ๑ ตัว โดยใช้วิธีเรียไ้จากชาวบ้านหลังละประมาณ ๑๐-๒๐ บาท และถือเป็นธรรมเนียมว่าหากผู้ใดต้องการบวงสรวงขุนลัวะอ้ายก้อม หากสำเร็จจะต้องมาแก้บนด้วยหัวหมู และหลังจากเสร็จพิธี ชาวบ้านก็จะรับประทานอาหารร่วมกัน^{๔๔}

ร่างทรงขุนลัวะอ้ายก้อมเป็นผู้หญิงที่อาศัยอยู่ที่บ้านใน ก่อนหน้านั้นก็มีร่างทรงมานานแล้วและหลายคน แม้จะไม่ได้สืบตามสายตระกูลในการเป็นร่างทรง แต่ผู้ที่รับร่างจะมีเหตุคล้ายกัน คือไม่ค่อยสบาย ไปหาหมอที่โรงพยาบาลก็ไม่หาย จึงไปหาคนทรงอีกที่หนึ่งจึงทราบ และต้องรับเป็นร่างทรงในที่สุด

เจ้าอาวาสวัดพระธาตุซ้อแฮองค์ปัจจุบันให้ความนับถือขุนลัวะอ้ายก้อมแตกต่างจากเจ้าอาวาสวัดพระธาตุฯ องค์อื่นๆ เพราะเมื่อมีงานพิธีกรรมจะไหว้ที่ศาลก่อนทุกครั้ง ซึ่งเป็น การผ่อนคลายเป็นประเด็นความแตกต่างระหว่างความเชื่อเรื่องผีและพุทธศาสนาที่เคยเกิดขึ้นมา

ก่อน ซึ่งได้ใจชาวบ้านรอบๆ พระธาตุมาก^{๕๐}

ผีบ้าน

แม้คนเมืองแพร่จะไม่มีการไหว้ผีเมืองเหมือนกับพิธีไหว้ที่ศาลหลักเมืองเช่นในปัจจุบันมาก่อน แต่พิธีกรรมสำคัญของคนในเวียงแพร่รวมถึงคนนอกเวียงตามหมู่บ้านต่างๆ ให้ความสำคัญกับการไหว้ผีบรรพบุรุษตามสายตระกูลมากที่สุด และยังคงสืบทอดอย่างต่อเนื่อง นับเป็นพิธีกรรมหลักในชีวิตของเมืองแพร่มาโดยตลอดจนถึงปัจจุบัน

คนในเวียงแพร่มีหอผีที่อยู่ในบ้านเรือนของผู้สืบทอดสายตระกูลใหญ่ที่หลบซ่อนสายตาของคนภายนอก หากไม่สอบถามหรือสังเกตอย่างจริงจัง คนนอกสายตระกูลหรือคนจากท้องถิ่นอื่นๆ อาจไม่เห็นร่องรอยเหล่านี้ในช่วงเวลาปกติ การเลี้ยงผีสายตระกูลมักจะทำกันในช่วงวันขึ้นปีใหม่หรือวันสงกรานต์ซึ่งเป็นการเริ่มต้นช่วงเวลาใหม่ เป็นการไหว้ผีและเลี้ยงผีบรรพบุรุษตามสายตระกูลต่างๆ เพื่อขอพรให้วิญญาณศักดิ์สิทธิ์รักษาคุ่มครองให้ชีวิตลูกหลานเจริญรุ่งเรือง ไม่มีภัยอันตรายใดๆ นอกจากนี้ยังมีการเสี่ยงทายเพื่อทำนายอนาคตของลูกหลานและชุมชนด้วย

ผีหอผีเหือน-ผีปู่ผีย่าหรือผีบรรพบุรุษ คนเมืองแพร่จะมีผีประจำตระกูลอยู่ที่บ้าน คือ ผีหอผีเหือน ซึ่งผีในสายตระกูลมักจะเกี่ยวข้องกับผีหลวงหรือผีเจ้าหลวงผู้เป็นต้นเค้าหรือบรรพบุรุษของคนในเวียงส่วนใหญ่ การเลี้ยงผีสายตระกูลเป็นเสมือนการสร้างกฎเกณฑ์ร่วมกัน และความผูกพันของคนในสังคมในระดับเครือญาติในการรำลึกถึงบรรพบุรุษที่ล่วงลับไปแล้ว กราบไหว้ขอพรเพื่อคุ้มครองชีวิตในอนาคต ช่วยเสริมความมั่นคงทางจิตใจในสภาพสังคมที่มีการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว ระบบเครือญาติเช่นนี้ยังมีไว้เพื่อให้คนในสายตระกูลเดียวกัน โดยเฉพาะญาติที่มีลำดับใกล้ชิดแต่งงานกัน เพราะผิดหลักเกณฑ์ตามธรรมชาติและเรื่องของศีลธรรม

การเข้าสู่ระบบสายตระกูลหรือเครือญาติหนึ่งๆ ผ่านการแต่งงานของคนเมืองแพร่ก็ใช้รูปแบบเหมือนกับสังคมไทยอื่นๆ คือ รับเชยเข้าบ้านฝ่ายหญิง ซึ่งในพิธีแต่งงานจะต้องขอผีหอผีเหือนให้รับฝ่ายชายเป็นลูกหลาน ผู้ชายจะต้องไปขอกับผีฝ่ายหญิงเพื่อเข้าเป็นสมาชิกตระกูล และลูกหลานที่เกิดขึ้นมานับถือผีฝ่ายแม่เช่นเดียวกัน

โดยทั่วไปการบูชาผีบ้านผีเรือนของแต่ละบ้านจัดกันในวันขึ้นปีใหม่ หรือวันที่ ๑๓

เมษายน และเริ่มตั้งแต่เดือน ๖ เหนือ หรือตามแต่เครื่องญาติจะกำหนด การเลี้ยงผีจะมีเหล้า ไห ไก่คู่ ทำกันเองภายในบ้านหรือแต่ละครอบครัว ไม่ได้ทำเป็นพิธีใหญ่ แต่ถ้าเป็น ผีนุ้ยย่า หรือ ผีบรรพบุรุษ ของสายตระกูลใหญ่หรือค้ำผีใหญ่จะมีการลงทรง และจัดเป็นงานพิธีที่บ้าน ค้ำผี ซึ่งมีการเลี้ยงผีทุกปีและเลี้ยงใหญ่สามปีครั้งหนึ่ง^{๕๑}

ในเวียงแพะ บ้านค้ำผีที่ใหญ่ที่สุดที่ยังคงมีการลงทรงในวันที่ ๑๓ เมษายน อยู่ที่ บ้านพระนอน ในฝ่ายตระกูลใหญ่ซึ่งเป็นหญิงที่สืบเชื้อสายในตระกูลของเจ้าหลวงเมืองแพะในอดีต และเป็นตระกูลที่เคยได้ชื่อว่าเป็นคหบดีใหญ่ของเมืองแพะ จะมี ลูกหลานผี ที่นับถือผีเดียวกันที่แยกย้ายไปอยู่ตามภูมิลำเนาต่างๆ มารวมตัวกันประมาณ ๒๐๐ คน เช่น จากอำเภอ สอง ห้วยไม้ ห้วยซอน บ้านมหาโพธิ์ บ้านป่าผึ้ง และจากสูงเม่น ทั้งยังมี ลูกหลานผีให้ผีเลี้ยง หมายถึงลูกหลานต่างผีกันที่เลื่อมใสมาทำพิธีปิดป่าและขอมาเข้าเป็นลูกหลานผีเดียวกัน

ตระกูลผีนี้มี ผีเจ้าหลวง ซึ่งเป็นผีมดผีเมงเป็นผีค้ำ เจ้าพ่อหมอโจน เป็นสายที่แยกมาจากผีหลวงหรือผีเจ้าหลวง แต่ร่างทรงที่ให้ข้อมูลเชื่อว่าเจ้าตระกูลผีแท้ ๆ อยู่ที่เชียงใหม่ ในการเลี้ยงผีจะใช้หมุดา ๑ ตัว หากครบ ๓ ปี จะเลี้ยงใหญ่ครั้งหนึ่ง ทำในเดือน ๖ เหนือ ขึ้น ๑๑ ค่ำ^{๕๒}

บ้านค้ำผีหรือบ้านของตระกูลใหญ่จะมีห้องห้องหนึ่งสำหรับทำพิธีไหว้ผีครู ทำพิธีกรรมต่างๆ ในห้องก็จะมีหิ้งผี และมีของไหว้ผีต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นมะพร้าว กล้วย หมาก พลุ ดอกไม้ ธูปเทียน ฯลฯ และมีอาวูธ เช่น หอก ดาบ มีด ซึ่งกล่าวว่าเป็นของผู้ชายในสายตระกูล และจะทำพิธีบูชาก่อนออกรบและในพิธีกรรมเลี้ยงผีด้วย นอกจากนี้ยังมีการตานข้าวหรือถวายข้าวพระที่วัดเพื่ออุทิศส่วนกุศลให้บรรพบุรุษในวันขึ้นปีใหม่หรือวันสงกรานต์ด้วย

ส่วนตบผีหรือหอผีที่ปลูกอยู่ข้างล่างไว้ใช้สำหรับงานใหญ่ เช่น การมาร่วมฟ้อนผี ที่ถือว่าการฟ้อนเป็นการไหว้บูชาบรรพบุรุษประจำปีเรียกว่า ฟ้อนผีมด

◀ หอบ้านคุณโสมนัส วิจพันธ์
ในชุมชนพระนอน

ส่วนแถบ บ้านพระร่วง มีตูปผีอยู่ในบริเวณบ้านเค้าผีเช่นกัน แต่หญิงสูงอายุซึ่งเป็นผู้ดูแลเลี้ยงผีกันปีละครั้งเสียชีวิตแล้ว และไม่มีผู้ได้รับสืบทอดดูแลแทน ทางเครือญาติจึงเชิญผีนั้นไปอยู่บ้านเวียงทองซึ่งลูกหลานย้ายบ้านเรือนไปอยู่ที่นี่ ทุกวันนี้ชุมชนพระร่วงไม่มีการลงผี ซึ่งก็คล้ายกับสายตระกูลอื่นๆ ในชุมชนหลายแห่งในเวียงแพะที่การลงผียุติลงหรือเปลี่ยนสถานที่ไปจัดที่อื่น เนื่องจากแต่ละตระกูลหรือแต่ละครอบครัวเมื่อมีการศึกษามากขึ้นก็มักย้ายถิ่นฐานออกไปจากบ้านเดิม จนทำให้ในเวียงแพะแทบจะไม่มีคนเก่าแก่เหลืออยู่มากนัก

พิธีกรรมเลี้ยงผีและ ฟ้อนผีมด ใช้ประโยชน์ได้ดีในการรวมญาติในช่วงปีใหม่หรือสงกรานต์ เพราะต่างคนก็ต่างเอาสิ่งของเครื่องใช้ เช่น เสื้อผ้า มาร่วมแลกกันและให้กัน รับประทานอาหารร่วมกัน ถือเป็นการเอื้อเฟื้อ คนรุ่นเก่าเล่าว่าในอดีตพิธีเลี้ยงผีครั้งหนึ่งใช้เวลา ๒-๓ วัน ถึงตัวจะอยู่ห่างไกล หากเป็นเครือญาติก็ต้องเดินทางมาร่วมงานเพราะถือผีเดียวกัน^{๕๓}

ผีมดมักจะลงกันครั้งละหลายๆ คนเป็นผู้หญิงมากกว่าผู้ชาย แต่ละคนแต่งชุดสวยทาปากแดง ผู้ที่มาร่วมงานฟ้อนผีกล่าวว่า ถ้าปีใดไม่มาร่วมงานฟ้อน ไม่ไหว ไม่เคารพ จะเจ็บไข้ได้ป่วย ผู้ฟ้อนผีเมื่อยังไม่ลงทรงก็เหมือนคนแก่ทั่วไปที่ไม่แข็งแรง แต่เมื่อได้ฟ้อนแล้วกลับฟ้อนได้นาน บางคนสับขาชื่อ บางคนกินเหล้าแรงๆ ทั้งเหล้าฝรั่งและเหล้าขาว บางคนทั้งกินทั้งสูบเป็นที่สนุกสนาน ส่วนการบรรเลงเพลงในการฟ้อนผีนั้นจะมีวงปี่พาทย์บรรเลงตลอดเวลา และมีทั้งเพลงลูกทุ่งหรือเพลงที่ทำนองสนุกสนานให้ได้ยินอยู่เป็นประจำ^{๕๔}

ช่วงสุดท้ายเรียกว่า การล่องสังขาร ร่างทรงฟ้อนใช้อาวุธร้ายแล้วไปยังท้ายบ้าน ลูกหลานจะนั่งรอน้ำมนต์จากร่างทรงแล้วจุดประทัด เพราะเชื่อว่าจะขับไล่สิ่งไม่ดีออกจากตัว วันที่ทำพิธีนี้ตรงกับวันสังขารล่อง

◀ บริเวณปะรำการฟ้อนผี ด้านหน้าจะมีการตั้งโต๊ะหมู่บูชาพระพุทธรูป พอเข้าไปข้างในจะมีโต๊ะบูชาเทพและเจ้าต่างๆ ก่อนที่จะมีการฟ้อน ร่างทรงต้องไหว้เทพต่างๆ ก่อน

▲ บรรยายการฟ้อนผีที่บ้านเจ้าพ่อมะลิซ้อน บ้านอ้อย อำเภอวังทอง จังหวัดแพร่
วันที่ ๑๓ เมษายน ๒๕๕๐

▲ การล่องสังขารเป็นการขับไล่สิ่งชั่วร้ายในชีวิต

ส่วนการเลี้ยงผีบ้านแถบป่าแดง-ซอแฮ นอกจากเจ้าพ่อหลวงหรือขุนลัวะอ้ายก้อมที่เป็นผีใหญ่แล้ว ยังมีการไหว้ผีปู่ผีย่าหรือผีบรรพบุรุษของสายตระกูลต่างๆ เช่น ที่ บ้านโน ศาลผีมุ่มโด้งบ้านโนเป็นศาลผีตระกูล จะไหว้ทุกวันขึ้นเดือน ๕ เหนือ ขึ้น ๕ ค่ำ มีเจ้าพ่อหลายเจ้าพ่อมารวมกัน ๓ ตน โดยผีแต่ละตนก็เป็นผีของแต่ละตระกูล ซึ่งคนของทั้ง ๓ ตระกูลจะใช้พื้นที่ศาลเดียวกัน ถ้าใครนับถือผีตระกูลเดียวกันก็ต้องเอาสิ่งของ ข้าวปลาอาหาร มาร่วมกันในวันงาน รวมทั้งเก็บเงินลงขันกันภายในกลุ่มตระกูลเดียวกัน^{๕๕}

ตัวอย่างการนับถือผีบ้านหรือผีปู่ย่าในหมู่บ้าน เช่นที่ บ้านโน ซึ่งอยู่ในเขตป่าแดง-ซอแฮ และนับถือผีใหญ่ คือ เจ้าพ่อหลวงหรือขุนลัวะอ้ายก้อม แต่ก็มีผีในหมู่บ้านของตนเองแยกออกเป็น ๓ กลุ่ม ชาวบ้านเรียกว่า ๓ หมวด คือ อารักษ์ช้างขาว อารักษ์เจ้าสะไว้ว และ อารักษ์พญาอ้าย

ชาวบ้านหรือครอบครัวใดผีตระกูลอยู่หมวดใดก็ต้องไปไหว้ที่ศาลผีหมวดนั้นๆ ซึ่ง

กาลปีหนึ่งจะมีหลายตระกูลก็ได้ การไหว้ผีตระกูลจะไหว้ช่วงขึ้น ๕ ค่ำ เดือน ๕ ในอดีตช่วงสงกรานต์หรือปีใหม่เมืองจะมีการรวมไหว้ผีกันไม่ว่าจะเป็นเจ้าชังขาว เจ้าสะโง้ว หรือเจ้าพญาอ้าย แต่ปัจจุบันไหว้ผีหมวดใดหมวดหนึ่งเพราะหมู่บ้านในขยายใหญ่มากกว่าเดิม การแยกกันทำจะสะดวกกว่า ซึ่งก่อนจะไหว้ผีของแต่ละตระกูลจะต้องนำเอาสิ่งของเครื่องไหว้ไปรวมกันเพื่อไหว้ผีขุนลัวะอ้ายก่อนที่บ้านร้างทรง

▲ หอผีบ้านในทั้ง ๓ หมวด

(ซ้าย) อารักษ์เจ้าสะโง้ว (กลาง) อารักษ์ชังขาวและ (ขวา) อารักษ์พญาอ้าย

พิธีไหว้ผีจะเริ่มตั้งแต่ ๑๐ โมงเช้า และเลิกประมาณบ่ายโมง ชาวบ้านจะนำหมูและของไหว้มาจัดเตรียมในศาลก่อนเริ่มทำพิธี ผู้ที่จะเป็นต้นในการไหว้เป็น “กำลัง” หรือผู้ชายซึ่งเจ้าพ่อจะเลือกเอาคนในหมู่บ้าน แต่ละคนมีลักษณะคล่องแคล่ว พุดเก่ง ทำหน้าที่เตรียมสิ่งของที่ชาวบ้านนำมาร่วมกันไหว้ เช่น ข้าวปลาอาหาร หัวหมู ชื่นควาย และขันตั้งการไหว้ พร้อมกับทำการกล่าวเชิญเจ้าพ่อมาประทับที่ร่างทรงนั้นๆ เจ้าพ่อทุกองค์ต่างมี “กำลัง” เป็นของตนเองเพื่อช่วยงานพิธีเกี่ยวกับเจ้าพ่อจะได้ราบรื่น หลังจากนั้นจึงรับประทานอาหารร่วมกัน

ผีขุนน้ำ-ผีขุนเขา

ในเวียงแพร์การบูชาผีขุนน้ำหรือผีขุนเขาแทบจะไม่ปรากฏ นอกจากผีบรรพบุรุษหรือผีเจ้านาย หรือผู้ทำคุณประโยชน์ที่ล่วงลับไปแล้ว คนในเวียงมีนิเวศวัฒนธรรมแตกต่างไปจากคนแถบป่าแดง-ช่อแฮอย่างชัดเจน เพราะอยู่ห่างไกลเขาและเป็นฝ่ายใช้น้ำที่ดึงน้ำมาจากลำเหมืองที่นับว่าเป็นปลายน้ำ การพึ่งพาสภาพแวดล้อมตามธรรมชาติจึงมีน้อยกว่าชาวบ้านที่อยู่ใกล้ชิดและมีชีวิตอยู่กับสายน้ำและขุนเขามากกว่าชาวเวียงแพร์ น่าจะเป็นสาเหตุใหญ่ที่ทำให้ไม่มีการไหว้ผีที่รักษาป่าเขาและขุนน้ำ

เจ้าพ่อผาด่าน ผีใหญ่ต้นน้ำศักดิ์สิทธิ์ ชุมชนป่าแดง-ช่อแฮมี “เจ้าพ่อผาด่าน”

เป็นผู้ดูแลรักษาป่าและขุนน้ำทั้ง ๓ สาย ในพื้นที่ป่าแดง-ช่อแฮ รวมไปถึงผู้ที่ใช้น้ำทั้ง ๓ สาย ในขุนน้ำที่เป็นลำห้วยสาขาต่างๆ ก็จะมีผีดูแลประจำ บริเวณป่าก็จะมีผีป่าคอยดูแลอยู่ทุกที่ เช่น เจ้าพ่อดำ ดูแลป่าในแถบบ้านนาตอง น้ำจ้อม เจ้าพ่อสุรินทร์ดูแลป่าในเขตบ้านนาคุดา บ้านนาแคม บ้านแม่แคม เป็นต้น

ส่วนผีขุนน้ำมีการนับถือตามลักษณะของเส้นทางเดินของน้ำซึ่งมีสันเขาเป็นการแบ่งเขตอย่างชัดเจน คือ บริเวณสันเขาซึ่งเรียกกันว่าดอยสันกลาง ฝั่งทางเหนือของดอยสันกลาง มีขุนน้ำแม่แคมและขุนน้ำแม่สายนับถือ เจ้าพ่อผาด่าน และ เจ้าพ่อผาแดง ส่วนทางด้านทิศใต้ มีขุนน้ำแม่ก่อนนับถือ เจ้าพ่อสันใน และ เจ้าพ่อพญาขวา

ศาลเจ้าพ่อผาด่านอยู่เหนือฝายตาช้างประมาณ ๔๐ เมตร กั้นน้ำแม่สาย เจ้าพ่อสันใน อยู่บริเวณฝายน้ำแม่ก่อน อยู่ทางทิศใต้ของฝายทำข้างประมาณ ๑๐๐ เมตร เมื่อน้ำ ๒ สายมาบรรจบกันที่ปากสบก่อน ไหลเป็นน้ำแม่สายมีเจ้าพ่อพญาขวาดูแลอยู่ เจ้าพ่อผาแดงเป็นผู้ดูแลรักษาป่าชั้นในเข้าไปอีก เจ้าพ่อผาด่านและเจ้าพ่อผาแดงไม่มีพิธีกรรมที่มีการลงทรง

การจัดการน้ำในสมัยโบราณคงไม่ต้องจัดสรรกันอย่างมากมาย เพราะมีน้ำเยอะ กิจกรรมการทำเกษตรไม่มากนัก ผู้คนไม่ต้องแย่งน้ำกันดังเช่นในเวลาต่อมา แต่เมื่อมีการทำนามากขึ้น ระบบเหมืองฝายจึงซับซ้อนและมีการจัดการมากขึ้นด้วย วิธีการคือเจ้าของนาแต่ละที่มาประชุมกัน แล้วแก่ฝายจะช่วยแบ่งพื้นที่น้ำให้อย่างยุติธรรมและขจัดปัญหาการแย่งชิงน้ำ โดยการออกแรงซ่อมเหมืองฝายทุกปีให้ได้สัดส่วนที่สมดุลกับที่นาของเจ้าของนาแต่ละเจ้า เมื่อชาวบ้านที่ใช้น้ำสายเดียวกันมาช่วยกันซ่อมเหมืองเรียบร้อยแล้ว มีการเลี้ยงผีฝายพร้อมกับบนบานขอให้คุ้มครองพืชผลและให้ได้ผลผลิตมาก

ชาวบ้านร่วมกันสร้างหอผีของเจ้าพ่อผาด่านจากกลุ่มผู้ใช้น้ำร่วมกันทั้ง ๓ สาย รวมทั้งสิ้น ๘ ตำบล มีการเก็บเงินค่าของเลี้ยงผีในการไหว้ผีที่ชาวบ้านเรียกว่า การเลี้ยงผีเจ้าพ่อผาด่าน ในวันแรม ๑๑ ค่ำ เดือน ๕ เหนือ ประจำปี การไหว้ผีน้ำจะต้องเอาวันออก เพราะจะออกดอกออกผล ไหว้ในเดือนแรมไม่ได้ เพราะมืด ไม่ดี ทั้งช่วงเดือนมิถุนายน-กรกฎาคม เป็นช่วงที่ชาวนาหว่านกล้าเริ่มทำนาแล้ว การไหว้ผีถือเป็นการสอนให้คนรู้จักใช้ทรัพยากรร่วมกัน ไม่ใช่เป็นสมบัติของใครคนหนึ่ง ถือเป็นการแบ่งปันจัดสรรทรัพยากร ซึ่งก็ขึ้นกับความเชื่อที่ชาวบ้านนับถือด้วย โดยเฉพาะเรื่องผีน้ำ ผีป่า ผีเขา การเลี้ยงผีในอดีต เครือญาติที่มารวมจะพร้อมใจกันและยึดมั่นในพิธีกรรมมาก

การเลี้ยงผีจะเลี้ยงควาย ๓ ปีครั้ง ส่วน ๒ ปีที่ไม่ได้เลี้ยงควายเลี้ยงหมูแทน คนจัดการคือผู้ที่เคยเป็นแก่ฝายหรือหัวหน้าฝายทำข้างมาก่อน และเป็นผู้ดูแลสาขาย่อยของ

เหมือนทำช้างบริเวณบ้านใน นอกจากดูแลจัดการน้ำแล้วยังทำหน้าที่เก็บเงินชาวบ้านที่ใช้น้ำจากฝายทำช้างที่ดูแลเพื่อทำการเลี้ยงผีด้วย การไหว้ทั้งขุนลัวะอ้ายก้อม เจ้าพ่อผาด่าน เจ้าพ่อพญาขวา และเจ้าพ่อสันใน เป็นการไหว้ที่ไม่เกี่ยวข้องกัน แต่ร่างทรงเป็นคนจากบ้านในทั้งหมด^{๕๖}

ที่ฝายทำช้างก่อนจะเป็นฝายคอนกรีต ชาวบ้านใช้ไม้ใช้หลักไม้ดี คนที่ใช้น้ำจะช่วยกันรื้อฝายเป็นประจำทุกปี ในการตีฝายชาวบ้านจะไหว้บอกผีเจ้าพ่อผาด่านเป็นการขอบคุณที่ให้น้ำให้ฝนในการผลิต แต่เมื่อกรมชลประทานเข้ามามีบทบาทและเกี่ยวข้องตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๕๑๗-๒๕๑๘ โดยเข้ามาช่วยสร้างฝายทำช้างและมีข้อกำหนดในการแบ่งน้ำด้วย ชาวบ้านจึงละเลิกพิธีกรรมที่เคยทำมาแต่เดิมไปมากแล้ว จนกระทั่งเมื่อเกิดเหตุภัยพิบัติโคลนถล่มและน้ำป่าไหลหลากเมื่อเดือนพฤษภาคม ๒๕๔๙ ชาวบ้านเกรงกลัวผีขุนน้ำและผีป่าที่คุ้มครองป่าแดง-ช่อเสมอมาก หากจะทำอะไรเกี่ยวกับน้ำต้องบอกกล่าวโดยนำข้าวตอกดอกไม้ไปไหว้ เมื่อทำเสร็จแล้วก็ต้องมีของไปไหว้ด้วย การยึดมั่นในพิธีกรรมไหว้ผีขุนน้ำจึงมีบทบาทสูงในชุมชนป่าแดง-ช่ออีกครั้งหนึ่ง

พุทธศาสนาและการจัดระเบียบความเชื่อท้องถิ่น

ในเมืองแพร่มีระบบความเชื่อที่ชัดเจนว่าเป็นการผสมผสานความเชื่อหลักและความเชื่อดั้งเดิมเข้าด้วยกัน ในที่นี้หมายถึงผู้คนนับถือพุทธศาสนาเป็นศาสนาหลัก แต่ก็ควบคู่ไปกับการนับถือผีสายตระกูล ผีบ้านผีเรือน ผีป่าเขาที่เป็นอารักษ์คอยปกป้องรักษาชีวิตและทรัพย์สินจากภัยธรรมชาติ

พุทธศาสนาเข้ามาสู่เมืองแพร่ในช่วงบ้านเมืองสมัยล้านนา ไม่น่าจะเกินราวพุทธศตวรรษที่ ๒๑ โดยเฉพาะในสมัยพระเจ้าติโลกราชที่เผยแพร่พุทธศาสนาไปพร้อมกับอำนาจทางการเมือง อีกทั้งโบราณสถานหลายแห่งในเวียงแพร่ก็บ่งบอกถึงอิทธิพลทางพุทธศาสนาที่เริ่มแรกรับมาจากสุโขทัยก่อน แล้วจึงมีอิทธิพลวัฒนธรรมทางศาสนาจากล้านนาหรือจากบ้านเมืองในแอ่งที่ราบเชียงใหม่ ซึ่งเป็นกระแสทั่วไปของชุมชนท้องถิ่นและบ้านเมืองต่างๆ ในยุคนั้น

อย่างไรก็ตามเมืองแพร่มีพระธาตุศักดิ์สิทธิ์ที่เป็นศูนย์กลางศรัทธาและความเชื่อของชาวบ้านชาวเมืองและผู้คนในท้องถิ่นใกล้เคียง และมีตำนานพระธาตุอันเป็นเรื่องแต่งทางพุทธ-

ศาสนาของพระสงฆ์ซึ่งนิยมเขียนเรื่องเล่าและตำนานในท้องถิ่น ผู้เกี่ยวข้องกับการเผยแพร่พุทธศาสนาของพระพุทธเจ้าในทำนองการเสด็จมาโปรดพุทธบริษัทในบ้านเมืองต่างๆ ซึ่งเป็นชนบท การเขียนที่นิยมในล้านนาเมื่อราวพุทธศตวรรษที่ ๒๑-๒๒ เมื่อพุทธศาสนาในล้านนาเจริญเป็นหลักฐานถึงขีดสุดช่วงหนึ่ง

ตำนานพระธาตุนี้บอกเล่าเรื่องราวจากอดีตที่มีร่องรอยของผู้คนในเมืองแพร่ ว่าประกอบไปด้วยกลุ่มคนพื้นถิ่นดั้งเดิมที่อยู่อาศัยกันมาก่อนแล้ว และกลุ่มคนที่เข้ามาใหม่โดยใช้พุทธศาสนาเป็นแกนนำเพื่อสร้างการผสมผสานทางวัฒนธรรม [Cultural integration] โดยกลุ่มคนท้องถิ่นเป็นฝ่ายยอมรับพุทธศาสนาที่เข้ามาใหม่

กรณี “ขุนลัวะอ้ายก้อม” คือวีรบุรุษทางวัฒนธรรม [Culture hero] ของคนเมืองแพร่ โดยเฉพาะผู้คนในเขตป่าแดง-ซอแซ่ที่ถือว่าขุนลัวะอ้ายก้อมเป็นผีหลวงหรือผีบรรพบุรุษของพวกเขา ตำนานพระธาตุไม่ได้เล่าว่าเมื่อขุนลัวะอ้ายก้อมรับพุทธศาสนาแล้วและเป็นฝ่ายดูแลรักษาพระธาตุซอแซ่สืบมา โดยมีศาลที่วัดพระธาตุเป็นที่นับถือของชาวบ้านโดยรอบ ส่วนชาวบ้านที่อาศัยอยู่บริเวณพระธาตุซอแซ่ก็ถือว่าตนมีหน้าที่รักษาดูแลบริเวณพระธาตุ สิ่งเหล่านี้เกิดขึ้นในบริเวณพระธาตุซอแซ่ที่ถือเป็นบริเวณที่มีการตั้งถิ่นฐานมาแต่แรกในแอ่งที่ราบเมืองแพร่

ในเวียงแพร่ที่ไม่มีผีหลวงหรือผีเมืองที่ชัดเจนนอกจากผีสายตระกูล การสร้างอารักษ์หลักเมืองขึ้นมาใหม่จึงเป็นเรื่องที่เกิดขึ้นไม่นานมานี้ อิทธิพลทางพุทธศาสนากลายเป็นรูปแบบสำคัญของระบบความเชื่อของผู้คนในเวียงมากกว่าชาวบ้านรอบนอก วัดสำคัญ มีเจ้านายและขุนนางผู้เป็นเครือญาติของเจ้าหลวงพะอนุวงศ์อุปถัมภ์มาโดยตลอดไม่ขาดสาย พุทธศาสนาในเวียงแพร่มีความเป็นเอกลักษณ์เฉพาะที่สามารถบูรณาการทั้งความเชื่อท้องถิ่นเข้ากับ ความเชื่อที่มีแบบแผนหรือหลักธรรมคำสอนในทางพุทธศาสนา มีรูปแบบระบบการอุปถัมภ์หรือดูแลวัดที่เชื่อมโยงทั้งบ้านและวัดเข้าด้วยกันอย่างแนบแน่น และยังมีชื่อทางสำนักเรียนที่มีครูบาอาจารย์ซึ่งมีชื่อเสียงในอดีต คณะสงฆ์ในแพร่มีการปรับเปลี่ยนไปมากเมื่อเปรียบเทียบกับเอกลักษณ์เฉพาะตัวในอดีต ซึ่งรูปแบบเหล่านี้สะท้อนการเปลี่ยนแปลงสิ่งใดบ้างในเมืองแพร่

ตำนานพระเจ้าเลียบโลกและการเข้ามาของพุทธศาสนา

ตำนานพระธาตุและตำนานพระบาทต่างๆ มักกล่าวถึงการเสด็จมาโปรดสัตว์ สิ่งสอน

พระธรรมแก่ผู้คนในบ้านเมืองต่างๆ ของพระพุทธเจ้าและพุทธสาวก และพุทธทำนายที่จะกล่าวถึงอนาคตของพระศาสนาที่จะตั้งมั่น ณ ที่แห่งนั้น โดยมีพระธาตุที่บรรจุพระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธเจ้าเป็นหลักเมือง และกล่าวถึงความเสื่อมที่จะปรากฏขึ้นในอนาคตกาล ปรากฏแพร่หลายในบ้านเมืองแถบล้านนา ล้านช้าง อีสาน ลิบสองปันนา ฉาน เป็นชนบวชีเขียนตำนานโดยภิกษุในท้องถิ่นในยุคซึ่งพระพุทธศาสนาเจริญอภิมุขในดินแดนดังกล่าว สะท้อนระบบโลกทัศน์ทางศาสนา เรื่องเล่าหรือตำนานในท้องถิ่น และการเข้ามาของพุทธศาสนาในขณะที่มีระบบความเชื่อดั้งเดิมอยู่แล้ว โดยสันนิษฐานว่ามีการนำเข้ามาจากคัมภีร์มอญ แล้วมีการแปลจารลงในใบลานหรือหนังสือผูกในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๒๑ ทั้งแต่งเติมเนื้อหาเสริมเข้าไปโดยพระภิกษุในล้านนา ซึ่งไม่บอกนามผู้แต่ง แต่จะจารึกชื่อผู้คัดลอก ทำให้ทราบว่าเป็นฉบับใด คัดลอกเก็บไว้ ณ ที่ใด

การพรรณนาถึงสถานที่ต่างๆ ที่พระพุทธเจ้าเสด็จผ่านหรือประทับพักชั่วคราวจะมีการอ้างอิงสถานที่ในท้องถิ่นนั้น และทำนายว่าจะมีความเจริญรุ่งเรืองของบ้านเมือง รวมถึงการเสื่อมสูญของพุทธศาสนาเมื่อเวลาหมดสิ้น ตำนานการบอกเล่าเช่นนี้สัมพันธ์กับโลกทัศน์ระบบความเชื่อ [Cosmology] ซึ่งไม่เคร่งครัดมิติของกาลเวลา แต่อิงอยู่กับสถานที่และร่องรอยตามธรรมชาติที่ดูผิดปกติ ไม่สามารถหาคำตอบได้ และกำหนดเรื่องเล่าเพิ่มเติมขึ้นจากสถานที่เหล่านั้น และมีหลักฐานปรากฏเป็นร่องรอยต่างๆ เช่น รอยพระพุทธบาท แผ่นหินที่พระพุทธองค์ทรงตากผ้า พระเกศาธาตุและพระบรมสารีริกธาตุที่ถูกแบ่งมาให้ตามบ้านเมืองต่างๆ ตามพุทธทำนาย พระพุทธเจ้าจึงเสด็จมาโปรดสัตว์แก่ผู้ที่นับถือพุทธศาสนาอย่างแท้จริง ซึ่งเป็นความเชื่อพื้นฐานในบ้านเมืองที่มีตำนานพระธาตุหรือตำนานทางศาสนาอื่นๆ

ตำนานบอกเล่าและอ้างอิงถึงสถานที่ต่างๆ ในบ้านเมือง เช่น ภูเขา ลำน้ำ หรือสถานที่สำคัญที่กลายเป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ของท้องถิ่น ซึ่งจารในใบลานจำนวน ๑๐-๑๒ ผูก และคัดลอกต่อกันมาแพร่หลายอยู่ตามวัดสำคัญๆ ในท้องถิ่นล้านนาจำนวนมาก ซึ่งบ้างก็เรียกว่าพุทธตำนาน หรือ ตำนานพระเจ้าเลียบโลก ซึ่งเนื้อหาเป็นเรื่องเดียวกัน

สำหรับเมืองแพร่มี ตำนานพระธาตุข่อแฮ เล่าเรื่องเกี่ยวกับพระธาตุสำคัญของเมือง การเสด็จมาถึงของพระพุทธเจ้าและพุทธทำนายที่สะท้อนเรื่องราวของผู้คนและการตั้งบ้านเมืองในเมืองแพร่ยุคแรกเริ่มได้ส่วนหนึ่ง

ตำนานพระเจ้าเลียบโลก/ตำนานพระธาตุข่อแฮ เอกสารใบลานจารเรื่อง ตำนานพระเจ้าเลียบโลกถูกคัดลอกแพร่หลายอยู่ตามวัดสำคัญต่างๆ ที่กล่าวถึงเมืองแพร่

ในภณท์ที่ ๘ นี้เป็นฉบับจากวัดพระธาตุศรีจอมทองวรวิหาร อำเภอจอมทอง จังหวัดเชียงใหม่ เล่าเรื่องคล้ายคลึงกับตำนานพระธาตุช่อแฮว่า

▲ พระธาตุช่อแฮ มองจากเนินศาลขุนลัวะอ้ายก้อม

ตำนานพระเจ้าเลียบโลก ภณท์ที่ ๘ วัดพระธาตุศรีจอมทองวรวิหาร อำเภอจอมทอง จังหวัดเชียงใหม่... จากนั้นพระพุทธเจ้าก็เสด็จไปสู่เมืองแพร่ ประทับสำราญอยู่ที่โคนหมากต้นหนึ่ง สูง ๓ วา ใหญ่ ๘ กำมือ มีลัวะผู้หนึ่งชื่ออ้ายก้อม มันเห็นพระพุทธเจ้าประทับนั่งอยู่ มันก็เข้าไปอภิวาทกราบไหว้ พระพุทธเจ้าตรัสถามว่า “หมากต้นนี้เป็นอันสูงแท้หนอ” “ข้าแต่พระพุทธองค์ผู้เจริญ หมากต้นนี้ คนทั้งหลายเอามากินก็เป็นอันเมายันมันมาก ย่อมเป็นบ้าเป็นบอคลุ้มคลั่ง เมาเพลแพ้ไป” พระพุทธเจ้าตรัสว่า “ถ้าเป็นเช่นนั้นจงไปเอามาป्लीหนึ่ง (ทะลายหนึ่ง) กับหาปูนมาเถิด” ลัวะอ้ายก้อมก็ปฏิบัติตามพระพุทธประสงค์ แล้วพระพุทธองค์ก็เสวยหมากนั้น ก็เป็นอันมีรสหวานยิ่งด้วยพุทธานุภาพ แล้วก็กราบทูลถามพระพุทธเจ้าว่า “ท่านมาจากที่ไหน” พระพุทธองค์ตรัสว่า “เราจาริกมาเพื่อโปรดเวไนยสัตว์” แล้วก็ทรงกระทำปาฏิหาริย์ให้มันเห็น มันเห็นอัศจรรย์เช่นนั้นก็บังเกิดโสมนัสยินดีในพระพุทธคุณว่าเป็นองค์ประเสริฐยิ่งแล้ว จึงบอกแก่เมียมันว่า “จงกลับไปเอาขี้ขี้โขนอาหารและอาสนะมาโดยรีบด่วนเถิด” เมียลัวะก็รีบวิ่งกลับไปนำเอาอาสนะกับโขนอาหารมาถวายแก่พระพุทธเจ้า ทรงรับและเสวยแล้วตรัสว่า “สถานที่นี้คนทั้งหลายกล่าวกันว่า หมากต้นนี้ใครมากินจะเมายันมัน จนเป็นบ้าเป็นบอเพลแพ้ไป ต่อไปภายหน้าจะได้ชื่อว่า เมืองแพร่ สถานที่นี้ควร

ตั้งพระศาสนาไว้” พระอรหันต์และพระเจ้าอโศกราชก็ทูลขอพระเกศาธาตุ พระพุทธร่องค์ก็ทรงเอาพระหัตถ์ข้างขวาทูลพระเศียรได้พระเกศาธาตุหนึ่งองค์ ทรงมอบให้แก่พระอรหันต์และพระเจ้าอโศกราช แล้วมอบให้แก่ลัวะอ้ายก้อม มันจึงบอกเมียมันให้ไปเอาผอบแก้วมาบรรจุพระเกศาธาตุ เมียลัวะอ้ายก้อมยังคงตระหนี่ไม่ยอมให้ มันก็โกรธเมียมัน แล้วกล่าวว่า “ผู้หญิงจะชนะผู้ชายเช่นนั้นหรือ” มันก็รีบวิ่งไปเอาด้วยตัวมันเอง แล้วเอามาบรรจุพระเกศาธาตุ พระพุทธรเจ้าตรัสถามว่า “แถวนี้มีถ้ำอยู่หรือไม่” ลัวะอ้ายก้อมกราบทูลว่า “มีอยู่พระเจ้าข้า” “มีอยู่ทางไหน” “ประตูก็มีอยู่ทางทิศตะวันออก” “ถ้ำนี้ลึกมากน้อยเท่าใด” “ลึก ๒๐๐ วา พระเจ้าข้า” “ผิวว่ามีเช่นนั้นจริง ท่านทั้งหลายจงนำเอาพระเกศาธาตุแห่งตถาคตประดิษฐานไว้ที่นั่นเถิด” พระอรหันต์ พระอินทร์ และสิ่งของเป็นเครื่องสักการบูชาจำนวนหนึ่งล้านทองคำ พระอินทร์ เหนรมิตยนต์จักรผ่นป้องกันไว้ แล้วเอาหินมา ๓ ก้อน ปิดประตูถ้ำก้อนหนึ่ง แล้วพระพุทธรเจ้าก็ตรัสสั่งพระอรหันต์และพระเจ้าอโศกราชว่า “เมื่อตถาคตนิพพานไปแล้ว จงนำเอาธาตุกระดูก ขี้คอของตถาคตข้างซ้ายมาบรรจุไว้ที่นั่นเถิด”...

เรื่องเล่าที่สรุปจากตำนานพระธาตุช่อแฮ ซึ่งเป็นตำนานที่เขียนโดยพระภิกษุในพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทเชื่อเรื่องการเสด็จมาของพระพุทธเจ้า และสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ในเมืองแพร่ที่อิงกับเรื่องเล่าหรือตำนานในท้องถิ่น สำหรับตำนานพระธาตุช่อแฮที่พิมพ์เผยแพร่โดยทั่วไปนี้ ครอบคลุม วัดพระบาท บันที่กจากการสืบถามจากครูบาหมาเถรภิกษุหรือครูบาภิกษุจนธรรวาลิมหาเถระแห่งวัดสูงเม่น เมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๗ ก่อนหน้านั้นสันนิษฐานว่าตำนานพระธาตุอาจยังไม่ได้เผยแพร่โดยทั่วไป ผู้รู้คงอาศัยการท่องจำหรือบันทึกอยู่ในเฉพาะกลุ่มพระสงฆ์ที่เป็นครูบาต่างๆ ก่อนที่จะมีการแปลและบันทึกเผยแพร่เป็นภาษาที่สื่อสารได้โดยทั่วถึงเมื่อกว่าร้อยปีที่ผ่านมา

ตำนานพระธาตุช่อแฮ

เมื่อพระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้พระสัพพัญญุตญาณได้ ๒๕ พรรษาแล้ว ครั้งที่ประทับอยู่ที่เขตวันมหาวิหารนั้น คืนหนึ่งพระองค์ก็รำพึงว่า พระองค์ก็ทรงมีอายุ ๖๐ พรรษาแล้ว เมื่ออายุแปดสิบ พระองค์จะปรินิพพาน จึงคิดว่าควรอธิษฐานธาตุของพระองค์ให้เป็น ๓ ส่วน แจกให้เทวดาและมนุษย์เอาไว้กราบไหว้บูชา เพราะสัตว์โลกยังเห็นพระองค์ไม่ทั่วถึง และพระองค์จะอธิษฐานให้ธาตุของพระองค์ไปสถิตอยู่ยังสถานที่อันสมควร

เมื่อออกพรรษาแล้ว พระพุทธรเจ้าพร้อมด้วยพระอรหันต์ ๓ องค์ คือ พระโสดน

พระอุตตระ พระรัตนะ และพระมหาเถรอีกรูปหนึ่งได้เสด็จไปสอนสัตว์โลกตามบ้านใหญ่ย่อยต่างๆ ตั้งแต่เมืองกุสินารา เมืองกุลวา เมืองแกว เมืองลังกา เมืองสวนตาล เมืองจินหลวง เมืองฮ่อหรือวิเทหะ เมืองลือ เมืองเขิน เมืองตาก เชียงแสน เมืองพะเยา เมืองลคร เมืองน่าน และเมืองแพร่ ได้มาประทับที่ไถ่ร่มไม้แห่งหนึ่งเรียก “ไม้จ้องแค” บนดอย “โกสิยชคบรรพต” ไม้ต้นนั้นมีสาขางดงามและมีผลสะพรั่ง ขุนลัวะผู้หนึ่งชื่อ “อ้ายก้อม” ทราบข่าวก็ไปกราบไหว้พระพุทธรเจ้า และทูลว่าผู้กินผลไม้เหล่านั้นจะเป็นบ้า พระพุทธรเจ้าก็ได้กิน “หมาก” นั้น พร้อมกับปูนและพลู และแสดงปาฏิหาริย์ให้ขุนลัวะผู้นั้นดู แล้วกล่าวว่า ถ้าใครกินหมากนั้นก็จะเป็นคนบ้าแล่นไป เหตุอันเมืองนี้จะได้ชื่อว่า “เมืองแพร่” จากนั้นพระองค์ได้ประทานเกศาเส้นหนึ่งให้ลัวะอ้ายก้อมบรรจุไว้ในถ้ำลึก ๒,๐๐๐ วา ซึ่งอยู่ทางทิศตะวันออกของดอยลูกนั้น ประชาชนต่างดีใจก็ได้นำข้าวของมาถวายไว้ในถ้ำ พระอินทร์ก็แต่งตั้งจักรมาถวายพร้อมกับปิดปากถ้ำด้วยหิน ๓ ก้อน พระพุทธรเจ้าได้รับสั่งต่อไปว่า ถ้าพระองค์ปรินิพพานแล้ว ให้เอาพระธาตุคอกช้างซ้ายมาบรรจุไว้ที่นี่ เพื่อว่าสถานที่นั้นจะได้ชื่อว่าเมืองแพร่ เพราะพระองค์เคยประทับนั่งใต้ต้นหมากนั้นแล้ว จากนั้นจึงเสด็จไปยังเมืองต่างๆ เพื่อบรรจุพระธาตุแล้วเสด็จกลับเขตวันมหาวิหาร

เมื่อพระพุทธรเจ้าปรินิพพานได้ ๒๑๘ ปี พระเจ้าธรรมโศกราชหรือพระเจ้าอโศกกับท้าวพญาต่างๆ ในชมพูทวีปก่อพระเจดีย์ ๘๔,๐๐๐ องค์ แล้วอัญเชิญพระธาตุมาบรรจุและอธิษฐานอัญเชิญไปสถิตยังสถานที่ที่พระพุทธรเจ้าทรงหมายไว้ พระธาตุก็เสด็จลอยไปทางอากาศไปยังที่นั้นๆ พระอรหันต์ทั้งหลายกล่าวว่า เจดีย์องค์หนึ่งจะตั้งอยู่ในพลงนครบนดอยโกสิยชคบรรพตทิศตะวันออกของแม่น้ำยมุนาคือแม่น้ำยม เมื่อบรรจุพระธาตุข้อคอกช้างที่ดอยดังกล่าวแล้ว มีพระอรหันต์ ๗ องค์ พญา ๕ องค์ เป็นผู้อุปถัมภ์ แล้วทำการสักการบูชาเรื่อยมาจนถึงปัจจุบัน และพระธาตุก็มักกระทำปาฏิหาริย์อยู่เสมอ

ต่อมาเมื่อ “พญาลิไทเป็นกษัตริย์แห่งสุโขทัย” พระองค์ได้ยกพลมายังพลงนครคือเมืองแพร่ เพื่อปฏิสังขรณ์เจดีย์บนดอยโกสิยชคบรรพต เมื่อกลับไปถึงบ้านกวางในอำเภอสูงเม่นปัจจุบัน ช้างซึ่งบรรทุกของได้ล้มเชือกหนึ่ง จึงให้เฉลี่ยของไปบรรทุกช้างเชือกอื่น ในที่นั้นได้ชื่อว่า “บ้านกวางช้างมูบ” แล้วไปพักที่ดอยจวนแจ้ง (ดอยจอมแจ้ง) เมื่อจัดที่พักแก่ข้าราชการบริพารสตรีและบุรุษแล้ว ก็ทรงปฏิสังขรณ์เจดีย์ดังกล่าวจนแล้วเสร็จจึงเสด็จกลับ ต่อมาเจ้านายไพร่ฟ้าประชาชนก็ร่วมแรงร่วมใจกันบูรณปฏิสังขรณ์พระธาตุข้อแฮมตราบเท่าทุกวันนี้^{๕๗}

การเข้ามาของพุทธศาสนาและกลุ่มคนดั้งเดิม ข้อความจากเอกสารทั้งสองฉบับ คือ ตำนานพระเจ้าเลียบโลก และ ตำนานพระธาตุช่อแฮ คล้ายคลึงกัน หากแตกต่างกันรายละเอียดที่คงเป็นเหตุจากการคัดลอกสืบกันมา นอกเหนือจากภูมิโนเวศในบริเวณที่กล่าวถึงในตำนานซึ่งบ่งบอกสถานที่สำคัญของเมืองแพร่ อันเป็นตำแหน่งของพระธาตุเจดีย์ที่ประดิษฐานพระธาตุช่อศอกด้านซ้ายที่อยู่ใกล้ถ้ำที่มีความลึก ทำให้เห็นว่าภูมิโนเวศนี้เป็นเขตป่าเขาที่มีถ้ำคดอวย และที่สำคัญคือ พระพุทธเจ้าแสดงปาฏิหาริย์เคี้ยวหมากมาได้โดยไม่เป็นอันตรายหรือเป็นบ้า ทำให้ลัวะอ้ายก้อมซึ่งเป็นผู้นำคนพื้นถิ่นยอมรับนับถือ

เนื้อหาดังกล่าวเป็นระบบสัญลักษณ์ที่หมายถึงการยอมรับพระพุทธรศาสนาซึ่งเป็นศาสนาใหญ่ของคนพื้นเมืองที่ระบุว่าพวกเขาเป็นพวกลัวะ ตั้งถิ่นฐานเดิมอยู่ในบริเวณที่ประดิษฐานพระบรมธาตุนี้ หมายถึงบริเวณเนินเขาในที่ราบลุ่มในเขตป่าแดง-ช่อแฮในปัจจุบัน ซึ่งสอดคล้องกับหลักฐานของการตั้งถิ่นฐานแต่แรกเริ่มในบริเวณนี้ เพราะเขตที่ราบใกล้ภูเขาที่อุดมสมบูรณ์ของป่าแดง-ช่อแฮนี้มีการอยู่อาศัยในระยะแรก เพราะเป็นที่ราบและมีลำน้ำจากเทือกคดอวยข้างผาดานและข้างผาแดง ชาวบ้านสามารถหาของป่าหรือล่าสัตว์ ทำนาทนต์ ปลูกพืชไร่พืชสวน ป่าหมากป่าพร้าวในหมู่บ้าน ซึ่งเป็นรูปแบบของหมู่บ้านแบบเดิมในท้องถิ่นบริเวณนี้

พุทธศาสนานับเป็นเครื่องมือในการจัดการรูปแบบความสัมพันธ์ของผู้ปกครองและผู้ถูกปกครอง ในกรณีตำนานพระธาตุนี้สะท้อนว่า คนเมืองแพร่ดั้งเดิมเป็นคนพื้นถิ่นที่เป็นลัวะ และผู้นำของทั้งสองฝ่ายสามารถตกลงยอมรับกันได้โดยไม่มีข้อขัดแย้งรุนแรง เพราะมีความเชื่อที่แตกต่างกัน การเข้ามาของอำนาจทางพุทธศาสนานี้มีอิทธิพลต่อชีวิตของคนพื้นถิ่นที่ต้องยอมรับโดยทั่วกัน รูปแบบเช่นนี้ปรากฏในตำนานพระธาตุในท้องถิ่นอีกหลายแห่งที่เป็นบ้านเมืองในล้านนาและที่อื่นๆ

การสังเกตชุมชนปัจจุบันในเขตป่าแดง-ช่อแฮดังที่กล่าวมาแล้ว ระบบความเชื่อที่ยังเป็นแบบประสาธน์ความเชื่อที่เป็นหลักและมีสถานภาพที่รัฐรับรองส่วนหนึ่งกับความเชื่อที่เป็นชาวบ้านมีอยู่ดั้งเดิม หมู่บ้านต่างๆ มีวัดทางพุทธศาสนาอยู่ทุกแห่ง ในขณะเดียวกันก็พึ่งพาอำนาจศักดิ์สิทธิ์ที่เป็นอำนาจผีที่สัมพันธ์กับสภาพแวดล้อม เครือญาติ และสายตระกูล อันเป็นแกนหลักของความเป็นชุมชน ซึ่งมีผลทางด้านจิตใจได้มากกว่าหลักคำสอนและพิธีกรรมทางพุทธศาสนา

ดังนั้นการเข้ามาของพุทธศาสนาในระยะเริ่มแรกที่สะท้อนจากตำนานพระเจ้าเลียบโลกและตำนานพระธาตุช่อแฮ และการสังเกตการณ์จากระบบความเชื่อของชุมชนท้องถิ่นใน

ปัจจุบันทำให้เข้าใจได้ว่า พุทธศาสนาและความเชื่อเรื่องผีซึ่งเป็นระบบความเชื่อดั้งเดิมของคนพื้นถิ่นสามารถบูรณาการเป็นส่วนหนึ่งในชีวิตของชาวบ้านได้ โดยไม่เกิดปรากฏการณ์ที่เป็นความขัดแย้งสำคัญ และการผสมผสานเพื่อให้เกิดดุลยภาพดังกล่าวเป็นรูปแบบที่พบได้ในท้องถิ่นต่างๆ ที่มีทั้งการนับถือผีและพุทธศาสนา

อำนาจผีบารมีสงฆ์/อำนาจพระคณะสงฆ์

พุทธศาสนาเป็นศาสนาหลักที่เกี่ยวข้องกันอย่างแยกไม่ออกจากอำนาจทางการเมืองไม่ว่าจะยุคสมัยใดก็ตาม สิ่งสะท้อนจากตำนานพระธาตุเรืองขุนลัวะอ้ายก้อมยอมรับพุทธศาสนาด้วยความศรัทธา มีนัยให้เห็นถึงอำนาจทางการเมืองที่เข้ามาพร้อมกับการเผยแพร่ศาสนา การยอมรับพุทธศาสนาของคนพื้นเมืองก็เท่ากับยอมรับอำนาจรัฐที่เกิดขึ้นใหม่ด้วย

ในเวียงแพรวบริเวณวัดศรีชุมซึ่งมีการขุดค้นทางโบราณคดี มีหลักฐานที่แสดงว่ามีการอยู่อาศัยมาตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๙ จากเครื่องถ้วยเคลือบที่ศรีสัชนาลัย ก่อนที่จะพบหลักฐานที่เป็นเครื่องถ้วยล้านนาในพุทธศตวรรษที่ ๒๑-๒๒ รูปแบบทางศิลปกรรมที่เมืองแพรวก็บ่งบอกถึงอิทธิพลวัฒนธรรมทางศาสนาจากสุโขทัยก่อนที่จะรับอิทธิพลศิลปกรรมจากล้านนา ตำแหน่งของเมืองแพรวเองก็อยู่ติดต่อด้านหลังกับบ้านเมืองทั้งสุโขทัยและล้านนา อีกทั้งจารึกสุโขทัยบางหลักก็กล่าวถึงชื่อเมืองแพรวด้วย หลักฐานดังกล่าวสามารถอ้างได้ว่ามีบ้านเมืองเกิดขึ้นแล้วในบริเวณเวียงแพรวที่ร่วมสมัยกับบ้านเมืองที่สุโขทัยและศรีสัชนาลัย หลังจากนั้นจึงมีอิทธิพลทางศาสนาที่เข้ามาพร้อมกับการเมืองในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๒๑-๒๒ ซึ่งเป็นช่วงเดียวกับสมัยพระเจ้าติโลกราชที่พุทธศาสนาแบบที่เกิดขึ้นในบ้านเมืองในแอ่งเชียงใหม่-ลำพูนเจริญเติบโตและมั่นคง และแผ่ขยายไปสู่บ้านเมืองอื่นๆ ตามอิทธิพลทางการเมืองจากเชียงใหม่

บริเวณเมืองแพรว เมืองน่าน เป็นชายขอบของอำนาจสองฝ่ายที่มาปะทะกัน คือ เชียงใหม่และอยุธยา พระเจ้าติโลกราชเป็นผู้รวบรวมอำนาจทางการเมืองของบ้านเมืองในล้านนาให้มีศูนย์กลางอำนาจที่เชียงใหม่อย่างที่ไม่มียศัทธิรงค์ใดในล้านนาสามารถทำได้ เมื่อยึดเมืองแพรว เมืองน่าน และบ้านเมืองอื่นๆ ได้สำเร็จ ก็เริ่มทำสงครามกับอยุธยาในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเป็นเวลา ๒๐ กว่าปี

สภาพแวดล้อมของการนับถือพุทธศาสนาในล้านนาเจริญงอกงามทางปัญญาจนถึงขีดสุด เมื่อมีงานนิพนธ์เป็นภาษาบาลีของพระภิกษุชาวล้านนาหลายเรื่อง เช่น ชินกาลมาลีปกรณ์ ตำนานมูลศาสนา รัตนพิมพวงศ์ ซึ่งเป็นงานเขียนประวัติศาสตร์ทางศาสนาที่มีคุณค่า

อย่างสูง นับเป็นยุคทองแห่งพระพุทธศาสนาในล้านนาซึ่งอยู่ในระหว่าง ๓ รัชกาล คือ พระเจ้าติโลกราช พระยอดเชียงราย และพระเมืองแก้ว เป็นช่วงเวลาเกือบร้อยปีที่มีการศึกษาพระธรรมวินัยและนิพนธ์คัมภีร์ภาษาบาลีเป็นจำนวนมาก

พุทธศาสนาในเมืองแพร่ก็ได้รับอิทธิพลของยุคทองในช่วงเวลานี้ ดังปรากฏอิทธิพลทางศิลปกรรม คัมภีร์หนังสือผูกที่มีอยู่มากมายตามวัดต่างๆ แม้ว่าจะไม่พบตำนานเมืองแพร่ที่มีความชัดเจนถึงสภาพบ้านเมืองในช่วงเวลาดังกล่าว แต่ก็พอสันนิษฐานจากอิทธิพลทางพุทธศาสนาที่มีศูนย์กลางที่เชียงใหม่ และเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในช่วงพระเจ้าติโลกราชได้ว่า เมืองแพร่ในระยะนั้นคงได้รับอิทธิพลทางการเมืองจากเชียงใหม่เช่นกัน

ระบบความเชื่อที่เมืองแพร่สามารถบ่งบอกว่ามีการเข้ามาควบคุมยึดครองและสร้างความชอบธรรมโดยอำนาจทางการเมืองมาโดยตลอด ในระยะแรกคือ การเข้ามาของพุทธศาสนาซึ่งเป็นศาสนาอย่างเป็นทางการที่มาพร้อมอำนาจรัฐจากศูนย์กลางที่เชียงใหม่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๒๑ และสร้างความชอบธรรมเหนือระบบความเชื่อของคนพื้นถิ่นที่มีตัวแทนเป็นคนลัวะ อีกครั้งเมื่อเกิดการรวมศูนย์อำนาจใหม่ที่กรุงเทพฯ และต้องการเปลี่ยนการปกครองจากระบบเจ้าผู้ครองนครมาเป็นระบบมณฑลเทศาภิบาลและกลายเป็นสยามรัฐในเวลาต่อมา การปรับเปลี่ยนและจัดระเบียบคณะสงฆ์ รวมถึงการสร้างสถาบันการศึกษาของสงฆ์กลายเป็นการเข้าไปมีส่วนในการจัดการระบบความเชื่ออย่างเป็นทางการในเมืองแพร่ยุคปัจจุบัน ซึ่งครั้งนี้ถือได้ว่าเป็นการใช้อำนาจทางการเมืองเข้ามาจัดการชีวิตวัฒนธรรมของคนเมืองแพร่ได้อย่างลึกซึ้งและเข้าถึงมากที่สุด

อำนาจผีปามีสงฆ์ : การประสานความเชื่อในสังคมเมืองแพร่ ระบบความเชื่อในเมืองแพร่มีทั้งพุทธและผีที่ชาวบ้านชาวเมืองนับถือไปด้วยกัน การนับถือผีถือเป็นรากเหง้าสำคัญของคนและชุมชนในเมืองแพร่ เพราะเป็นสิ่งที่เชื่อมโยงความเป็นเครือญาติสร้างกลุ่มและพวกพ้องที่ช่วยเหลือกันและประสานประโยชน์ใกล้เคียงความขัดแย้งเท่าที่จะเป็นไปได้

ผีอารักษ์ ผีป่าเขา มีอำนาจศักดิ์สิทธิ์ที่คุ้มครองหรือทำให้เกิดอันตรายร้ายแรงแก่ชีวิตและสภาพแวดล้อมได้ หากผู้คนต่างประพฤติดูหมิ่นหรือลบหลู่หรือกระทำการที่เป็นข้อห้าม ล่วงละเมิดอำนาจศักดิ์สิทธิ์นั้น ชาวบ้านในท้องถิ่นจึงเกรงกลัวอำนาจของผีมาก ดังเช่นเหตุการณ์น้ำป่าหลากและโคลนถล่มที่ป่าแดง-ซอแฮ หลังจากนั้นแล้วชาวบ้านเคร่งครัดในการบอกกล่าวบูชาหรือไหว้ผีหลังจากเลิกเครื่องครี๊ดและละเลยมานาน ในขณะที่เดียวกันความเดือดร้อนเช่นนี้

ไม่ทำให้ชาวบ้านเข้าหาวัดหรือพระสงฆ์แต่อย่างใด

พระสงฆ์ในเมืองแพร่ได้ชื่อว่าเป็นพระอริยสงฆ์หลายรูป มีครูบาหลายองค์มีความรู้เป็นที่นับถืออย่างกว้างขวาง ชาวบ้านเคารพศรัทธาในบารมี อย่างไรก็ตามคณะสงฆ์แบบล้านนาถูกปรับเปลี่ยนรูปแบบจากองค์กรสงฆ์ส่วนกลางในระยะเวลาเดียวกันกับการผนวกล้านนาให้กลายเป็นส่วนหนึ่งของสยามประเทศและรัฐชาติไทยในที่สุด และกระบวนการเหล่านี้ยังดำรงอยู่แม้ในปัจจุบัน

วัดที่มีความสำคัญเป็นอันดับแรกของเวียงแพร่ คือ วัดศรีชุม เห็นได้จากประเพณีสลากภัตที่เริ่มจากวัดที่มีความสำคัญก่อน แล้วจึงเป็นวัดต่อไปเรียงตามลำดับซึ่งยังทำเป็นธรรมเนียมมาจนทุกวันนี้ เจดีย์ที่วัดศรีชุมมีร่องรอยของความเก่าแก่กว่าเจดีย์องค์อื่นๆ ในเวียงแพร่ และเป็นสำนักเรียนที่มีชื่อเสียงทางด้านการศึกษาพระธรรมและวิปัสสนาธุระในช่วง ๒๐๐ ปีที่ผ่านมา เนื่องจากมีอาจารย์ที่เป็นสงฆ์ผู้เป็นปราชญ์หลายท่าน เช่น **ครูบาอูตมา** อดีตเจ้าอาวาสวัดศรีชุม เป็นผู้เคร่งครัดในวินัยและมีความสามารถด้านการศึกษา **ครูบาภัญจน-อริญญาสิมหาเถร** หรือ **ครูบามหาเถร** ผู้แตกฉานในพระธรรมวินัยและวิปัสสนา เป็นผู้ชำระพระไตรปิฎกจำนวนมากดังที่เก็บไว้ที่วัดสูงเม่น แล้วไปสอนที่สำนักวัดสวนดอก จังหวัดเชียงใหม่ และเป็นเจ้าอาวาสวัดพระสิงห์ที่เคยจำพรรษาและเล่าเรียนอยู่ที่วัดศรีชุมระยะหนึ่ง

นอกเหนือจากลักษณะทางกายภาพของเวียงแพร่ที่พบเห็นวัดทางพุทธศาสนาที่มีร่องรอยของความมั่นคงและเชื่อมโยงกับผู้คนในระบบหัวหมวดวัดหรือศรัทธาวัดที่ยังมีปรากฏให้ศึกษาในปัจจุบัน ประวัติศาสตร์ของพุทธศาสนาในเมืองแพร่ที่เกี่ยวข้องกับ **ครูบา** ซึ่งเป็นคำที่มาจากภาษาบาลี พบว่าใช้กันในวัฒนธรรมล้านนา เป็นตำแหน่งที่ผู้อื่นเรียกโดยที่พระสงฆ์ทั่วไปไม่มีสิทธิ์แต่งตั้งตนเองและไม่ใช้ตำแหน่งที่ทางคณะสงฆ์จากส่วนกลางแต่งตั้ง ให้เรียกผู้เป็นปราชญ์ที่ได้รับความเคารพนับถือจากชาวบ้านทั่วไป ครูบาแต่ละท่านจะมีลูกศิษย์ผู้ที่เคยบวชเรียนและศึกษาปฏิบัติธรรมด้วยจึงทำให้มีบารมีมาก ปัจจุบันก็ยังมียุคสมัยที่เรียกว่าครูบาอยู่

ในยุคต่อมาเมื่อระบบหัววัดและครูบาถูกผนวกเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของศาสนจักรซึ่งมีศูนย์กลางอยู่ที่กรุงเทพฯ แล้ว พระสงฆ์จากเมืองแพร่อีกรูปหนึ่งที่มีบทบาททางการศึกษาในระบบโรงเรียนหรือสถาบันการศึกษาของสงฆ์ในเมืองเหนือเป็นอย่างยิ่งคือ **พระอุบาลีคุณูปมาจารย์** (ฟู อุตตลีโว) ผู้สร้างสำนักเรียนพระปริยัติธรรมที่วัดสวนดอก เชียงใหม่ และที่เมืองแพร่ จนทำให้เมืองแพร่กลายเป็นสถานศึกษาสำหรับพระสงฆ์ที่สำคัญแห่งหนึ่งในภาคเหนือจนทุกวันนี้

อย่างไรก็ตามในธรรมเนียมดั้งเดิมตามจารีตของพระสงฆ์ล้านนาและในเมืองแพร่ ระบบความเชื่อของชาวบ้านในเรื่องผีบรรพบุรุษและผีที่คุ้มครองบ้านเมืองสามารถดำเนินไปด้วยกันกับการนับถือพุทธศาสนา โดยมีธรรมเนียมกาละและเทศะที่แน่นอนไม่ปนเปกัน คนในเมืองแพร่มีความชัดเจนในการปฏิบัติตนในห้วงเวลาตามความเชื่อทั้งสองรูปแบบที่ไม่ขัดแย้งกัน แต่เป็นการประสานความแตกต่างที่ไม่ทำลายแนวทางฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งอย่างหักท้าว จนกลายเป็นแนวทางการประเพณีทางศาสนาหรือระบบความเชื่อที่เป็นเอกลักษณ์เฉพาะที่จำแนกลักษณะทางรูปแบบ ระบบความเชื่อดังกล่าวคือ “อำนาจ” [Power] ของผีที่จะดลบันดาลให้เกิดสิ่งดีหรือร้ายแก่ชีวิตผู้คนได้ และ “บารมี” [Charisma] ของพระซึ่งมีพระสงฆ์เป็นสื่อกลาง มีลักษณะของผู้นำทางวัฒนธรรมผู้เป็นปราชญ์และรอบรู้ทางธรรมในระบบอาจารย์พระอุปัชฌาย์กับลูกศิษย์ ซึ่งความสัมพันธ์เหล่านี้ได้เปลี่ยนแปลงไปอย่างมากหลังจากมีการจัดระบบการปกครองใหม่และจัดระเบียบสังคมตลอดตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๕ เป็นต้นมา

ครูบาศุขญาณอรัญญวาสีมหาเถร หรือ ครูบามหาเถร

เป็นพระอริยสงฆ์ชื่อดังในอดีต และได้เป็นเจ้าอาวาสวัดพระสิงห์ที่เชียงใหม่ เดิมชื่อปอย เป็นบุตรของนายสปีนและนางจันทร์ทิพย์ ชาวบ้านแถบสูงเม่น เกิดเมื่อปีระกา พ.ศ. ๒๓๓๒ ครูบามหาเถรบรรพชาเป็นสามเณรตั้งแต่อายุยังน้อย และบรรพชาเป็นพระภิกษุที่วัดศรีชุมเมืองแพร่ ได้รับฉายาว่า “กัณฺฐกนิคุ” ท่านศึกษาเล่าเรียนพระธรรมวินัยและภาษาบาลีจนแตกฉาน รวมทั้งภาษาล้านนา ได้ช่วยเป็นครูสอนพระภิกษุในวัดศรีชุมระยะหนึ่ง ก่อนย้ายกลับมาจำพรรษาอยู่ที่วัดสูงเม่น

ครูบามหาเถรให้ความสนใจทางด้านวิปัสสนากัมมัฏฐาน สามารถเป็นครูสอนได้อย่างเชี่ยวชาญ ภายหลังได้ไปศึกษาต่อที่วัดสวนดอก จังหวัดเชียงใหม่ กับพระมหาราชครูแห่งวัดสวนดอก และ พ.ศ. ๒๔๐๒ ได้รับแต่งตั้งให้เป็นเจ้าอาวาสวัดพระสิงห์ ได้ฉายาจากเจ้าหลวงเชียงใหม่ว่า “ครูบาศุขญาณอรัญญวาสีมหาเถร” และมรณภาพในปี พ.ศ. ๒๔๒๑

ครูบามหาเถรธุดงค์ไปศึกษาเล่าเรียนในพม่า ได้อัญเชิญพระบรมสารีริกธาตุและพระอรหันตธาตุถวายต่อเจ้าหลวงอินทวิชัยราชา เจ้าเมืองแพร่ ซึ่งต่อมาเจ้าหลวงนำไปถวายแด่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่พระองค์ทรงให้นำกลับมาไว้ที่เจดีย์วัดมหาโพธิ์ ตำบลป่าเมต อำเภอเมือง จังหวัดแพร่ เพื่อเป็นสมบัติของชาวแพร่สืบไป นอกจากนี้ยังสร้างและรวบรวมคัมภีร์ใบลานเป็นภาษาบาลีที่รวบรวมมาจากวัดในเมืองหลวงพระบาง แพร่ น่าน

บรรจุไว้ในหอพระไตรปิฎกวัดสูงเม่น ซึ่งเป็น การรวบรวมที่ยิ่งใหญ่ที่สุดครั้งหนึ่ง และเป็น สิ่งยืนยันว่าพระพุทธศาสนาแบบล้านนาโดดเด่นและสั่งสมความรู้ภูมิปัญญาที่หาที่อื่นใด เทียบเทียมได้ยาก สถาบันวิจัยสังคมเชียงใหม่ สํารวจพบจำนวน ๒,๕๖๗ มัด ๘,๘๔๕ ผูก แบ่งออกเป็น พระวินัย พระสูตรตันตปิฎก พระ อภิธรรม คัมภีร์ภาษาบาลี บทสวดมนต์ อานิสสํ ชาดก โอวาทคำกลอน ประเพณี พิธีกรรม ธรรมทั่วไป นิยายธรรม นิยายนิทาน พื้นบ้าน ตำนานพุทธศาสนา ตำนานเมืองและ ราชวงศ์ กฎหมาย ตำราอักษรศาสตร์ กวี นิพนธ์ ร้อยกรอง ตำราโหราศาสตร์ ตำรายา และอื่นๆ^{๕๘}

▲ พระครูมหาญาณสิทธิ (ครูบาคันธา คนธโร) ศิษย์เอกของครูบาปัญญาจณฺญ วาสีมหาเถร วัดป่าสูงเม่น เมืองแพร่

พระมหาเมธีกร (พรหมเทโว พรหม)

เป็นพระสงฆ์รูปแรกของแพร่ที่เป็นผู้นำใน การนำระบบการปกครองคณะสงฆ์ตามพระราช- บัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. ๒๔๔๖ มาเผยแพร่ เป็น อดีตเจ้าคณะจังหวัดแพร่ เกิดเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๘ ที่ บ้านน้ำคือ ตำบลเวียงแพร่ และบรรพชาที่วัดน้ำคือ ซึ่งต่อมาเปลี่ยนเป็นชื่อวัดเมธีกราวาส ได้ศึกษาบาลี กับพระครูพุทธวงศาจารย์ วัดพระบาท สอนนัก ธรรมและไปอบรมการศาสนาและการคณะสงฆ์ใน สำนักสมเด็จพะวันรัต วัดมหาธาตุ กรุงเทพฯ และ ได้จัดตั้งโรงเรียนบาลีขึ้นในจังหวัดแพร่และเป็นแห่งแรกของภาคเหนือ ทั้งส่งพระภิกษุ สามเณรไปศึกษาพระปริยัติธรรมที่กรุงเทพฯ เพื่อกลับมาสอนที่แพร่ และเป็นการกำลังสำคัญ ในการจัดตั้งโรงเรียนประชาบาลที่วัดของท่านคือโรงเรียนวัดเมธีกราวาส และมรณภาพเมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๒

▲ รูปปั้นพระมหาเมธีกร ภายในโรงเรียนวัดเมธีกราวาส (เทวราชานุรักษ์)

พระอุบาลีคุณูปมาจารย์

สำหรับคณะสงฆ์ฝ่ายมหานิกายในภาคเหนือ ผู้บุกเบิกในด้านการศึกษาของพระภิกษุสามเณร คือ ท่านเจ้าคุณพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (ฟู อุตตลิว ป.ธ.๖) เกิดเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๔ มรณภาพเมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๖ ชาวจังหวัดแพร่ เมื่อครั้งยังเป็นพระมหาฟู อุตตลิว ที่วัดเบญจมบพิตร เจ้าคณะมณฑลพายัพได้ส่งขึ้นมาจัดการศึกษาพระปริยัติธรรมที่เชียงใหม่ในระหว่างปี พ.ศ. ๒๔๗๑-๒๔๗๒ โดยมาประจำอยู่ที่วัดเซตวัน และย้ายไปปรับปรุงการศึกษาและการปกครองที่จังหวัดแพร่ เชียงราย ลำปาง และเชียงใหม่ เมื่ออยู่ปฏิบัติศาสนกิจที่จังหวัดแพร่ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๗๓-๒๔๙๔ ได้จัดตั้งโรงเรียนปริยัติสามัญขึ้นเพื่อให้เป็นศูนย์กลางการศึกษาสำหรับพระเณรในจังหวัด และได้ก่อตั้งโรงเรียนธรรมราชาศึกษาขณะดำรงสมณศักดิ์พระธรรมราชาวุฒิ์ เจ้าอาวาสวัดพระสิงห์วรมหาวิหาร ซึ่งเปิดการเรียนการสอนทั้งทางโลกและทางธรรมตั้งแต่เมื่อปี พ.ศ. ๒๕๐๓ โดยใช้ทุนทรัพย์เบื้องต้นจากการขายที่ดินซึ่งเป็นมรดกจำนวน ๒๕๐,๐๐๐ บาท

ท่านถูกการเมืองในคณะสงฆ์ยุคนั้นถาโถมเข้าใส่ (ท่านอยู่ร่วมสมัยกับพระธรรมเจดีย์ วัดทองนพคุณ พระพิมลธรรม วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์) ถูกกล่าวหาร้ายแรงว่าต้องอธิกรณ์และกลายเป็นความอื้อฉาวที่แสดงถึงความเสื่อมในองค์กรสงฆ์อย่างไม่เคยปรากฏมาก่อน ในตำแหน่งสงฆ์ท่านเป็นพระธรรมราชาวุฒิ์ที่ไม่มีโอกาสเลื่อนสมณศักดิ์ แม้จะเป็นพระที่สร้างคุณูปการแก่วงการการศึกษาของสงฆ์ในภาคเหนือไว้มากเพียงไร แต่ก็ถูกการเมืองในคณะสงฆ์เล่นงาน ถูกตัดตำแหน่งหน้าที่เหลือเพียงเจ้าคณะจังหวัดแพร่ และดำรงตำแหน่งพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ได้เพียง ๒ เดือนเท่านั้นก่อนจะมรณภาพ

อำนาจพระคณะสงฆ์ : จาริตของสงฆ์ล้านนาที่ถูกกลืนกลายจากพระราชบัญญัติการปกครองคณะสงฆ์ การปกครองสงฆ์ตามจารีตเดิมของล้านนานั้นให้ความสำคัญแก่ระบบหมวดอุโบสถหรือหัวหมวดวัด เพราะในท้องถิ่นหนึ่งๆ แม้จะมีวัดหลายแห่ง แต่ก็ไม่มีสถานที่เช่นอุโบสถที่จะทำการบวชพระภิกษุได้ทุกแห่ง บางวัดมีเพียงอาคารศาสนวิหารสำหรับทำกิจของสงฆ์ หัวหมวดวัดที่มีพระอุโบสถและสามารถทำพิธีกรรมบวชได้จะต้องมีพระอุปัชฌาย์หรือครูบาอาจารย์ที่ได้รับการยอมรับว่ามีความรู้ สามารถดำเนินการบวชให้ได้ เมื่อบวชแล้วจะกลับไปจำพรรษาอยู่ที่วัดในภูมิลำเนาของตนเองหรือศึกษาอยู่ในสำนักเรียนในวัดนั้นๆ ก็ได้รูปแบบเช่นนี้ยังพบได้ทั่วไปตามท้องถิ่นต่างๆ ของเมืองไทย

การปกครองในล้านนาใช้ระบบจารีตที่ไม่มีองค์กรสงฆ์เคร่งครัดเหมือนกับตำแหน่งขุนนางสงฆ์ในปัจจุบัน แต่เป็นแบบพระอุปัชฌาย์ซึ่งมีความสัมพันธ์แบบอาจารย์กับลูกศิษย์ พระอุปัชฌาย์ในล้านนาที่เป็นหัวหมวดก็มักจะเป็น ครูบา ที่ได้รับการเคารพนับถือและยอมรับอย่างสูงจากผู้อื่น ซึ่งเป็นตำแหน่งอย่างไม่เป็นทางการ การเป็นพระอุปัชฌาย์จึงกลายเป็นผู้นำตามธรรมชาติซึ่งทำให้มีลูกศิษย์มากมายและมีบารมีสั่งสม

การปฏิรูปคณะสงฆ์ในภาคเหนือมีการต่อต้านอำนาจที่เริ่มเข้ามาครอบงำการจ้ดระบบสงฆ์ในล้านนา กรณีที่ชัดเจนคือการต้องอธิการของครูบาศรีวิชัย ครูบาศรีวิชัยมีชื่อเสียงและเป็นครูบาที่เป็นพระอุปัชฌาย์ ซึ่งตามจารีตท้องถิ่นสามารถจะบวชให้ผู้อื่นได้ ลูกศิษย์เหล่านี้เป็นฐานกำลังที่สำคัญของครูบาศรีวิชัยในการดำเนินกิจกรรมทางศาสนาและกิจกรรมสาธารณประโยชน์ อีกทั้งยังเป็นแนวร่วมในการต่อต้านอำนาจจากกรุงเทพฯ เมื่อเกิดกรณีขัดแย้งขึ้นในเวลาต่อมา

บ้านเมืองในล้านนามีก่อชุมชนพันธุ์หลากหลาย อันเนื่องมาจากการสงครามที่กวาดต้อนผู้คนจากดินแดนต่างๆ มาตั้งถิ่นฐานใหม่ในยุคที่เรียกว่า “เก็บผักใส่ซ้า เก็บข้าใส่เมือง” กลุ่มคนตระกูลไตมีรูปแบบความเชื่อทางพุทธศาสนาที่มีความแตกต่างกันตามท้องถิ่นต่างๆ ครูบาศรีวิชัยถือปฏิบัติในแนวของนิกายเชียงใหม่ผสมกับนิกายยอง เนื่องจากท่านอาศัยอยู่ที่เมืองลีซึ่งเป็นถิ่นฐานของคนไตจากเมืองยองในสิบสองปันนา การปฏิบัติและธรรมเนียมในการนุ่งห่มแตกต่างไปจากกลุ่มอื่นๆ เล็กน้อย เช่น การนุ่งห่มที่เรียกว่า กุมผ้าแบบรัดอก สวมหมวก แขนงลูกประคำ ถือไม้เท้าและพัด จาริตของสงฆ์ในล้านนาไม่มีองค์กรสงฆ์อย่างชัดเจนแต่เป็นที่รู้จักกันโดยการยอมรับระบบหัววัดที่มีครูบาเป็นพระอุปัชฌาย์ที่สามารถบวชให้กับลูกหลานที่ถึงวัยบวชได้ สงฆ์ในล้านนาเองก็มีแนวปฏิบัติที่หลากหลาย กลุ่มพระที่เป็นสายพระอุปัชฌาย์สืบต่อกันมาในแต่ละท้องถิ่นซึ่งมีอำนาจปกครองในสายของตนโดยผ่านความคิดระบบ

ครูกับศิษย์

▼ ครูบาศรีวิชัยและลูกศิษย์ช่วยกันทำทางขึ้นดอยสุเทพ
ในภาพคือบริเวณทางขึ้น

▲ ครูบาเจ้าศรีวิชัย ชัยยาชนะ สิริวิชิโย ถ่ายเมื่อ
มาทำการบูรณปฏิสังขรณ์พระธาตุดอยสุเทพ เมืองแพร่ พ.ศ. ๒๔๗๐

ความขัดแย้งจากพระราชบัญญัติการปกครองคณะสงฆ์กับจารีตพื้นเมือง : กรณีครูบาศรีวิชัย

ครูบาศรีวิชัยถือว่าท่านมีสิทธิ์ที่จะบวชได้ตามจารีตที่ถือปฏิบัติมาแต่เดิม ซึ่งขัดกับพระราชบัญญัติการปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑ หรือ พ.ศ. ๒๔๔๖ พระราชบัญญัติดังกล่าวกำหนดว่า **“พระอุปัชฌาย์ที่จะบวชกุลบุตรได้ ต้องได้รับการแต่งตั้งตามระเบียบการปกครองของสงฆ์จากส่วนกลางเท่านั้น”** โดยถือเป็นหน้าที่ของเจ้าคณะแขวงนั้น ๆ เป็นผู้คัดเลือกผู้ที่

ควรจะเป็นอุปัชฌาย์ได้ และเมื่อคัดเลือกได้แล้วจึงจะนำข้อเสนอเจ้าคณะผู้ใหญ่ในกรุงเทพฯ เพื่อดำเนินการแต่งตั้งต่อไป

การจัดระเบียบการปกครองใหม่ของกรุงเทพฯ นี้ถือเป็นวิธีการสลายจารีตเดิมของสงฆ์ในล้านนาอย่างได้ผล องค์การสงฆ์ล้านนาเริ่มสลายตัวลงทีละน้อย เพราะอย่างน้อยความขัดแย้งต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นระหว่างสงฆ์ในล้านนาคงด้วยกันเอง

ดังกรณีความขัดแย้งระหว่างครูบาศรีวิชัยกับพระครูมหารัตนากร เจ้าคณะแขวงลี อำเภอลี้ จังหวัดลำพูน เป็นต้น การต้องอธิกรณ์ระยะแรกของครูบาศรีวิชัยนั้นเกิดขึ้นเพราะครูบาศรีวิชัยถือธรรมเนียมปฏิบัติตามจารีตเดิมของล้านนา ส่วนเจ้าคณะแขวงลี้ซึ่งใช้ระเบียบวิธีปฏิบัติของกรุงเทพฯ เห็นว่าครูบาศรีวิชัยทำหน้าที่พระอุปัชฌาย์โดยไม่ได้รับการอนุญาตจากเจ้าคณะแขวงลี้ จึงถือว่าเป็นความผิด เพราะตั้งตนเป็นพระอุปัชฌาย์เอง และเป็นพระอุปัชฌาย์เถื่อน

การจับกุมครูบาศรีวิชัยสามารถแบ่งช่วงเวลาออกเป็น ๓ ช่วง เนื่องจากเป็นระยะเวลาที่ยาวนานเกือบ ๓๐ ปี แต่ละช่วงจะมีรายละเอียดของสภาพสังคมที่แตกต่างกัน

อธิกรณ์ระยะแรก (ช่วง พ.ศ. ๒๔๕๑-๒๔๕๓) เป็นผลมาจากการเริ่มทดลองใช้กฎหมายของคณะสงฆ์ฉบับแรก (พ.ศ. ๒๔๔๖) และเป็นการเริ่มให้อำนาจกับสงฆ์สายกลุ่มผู้ปกครองในช่วง พ.ศ. ๒๔๕๓ ในขณะที่บทบาทของครูบาศรีวิชัยในหมู่บ้านและชาวเขามีลักษณะโดดเด่นเกินหน้าตำแหน่งสงฆ์ผู้ปกครอง บารมีที่เกิดขึ้นเห็นได้จากชาวบ้านมักนำเอาบุตรหลานมาฝากฝังให้ครูบาศรีวิชัยบวชเณรและอุปสมบท ทำให้คณะสงฆ์สายปกครองประชุมตัดสินให้ครูบาศรีวิชัยพ้นจากตำแหน่งหัวหมวดวัดหรือหมวดอุโบสถ และมีให้เป็นพระอุปัชฌาย์อีกต่อไป พร้อมทั้งถูกควบคุมตัวอีกหนึ่งปี

อธิกรณ์ระยะที่สอง (พ.ศ. ๒๔๕๔-๒๔๖๔) ครั้งนี้มีความเข้มข้นและรุนแรงขึ้น เนื่องจากเป็นผลมาจากการต้องอธิกรณ์ครั้งแรกถึง ๓ ครั้ง แต่กลายเป็นเพิ่มความเลื่อมใสศรัทธาของชาวบ้านที่มีต่อครูบาศรีวิชัยมากยิ่งขึ้น เสี่ยงลือที่ขยายออกไปว่าครูบาศรีวิชัยเป็นผู้วิเศษ ขอกกล่าวหา คือ “ครูบาศรีวิชัยเกลี้ยกล่อมช้องสุมคนคฤหัสถ์นักบวชเป็นก๊กเป็นเหล่า และใช้ผีและเวทมนตร์” พระครูญาณมงคลจึงออกหนังสือลงวันที่ ๑๒ มกราคม ๒๔๖๒ สั่งครูบาศรีวิชัยให้ออกไปพ้นเขตจังหวัดลำพูนภายใน ๑๕ วัน แต่ต่อมาก็มีหนังสือของเจ้าจักรคำขจรศักดิ์ เจ้าผู้ครองเมืองนครลำพูน เรียกครูบาศรีวิชัยพร้อมกับลูกวัดเข้าเมืองลำพูน ครั้งนั้นลูกศิษย์ได้จัดขบวนแห่ครูบาศรีวิชัยเข้าสู่เมืองอย่างใหญ่โต ทำให้ทางคณะสงฆ์ผู้ปกครองลำพูนตกใจมิใช่น้อย เพราะเมื่อพักอยู่ที่วัดมหายานได้คืนหนึ่ง อุปราชเทศมณฑลพายัพจึงได้

ล่งย้ายครุบาศรีวิชัยขึ้นไปยังเชียงใหม่ โดยให้พักกับพระครูเจ้าคณะเมืองเชียงใหม่ที่วัดเซตวันเสร็จแล้วจึงมอบตัวให้พระครูสุคันธศีล รองเจ้าคณะเมืองเชียงใหม่ ในระหว่างที่ครุบาศรีวิชัยถูกควบคุมอยู่ที่วัดปากกล้วยมีพ่อค้าใหญ่เข้ามารับเป็นผู้อุปถัมภ์ คือหลวงอนุสารสุนทร (ขุนอีชวียงเล็ง) และพญาคำแห่งบ้านประตู่ท่าแพ ตลอดจนผู้คนทั้งในเชียงใหม่และใกล้เคียงต่างก็เดินทางมานมัสการครุบาศรีวิชัยเป็นจำนวนมาก ทางฝ่ายผู้ดูแลเกรงว่าเรื่องจะลุกลามไปกันใหญ่เนื่องจากแรงศรัทธาของชาวเมืองเหล่านี้ เจ้าคณะเมืองเชียงใหม่และเจ้าคณะมณฑลพายัพจึงส่งครุบาศรีวิชัยไปรับการไต่สวนพิจารณาที่กรุงเทพฯ ซึ่งผลการพิจารณาไม่พบว่าครุบาศรีวิชัยมีความผิด และให้ครุบาศรีวิชัยเลือกเป็นเจ้าอาวาสหรืออาศัยอยู่ในวัดอื่นก็ได้ เมื่อครุบาศรีวิชัยกลับจากกรุงเทพฯ แล้ว

อธิกรณ์ระยะที่สาม (ช่วง พ.ศ. ๒๔๗๘-๒๔๗๙) การต้องอธิกรณ์ช่วงที่สามเกิดขึ้นขณะที่สร้างถนนขึ้นสู่พระธาตุดอยสุเทพ เพราะขณะก่อสร้างทางปรากฏว่ามีพระสงฆ์ในจังหวัดเชียงใหม่รวม ๑๐ แขวง ๕๐ วัด ขอลาออกจากการปกครองคณะสงฆ์ไปขึ้นอยู่ในปกครองของครุบาศรีวิชัยแทน ทางคณะสงฆ์ปกครองจึงสั่งให้กลุ่มพระสงฆ์ในวัดที่ขอแยกตัวออกดังกล่าวเข้ามามอบตัว และพระสงฆ์ที่ครุบาศรีวิชัยเคยบวชให้ก็ถูกสั่งให้สึก อธิกรณ์ครั้งนี้ได้ดำเนินมาจนกระทั่ง พ.ศ. ๒๔๗๙ จนครุบาศรีวิชัยให้คำรับรองต่อคณะสงฆ์ว่าจะปฏิบัติตามพระราชบัญญัติลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ทุกประการ จึงได้รับอนุญาตให้เดินทางกลับลำพูน รวมเวลาที่ต้องสอบสวนและอบรมอยู่ที่วัดเบญจมบพิตรเป็นเวลาถึง ๖ เดือน ๑๗ วัน กรณีความขัดแย้งระหว่างครุบาศรีวิชัยกับคณะสงฆ์ฝ่ายปกครองได้ดำเนินมาเป็นระยะเวลาเกือบ ๓๐ ปี นับตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๕๑ เป็นต้นมา ตราบกระทั่งวาระสุดท้ายในชีวิตของครุบาศรีวิชัย^{๕๔}

พระราชบัญญัติการปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑ หรือ พ.ศ. ๒๔๔๖ ที่บัญญัติขึ้นหลังจากเปลี่ยนระบบการปกครองมาเป็นระบบมณฑลเทศาภิบาลของรัฐบาลสยามราว ๑๐ ปี พระราชบัญญัตินี้ ต้องการจัดระบบสังฆมณฑลให้มีรูปแบบที่ชัดเจนและเป็นประโยชน์แก่อาณาจักร ดังพระราชประสงค์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและตราพระราชบัญญัติถึง ๔๕ มาตรา นอกเหนือจากความขัดแย้งในคณะสงฆ์ที่เกิดขึ้นในพระราชอาณาจักรมาตั้งแต่รัชกาลก่อนๆ แล้ว การจัดระบบสังฆมณฑลย่อมเป็นเรื่องใหญ่ที่จะทำให้พระพุทธศาสนาโดยเฉพาะในส่วนกลางซึ่งแบ่งออกเป็น ๒ แนวทางในเวลานั้นอย่างชัดเจน คือ กลุ่มที่ปฏิบัติตามพระไตรปิฎก และกลุ่มที่ปฏิบัติตามขนบธรรมเนียมประเพณีที่เชื่อถือต่อกันมา นอกจากนี้

จารีตประเพณีที่หลากหลายของพระสงฆ์ในท้องถิ่นที่มีความแตกต่างทางสังคมและวัฒนธรรมมากในขณะนั้น เช่น ในอีสานและล้านนายังเป็นกลุ่มที่มีข้อประพฤติปฏิบัติแบบในกลุ่มของตนเอง ความพยายามจัดระเบียบพระสงฆ์เพื่อให้เป็นไปในระบบเดียวกันจึงเป็นความพยายามอย่างยิ่งของการเคลื่อนไหวเพื่อรวมอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลาง จัดรูปแบบการปกครองสยามประเทศใหม่ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ต่อมาได้มีการปรับปรุงและออกพระราชบัญญัติทดแทนพระราชบัญญัติการปกครองคณะสงฆ์อีกสองฉบับ คือ พ.ศ. ๒๔๘๔ ในสมัยของจอมพล ป. พิบูลสงคราม และ พ.ศ. ๒๕๐๕ สมัยจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ การปรับปรุงในฉบับที่ ๒ นั้นถือว่ามีความเป็นประชาธิปไตยมากขึ้น เพราะแบ่งองค์กรย่อยคล้ายคณะรัฐมนตรี แต่ในฉบับที่ ๓ เสมือนจำลองการปกครองประเทศแบบเผด็จการในขณะนั้น เพราะโครงสร้างเป็นการรวบอำนาจภายในคณะสงฆ์ไว้ที่ “มหาเถรสมาคม” ซึ่งเป็นกลุ่มพระราชาคณะอาวุโสที่ได้รับการแต่งตั้งจำนวน ๒๐ กว่ารูป โดยมีสมเด็จพระสังฆราชเป็นประมุขสูงสุด ทำหน้าที่ทั้งฝ่ายนิติบัญญัติ ฝ่ายบริหาร และฝ่ายตุลาการพร้อมกัน ปกครองพระภิกษุสงฆ์ทั่วประเทศ นับเป็นการปกครองในระบอบ “คณาธิปไตย” ภายในคณะสงฆ์นับตั้งแต่นั้นมากระทั่งถึงปัจจุบัน^{๖๐}

ปัญหาของพระราชบัญญัติการปกครองคณะสงฆ์ดูเหมือนจะมีปัญหาทำให้เกิดการแตกแยกนับแต่เริ่มต้นใช้ เช่น อาจารย์สุลักษณ์ ศิวรักษ์ วิจัยระบบคณะสงฆ์ของไทยไว้หลายแห่งและหลายครั้งว่า การสร้างระบบและพิธีกรรมทำให้คณะสงฆ์ถูกโน้มนำให้เดินตามแนวทางขุนนางพระ ต้องการเอาดีทางสมณศักดิ์หรือสีกออกไปเพื่อทำงานราชการ ไม่ได้กลับไปใช้ความรู้แก่บ้านเมืองและท้องถิ่นของตนเอง ซึ่งเป็นเสมือนการศึกษาและแนวทางแบบโลกที่มีระบบขุนนางหรือข้าราชการเป็นเครื่องล่อใจในความเจริญในอาชีพการงาน สิ่งเหล่านี้ทำให้คณะสงฆ์ต้องอิงอยู่กับกระแสการเมือง และผู้ที่ถูกระบบขุนนางพระและการจัดระเบียบนี้เล่นงาน ดังเช่นพระสงฆ์ซึ่งเป็นที่เคารพศรัทธาของชาวบ้านในล้านนาคนสำคัญอย่างครูบาศรีวิชัย เป็นต้น

ที่เมืองแพร่พบว่ามีการให้ความสำคัญกับองค์กรคณะสงฆ์และการศึกษาของสงฆ์ซึ่งเห็นได้เด่นชัด นับแต่สำนักเรียนวัดศรีชุมซึ่งมีชื่อเสียงเป็นที่ยอมรับแห่งหนึ่งก่อนเกิดการปรับเปลี่ยนองค์กรสงฆ์ตามพระราชบัญญัติฯ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๖ จนในปัจจุบันไม่มีการสืบทอดสำนักเรียนที่วัดศรีชุม และความสำคัญในการเป็นวัดอันดับแรกของเมืองแพร่ซึ่งมีครูบาทำบารมีเป็นที่ยอมรับอีกแล้วก็ตาม ปัจจุบันวัดศรีชุมแทบจะหาพระสงฆ์จำพรรษาอยู่ไม่ได้ และเจ้าอาวาสวัดศรีชุมก็ยังมีพระภิกษุน้อยแตกต่างจากเดิมอย่างสิ้นเชิง

◀ อาคารเรียนทางขวามือ
คือโรงเรียนพระปริยัติธรรม
โรงเรียนพุทธโกศลวิทยา
และมหาจุฬาลงกรณราช-
วิทยาลัย วิทยาเขตแพร่ ใน
บริเวณวัดพระบาทมิ่งเมือง
วรวิหาร

การศึกษาในเมืองแพร่ในยุคที่ครูบามหาเถรเก็บรวบรวมตำราใบลานหรือหนังสือผูกจำนวนมาก โดยคัดลอกและนำมาจากเมืองต่างๆ เพื่อรวบรวมไว้ที่วัดสูงเม่น และยังมีหลักฐานปรากฏมาจนถึงปัจจุบัน ประเด็นในการรวบรวมคงจะไม่เพียงแต่เป็นการสืบพระศาสนาตามธรรมเนียมในปัจจุบัน หากคงจะเป็นการไปศึกษาในความรู้ต่างๆ อย่างแท้จริง เพราะท่านเคยจุดศรัทธาเพื่อไปศึกษาถึงในพม่าและมีความรู้มากพอที่จะสอนพระปริยัติที่สำนักเรียนวัดสวนดอกที่เชียงใหม่ด้วย

หลังจากที่มีพระราชบัญญัติการปกครองคณะสงฆ์ พ.ศ. ๒๔๔๖ การเรียนเริ่มจัดการเป็นสถาบันมากขึ้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้งสถาบันการศึกษาชั้นสูงของสงฆ์ คือ มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย สำหรับการศึกษายุทธศาสตร์และมหาธาตุวิทยาลัยที่เปลี่ยนชื่อใหม่เป็นมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย แต่หลังจากนั้นแล้วการศึกษาของสงฆ์ชั้นสูงตามพระราชปณิธานก็ไม่ได้ก้าวหน้าแต่อย่างใด

การศึกษาของสงฆ์ในระยะเริ่มแรกนั้นเป็นการศึกษาพระปริยัติธรรมอย่างเดียว การปฏิรูปการศึกษาพระปริยัติธรรมจากส่วนกลางโดยสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ซึ่งมีการวัดผลเหมือนกันทั่วประเทศโดยการสอบบาลีสนามหลวง ซึ่งเป็นการสอบปากเปล่าและมีลำดับขั้นเป็นเปรียญประโยคและมีพระเจ้าแผ่นดินเป็นประธาน ซึ่งเป็นการสอบที่มีความสำคัญมากสำหรับพระสงฆ์สามเณรในยุคหนึ่ง แต่ที่ภาคเหนือมีโรงเรียนพระปริยัติธรรมก็หลังจากมีการคมนาคมทางรถไฟและการเดินทางสะดวกขึ้น ในสมัยเจ้าคุณพระเทพมุณี (ปลด กิตฺติโสภโณ) วัดเบญจมบพิตรดุสิตวนารามเป็นเจ้าคณะมณฑลพายัพในช่วง พ.ศ. ๒๔๗๑-๒๔๘๕ ส่งเสริมให้พระเถรในจังหวัดภาคเหนือ โดยเฉพาะจังหวัดเชียงใหม่ได้มีโอกาสไปศึกษาเล่าเรียนที่กรุงเทพฯ หลังจากนั้นก็ส่งกลับขึ้นมารับผิดชอบงานด้านการศึกษา

พระปริยัติธรรมทั้งแผนกธรรมและแผนกบาลี

ผลจากการส่งเสริมนี้ทำให้พระมหาฟู อุตตลิว วัดเบญจมบพิตร หรือท่านเจ้าคุณพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ในเวลาต่อมา ซึ่งเป็นคนเมืองแพร่ เริ่มบุกเบิกระบบการศึกษาในภาคเหนือ โดยเฉพาะเชียงใหม่และแพร่ เมื่อปฏิบัติศาสนกิจที่จังหวัดแพร่ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๗๓-๒๔๙๔ ท่านตั้งโรงเรียนปริยัติสามัญขึ้น พ.ศ. ๒๔๙๕ ได้ย้ายมาเป็นเจ้าอาวาสวัดพระสิงห์พร้อมกับได้เลื่อนสมณศักดิ์เป็นพระธรรมราชาวัตรและตั้งโรงเรียนปริยัติธรรมที่วัดพระสิงห์ จังหวัดเชียงใหม่ โดยแยกจากวัดพันอันซึ่งมีอยู่เดิม ต่อมา พ.ศ. ๒๕๐๓ จึงตั้งโรงเรียนปริยัติสามัญขึ้นอีกชื่อว่าโรงเรียนธรรมราชศึกษา

การศึกษาพระปริยัติธรรมอย่างเดียวไม่เป็นที่นิยม การศึกษาสายปริยัติสามัญจึงเกิดขึ้นเพราะคณะสงฆ์หัวก้าวหน้ากลุ่มหนึ่งหาทางปรับเปลี่ยนหลักสูตรการศึกษาในวงการศึกษามหาวิทยาลัยในระดับมัธยมศึกษา โดยเปิดหลักสูตรที่เรียกว่าปริยัติสามัญ เพื่อสนองความต้องการของพระภิกษุสามเณรและเด็กวัด มีหลักสูตรเหมือนกับชั้นมัธยมศึกษาของทางโลก แต่เพิ่มวิชาทางธรรมเข้ามาและตัดวิชาทางโลกที่ไม่จำเป็นออกไป

โรงเรียนประเภทนี้นับว่าเป็นความนิยมของพระเถรมาก เพราะเมื่อเรียนจบแล้วสามารถเลือกได้หลายทางตามพื้นฐานของความรู้ เช่น โรงเรียนเมตตาศึกษา วัดเจดีย์หลวง โรงเรียนธรรมราชศึกษา วัดพระสิงห์ โรงเรียนวัดพระเชตุพน จังหวัดเชียงใหม่ โรงเรียนเมธีวุฒิกร จังหวัดลำพูน โรงเรียนพุทธโกศลวิทยา วัดพระบาทมิ่งเมืองวรวิหาร จังหวัดแพร่ เป็นต้น

การศึกษาระดับอุดมศึกษาของพระสงฆ์นั้นมีมานานแล้วแต่ไม่ก้าวหน้าเท่าที่ควร ทางคณะสงฆ์จังหวัดเชียงใหม่ร่วมกันจัดตั้งขึ้น ๒ แห่ง คือ มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตเชียงใหม่ ที่วัดสวนดอกเมื่อ พ.ศ. ๒๕๒๗ และมหาวิทยาลัยราชวิทยาลัย วิทยาเขตล้านนา ที่วัดเจดีย์หลวงเมื่อ พ.ศ. ๒๕๓๔ สถาบันการศึกษาทั้งสองแห่งมีวิทยาเขตกระจายกันไปทั่วประเทศ ๑๘ แห่ง แบ่งเป็นมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๑๑ วิทยาเขต มหาวิทยาลัยราชวิทยาลัย ๗ วิทยาเขต

ที่แพร่มีสถาบันการศึกษาของสงฆ์ครบทุกระดับที่กล่าวมาแล้ว รวมกันอยู่ที่วัดพระบาทมิ่งเมือง ซึ่งมีพุทธศาสนสถานศึกษาถึง ๓ แห่ง คือ โรงเรียนพระปริยัติธรรม ใช้วิธีเรียนแบบเก่าคือเรียนนักธรรมใช้บาลีประโยค ๓-๙ เรียนนักธรรมตรี โท เอก เรียนพระธรรมพระวินัย

โรงเรียนพุทธโกศลวิทยาเป็นโรงเรียนสามัญศึกษาที่เถรมาเรียน เป็นโรงเรียนระดับ

มัธยมศึกษาของกระทรวงศึกษาธิการ เรียนถึงมัธยมศึกษาปีที่ ๖ เรียนจบสามารถต่อปริญญาตรีที่มหาจุฬาร ได้ โดยวิชาเรียนจะมีบาลีนักธรรมเป็นพื้นฐาน และมีเรียนการคำนวณ คณิตศาสตร์ และวิชาทางโลกทั่วไป

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตแพร่ ตั้งเมื่อ พ.ศ. ๒๕๒๙ โดยมี พระมหาโพธิวงศาจารย์ (สุจี กตสโร) ซึ่งเป็นพระรองอธิการบดีรูปแรก เนื่องจาก วิทยาเขตสงฆ์ในภูมิภาคตำแหน่งสูงสุด คือรองอธิการบดี และเป็นประธานสภามหาวิทยาลัยสงฆ์ประจำเขตแพร่ในเวลาต่อมา ปัจจุบันพระครูโสภณพัฒนานุยุต เจ้าอาวาสวัดหลวงเป็นรองอธิการบดีมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตแพร่ มีสถานภาพเป็นมหาวิทยาลัยในกำกับของรัฐบาล เป็นนิติบุคคลที่เน้นการจัดการศึกษาวิชาการด้านพระพุทธศาสนาเป็นหลัก

▲ พระมหาโพธิวงศาจารย์ เจ้าอาวาสวัดพระบาทมิ่งเมืองวรวิหาร จังหวัดแพร่ และพระรองอธิการบดีรูปแรกของมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยทั่วประเทศมีทั้งหมด ๑๔ แห่ง แต่ละแห่งมีวิชาเรียนที่ต่างกัน ภาคเหนือมีที่เชียงใหม่ แพร่ พะเยา ส่วนลำปางเป็นสาขาของแพร่ วิทยาเขตแพร่มีคณะพุทธศาสตร์ ศาสนศาสตร์ รัฐศาสตร์ และบริหารการศึกษา พระนิสิตมีทั้งมาจากญาติ มาจากเพื่อน และมาเรียนตามสายที่ตนเองสอบได้ พระที่มาเรียนที่มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตแพร่ มีมาจากทุกภาคในประเทศไทย เพราะโอกาสที่จะไปเรียนที่กรุงเทพฯ มีน้อยมาก เนื่องจากวัดต่างๆ ต้องอาศัยเส้นสายจึงจะสามารถจำพรรษาได้ พระนิสิตส่วนใหญ่มีเหตุผลที่บวชเพื่อเรียนหนังสือมากกว่าที่จะบวชอยู่ตลอดไป เป็นการแสวงหาโอกาสก้าวหน้าในชีวิตทางหนึ่งของผู้ที่ไม่มีโอกาสในระบบการศึกษาทางโลกด้วย บ้างก็ลาสิกขา บ้างก็รับราชการ ส่วนพระบางรูปเมื่อจบการศึกษาแล้วก็กลับไปยังภูมิลำเนา บ้างกลายเป็นเจ้าคณะอำเภอ เจ้าคณะจังหวัดก็มี^{๖๑}

ระบบการศึกษาของพระสงฆ์ในปัจจุบันทั่วประเทศเลียนแบบการศึกษาทางโลก ห่างไกลจากพื้นฐานดั้งเดิมในชุมชน และส่วนใหญ่เยาวชนผู้ด้อยโอกาสทางการศึกษาใช้เป็นช่อง

ทางนำไปสู่โอกาสอาชีพการงานในชีวิตนอกสังฆาวาส ทำให้เป้าหมายการเรียนรู้ของพระนิสิตดูคลุมเครือว่าจะไปทางโลกหรือทางธรรมดี

จากที่กล่าวมาแล้วเห็นได้ว่าพระเถรส่วนใหญ่ในปัจจุบันไม่เห็นประโยชน์จากการเรียนบาลี จนกลายเป็นสถาบันการศึกษาที่ใกล้หมดหน้าที่และหายไปแล้ว และการตั้งสถาบันสงฆ์โดยมุ่งหมายแต่เดิมคือเพื่อสร้างสถาบันสงฆ์ชั้นสูงเพื่อยกระดับและปรับปรุงศาสนจักรให้มีความเป็นปึกแผ่น

เห็นได้ว่าการเรียนในสถาบันสงฆ์ปัจจุบันนั้นเป็นเพียงส่วนหนึ่งของระบบการศึกษาแบบโลกที่เป็นส่วนหนึ่งของระบบการศึกษาตอบสนองเรื่องทุนที่สวนทางกับแนวทางของพระพุทธศาสนาอย่างสิ้นเชิง กลายเป็นช่องทางเลือกเพื่อเข้าสู่ระบบการจ้างงานทางหนึ่ง โดยไม่สามารถแก้ปัญหาในการทำให้เกิดความงอกงามของความรู้ทางพุทธศาสนาชั้นสูงได้ การศึกษาของพระเถรในศาสนจักรทั่วทั้งสังฆมณฑลเป็นไปในแนวทางเดียวกันหมด ความหลากหลายของปรัชญาทางความคิด ความลึกซึ้งของนักปราชญ์ทางศาสนาในท้องถิ่นต่างๆ ที่มีมาแต่เดิมถูกระบบการศึกษาแบบเป็นทางการของสงฆ์กลืนกลบและไม่สามารถฟื้นฟูได้อีก ตัวอย่างที่เห็นได้ชัดคือสถาบันการศึกษาของสงฆ์ในเมืองแพร่ที่ไม่ได้ต่อเนื่องหรือสืบทอดกับสำนักเรียน เช่นที่วัดศรีชุมที่มีมาแต่เดิม หากกลับตั้งขึ้นใหม่และใช้รูปแบบจากสถาบันการศึกษาที่กรุงเทพฯ ซึ่งเลียนแบบการศึกษาทางโลกที่ไม่ได้สนองตอบการศึกษาทางศาสนาที่มุ่งเน้นการปฏิบัติตามหลักธรรม และที่น่าสังเกตคือ พระเถรในปัจจุบันมีความอิสระที่จะแสดงออกอย่างเปิดเผยว่ามีความเบี่ยงเบนทางเพศคล้ายคลึงกับฆราวาสวัยเดียวกันในโรงเรียนมัธยมสายสามัญ มีกิริยาท่าทาง การออกแบบการแต่งกายและทาทาหน้าตาจนผิดปกติ ซึ่งเคยเป็นจารีตข้อห้ามในความประพฤติของพระสงฆ์ที่มีมาแต่เดิม

ระเบียบการปกครองคณะสงฆ์ตามพระราชบัญญัติและการตั้งสถาบันการศึกษาในปัจจุบัน กลายเป็นสิ่งที่ทำให้พระเถรในท้องถิ่นมุ่งแสวงหาความรู้ทางโลกที่ตัดขาดความเป็นไปและความรู้ในท้องถิ่น เป็นผลมาจากการรวบอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลางที่ไม่แตกต่างไปจากการปกครองของรัฐไทยแต่อย่างใด

พุทธศาสนจักรเมืองแพร่ การเปลี่ยนแปลงรูปแบบการจัดระเบียบคณะสงฆ์ในเมืองแพร่เห็นได้ชัดเจน เมื่อเปรียบเทียบกับระบบหัววัดแต่เดิมกับการจัดการตามลำดับในการดูแลของเจ้าคณะในระดับต่างๆ เมืองแพร่ยังคงมีระบบศรัทธาวัดที่เข้มแข็งชัดเจน เพราะลูกหลานของศรัทธาวัดเก่าแก่หลายครัวเรือนยังคงอยู่อาศัยรอบบริเวณวัดนั้น หรือยังคงเป็น

ศรัทธาวัดเดิมแม้จะโยกย้ายบ้านออกไปอยู่ไกลห่างจากวัดเหล่านั้น

แต่ความสำคัญของระบบหัววัดตามจารีตในเมืองแพร่พบได้แต่เพียงในงานบุญสลากภัตที่ยังคงธรรมเนียมดั้งเดิม คือเริ่มต้นที่วัดศรีชุมก่อนที่จะไปยังวัดอื่นๆ แม้วัดศรีชุมในปัจจุบันจะไม่ได้มีความโดดเด่นในเรื่องอื่นใด เช่น การสืบทอดการเป็นสำนักเรียนแต่โบราณหรือมีพระสงฆ์ในระดับครูบาซึ่งเป็นเกียรติภูมิในอดีต

ธรรมเนียมสงฆ์ในเมืองแพร่เป็นการปกครองภายใต้การบูรณาการของพระราชา-บัญญัติคณะสงฆ์อย่างชัดเจน นอกจากนี้ในเมืองแพร่เองยังนำเอารูปแบบจารีตของพุทธศาสนาแบบภาคกลางหรือแบบเมืองหลวงมาใช้ทุกประการ จนแทบจะเป็นการจำลองสถาบันสงฆ์และรูปแบบความเชื่อจากกรุงเทพฯ มาสู่ท้องถิ่น โดยไม่ได้มีการประสานระบบความเชื่อดั้งเดิมให้เห็นแต่อย่างใด

การรวมเอาวัดพระบาทและวัดมิ่งเมืองเข้าด้วยกันในปี พ.ศ. ๒๔๙๒ และถือเป็นวัดหลวงชั้นวรวิหารที่สถาปนาโดยองค์กรสงฆ์ส่วนกลาง แม้แต่เดิมจะเป็นวัดที่มีลูกหลานเจ้าหลวงเมืองแพร่เป็นศรัทธาวัดคือ วัดพระบาท แต่เมื่อได้รับเป็นวัดหลวงก็กลายเป็นการสถาปนาอาณาจักรสงฆ์ที่ได้รับอำนาจเต็มจากส่วนกลางซ้อนทับและควบคุมอย่างเด็ดขาด และเมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๘ มีการหล่อพระพุทธรูปเพื่อให้เป็นพระคู่บ้านคู่เมืองแพร่คือ “พระพุทธรูปโกศัยศิริมหาศากยมุนี” ปางมารวิชัยเลียนแบบศิลปะเชียงแสนผสมสุโขทัย ประดิษฐานเป็นพระพุทธรูปปฏิมาประธานในพระอุโบสถวัดพระบาทมิ่งเมือง โดยสมเด็จพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (ฟู อุตตลิวาเถระ)

เจ้าคุณพระอุบาลีเป็นผู้นำและบุกเบิกสถาบันการศึกษาของสงฆ์ในล้านนา โดยได้รับการสนับสนุนจากเจ้าคณะภาคมณฑลพายัพตั้งแต่แรกเริ่ม และท่านเป็นผู้นำการศึกษาแบบกรุงเทพฯ มาเผยแพร่และตั้งขึ้นในหลายท้องถิ่น ส่วนเจ้าอาวาสองค์ปัจจุบันคือหลวงปู่จิ๋วหรือพระมหาโพธิวงศาจารย์ ได้รับพระราชทานสมณศักดิ์เป็นพระราชาคณะชั้นเจ้าคณะรอง ซึ่งในที่ปรึกษาเจ้าคณะภาค ๖ ด้วย ปัจจุบันอายุ ๙๐ กว่าปี เป็นลูกศิษย์ใกล้ชิดเจ้าคุณพระอุบาลีฯ ผู้เป็นอุปัชฌาย์ เป็นผู้ก่อตั้งมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตแพร่ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๒๙ แม้ปัจจุบันจะไม่ได้ดำรงตำแหน่งนี้แล้วก็ตาม แต่ก็ยังมีอิทธิพลในวงการคณะสงฆ์ของจังหวัดแพร่อย่างมาก เป็นผู้ดูแลและจัดการรูปแบบคณะสงฆ์เมืองแพร่ที่เชื่อมโยงการเมืองทั้งในวงการสงฆ์ การเมืองระดับประเทศ และการเมืองท้องถิ่นจนถึงปัจจุบัน

ศรัทธาวัดพระบาทมิ่งเมืองส่วนใหญ่ไม่ใช่ชาวบ้านในเวียงแพร่เช่นแต่เดิม แต่เป็นข้าราชการที่มาทำงานในจังหวัดแพร่ และชาวบ้านทั่วไปที่ไม่ถือว่าตัวเองเป็นศรัทธาของวัดใด

วัดหนึ่งในเวียงแพรวตามระบบครัทธาวัตแต่เดิมนั่นเอง

นอกจากนี้ยังมีการจัดระบบระเบียบวัดพระธาตุซ่อแฮ ซึ่งประดิษฐานพระธาตุศักดิ์สิทธิ์ประจำเมือง ตามธรรมเนียมดั้งเดิมบริเวณพระธาตุจะไม่มีพระจำพรรษาประจำ หากแต่จะมีข้าพระหรือชาวบ้านที่ทำหน้าที่ดูแลพระธาตุรอบๆ จนเกิดเป็นชุมชนรอบพระธาตุ ดังเช่นบ้านในก็เคยเป็นชุมชนรอบพระธาตุที่เคยดูแลพระธาตุซ่อแฮมาก่อน

พระธาตุเป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ของเมือง อาจอยู่ในทำเลที่ห่างไกลเมืองออกไป การเข้าไปดูแลรักษาบริเวณจึงทำกันในช่วงเทศกาล ชาวบ้านจะไม่เข้าไปในพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์พร่ำเพรื่อ นอกจากช่วงเทศกาลไหว้พระธาตุ ซึ่งผู้คนทั้งพระและฆราวาสจากที่ไกลและไกลจะเดินทางมาค้างกันรายรอบพระธาตุซึ่งกระทำกันปีละครั้ง ธรรมเนียมเหล่านี้เป็นสิ่งที่ทำกันมาในเมืองใหญ่ที่มีพระบรมธาตุประดิษฐานอยู่ และธรรมเนียมดั้งเดิมแบบนี้ยังคงเสมือนโบราณทุกประการที่พระธาตุศรีสองรัก อำเภอด่านซ้าย จังหวัดเลย

แต่พระธาตุศักดิ์สิทธิ์แทบทุกแห่งในประเทศไทยกลายเป็นวัดพระธาตุที่มีวัดตั้งอยู่ประจำไปแล้ว และวัดพระธาตุก็กลายเป็นวัดสำคัญประจำเมือง และถูกสถาปนาให้เป็นวัดหลวงจากส่วนกลาง ธรรมเนียมเหล่านี้เกิดขึ้นจนกลายเป็นความเข้าใจส่วนรวมไปแล้วว่า พระธาตุเจดีย์นั้นจำเป็นต้องอยู่ในวัดและต้องมีพระสงฆ์จำพรรษาอยู่เป็นฝ่ายดูแลจัดการ ไม่ใช่หน้าที่ของฆราวาส ดังนั้นธรรมเนียมโบราณเรื่องข้าพระที่ดูแลวัดหรือพระธาตุจึงถูกแยกออกจากกันไปด้วย

พระธาตุซ่อแฮเป็นพระธาตุที่เจ้าหลวงแพรวเป็นองค์อุปถัมภ์มาโดยตลอด ทุกปีเจ้าหลวงจะเดินทางมาไหว้พระธาตุในเดือน ๖ ตามถนนโบราณที่ตัดตรงจากเวียงแพรวผ่านประตูชัยมาสู่เนินเขาที่พระธาตุ เป็นธรรมเนียมปฏิบัติที่ชาวบ้านชาวเมืองแพรวยังจดจำและมีบันทึกไว้อย่างน้อยถึงความสนุกสนานและการร่วมมือสร้างครัทธาจัดงานดูแลผู้คนที่มาไหว้พระธาตุและอยู่พักค้างแรมกัน โดยมี

▲ วัดพระธาตุจอมแจ้ง

ชาวบ้านรอบๆ เป็นผู้ดูแลจัดการ และบริเวณใกล้กันยังมีพระธาตุจอมแจ้งเป็นพระธาตุสำคัญอีกแห่งหนึ่งคู่มากับพระธาตุซ่อแฮ และมีตำนานพระธาตุเรื่องพระพุทธรูปเจ้าเสด็จมายังเนินเขา ลูกนี้ในเวลาเริ่มแจ้ง พระธาตุจอมแจ้งตั้งอยู่บนเนินเขาเตี้ย ๆ ในเขตบ้านไคร้ติดกับบ้านกวาง

ห่างจากพระธาตุช่อแฮประมาณ ๒ กิโลเมตร

เมื่อมีการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองแล้ว คณะสงฆ์เมืองแพร่จึงเริ่มมีบทบาทเข้ามาดูแลพระธาตุมากขึ้น กรมศิลปากรประกาศขึ้นทะเบียนองค์พระเจดีย์พระธาตุช่อแฮเป็นโบราณสถานใน พ.ศ. ๒๔๗๘ และประกาศกำหนดขอบเขตโบราณสถานเมื่อ พ.ศ. ๒๕๓๒ และสำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติได้มีหนังสือรับรองสภาพวัดไว้ว่า วัดพระธาตุช่อแฮ ตั้งวัดเมื่อ พ.ศ. ๑๙๐๐ และได้รับพระราชทานวิสุงคามสีมาเมื่อ พ.ศ. ๑๙๑๐ โดยอิงการกำหนดอายุจากตำนานพระธาตุ ซึ่งเป็นเวลาในโลกของตำนานเรื่องเล่าที่แตกต่างไปจากเวลามาตรฐานที่เข้าใจกันในปัจจุบัน และจังหวัดแพร่ได้นำองค์พระธาตุช่อแฮประดิษฐานบนหลังม้ามาเป็นตราสัญลักษณ์ของจังหวัด เป็นการอ้างอิงความสำคัญของพระธาตุให้เป็นสัญลักษณ์ของเมืองอย่างเป็นทางการ

วัดพระธาตุช่อแฮเปลี่ยนสถานภาพจากวัดราษฎร์ขึ้นเป็นพระอารามหลวงชั้นตรีชนิดสามัญตั้งแต่วันที่ ๒๓ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๔๙ จังหวัดแพร่ได้จัดงานประเพณีนมัสการองค์พระธาตุช่อแฮโดยยึดถือตามจันทรคติระหว่างวันขึ้น ๙ ค่ำ ถึงวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๖ เหนือทุกปี โดยใช้ชื่องานว่า “งานประเพณีไหว้พระธาตุช่อแฮ เมืองแพร่แห่ตุงหลวง”

▲ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการพระธาตุช่อแฮ

▲ ถนนทางขวามือของภาพ (เส้นสีดำ) คือเส้นทางที่พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จจากตัวเวียงไปนมัสการพระธาตุช่อแฮ ซึ่งปัจจุบันชาวเมืองแพร่ยังคงใช้เส้นทางดังกล่าวอยู่

การกลายเป็นวัดพระธาตุช่อแฮเกิดขึ้นมานานแล้ว แม้จะไม่มีบันทึกอย่างเป็นทางการก็ตาม และชาวบ้านในเป็นศรัทธาวัดพระธาตุและวัดบ้านโนซึ่งเป็นวัดในชุมชนพร้อมกัน ชาวบ้านจะทำบุญที่วัดบ้านโนก่อนแล้วจึงไปวัดพระธาตุช่อแฮ แต่ปัจจุบันคนในชุมชนรอบๆ จะไม่เข้าวัดพระธาตุช่อแฮบ่อยนัก เพราะประเพณีพิธีกรรมและการจัดการของคณะสงฆ์ที่เปลี่ยนแปลงไปจากเดิมมาก เป็นการนำวัดพระธาตุเข้าไปเป็นส่วนหนึ่งของกระแสการท่องเที่ยวและประเพณีประติษฐ์ ซึ่งเป็นการนำเข้ามาจากภายนอกโดยเจ้าอาวาสและลูกวัดซึ่งไม่ใช่คนท้องถิ่นในเมืองแพร่ และฝ่ายราชการเป็นฝ่ายสนับสนุนทั้งงบประมาณและกระบวนการ

การจัดการของวัดโดยเจ้าอาวาสรูปปัจจุบันก็ยังไม่สามารถเชื่อมโยงชาวบ้านรอบๆ ได้มากนัก แม้จะมีความพยายามสืบเนื่องประเพณีให้ชุมชนลี้ภัยก้อมหรือประเพณีท้องถิ่นต่างๆก็ตาม รูปแบบการจัดการวัดคล้ายๆ สำนักงานอำนวยการซึ่งมีเรื่องคำตอบแทนการจ้างงานมากกว่าจะอาศัยศรัทธาของชาวบ้าน

วัดพระธาตุช่อแฮและชาวบ้านป่าแดง-ช่อแฮจึงไม่ได้มีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน
เสมือนวัดกับบ้านในจารีตธรรมเนียมดั้งเดิมของท้องถิ่นที่เคยปฏิบัติมา

สรุป

เมืองแพร่มีระบบความเชื่อในอำนาจเหนือธรรมชาติเป็นพื้นฐานของสังคมแต่แรกเริ่ม
ก่อนที่จะมีการรับพุทธศาสนาอันเป็นศาสนาหลัก มีการสร้างศาสนสถานเป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์
เพื่อการเคารพบูชาร่วมกัน และทำพิธีกรรมคู่ขนานไปกับความเชื่อเรื่องผีซึ่งจำแนกได้หลาย
รูปแบบเรียกว่า Religious syncretism หรือการประสานความแตกต่างของศาสนาหรือระบบ
ความเชื่อ อาจกล่าวได้ว่าเป็นรูปแบบของระบบความเชื่อโดยทั่วไปในสังคมไทย ความเชื่อเรื่อง
ผีของชาวบ้านและชาวเมืองจำแนกออกได้ ๓ กลุ่มใหญ่ๆ คือ ผีเมือง ผีบ้าน และผีที่รักษา
น้ำป่าเขา ในแต่ละกลุ่มหน้าที่ใหญ่คือดูแลรักษาทั้งบ้านและเมือง รวมทั้งสภาพนิเวศที่ชาวบ้าน
ชาวเมืองอยู่อาศัยไม่ให้ผิด้พิษหรือผิด้ธรรมชาติไปจากที่เคยเป็นมา การสื่อสาร ต่อร่อง และ
อ้อนวอนนั้นใช้วิธีทำพิธีกรรมผ่านคนกลางด้วยการเลี้ยงผี การร่วมชุมนุม การสร้างกฎเกณฑ์
ข้อห้ามในระหว่างเครือญาติที่นับถือผีบรรพบุรุษในสายตระกูลเดียวกัน ในขณะเดียวกันองค์-
การทางพุทธศาสนาไม่ได้มีที่ทำปฏิเสศความเชื่อพื้นฐานของชาวบ้านอย่างเด็ดขาดแต่อย่างใด
แต่มีการประนีประนอมยอมรับทั้งทางการปฏิบัติศาสนกิจ การสร้างตำนานความเชื่อเพื่อ
บูรณาการมากกว่า แม้ในปัจจุบันจะพบว่ามีเปลี่ยนแปลงรูปแบบ ศาสนจักรแบบเดิมของ
เมืองแพร่ให้กลายเป็นหนึ่งในศาสนจักรในระบบที่ถูกปฏิรูปองค์การสงฆ์โดยรัฐแล้วก็ตาม
ประเด็นเรื่องการให้หลักเมืองเป็นเครื่องมือในการบูรณาการเมืองต่างๆ ให้มีรูปแบบประเพณี
แบบเดียวกันคือการบูชาหลักเมืองอย่างกรุงเทพฯ โดยเฉพาะในช่วงการปฏิรูปมณฑล
เทศาภิบาลช่วงรัชกาลที่ ๕ ที่สืบเนื่องมาจากประเพณีหลวงที่รัชกาลที่ ๔ จัดรูปแบบใหม่ เช่น
การทำพิธีเกี่ยวกับหลักเมืองใหม่ และปฏิบัติต่อเนื่องโดยกระทรวงมหาดไทย หลักเมืองใกล้
ศาลากลางจังหวัด การครอบงำจัดระเบียบคณะสงฆ์ การสร้างองค์กรสงฆ์ใหม่ สร้างพระพุทธรูป
ประจำเมืองขึ้นใหม่ สร้างวัดหลวงแห่งใหม่ผ่านข้าหลวงและข้าราชการจากกระทรวงมหาด-
ไทยมาโดยตลอด เป็นการรวบอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลาง โดยผ่านการจัดระเบียบระบบความเชื่อ
ของเมืองแบบใหม่ให้กลายเป็นอยู่ในกรอบของระบบความเชื่อแบบที่รัฐเห็นชอบด้วยอย่าง
ชัดเจนและต่อเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน

๑ ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ๑

การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในที่นี้แบ่งออกได้เป็น ๒ ส่วน คือ *ประวัติศาสตร์โบราณคดี* ซึ่งเป็นประวัติศาสตร์ในยุคสมัยที่ห่างไกลไปจากชีวิตคนในปัจจุบัน ต้องอาศัยหลักฐานทางเอกสาร ตำนาน เรื่องเล่า และหลักฐานทางโบราณคดีนำมารวบรวม วิเคราะห์ และสังเคราะห์ขึ้นมาเป็นประวัติศาสตร์ตามแนวคิดและหลักในการศึกษาเรื่องราวในอดีต อีกส่วนหนึ่งคือ *ประวัติศาสตร์สังคม* ซึ่งหมายถึงการเขียนเรื่องราวในอดีตในระยะเวลาที่ยังสามารถบันทึก จดจำ และอ้างอิงสภาพแวดล้อมรอบตัวและการเปลี่ยนแปลง เป็นประวัติศาสตร์เล่าเรื่องที่คนในรุ่นปัจจุบันสามารถสืบค้นและเข้าใจความหมายได้

▲ พระธาตุวัดหัวข่วงและวัดศรีชุมคือส่วนหนึ่งของหลักฐานทางโบราณคดีในเมืองแพร่

ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นเมืองแพร่จึงประกอบไปด้วยประวัติศาสตร์โบราณคดีที่เป็นเรื่องในอดีตที่สืบค้นไปไกลเกินกว่าคนรุ่นปัจจุบันในเมืองแพร่จะสืบเรื่องราวที่เกี่ยวข้องได้ นอกจากเอกสารที่เป็นตำานหรือเรื่องที่เล่าสืบต่อกันมา ข้อมูลที่สามารถอ้างอิงจากตำานพื้นหรือตำานเมืองก็ไม่ได้กล่าวไปไกลมากนัก นอกจากนี้ก็เป็นข้อมูลที่ได้จากโบราณสถาน โบราณวัตถุ ที่มีการศึกษาโดยกำหนดรูปแบบทางศิลปกรรมและการขุดค้นทางโบราณคดี แต่ก็มีจำนวนไม่มากนัก

ส่วนประวัติศาสตร์สังคมของเมืองแพร่นั้นมีเรื่องราวมากมายที่ถูกบันทึกไว้ในเอกสาร

ทางประวัติศาสตร์ และอยู่ในความทรงจำของผู้คนในเมืองแพร่ โดยเฉพาะประวัติศาสตร์บาดแผลที่เกี่ยวกับเจ้าหลวงเมืองแพร่ การดำเนินสัมปทานป่าไม้ในยุคที่อาณานิคมกำลังรุ่งเรืองในบ้านเมืองรอบๆ สยามรัฐ เมืองแพร่นั้นมีบทบาทต่อประวัติศาสตร์ชาติสูงมากแห่งหนึ่งในบรรดาบ้านเมืองในล้านนาคุณนั้น แต่มุมมองของคนท้องถิ่นที่เกี่ยวข้องกับประวัติศาสตร์ในช่วงนี้ยังคงมีชีวิตอยู่ และยังโต้ตอบกับประวัติศาสตร์ที่ถูกเขียนขึ้นมาแล้วอย่างเข้มข้น ดังนั้น “ประวัติศาสตร์สังคมของเมืองแพร่จึงยังเคลื่อนไหวอย่างที่ไม่ควรต้องการหาข้อยุติ”

อย่างไรก็ตามประวัติศาสตร์โบราณคดีเมืองแพร่ที่ถูกเล่าและเขียนถึงมีความสับสนและปนเปไปด้วยการนำเรื่องราวจากตำนานพระธาตุและตำนานพระเจ้าเลียบโลกมาเทียบเคียงกับความน่าจะเป็นของประวัติศาสตร์ในล้านนาคุณต่างๆ ทำให้เห็นข้อบกพร่องของการเปรียบเทียบอายุ ซึ่งในตำนานทางศาสนาก็มักจะอ้างอิง “เวลา” ที่เทียบกับเวลาในพุทธประวัติและตามโลกทัศน์ที่ผู้รจนานักปราชญ์ทางศาสนาซึ่งเขียนตำนานหรือวรรณกรรมนั้นเข้าใจ หมายถึงการกำหนดความหมายของเวลาที่แตกต่างกันนั่นเอง

เมื่อนำเวลาที่ต่างความเข้าใจในโลกที่ต่างกันมาใช้ ประวัติศาสตร์ของเมืองแพร่ที่ถูกเขียนขึ้นโดยนักประวัติศาสตร์ยุคแรกๆ บ้าง และนักประวัติศาสตร์ท้องถิ่นบ้างก็เกิดความสับสนมาก เพราะมีการอ้างอิงถึงเวลาในประวัติศาสตร์ที่ห่างไกลจนเกินกว่าหลักฐานของการตั้งถิ่นฐานจะรองรับได้ จนกระทั่งหน่วยงานปกครองส่วนท้องถิ่น เช่น เทศบาลเมืองแพร่ต้องจัดให้มี โครงการชำระประวัติศาสตร์เมืองแพร่ โดยเชิญนักวิชาการท้องถิ่นมาร่วมกันกำหนดเรื่องราวเพื่อหาข้อยุติให้ตรงกัน^๒ โดยมุ่งให้มีการรับรู้และการยอมรับโดยการทำประชาพิจารณ์ ซึ่งหากมีการยอมรับ ก็จะทำให้ประวัติศาสตร์โดยการชำระชุดนี้กลายเป็นประวัติศาสตร์ของเมืองแพร่ที่เขียนโดยคนเมืองแพร่ในปัจจุบันชุดหนึ่ง ซึ่งในความจริงแล้วก็คือการเขียนประวัติศาสตร์ในแง่มุมมองหนึ่งนั่นเอง เพราะประวัติศาสตร์นั้นควรจะมีการเปิดให้คิดหรือถกเถียงได้ต่อไปโดยไม่จำเป็นต้องพูดถึงข้อกำหนดร่วมกันเพื่อยุติข้อสงสัยและการตอบโต้กันในเรื่องของอดีต โดยผูกขาดการเล่าเรื่องโดยคนกลุ่มใดๆ ก็ตาม

ประวัติศาสตร์โบราณคดี

เมืองแพร่เป็นหัวเมืองหนึ่งในล้านนาที่อยู่ทางฝั่งตะวันออก มีลักษณะทางวัฒนธรรมและประวัติศาสตร์แตกต่างจากหัวเมืองอื่นๆ โดยธรรมชาติ จากภูมิศาสตร์ที่ตั้งซึ่งอยู่ติดกับ

บ้านเมืองในเขตสุโขทัย-ศรีสัชนาลัยจึงทำให้บ้านเมืองในระยะแรกมีความใกล้ชิดกับวัฒนธรรมศาสนาและประเพณีในยุคลุขไท้อย่างเห็นได้ชัด ส่วนบริเวณด้านใต้ของเมืองแพร่ซึ่งติดกับเทือกเขาที่จะผ่านลงไปสู่บ้านเมืองในพื้นที่ลุ่มภาคกลางในจังหวัดอุตรดิตถ์ โดยใช้ช่องเขาพลึงซึ่งเป็นเส้นทางเดินทางแต่โบราณ อำนาจทางการเมืองจากอยุธยาเข้าสู่เมืองแพร่และน่านไปสู่หลวงพระบางในบริเวณนี้เช่นกัน

ในสมัยพระเจ้าติโลกราชบ้านเมืองในล้านนาถูกผนวกเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของรัฐที่เชียงใหม่ การส่งกองทัพไปตีเมืองแพร่และน่านเป็นการก้าวเข้าสู่การกุมอำนาจในเส้นทางการค้าที่ผ่านไปสู่บ้านเมืองในเขตหลวงพระบางได้ดี อีกทั้งเป็นการยึดเอาบ่อเกลือที่เมืองน่านซึ่งเป็นบ่อเกลือที่สามารถผลิตเกลือในปริมาณไม่น้อยและเป็นแหล่งเกลือสำคัญที่สุดในล้านนาไว้ได้ อีกทางหนึ่งคือการขยายรูปแบบและพระธรรมคำสั่งสอนทางพุทธศาสนาซึ่งเป็นศาสนาหลัก และมีนิกายที่ได้รับการอุปถัมภ์สองสามนิกายที่รุ่งเรืองในเชียงใหม่ และมีการสังคายนาพระไตรปิฎก เกิดความมั่นคงของงานทางปรัชญา ศาสนา และวรรณคดีทางศาสนามากที่สุดแห่งหนึ่ง อิทธิพลทางศาสนาเหล่านี้ขยายไปสู่บ้านเล็กเมืองน้อยและบ้านเมืองต่างๆ ที่รับมานับถือปฏิบัติกันอย่างกว้างขวางกว่าสมัยอื่นใด

แพร่ : เมืองล้านนาทางฝั่งตะวันตก

งานเขียนประวัติศาสตร์จากภายนอกที่หมายถึงการเขียนประวัติศาสตร์จากส่วนกลางไม่ว่าจะเป็นประวัติศาสตร์ชาติไทยที่มีศูนย์กลางอยู่ที่กรุงเทพฯ หรือประวัติศาสตร์ล้านนาที่มีศูนย์กลางอยู่ที่เชียงใหม่ เมืองแพร่มีหลักฐานทางประวัติศาสตร์ไม่มากแต่อย่างใด เป็นที่รู้กันว่า ชื่อเมืองแพร่พบในจารึกสุโขทัยหลักที่ ๑ ความว่า “...เบื้องดินนอนฮอดเมืองแพร่เมืองน่าน...” เมืองแพร่และน่านจึงมีร่องรอยทางการเมืองจากรัฐสุโขทัย-ศรีสัชนาลัยที่อยู่ทางใต้และการแผ่ขยายอิทธิพลเข้ามาทางฝั่งตะวันตกของล้านนาในสมัยพระเจ้าติโลกราช ปรากฏหลักฐานมากมายทั้งการแสวงหาแหล่งเกลือ การควบคุมเส้นทางการค้าตะวันตก-ตะวันออกจนถึงหลวงพระบาง การเผยแพร่พุทธศาสนาไปสู่บ้านเมืองในเขตนี้จะพบหลักฐานที่เมืองน่านมากกว่าทางเมืองแพร่อย่างเห็นได้ชัด

ก่อนหน้าสมัยพระเจ้าติโลกราชนั้น บริเวณที่ตั้งทางภูมิศาสตร์ของเมืองแพร่ซึ่งอยู่ใกล้ชิดกับบ้านเมืองในรัฐสุโขทัย-ศรีสัชนาลัยมากกว่าเชียงใหม่ซึ่งอยู่ในแอ่งที่ราบเชียงใหม่-ลำพูน ที่อยู่ทางฝั่งตะวันออกและคั่นด้วยเทือกเขาผีปันน้ำ ทั้งหลักฐานทางโบราณคดีและ

ประวัติศาสตร์บ่งบอกว่า เมืองแพร่ได้รับอิทธิพลทางพุทธศาสนาและการเมืองจากรัฐสุโขทัย-ศรีสัชนาลัย ดังพบรูปแบบทางศิลปกรรมและลักษณะคติความเชื่อทางพุทธศาสนา โบราณสถานหลายแห่งในเมืองแพร่

วัดในเขตเวียงแพร่ ๓ วัดมีร่องรอยความเป็นวัดเก่าแก่ที่ได้รับอิทธิพลทางพุทธศาสนาในวัฒนธรรมแบบสุโขทัย-ศรีสัชนาลัย เพราะมีคติการสร้างเป็นพิเศษคล้ายกับแนวคิดในการสร้างพระสี่อิริยาบถ นั่นคือ วัดศรีชุม มีพระยืนขนาดใหญ่ปิดทอง เป็นศิลปกรรมที่ได้รับอิทธิพลจากสุโขทัย วัดหลวง มีพระนั่งขนาดใหญ่ และ วัดพระนอน มีพระนอนขนาดใหญ่ ขาดแต่พระปางลีลาที่เป็นตัวแทนแสดงอาการเดินเพียงอย่างเดียว ก็จะเป็นรูปแบบของพระสี่อิริยาบถที่ประดิษฐานอยู่ในเมือง ซึ่งนับถือคติทางศาสนารูปแบบเดียวกับทางรัฐสุโขทัย-ศรีสัชนาลัยอย่างแท้จริง

อิทธิพลของรัฐศรีสัชนาลัย-สุโขทัยที่มีต่อเมืองแพร่ปรากฏในจารึกสุโขทัยวัดป่าแดง หลักที่ ๙ ที่กล่าวถึงพญาลิไท (พ.ศ. ๑๘๙๐-๑๙๑๑) “เอาพลไปในเมืองแพร่อยู่ได้เจ็ดเดือน” เป็นการรวบรวมบ้านเมืองที่อยู่ใกล้เคียงด้วยการยกทัพมายังเมืองแพร่ เพื่อขยายอำนาจทางการเมือง และรวมถึงอิทธิพลทางพุทธศาสนาแบบสุโขทัยด้วยในช่วงเวลานั้น

นอกจากนี้อาจารย์ประยูร อุลุชาฎะ กล่าวว่า พระพุทธรูปยืนที่วัดศรีชุม พระลักษณะเป็นแบบสุโขทัย แต่การวางพระหัตถ์แนบกับลำตัวสองข้างซึ่งเป็นลักษณะแบบท้องถิ่นเมืองแพร่ พระพุทธรูปสุโขทัยยืนองค์นี้มีขนาดใหญ่ จัดว่าเป็นพระพุทธรูปยืนที่มีฝีมือช่างงดงามองค์หนึ่งของบ้านเมืองเหนือ ทำให้จินตนาการได้ถึงรูปแบบศิลปะแพร่ซึ่งรับอิทธิพลวัฒนธรรมมาจากสุโขทัย และต่อมาก็เป็นเชียงใหม่ จนกลายเป็นลักษณะประจำท้องถิ่นเมืองแพร่ไป

พระพุทธรูปยืนวัดศรีชุม เป็นศิลปะเฉพาะของเมืองแพร่
รูปแบบผสมผสานอิทธิพลศิลปกรรมจากสุโขทัยและ
เชียงใหม่ จนกลายเป็นลักษณะเฉพาะประจำท้องถิ่นแพร่

ศิลปจารึกสำคัญของเมืองแพร่ที่สร้างขึ้นในช่วงเวลานี้คือราวพุทธศตวรรษที่ ๒๐-๒๑ ในวัฒนธรรมแบบสุโขทัยเป็นจารึกหลักที่ ๖๓ จารึกด้วยอักษรไทยประมาณ ๑๑ บรรทัด

สร้างขึ้นเมื่อ จ.ศ. ๘๑๘ หรือ พ.ศ. ๑๓๙๙ กล่าวถึงการอนุโมทนาและช่วงเวลาในการสร้างวัดที่มีขุนนาง ช่าง ฝ่าขาว ร่วมกันบริจาคเงินเพื่อสร้างและซ่อมพระยืน ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่โรงเรียนปริยาลัย^{๖๓}

ในการขุดค้นศึกษาชั้นทับถมทางโบราณคดีพบว่า บริเวณวัดศรีชุมเริ่มมีผู้คนเข้ามาอยู่อาศัยตั้งชุมชนตั้งแต่ช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๙-๒๐ เป็นอย่างน้อย หมายถึงน่าจะมีการอยู่อาศัยของผู้คนมาก่อนหน้านั้นแล้วแต่ระบุอายุเก่าที่สุดไม่ได้ แสดงถึงการมีอายุร่วมสมัยกับรัฐสุโขทัย-ศรีสัชชนาลัย โดยพบหลักฐานเครื่องถ้วยแบบเซลียงที่ผลิตขึ้นจากแหล่งเตารุ่นเก่าเมืองศรีสัชชนาลัยเป็นจำนวนมากในชั้นดินดังกล่าวนี้ ชั้นดินบนถัดมาที่มีการสร้างเจดีย์นั้นยังได้พบเครื่องถ้วยจากเซลียงร่วมกับเครื่องถ้วยจากแหล่งเตาล้านนาซึ่งมีอายุอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๒๑-๒๒ หลังจากนั้นบริเวณพื้นที่ภายในวัดศรีชุมก็ไม่พบร่องรอยการใช้งานมากนัก^{๖๔}

การพบร่องรอยของโบราณวัตถุ เช่น เครื่องถ้วยบริเวณวัดศรีชุมในเวียงแพร์ก็ยังไม่สามารถสันนิษฐานได้ว่าเมืองรูปไม่สม่่าเสมอนี้สร้างขึ้นครั้งแรกในช่วงเวลาใด เพราะยังไม่มีการศึกษาเพื่อกำหนดอายุจากฐานการอยู่อาศัยในเวียงแพร์ โดยเฉพาะบริเวณกำแพงเมืองหรือบริเวณที่อยู่อาศัยที่อื่น ซึ่งการศึกษาเหล่านี้สามารถทำได้หากมีการตั้งใจค้นคว้าอย่างจริงจัง แต่การที่เมืองแพร์มีรูปร่างไม่สม่่าเสมอและมีลักษณะของรูปร่างใกล้เคียงเมืองลำพูน และการตีความข้อมูลจากตำนานต่างๆ ที่เขียนขึ้น เช่น ตำนานจามเทวี ทำให้นักประวัติศาสตร์ยุคหนึ่งกล่าวถึงเมืองแพร์ว่าเป็นเมืองรูปหอยสังข์ และสร้างขึ้นร่วมสมัยกับเวลาในตำนานเรื่องจามเทวีในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๒ จนทำให้อดีตของเมืองแพร์ย้อนไปไกลมากจนเกินกว่าหลักฐานทางโบราณคดีแวดล้อมจะสามารถรองรับการกำหนดอายุในการอยู่อาศัยในเมืองแพร์เมื่อพันกว่าปีก่อนได้

การแผ่ขยายอิทธิพลทางศาสนาและการเมืองของพระเจ้าติโลกราช กษัตริย์ผู้เป็นจักรพรรดิราชวงศ์หนึ่งมาสู่ฝั่งล้านนาตะวันตก ปรากฏหลักฐานอย่างชัดเจนในตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่ เมื่อยกทัพมายังเมืองแพร์และเมืองน่านได้ ทั้งสามารถตั้งอำนาจทางอยุธยาไว้ได้ตลอดรัชกาล ทัพของพิษณุโลก-อยุธยาที่เคยจัดทัพขึ้นมาจนถึงเมืองแพร์ แต่ก็ไม่สามารถยึดเมืองแพร์และน่านไว้ในอำนาจของอยุธยาได้ตลอด จนสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเสด็จมาผนวชที่พิษณุโลกและพระเจ้าติโลกราชสวรรคตไปเสียก่อน ในช่วงเวลานี้อิทธิพลทางวัฒนธรรมจากทางเชียงใหม่ โดยเฉพาะทางศาสนาและศิลปกรรมซึ่งอาจหมายรวมถึงอิทธิพลทางการเมืองด้วย เมืองแพร์รับมาจากเชียงใหม่ แต่ก็ถูกปรับเปลี่ยนจนกลายเป็นเอกลักษณ์ของเมืองแพร์ ดังเห็นตัวอย่างได้จากศิลปกรรม สถาปัตยกรรม ที่วัดศรีชุม วัดหลวง วัดหัวข่วง

วัดพระธาตุช่อแฮ วัดพระธาตุจอมแจ้ง และวัดอื่นๆ รวมถึงสำเนียงการพูดที่แตกต่างไปจากทางเชียงใหม่อย่างชัดเจน

▲ พระเจ้าแสนหลวง
พระประธานในวิหารวัดหลวง

▲ เจดีย์ทรงปราสาทยอดระฆัง
แบบล้านนาในวัดศรีชุม

▲ เจดีย์วัดหัวข่วง

▲ พระธาตุช่อแฮ

▲ พระธาตุจอมแจ้ง

หลังจากช่วงเวลานี้แล้ว ในเมืองแพร่ไม่ปรากฏว่ามีการบันทึกเรื่องราวทางประวัติศาสตร์ของเจ้าผู้ครองนครมากนัก แต่พบเห็นได้ว่าภายในเมืองแพร่มีรูปแบบของศาสนสถานในเวียงและนอกเวียงหลายแห่งที่มีลักษณะศิลปกรรมที่ได้รับอิทธิพลจากเชียงใหม่ และในทางศาสนา ก็พบตำนานพระธาตุและตำนานพระเจ้าเลียบโลกที่ได้อิทธิพลการแต่งวรรณคดีทางศาสนาจากนิยายทางศาสนาที่รุ่งเรืองในลำพูนและเชียงใหม่ โดยยังคงแก่นความสำคัญของเรื่องไว้ แต่เปลี่ยนสถานที่หรือท้องถิ่นที่พระพุทธเจ้าเสด็จมาโปรด และรายละเอียดของพุทธ-

ทำนาย

แต่ด้วยลักษณะทางภูมิจักรวาลของเมืองซึ่งเป็นเมืองที่มีคูน้ำคันดินสูงล้อมรอบ มีรูปแบบประตูทั้งสี่ทิศ และที่สำคัญที่สุดคือ การเป็นเมืองมหาธาตุ ซึ่งเมืองแพร่เป็นเมืองพระธาตุประจำปีเกิดแห่งหนึ่งของคนล้านนาคือปีชวด เทศกาลไหว้พระธาตุประจำปีนั้นทำให้ทราบว่ามีผู้คนจากหลายท้องถิ่นเดินทางไปแสวงบุญนมัสการเป็นประจำ และองค์ธาตุเจดีย์ที่พระธาตุช่อแฮก็ได้รับการทะนุบำรุงสืบเนื่องมาโดยตลอด ไม่มีร่องรอยของการปล่อยร้างหรือทอดทิ้งไปเป็นเวลายาวนานแต่อย่างใด เมืองแพร่หลังช่วงรัชกาลพระเจ้าติโลกราชจึงน่าจะมีการอยู่อาศัยมาโดยตลอด หลังจากช่วงนี้แล้วอำนาจทางการเมืองทั้งทางฝ่ายอยุธยา ฝ่ายพม่าก็มีบทบาททำให้บ้านเมืองในล้านนาไม่มีเอกภาพดังเดิม เมืองแพร่ก็คงเช่นเดียวกับเมืองอื่นๆ ที่เมื่อเกิดเหตุการณ์ขัดแย้ง สิ่งตามมาคือการกวาดต้อนครัวจากเมืองหนึ่งไปสู่อีกเมืองหนึ่ง ซึ่งสถานการณ์เช่นนี้ น่าจะเกิดขึ้นในเมืองแพร่หลายครั้ง จนทำให้ประวัติศาสตร์บอกเล่าของคนเมืองแพร่บันทึกถึงคนกลุ่มต่างๆ ที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานใหม่ ดังนั้นคนเมืองแพร่ในปัจจุบันจึงไม่จำเป็นต้องเป็นคนเมืองแพร่ในยุคแรกเริ่มเมื่อมีพัฒนาการเป็นเมือง

ประวัติศาสตร์เมืองแพร่ :

ความคลุมเครือระหว่างตำนานและประวัติศาสตร์

ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของเมืองแพร่มีเค้าโครงตำนานพุทธศาสนาอิงกับตำนานเมืองเหนือที่คัดลอกต่อๆ กันมาเป็นเวลานาน การตีความเช่นนี้อาจจะไม่ได้ได้รับความสนใจจากนักประวัติศาสตร์ภายนอก เพราะไม่สามารถนำมาอ้างอิงจากหลักฐานดังกล่าวได้ แต่เป็นที่น่าสนใจว่าชาวเมืองแพร่ส่วนใหญ่ “เชื่อ” การเขียนงานประวัติศาสตร์ดังกล่าว

นักประวัติศาสตร์หลายท่านกล่าวว่า^{๒๕} เหตุที่ประวัติศาสตร์ยุคต้นของเมืองแพร่มีปัญหาเรื่องการศึกษาประวัติศาสตร์ เพราะไม่พบเอกสารที่เรียกว่า ตำนานพื้นของเมืองแพร่เหมือนดังเช่นเมืองอื่นๆ คงพบเพียงแต่ตำนานพระธาตุและตำนานพระเจ้าเลียบโลก ด้วยเนื้อหาที่ไม่ได้กล่าวอ้างถึงเรื่องราวในอดีตที่การศึกษาทางประวัติศาสตร์สามารถนำมาใช้ได้ทันที เนื่องจากเป็นตำนานการมองโลกที่อ้างอิงเวลาและสถานที่กับพุทธประวัติ ซึ่งเป็นช่วงเวลาอันไกลโพ้นที่ไม่สามารถใช้เวลาในตำนานมาเป็นหลักฐานในการสันนิษฐานพัฒนาการของชุมชนในบ้านเมืองแพร่ได้

เมืองแพร่นำตำนานพระธาตุลำปางหลวงที่กล่าวถึง “พระยาพละเสวยสมบัติอยู่ใน

เมืองพลรัฐ” โดยอ้างช่วงเวลาว่าอยู่ร่วมสมัยกับพระนางจามเทวี และอ้างถึงตำนานขุนเจืองในพงศาวดารเมืองเงินยางเชียงแสนซึ่งมีเมืองแพร่แล้ว จึงเป็นการอนุมานกันเองว่า “เมืองพลนคร” คือเมืองแพร่มาตั้งแต่ก่อนพุทธศตวรรษที่ ๑๗ เมืองแพร่ในระยะแรกจึงถูกเรียกว่าเมืองพลนคร

ต่อมามีการใช้หลักฐานการอ้างอิงถึงเมืองแพร่จากจารึกสุโขทัยหลายหลัก คือ เมืองแพร่มีชื่อในจารึกสุโขทัยต่อมา กล่าวถึง “เมืองแพล” ในจารึกหลักที่ ๑ จารึกปู่สภเถลยาน พ.ศ. ๑๙๓๕ เขียนว่า “เมืองแพล” จารึกวิหารวัดศรีบุญเรือง พ.ศ. ๒๐๔๐ เขียนว่า “แพล” เมืองแพร่ในยุคพุทธศตวรรษที่ ๒๐-๒๑ จึงมีชื่อว่า “เมืองแพล” หรือต่อมาคือ “เมืองแพร่”

ตำนานพระธาตุช่อแฮกล่าวถึงผู้คนที่ย้ายมาตั้งพระธาตุเจ้าที่ “ดอยช่อแพร่” ตามพุทธทำนายกล่าวว่าเมืองนั้นจึงได้ชื่อว่า “เมืองช่อแพร่” ดังนั้น ช่อแฮ จึงหมายถึง ธงที่ทำด้วยผ้าแพร ส่วนคำว่า “โกสีย์บรรพต” เป็นคำภาษาบาลีเรียกดอยช่อแพร่ คำว่า “เวียงโกศัย” ซึ่งเป็นอีกชื่อหนึ่งก็หมายถึง “เวียงแพร่” เวียงโกศัยจึงกลายเป็นคำเรียกชื่อเมืองแพร่อีกชื่อหนึ่งในปัจจุบัน

ดังนั้นประวัติศาสตร์ยุคเริ่มแรกของเมืองแพร่จึงย้อนหลังไปไกลจนเกินกว่าหลักฐานทางโบราณคดีหรือประวัติศาสตร์ร่วมสมัยในท้องถิ่นอื่นๆ จะสามารถรองรับได้

ตำนานพระธาตุและตำนานพระเจ้าเลียบโลกเป็นตำนานทางพุทธศาสนาที่นิยมเขียนกันในราวพุทธศตวรรษที่ ๒๐-๒๑ การกล่าวอ้างช่วงเวลาที่เหมาะสมเกินกว่าการเขียนมากกว่า ๕๐๐-๗๐๐ ปีนั้นไม่มีหลักฐานทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีรองรับแต่อย่างใด

เมื่อถูกบันทึกและคัดลอกต่อๆ มาโดยไม่มีการเขียนในรูปแบบอื่นๆ เกี่ยวกับประวัติศาสตร์ยุคต้นของเมืองแพร่ ทำให้กลายเป็นเรื่องราวที่ได้รับการยอมรับจากผู้ที่ต้องการใช้ประวัติศาสตร์ที่มีระยะเวลาห่างไกลจากการรับรู้ของตนเองมาอ้างการอยู่อาศัยและการตั้งถิ่นฐานแต่แรกเริ่มในเมืองแพร่ สิ่งเหล่านี้มีการบันทึกไว้ในเอกสารทางการ เช่น ประวัติศาสตร์มหาดไทยส่วนภูมิภาคจังหวัดแพร่^{๖๖} ของกระทรวงมหาดไทย ซึ่งมีผู้รู้รุ่นใหม่ที่ได้รับการยอมรับนับถือจากคนทั่วไปเขียนงานประวัติศาสตร์เมืองแพร่ออกมาเผยแพร่ เช่น ตำนานการสร้างเมืองแพร่^{๖๗} โดยพระครูวิจิตรพัฒนาวรณ (มนตรี ธรรมเมธี) เจ้าอาวาสวัดพระธาตุสุโทนมงคลคีรี หรืองานของนักประวัติศาสตร์ท้องถิ่นชาวแพร่ เช่น เลิศล้วน วัฒนนิธิกุล หรือ เสรี ชมพูมิ่ง เช่น วัดหลวงเมืองแพร่เมื่อ ๑,๐๐๐ ปี, หนังสืออ่านประกอบการศึกษาค้นคว้าประวัติศาสตร์เมืองแพร่ ๘๐๐ ปี, เมืองแป้นแห่งท้องโกศัย ที่เขียนเล่าเรื่องเมืองแพร่ย้อนไปไกลถึงระยะเวลาราวพันปีและแปดร้อยปี โดยแสดงถึง “ความเชื่อ” และภาคภูมิใจในความ

เก่าแก่ของบ้านเมืองที่เทียบได้กับเมืองอย่างลำพูนหรือหริภุญไชย

ตำนานพระธาตุหรือตำนานพระเจ้าเลียบโลกเป็นการเขียนประวัติศาสตร์ในโลกทัศน์อย่างหนึ่ง มีมุมมองในเรื่องเวลาอีกแบบหนึ่ง มีการอ้างอิงสถานที่ให้สัมพันธ์กับภูมิทัศน์ในท้องถิ่นที่เขียนตำนานขึ้น และที่สำคัญ ตำนานทางศาสนานั้นเขียนเพื่อให้เชื่อมโยงสัมพันธ์ระหว่างตำนานที่อ้างอิงเรื่องราวในพุทธประวัติที่เป็นการเผยแพร่พระพุทธรูปศาสนาที่เข้ามาสู่ดินแดนต่างๆ แสดงถึงการมาถึงของศาสนาหลักเมื่อเริ่มต้นการรับพุทธศาสนา และตำนานนี้ถูกเผยแพร่ให้เป็นที่แพร่หลายโดยการท่องจำและการเทศนาผ่านพระสงฆ์

สิ่งเหล่านี้ทำให้ตำนานพระธาตุและตำนานพระเจ้าเลียบโลกยังคงมีความหมายต่อชุมชนหรือท้องถิ่นต่างๆ มาจนถึงปัจจุบัน เพราะเจือปนด้วยความเชื่อ ความศรัทธา ที่ทำให้เรื่องเล่าผ่านตำนานนั้นมีความหมายและยังคงถูกใช้งานอย่างกว้างขวางในปัจจุบัน

แต่ “ความรู้จากตำนาน” ดังกล่าวนั้นไม่ใช่ “ความรู้ทางประวัติศาสตร์” ที่ยอมรับเป็นข้อยุติเพื่อกำหนดเรื่องราวในอดีตร่วมกันของคนเมืองแพร่ การศึกษาประวัติศาสตร์นั้นจำเป็นต้องแยกแยะข้อมูลทางประวัติศาสตร์และข้อมูลจากตำนานที่เป็นเรื่องเกี่ยวกับความเชื่อออกจากกัน เพราะไม่เช่นนั้นประวัติศาสตร์ที่เป็นความองกวมของการค้นหาความรู้เพื่อทำความเข้าใจอดีตและเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นมาแล้ว จะกลายเป็นเรื่องที่ต้องการหาข้อยุติที่เต็มไปด้วยอคติ นำไปสู่ความไม่เข้าใจหรือเพิกเฉยต่อข้อเท็จจริงที่มีอยู่

ประวัติศาสตร์ยุคต้นของเมืองแพร่ที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบันจึงเป็นการเล่า “ตำนาน” เพื่ออธิบายความเป็นมาในอดีต มากกว่าจะอธิบาย “การศึกษาทางประวัติศาสตร์” อย่างปราศจากอคติ การกล่าวอ้างถึงอดีตของเมืองแพร่จึงคลุมเครือและติดอยู่กับเวลาและสถานที่จากตำนาน

ตัวอย่างประวัติศาสตร์ยุคต้นของเมืองแพร่จากหนังสือประวัติมณฑลไทยส่วนภูมิภาค

เมืองแพร่เป็นเมืองเก่าเมืองหนึ่งในภาคเหนือของประเทศไทย ประวัติการสร้างเมืองไม่มีจารึกในใดที่หนึ่งโดยเฉพาะ การศึกษาเรื่องราวของเมืองแพร่จึงต้องอาศัยหลักฐานของเมืองอื่น เช่น พงศาวดารโยนก ตำนานเมืองเหนือ ตำนานการสร้างพระธาตุลำปางหลวง และศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหงมหาราช เป็นต้น ตำนานพระธาตุข้อแรกกล่าวว่า เมืองแพร่มีมาตั้งแต่สมัยพุทธกาล ตำนานวัดหลวงกล่าวไว้ว่าประมาณ พ.ศ. ๑๓๗๑ พ่อขุนหลวงพล ราชนัดดาแห่งกษัตริย์น่านเจ้าได้อพยพคนไทย (ไทลื้อ ไทเขิน) ส่วนหนึ่งจากเมืองเชียงแสน ไชย-

บุรี และเวียงพางคำลงมาสร้างเมืองบนที่ราบริมฝั่งแม่น้ำยม ชื่อนานนามว่าเมืองพลนคร (เมืองแพร่ปัจจุบัน) ตำนานสิงหนวัตินกล่าวว่าเมืองแพร่เป็นเมืองที่ปกครองโดยพญายี่บาแห่งแคว้นหริภุญไชย สันนิษฐานว่าเมืองแพร่และเมืองลำพูนเป็นเมืองที่สร้างขึ้นมาในระยะเวลาใกล้เคียงกัน ซึ่งสอดคล้องกับหลักศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหงมหาราชหลักที่ ๑ ด้านที่ ๔ บรรทัดที่ ๒๔-๒๕ ซึ่งจารึกไว้ว่า “...เบื้องตีนนอน รอดเมืองแพล เมืองน่าน เมือง...เมืองพลัว ฝั่งฝั่งของเมืองขวา เป็นที่แล้ว...” ในข้อความนี้เมืองแพลคือเมืองแพร่ ศิลาจารึกนี้สร้างขึ้นใน พ.ศ. ๑๘๒๖ จึงเป็นที่ยืนยันถึงความเก่าแก่ของเมืองแพร่ว่าตั้งขึ้นมาก่อนเมืองเชียงใหม่ และเชื่อว่าเมืองแพร่ได้ก่อตั้งขึ้นแล้วก่อนการตั้งกรุงสุโขทัยเป็นราชธานี ชื่อเดิมของเมืองแพร่เน้นการก่อตั้งชุมชนหรือบ้านเมืองส่วนใหญ่ในภาคเหนือมักปรากฏชื่อบ้านเมืองนั้นในตำนาน เรื่องเล่าหรือจารึก ตลอดจนหลักฐานเอกสารพื้นเมืองของเมืองนั้น ๆ แต่สำหรับเมืองแพร่แตกต่างออกไปเนื่องจากไม่มีหลักฐานที่เกี่ยวข้องโดยตรง จึงมีที่มาของชื่อเมืองจากหลักฐานอื่นดังนี้ เมืองพล นครพลหรือพลรัญคร เป็นชื่อเก่าแก่ดั้งเดิมที่สุดที่พบ^{๖๔}

ประวัติศาสตร์สังคม

จากสภาพทางนิเวศของแอ่งที่ราบแพร่ซึ่งมีที่ราบขนาดใหญ่และมีความอุดมสมบูรณ์จากสายน้ำและลำห้วยจากเทือกเขา ภูเขา ทำให้มีการทำเกษตรเลี้ยงตนเองได้อย่างพอเพียง ภูมินิเวศของเมืองแพร่ทำให้มีป่าสักทองตามธรรมชาติที่ดีที่สุดแห่งหนึ่ง การทำอุตสาหกรรมป่าไม้จึงกลายเป็นวิถีชีวิตของคนแพร่มาตั้งแต่ร้อยกว่าปีที่แล้ว การอุตสาหกรรมที่ผ่านระบบสัมปทานเอื้อเฟื้อโดยอำนาจรัฐทั้งในช่วงระบบการปกครองเจ้าผู้ครองนครจนถึงระบบมณฑลเทศาภิบาล เรื่อยมาจนเป็นระบบมหาดไทยโดยผู้ว่าราชการจังหวัด และกระจายอำนาจมาสู่องค์การบริหารส่วนจังหวัดหรือองค์การบริหารส่วนตำบลในทุกวันนี้ ส่งผลกระทบต่อการดำเนินชีวิตโดยรวมที่สะท้อนให้เห็นถึงความรุ่งเรืองและร่วงโรยของผู้คนในประวัติศาสตร์เมืองแพร่ จนไม่สามารถละเลยหรือไม่สนใจผลกระทบกับชีวิตวัฒนธรรมที่เกิดจากการปรับเปลี่ยนสภาพแวดล้อมจากที่เต็มไปด้วยป่าไม้อันอุดมสมบูรณ์จนเหลือเพียงป่าที่ถูกทำลายจากอุตสาหกรรมป่าไม้ในอดีต

ประวัติศาสตร์สังคมของเมืองแพร่วนเวียนเกี่ยวข้องกับความสัมพันธ์ของการเปลี่ยนแปลงทางการ

เมืองในสภาพสังคมและยุคสมัยของการเมืองแบบอาณานิคมที่มีแรงบีบบังคับใน ช่วงรวม อำนาจเข้าสู่ศูนย์กลางในสมัยรัชกาลที่ ๕ และผลประโยชน์ของการทำป่าไม้แบบสัมปทานของ เจ้าผู้ครองนครในระยะแรกและรัฐสยาม

ประวัติศาสตร์ของรัฐหรือประวัติศาสตร์ชาติไทยจดจำเมืองแพะในฐานะการเกิดเหตุ “กบฏเงี้ยวเมืองแพะ” โดยมีเจ้าหลวงเมืองแพะองค์สุดท้ายเป็นผู้รับรู้และต้องหลบหนีไปยัง หลวงพระบาง จนเมืองแพะกลายเป็นหัวเมืองเดียวในล้านนาที่ไม่มีผู้สืบสายตระกูลเจ้าเมืองที่ ใช้นามสกุล ณ แพะ ดังเชื้อสายเจ้าในเมืองอื่นๆ ซึ่งเป็นประวัติศาสตร์ที่ชาวบ้านในเมืองแพะ ไม่ได้รู้สึกสะเทือนใจมากเท่ากับผู้ที่ยังสืบสายตระกูลเชื้อ “เจ้านาย” เมืองแพะ ที่เกิดขึ้นจาก ความรู้สึกร่วมในเรื่องสำนึกความเป็นท้องถิ่นที่มีมากขึ้นจนอาจถึงขั้นท้องถิ่นนิยม อันเป็นปฏิ- ติยาต่อประวัติศาสตร์บาดแผลจากเหตุการณ์ในอดีตและการเปลี่ยนแปลงทางสภาพสังคม

เมืองแพะในฐานะหัวเมืองประเทศราชของสยาม

เมืองแพะมีเจ้าผู้ครองนครมาโดยตลอด แต่สภาพสังคมจะเป็นอย่างไรนั้นไม่เป็นที่ ปรากฏชัด แต่มีข้อสันนิษฐานจากตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่และพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา/กรุง รัตนโกสินทร์ที่มีการกล่าวถึงเมืองแพะว่า การเมืองมีลักษณะแบบสองฝ่ายฟ้า หมายถึงการอยู่ ระหว่างอำนาจทางการเมืองของกรุงศรีอยุธยาและเชียงใหม่ที่มีขุนนางจากพม่าเข้ามาปกครอง และควบคุม หากกองทัพหรือการปกครองจากฝ่ายหนึ่งเข้มแข็ง เมืองแพะก็จะอยู่ในอารักขา ของฝ่ายนั้น และหากทั้งสองฝ่ายไม่เข้มงวดหรืออ่อนแอลง เมืองแพะก็จะเป็นฝ่ายอิสระทันที ซึ่งเป็นลักษณะของเมืองกันชนหรือเมืองชายขอบ หรือเมืองในเขตต่อแดนของอำนาจทางการเมือง

เมื่อมีสงครามรบกับพม่าสมัยพระเจ้าอังวะที่ส่งกองทัพเข้ามายึดหัวเมืองในล้านนาใน ช่วงเวลาใกล้เคียงกับสงครามเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ ๒ เมืองแพะมีเจ้าผู้ครองนครและใช้ นโยบายดังกล่าว ปรากฏชื่อ พญามังไชย ปกครองเมืองแพะ ต่อมาสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี โปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้เป็น พระยาศรีสุริยวงศ์ แต่ภายหลังในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธ- ยอดฟ้าฯ ขึ้นครองราชย์แล้วโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าหลวงเมืองแพะลงไปรับราชการที่กรุงเทพฯ เพราะด้วยความไม่ไว้วางใจเนื่องจากไปอยู่พม่ามานานกว่าสิบปี อย่างไรก็ตามพญามังไชยก็ได้ ร่วมกองทัพไปรบเมืองเชียงแสนในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ เมื่อราว พ.ศ. ๒๓๓๑ มีความดีความชอบมาก และเป็นการยืนยันความภักดีต่อฝ่ายสยาม แต่รัชกาลที่ ๑ ก็

ยังไม่ให้กลับไปครองเมืองแพะ

ความชัดเจนของการสืบเชื้อวงศ์เจ้านายเมืองแพะเริ่มต้นที่พญามังไชย และสืบมาจนถึงสมัยเจ้าหลวงพิริยะเทพวงศ์ฯ เป็นเจ้าหลวงเมืองแพะ สืบเชื้อสายเชียงตุงโดย พญาเทพวงศ์ หรือเจ้าหลวงลั่นทอง โอรสของเจ้าฟ้าชายสามแห่งเชียงตุง เป็นเจ้าหลวงเมืองแพะเมื่อประมาณ พ.ศ. ๒๓๖๙ มีชายชื่อ แม่เจ้าสุชาดาราชเทวี ซึ่งเป็นธิดาพญามังไชย มารดาของพญาเทพวงศ์ เป็นเจ้านางจากหัวเมืองสิบสองปันนา ราชบุตรคือ เจ้าอินตะวิชัย หรือ เจ้าอินทวิชัย เป็นโอรสของเจ้าหลวงเทพวงศ์ ซึ่งต่อมาได้เป็นเจ้าหลวงเมืองแพะในราว พ.ศ. ๒๓๗๓ ในช่วงเวลาของเจ้าหลวงอินทวิชัย “ครุบาทัญจนอรัญญาสิมหาเถร” ชุตงค์ไปศึกษาเล่าเรียนในพม่า ได้อัญเชิญพระบรมสารีริกธาตุและพระอรหันตธาตุถวายต่อเจ้าหลวง ซึ่งต่อมาเจ้าหลวงนำมาถวายแด่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

เจ้าหลวงองค์ต่อมาคือ เจ้าพิมพิสาร ชาวเมืองนิยมเรียกว่าเจ้าหลวงขาเคหรือขาเก ครองนครแพะเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๕ แต่ก็สามารถนำทัพไปตีเมืองเชียงตุงเมื่อปี พ.ศ. ๒๓๙๕ ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นศึกสงครามใหญ่ครั้งเดียวในรัชกาล เป็นบุตรของพระยาวังขวากับเจ้านางปิ่นแก้วซึ่งเป็นน้องสาวของพญาอินทวิชัย เล่าต่อกันมาว่า ความรู้สึกผูกพันกับบรรพบุรุษเมืองเชียงตุงของเจ้านายเมืองแพะทำให้พระยาอุปราชซึ่งเป็นลูกพี่ลูกน้องกล่าวว่า พี่น้องเมืองแพะและเชียงตุงจะฆ่ากันหรือ จนพระยาอุปราชถูกพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท ซึ่งเป็นทัพหลวงที่ยกไปทางเมืองน่านรับสั่งให้ต้องโทษ โขยและถูกปลดออกจากตำแหน่งอุปราช

เจ้าพิมพิสารเป็นบิดา เจ้าหลวงพิริยะเทพวงศ์ฯ นามเดิมว่า เจ้าน้อยเทพวงศ์ ได้รับการแต่งตั้งให้เป็น พญาอุปราช เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๒๑ เป็นเจ้าผู้ครองนครแพะเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๒ มีชายาเป็นแม่เจ้าทั้งสิ้น ๓ นาง คือ แม่เจ้าบัวถา แม่เจ้าบัวไหล แม่เจ้าบัวแก้ว มีเพียงแม่เจ้าบัวไหลเท่านั้นที่มีบุตรและธิดา ส่วนแม่เจ้าอีกสองนางไม่มี ส่วนบุตรธิดาอื่นๆ นั้นกำเนิดแต่ภรรยาสามัญชนทั้งหมด ต่อมาได้รับการสถาปนาเป็นเจ้าผู้ครองนครแพะในปี พ.ศ. ๒๔๓๒ รับพระราชทานนามจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า พระยาพิริยวิไชย อุดรพิไสยวิบุรพาเดช บรมนฤเบศรสยามมิตรสุจริตภักดี ถือเสมือนเป็นขุนนางในราชสำนักสยาม เพราะมีความใกล้ชิดเป็นพิเศษ เนื่องจากเจ้าหลวงพิมพิสาร บิดาของเจ้าน้อยเทพวงศ์ฯ ขาดการข้างหนึ่ง ไม่สะดวกไปเฝ้าที่กรุงเทพฯ เจ้าน้อยเทพวงศ์จึงมาเฝ้าแทนบ่อยครั้ง

การปกครองหัวเมืองประเทศราชจากกรุงเทพฯ จะมีการแต่งตั้งตำแหน่ง “เจ้าชั้น ๕ ใบ” ซึ่งเป็นตำแหน่งทางการเมืองในระดับสูงที่พระมหากษัตริย์จะพระราชทานให้ แต่ในทาง

ปฏิบัติ ทางเจ้าเมืองท้องถิ่นจะเป็นฝ่ายเสนอไปเพื่อให้ทางกรุงเทพฯ ลงนามแต่งตั้งเท่านั้น และจะต้องไปรับการแต่งตั้งเข้าเฝ้าที่กรุงเทพฯ ทุกครั้งเพื่อรับตราตั้งและเครื่องยศ ตำแหน่งเจ้าชั้น ๕ โบนั่น ได้แก่ เจ้าหลวง พญาอุปราชหรือเจ้าหอหน้า พญาราชวงศ์ พญาราชบุตร และพญาบุรีรัตน์ ซึ่งแต่ละตำแหน่งมีสิทธิ์ที่จะขึ้นเป็นเจ้าหลวงได้ นอกจากนี้ยังมีคณะกรรมการช่วยกันบริหารบ้านเมืองคือ “เค้านามหลวง” ซึ่งเป็นขุนนางชั้นสูง ตำแหน่งเหล่านี้มีต้นแบบจากเมืองเชียงใหม่

นอกจากนี้ในฐานะหัวเมืองประเทศราช เจ้าเมืองและเจ้านายบุตรหลานต้องกระทำพิธี ถือน้ำพระพิพัฒน์สัจจาปีละ ๒ ครั้ง โดยประกอบพิธีที่วัดสำคัญ มีเจ้าชั้น ๕ โบ และเจ้านายบุตรหลานอื่นๆ ร่วมด้วย เป็นพิธีการสำคัญที่รัฐบาลกลางถือว่าเป็นเรื่องสำคัญที่แสดงความจงรักภักดีและถูกต้องอย่าให้กระทำเสมอ

ต่อมาทางกรุงเทพฯ เริ่มมองเห็นความสำคัญของหัวเมืองท้องถิ่นที่เป็นประเทศราชที่มีแรงบีบจากอำนาจของเจ้าอาณานิคมตะวันตก ทำให้การเมืองระหว่างรัฐมีความสำคัญมากขึ้นในการอ้างสิทธิ์เหนือดินแดนต่างๆ ซึ่งมีผลประโยชน์ในทรัพยากรธรรมชาติที่แปรเป็นการค้าที่ตลาดโลก โดยเฉพาะชาวยุโรปยุคนั้นต้องการ กระทรวงมหาดไทยได้เริ่มรวมประเทศราชต่างๆ และหัวเมืองขึ้นนอกเข้าสู่ระบบมณฑลเทศาภิบาล โดยรวมอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลางตั้งแต่ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๑๗-๒๔๓๕ ซึ่งแต่ละส่วนขึ้นอยู่กับลักษณะทางการเมือง การยุทธศาสตร์ทางเศรษฐกิจ

ขณะนั้นกระบวนการรวมศูนย์อำนาจมาถึงเมืองแพร่ช้ากว่าเมืองอื่น เพราะเริ่มที่ลำพูนแล้วจึงมาที่เชียงใหม่ใน พ.ศ. ๒๔๓๖ เข้าถึงเชียงรายได้ พ.ศ. ๒๔๔๒ ลำปาง แพร่ และน่านในปี พ.ศ. ๒๔๔๖ โดยเริ่มมีเจ้าหน้าที่จากส่วนกลางเข้ารับราชการในตำแหน่งต่างๆ

พระยาทรงสุรเดช (อิน บุนนาค) ข้าหลวงประจำหัวเมืองเชียงใหม่ช่วยเพิ่มอำนาจของรัฐบาลกลางในช่วง พ.ศ. ๒๔๓๖-๒๔๔๒ โดยจัดให้มีข้าหลวงประจำในหัวเมืองสำคัญๆ โดยนำระบบ “เสนาและผู้ช่วยหกตำแหน่ง” มาใช้ในลำพูนและแพร่ มีโรงเรียนฝึกหัดข้าราชการที่เชียงใหม่ มีหลักสูตรการเขียนภาษาไทยกลาง การเขียนย่อเอกสารต่างๆ หน้าที่ต่างๆ ของข้าหลวงตำแหน่งเสนาทั้งหก การบริหารทางศาลและการเงินขั้นต้น ผู้เรียนสำเร็จจะได้เป็นเลขานุการของข้าราชการส่วนกลางและท้องถิ่น^{๕๔} และมีหลักฐานว่าเจ้าพิริยะเทพวงศ์ เคยฝึกหัดอ่านเขียนคัดลายมือหนังสือไทย ซึ่งน่าจะเป็นแรงกระตุ้นจากการจัดระบบการบริหารงานที่ต้องทำงานร่วมกับข้าราชการจากส่วนกลางด้วย

รัฐที่กรุงเทพฯ เริ่มใช้พระราชบัญญัติลักษณะการปกครองท้องถิ่น ร.ศ. ๑๑๖ หรือ

พ.ศ. ๒๔๔๑ ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีการปรับเปลี่ยนการปกครองจากระบบเจ้าผู้ครองนครหรือเจ้าเมืองที่มีมาแต่เดิมเป็นการปกครองแบบเทศาภิบาล ตั้งที่ว่าการมณฑลพายัพอยู่ที่เมืองเชียงใหม่ ประกอบด้วย เมืองน่าน เมืองแพร่ เมืองลำปาง เมืองลำพูน และเมืองเชียงใหม่ การปฏิรูปในหัวเมืองล้านนาใช้ระบบข้าราชการทำงานแทนที่ระบบเจ้าหลวง เจ้าชั้นทั้งห้า และเจ้าสามหลวง โดยการครอบเอาระบบราชการในตำแหน่งต่างๆ แบบใหม่สวมทับลงไป และตั้งหน่วยราชการตามแบบใหม่อย่างควบคุมรัดกุม และมีระบบราชการที่มีระบบระเบียบบัญญัติไว้ มีสถานที่ราชการ วันหยุด เวลาเปิด-ปิดทำการ แบบแผนการรายงานข้อราชการ การตั้งตำแหน่ง การลาราชการ แบบฟอร์มการเขียนหนังสือราชการ^{๓๐} ตามที่รัฐบาลได้ลอกเลียนแบบอย่างมาจากอังกฤษ

ในช่วงเวลานี้มีข่าวลือในเรื่องการรวมหัวเมืองประเทศราชซึ่งทำให้เกิดความไม่มั่นคงแก่เจ้านายที่เมืองแพร่ ต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๒ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกรุงสยามประกาศยกเลิกระบบหัวเมืองประเทศราช งดประเพณีการถวายดอกไม้เงินดอกไม้ทอง ให้รวมเป็นเมืองในพระราชอาณาเขตสยามแล้วเปลี่ยนชื่อมณฑลลาวเฉียงเป็นมณฑลพายัพ พระราชกำหนดการปกครอง พ.ศ. ๒๔๔๓ ที่เกี่ยวกับมณฑลพายัพได้นำไปสู่ระบบ “เสนาและผู้ช่วยทั้งหกตำแหน่ง” ซึ่งประกอบด้วยตำแหน่ง ปลัดเมือง จำเมือง สัสดี แพ่ง คูมมาตราช สารเลข โดยข้าราชการจากส่วนกลางเป็นผู้ดำรงตำแหน่งเหล่านี้ เป็นการควบคุมและให้อำนาจสมบูรณ์แก่รัฐบาลกลางเหนือบ้านเมืองต่างๆ โดยมีข้าหลวงประจำเมืองมาใช้อำนาจหน้าที่ในการปกครอง แต่เจ้าหลวงไม่มีหน้าที่ปกครองบ้านเมืองโดยตรง ทำให้เป็นการลดอำนาจการอุปถัมภ์ของเจ้าในเมืองต่างๆ ลงทั้งหมด และอำนาจการตัดสินใจขึ้นอยู่กับข้าหลวงที่เป็นข้าราชการจากรัฐบาลเท่านั้น

ในช่วง พ.ศ. ๒๔๔๓-๒๔๔๔ เป็นการรวมประเทศราชเดิมและหัวเมืองขึ้นนอกอย่างเร่งรีบ การปรับตัวเป็นไปได้อย่าง ทำให้เกิดปฏิกิริยาคัดค้านการปฏิรูปอย่างรุนแรง มีความเคลื่อนไหวเพื่อคัดค้านในรูปแบบแตกต่างกันไปในแต่ละพื้นที่ เช่น บริเวณเจ็ดหัวเมืองพระยาศึกดีเสนา ข้าหลวงใหญ่เผชิญการคัดค้านในรูปแบบการต่อต้านอย่างสงบ พระราชกำหนดที่ให้แต่งตั้งเฉพาะคนที่มีความรู้เป็นคนไทยเป็นปลัด ผู้พิพากษา เจ้าหน้าที่สรรพากร และนายอำเภอ โดยเฉพาะการกุมอำนาจในเรื่องการภาษีและการเงิน ซึ่งผู้นำคือพระยาตานีถูกจับกุมและถูกนำไปกุมตัวไว้ที่พิษณุโลก เจ้าเมืองระแงะถูกส่งไปอยู่ที่สงขลา หลวงรายักษ์ดีบุตรชายของเจ้าเมืองรามันที่ต่อต้านการจับกุมส่งไปอยู่ที่กรุงเทพฯ

ในอีสาน พระองค์เจ้าวัฒนาหวั่งค์ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ เฝ้ามองกับการ

จลาจลครั้งใหญ่ในเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๔๕ จากขบวนการผีบุญหรือผู้มีบุญ และพบว่าส่วนหนึ่งคือการเคลื่อนไหวของขุนนางชั้นผู้น้อยและชาวบ้านที่ไม่สามารถหากินตามแบบเดิมได้ กระบวนการนี้ระบดไปอย่างรวดเร็ว และมีการเข้าโจมตีผู้แทนของรัฐบาลตลอดทั้งภาคอีสาน เมื่อมีการจับกุมภายหลัง กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ได้ประหารชีวิตผู้มีบุญและผู้เกี่ยวข้องเป็นจำนวนมาก

สำหรับในหัวเมืองล้านนา ไม่มีเหตุการณ์รุนแรงที่ระบดไปทั่วนอกจากเหตุการณ์ที่เมืองแพร่เรื่องเงี้ยวปล้นเมืองในเดือนกรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ ซึ่งสาเหตุน่าจะเกิดจากต่อต้านการปฏิรูปการปกครองเช่นเดียวกับท้องถิ่นอื่นๆ ในระยะเวลานั้น พวกเงี้ยวหรือไทใหญ่ที่เข้ามาทำมาหากินในหัวเมืองเหนือไม่พอใจที่มีความยุ่งยากในเรื่องการเดินทางและสิทธิต่างๆ ในการซื้อและเช่าที่ดิน ส่วนชาวบ้านในเมืองแพร่มีท่าทีว่าไม่พอใจการปกครองที่ผ่านมาซึ่งยังไม่ชัดเจนในเรื่องการเก็บภาษี ทั้งยังถูกเกณฑ์แรงงานซ้ำซ้อนอีก ส่วนกลุ่มเจ้าหลวงและเจ้านายในเมืองแพร่และขุนนางหลายคนก็แสดงอาการเพิกเฉยเมื่อมีการปล้นเมือง เนื่องจากในระยเวลานั้นการปกครองแบบเสนาและผู้ช่วยหกตำแหน่งทำให้เจ้าเมืองไม่มีสิทธิอำนาจดั้งเดิม หากชาวเงี้ยวสามารถยกเลิกการปฏิรูปการปกครองได้ การฟื้นฟูอำนาจเจ้าเมืองแบบประเทศราช ทั้งการศาล การเก็บภาษี และเกียรติยศที่ถูกกลืนรอนไปก็จะกลับคืนมา^{๓๐}

ที่เมืองแพร่มีการแต่งตั้งให้พระยาสุรราชฐานนท์ (โชค) เป็นข้าหลวงประจำเมืองคนแรก มีอำนาจหน้าที่ปกครองและกำกับราชการเมืองแพร่ และให้เจ้าพิริยะเทพวงศ์ฯ เป็นเจ้าปกครองเมืองแพร่ ต่อจากนั้นข้าหลวงเมืองแพร่เปลี่ยนเป็นพระยาไชยบูรณ์ (ทองอยู่) ซึ่งรับราชการอยู่ ณ เมืองพิษณุมาก่อนเป็นข้าหลวงแทน ซึ่งก็เกิดเหตุเงี้ยวปล้นเมืองแพร่ในเดือนกรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ พอดี

เหตุการณ์เงี้ยวปล้นเมืองแพร่

หลังจากการปกครองแบบเทศาภิบาลผ่านไป ๓ ปี ปัญหาต่าง ๆ ก็ตามมา เนื่องจากความไม่พอใจของราษฎรและเจ้านายเมืองเหนือผู้เสียอำนาจและผลประโยชน์ มีการจัดเก็บภาษีอากรเพิ่มขึ้น อีกทั้งยังต้องถูกเกณฑ์แรงงานประชาชนซ้ำซ้อนทั้งที่มีพระราชบัญญัติยกเลิกการเกณฑ์แรงงานแล้ว ปัญหาเหล่านี้มีอยู่ทั่วไปตามเมืองต่าง ๆ และลุกลามต่อมาเป็นการต่อต้านครั้งใหญ่ที่เกิดขึ้นในเมืองแพร่

เนื่องมาจากการเปลี่ยนแปลงการปกครองในสมัยรัชกาลที่ ๕ ทำให้เจ้าเมืองเหนือ

ไม่พอใจ เพราะแต่ก่อนมีการปกครองแบบนครรัฐ สามารถออกกฎได้เอง สั่งตัดหัวได้เอง แต่งตั้งข้าราชการได้เอง ให้สัมปทานป่าไม้ได้เอง เจ้าเมืองจะเป็นทุกอย่างในเมือง และเมืองแพร่เป็นเมืองเล็กที่สุดและไม่ได้ถูกบีบจากส่วนกลางเท่าใดนัก อีกทั้งเจ้าหลวงพิริยะเทพวงศ์ฯ มีความเดือดร้อนเรื่องสัมปทานไม้สักซึ่งรัฐบาลกลางเข้ามาปฏิรูประเบียบแบบแผนการให้สัมปทาน ทำให้เจ้าหลวงเมืองแพร่สูญเสียอำนาจและผลประโยชน์ เพราะรัฐบาลไม่ได้นำเงินค่าต่อไม้ไปรวมในเงินเดือนเหมือนกับเมืองอื่นๆ

▲ พระยาไชยบูรณ์หรือทองอยู่ ข้าหลวงเมืองแพร่ที่ถูกฆ่าตาย
ในเหตุการณ์กบฏเงี้ยวเมืองแพร่ ปี พ.ศ. ๒๔๔๕

กรณีเงี้ยวปล้นเมืองแพร่

เกิดขึ้นในวันศุกร์ที่ ๒๕ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ เวลาเช้า ๗ โมงเช้า พวกหม่องสลาโป้ไชย และหม่องจินนากำลังประมาณ ๔๐-๕๐ คน ซึ่งส่วนหนึ่งมาจากบ้านบ่อแก้ว เมืองลอง และบ้านป่าฝ้าง บุกเข้าโจมตีเมืองแพร่ทางประตูชัย จุโณสถณีสถานีตำรวจเป็นจุดแรก ตำรวจได้ทำการต่อสู้แต่มีกำลังน้อยกว่าจึงพ่ายแพ้ ร้อยตรีตาดและภรรยาคือนางคำได้ต่อสู้จนตัวตาย ภายหลังได้รับการยกย่องด้วยการจารึกชื่อไว้บริเวณประตูทางเข้าสถานีตำรวจภูธรอำเภอเมืองแพร่จนถึงปัจจุบัน หลังจากนั้นเจ้าโณสถิตที่ทำการไปรษณีย์โทรเลข ตัดสายโทรเลข และทำลายอุปกรณ์สื่อสาร แล้วบุกบ้านพักพระยาไชยบูรณ์แต่ไม่พบตัว

พวกเงี้ยวเข้าปล้นคลังหลวงได้เงินสดประมาณ ๔๖,๕๑๐ บาท แล้วบุกเข้าเรือนจำปล่อยนักโทษให้เป็นอิสระ นักโทษที่ถูกปล่อยออกมาได้เข้าร่วมกับกองกำลังของเงี้ยว ทำให้กองกำลังมีประมาณ ๓๐๐ คน ระยะแรกที่เงี้ยวบุกนั้นชาวเมืองต่างตื่นตกใจพากันอพยพหลบหนีเพื่อซ่อนตัว พวกเงี้ยวประกาศไม่ทำร้ายชาวเมือง แต่จะฆ่าเฉพาะคนไทยภาคกลางที่มาปกครองเท่านั้น ทำให้ความตระหนกตกใจสงบลง ราษฎรบางส่วนได้เข้าร่วมกับเงี้ยว ทำให้กองกำลังยิ่งเข้มแข็งขึ้น ส่วนพระยาไชยบูรณ์ซึ่งพาครอบครัวหลบหนีจากบ้านพักได้ไปขอความช่วยเหลือจากเจ้าเมืองแพร่ แต่ได้รับการปฏิเสธเนื่องจากต้องหลบหนีด้วยเช่นกัน พระยาไชยบูรณ์และครอบครัวจึงพากันหลบหนีไปยังบ้านมหาโพธิ์ หวังไปขอกำลังจากเมืองอื่นมาช่วยปราบเงี้ยว

ตอนสายของวันที่ ๒๕ กรกฎาคม พวกเงี้ยวก็ยึดเมืองแพร่ได้สำเร็จ พก้าหม่องและสลาโป้ไชย หัวหน้าเงี้ยวก็มาที่คุ้มเจ้าหลวงเพื่อเชิญให้เจ้าหลวงเมืองแพร่ปกครองบ้านเมืองตามเดิม ตอนบ่ายมีการประชุมระหว่างเจ้าหลวงเมืองแพร่ เจ้านายพื้นเมือง และหัวหน้าเงี้ยว มีการลงนามในสัญญามิตรภาพร่วมรบและมอบอำนาจคืนเจ้าหลวง

วันที่ ๒๖ กรกฎาคม พวกเงี้ยวลงมือฆ่าราชการและคนไทยจากภาคกลางไม่ว่าเด็กหรือสตรีที่จับตัวไว้ และตั้งรางวัลนำจับผู้ที่หลบหนีไป สำหรับพระยาไชยบูรณ์และพระเสนา-มาตย์ยกกระบัตรเมืองแพร่มีรางวัลสูงถึงคนละ ๕ ชั่ง หรือ ๔๐๐ บาท

วันที่ ๒๗ กรกฎาคม พระยาไชยบูรณ์ซึ่งไปหลบซ่อนกลางทุ่งนาใกล้หมู่บ้านร่องกาศได้ออกมาขออาหารจากชาวบ้านและถูกพบเห็น ชาวบ้านร่องกาศชื่อว่า หนานวงค์ ได้ไปแจ้งบอกที่หลบซ่อนของพระยาไชยบูรณ์แก่พก้าหม่องเพื่อจะเอาเงินรางวัล พวกเงี้ยวจึงนำกำลังไปล้อมจับตัวมาได้พร้อมกับภรรยาและถูกคุมตัวเข้าเมือง ในระหว่างทางถูกพวกเงี้ยวบังคับให้มอบอำนาจปกครองเมือง พระยาไชยบูรณ์ไม่ยินยอม และสุดท้ายถูกเงี้ยวซื้อ จอเงิน ตัดคอบริเวณร่องกวาคาหรือร่องควา ซึ่งเป็นสถานที่ตั้งอนุสาวรีย์พระยาไชยบูรณ์ในปัจจุบัน

อนุสาวรีย์พระยาไชยบูรณ์ ►
บริเวณร่องควา สถานที่ที่ถูกเงี้ยวตัดคอ
ปัจจุบันได้มีการวางพวงมาลาที่อนุสาวรีย์เป็นประจำ
ทุกปี แต่เป็นในลักษณะของหน่วยงานราชการจัดขึ้น
ไม่ใช่จากแรงศรัทธาของชาวเมืองแพร่

จากเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้ส่งกองทัพบกจากเมืองใกล้เคียง เช่น พิษณุ สวรรคโลก สุโขทัย ตาก น่าน เข้ามาปราบปรามพวกเงี้ยวอย่างเร่งด่วน อีกทั้งมอบหมายให้เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสงชูโต) นำกองทัพล่วงยกมาปราบปรามและสอบสวนสาเหตุการก่อการในครั้งนี้ และให้ถือว่าการกระทำของพวกเงี้ยวดังกล่าวเป็นการกบฏ พวกเงี้ยวถูกปราบปรามสำเร็จในวันที่ ๑๔ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ กบฏเงี้ยวถูกจับกุมตัวและภายหลังได้ถูกส่งตัวไปคุมขังยังคุกมหันตโทษในกรุงเทพฯ

◀ บริเวณช่องแคบเขาพลึงในอดีต
กั้นระหว่างอุตรดิตถ์กับแพร่
เป็นเส้นทางการเดินทัพของสยาม
ในการปราบเงี้ยวปล้นเมืองแพร่

◀ กองทัพสยามพัก ณ พงอ้อ วางแผนเข้า
โจมตีกองโจรเงี้ยวที่บริเวณเขาพลึง

◀ กองทัพใหญ่สยามพักแรมที่ปางต้นผึ้ง

◀ กองทหารเมืองพิชัย โดยมีพระยาพิศาลคีรี
เจ้าเมืองอุตรดิตถ์เป็นผู้นำทัพ

◀ กองทัพใหญ่สยามเข้าประจำการในนคร
เมืองแพร่ หลังจากที่ตั้งกองโจรเงี้ยวแตก-
พ่ายที่บ้านห้วยไร่ บ้านแม่พวก อำเภอ
แดนชัย (เด่นชัย)

การสอบสวนผู้ที่เกี่ยวข้องไม่ปรากฏหลักฐานชัดเจนว่าเจ้าพิริยะเทพวงศ์ฯ หรือ พระยาพิริยวิไชย เจ้าเมืองแพร่มีส่วนสนับสนุนให้เงี้ยวก่อกบฏ แต่เชื่อว่าเจ้าเมืองทราบมาก่อนแล้วว่าจะเกิดเหตุการณ์เช่นนี้ขึ้น แต่ไม่ได้แจ้งให้ทางราชการทราบ ซึ่งถ้าเอาผิดจะทำให้กระทบกระเทือนต่อเจ้านายฝ่ายเหนือทุกเมือง เนื่องจากต่างเป็นญาติกัน อีกทั้งยังจะเป็นการสร้าง ความสะเทือนใจให้ราษฎรในภาคเหนือ ต่อมาในภายหลังเพื่อให้สถานการณ์สงบ เจ้าเมืองแพร่ และคนสนิทได้หลบหนีไปยังหลวงพระบาง และถูกถอดจากการเป็นเจ้าผู้ปกครองเมืองแพร่ เนื่องจากขาดราชการโดยไม่ได้รับอนุญาตช่วงที่บ้านเมืองเกิดกบฏ ภายหลังได้ถึงแก่อสัญกรรมที่ ประเทศลาว^{๗๒}

การเกิดเหตุการณ์เงี้ยวปล้นเมืองแพร่เกิดขึ้นภายหลังจากการโอนกิจการป่าไม้ให้ รัฐบาล ๒ ปี จากหลักฐานทางประวัติศาสตร์อย่างเป็นทางการชี้ชัดเห็นว่า เจ้าพิริยะเทพวงศ์ฯ ให้การสนับสนุนโจรเงี้ยว เพราะมีการประกาศให้ชาวบ้านนำข้าวบ้านละ ๒ ทะนาน มามอบให้ หรือให้คน ๑๕ คนไปช่วยเงี้ยวต่อสู้กับคนของรัฐ เป็นต้น^{๗๓}

▼ เจ้าพิริยเทพวงศ์ เจ้าผู้ครองนครเมืองแพร่องค์สุดท้าย ถูกกล่าวหาว่าสนับสนุนพวกไทใหญ่หรือเงี้ยว
สุดท้ายจึงลี้ภัยไปอยู่ที่หลวงพระบาง

▼ พก่าหม่อง หัวหน้าโจรไทใหญ่หรือเงี้ยว
ที่ปล้นเมืองแพร่

▲ บ้านบ่อแก้วที่พก่าหม่องและสลาโปไชยมาชุดพลอย ก่อนที่จะช่องสู้ผู้คน
ทำการจลาจลในเมืองแพร่และลำปาง

เมื่อเจ้าหลวงเมืองแพร่ต้องหนีออกไปอยู่ที่เมืองหลวงพระบาง ถูกถอดยศ หน้าที่และตำแหน่งแล้วก็ได้แต่งตั้งเจ้าหลวงใหม่ขึ้นแทน สถานะของเมืองแพร่ที่เป็นนครมีเจ้าปกครอง ได้ถูกล้มเลิกไป ผู้ว่าราชการเมืองพิชัยคือพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร (โพ เนติโพธิ์) ซึ่งเป็นข้าราชการที่ไว้วางใจได้อย่างยิ่งผู้หนึ่งถูกส่งไปเป็นผู้ว่าราชการจังหวัดแพร่คนแรก ระบบเสนาและผู้ช่วยหกตำแหน่งถูกยกเลิกไป การปกครองทุกตำแหน่งเป็นแบบหัวเมืองชั้นในที่ข้าราชการทุกตำแหน่งถูกส่งไปจากส่วนกลาง การดำเนินการปฏิรูปละเอียดถึงขนาดแม้แต่การโรงเรียนถูกส่งไปประจำเพื่อดูแลสำนักงานในท้องถิ่น^{๗๔}

▲ ศาลจังหวัดแพร่ในอดีต

▼ นักโทษยี้วทั้ง ๑๖ คนที่ถูกจับกุมได้ในการจลาจลในเมืองแพร่และลำปาง ได้ถูกส่งตัวมาจำคุกที่กรุงเทพฯ โดยแยกนักโทษในบังคับสยามไปจำคุกที่กองมหันตโทษ กระทรวงยุติธรรม ส่วนนักโทษในบังคับอังกฤษส่งไปจำคุกที่สถานทูตอังกฤษ

พ.ศ. ๒๔๕๘ ทางราชการได้ประกาศให้รวมหัวเมืองฝ่ายเหนือขึ้นเป็นมณฑล โดยจัดให้เมืองแพร่ เมืองน่าน เมืองลำปาง รวมเป็นมณฑลเรียกว่ามณฑลมหาสารภูธร และตั้งที่ว่าการมณฑลที่จังหวัดลำปาง พ.ศ. ๒๔๖๙ รวมมณฑลมหาสารภูธรกับมณฑลพายัพดั้งเดิม ที่ว่าการมณฑลอยู่ที่เมืองเชียงใหม่ พ.ศ. ๒๔๗๖ ยกเลิกการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาล และประกาศใช้ พระราชบัญญัติจัดระเบียบบริหารราชการแผ่นดินใหม่ โดยแบ่งเป็นภาคๆ เมืองแพร่จัดอยู่ในภาคที่ ๕ ที่ทำการภาคอยู่ที่จังหวัดลำปาง ขึ้นกับกระทรวงมหาดไทย ต่อมาเมื่อ

พ.ศ. ๒๕๐๐ ยกเลิกการปกครองแบบภาคีให้ทุกจังหวัดขึ้นตรงกับรัฐบาลกลางที่กรุงเทพฯ

การยกเลิกระบบเทศาภิบาลในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยยุบเลิกหน่วยงานที่ไม่เหมาะสมรวมทั้งจะยกเลิกตำแหน่งเจ้าเมืองโดยเด็ดขาด ซึ่งกำหนดไว้ว่า ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๖๙ เป็นต้นไป หากตำแหน่งเจ้าเมืองใดว่างลงก็จะไม่โปรดเกล้าฯ แต่งตั้ง ส่วนเจ้าเมืองที่มีชีวิตอยู่ก็จะได้รับเงินเดือนจนถึงแก่พิราลัย ซึ่ง พลตรีเจ้าแก้วขวัญ วัชโรทัย เจ้าหลวงเชียงใหม่องค์สุดท้ายและเป็นเจ้าหลวงเมืองสุดท้ายที่ถึงแก่พิราลัยในปี พ.ศ. ๒๔๘๒

ลูกหลานของเจ้านายเชื้อสายเดียวกับเจ้าพิริยเทพวงศ์ฯ มีสืบทอดมาอีกหลายสายสกุล เพราะท่านมีทั้งบุตรสาวและบุตรชาย ผู้สืบสกุลของเจ้านายเมืองแพร่ที่สืบเชื้อสายมาจากเจ้าผู้ครองนครองค์ก่อนก็มีอีกหลายตระกูล ดังปรากฏในการสืบเชื้อสายสกุลที่เป็นการค้นสืบตระกูลรากเหง้า ผลงานเอกสารหนังสือของเจ้าไข่มุกต์ ประชาศรัยสรเดช (วงศ์บุรี) ดวงแก้ว รัตนวงศ์ และบัวผืน วงศ์พระถาง เรื่อง “เชื้อสายเจ้าหลวงเมืองแพร่ ๔ สมัย (พ.ศ. ๒๓๖๑-๒๔๔๕)”

ประวัติศาสตร์เรื่องเงี้ยวปล้นเมืองแพร่หรือที่ใช้คำว่า “กบฏเงี้ยวเมืองแพร่” กลายเป็นประวัติศาสตร์บาดแผลของคนเมืองแพร่ที่ถูกบันทึกไว้ในประวัติศาสตร์ทั่วไป และประวัติศาสตร์แห่งชาติซึ่งนำโดยคำว่า “กบฏ” ถูกตอกย้ำด้วยความแตกต่างของเชื้อสายเจ้านายเมืองแพร่ในอดีตที่กลายเป็นจังหวัดเดียวซึ่งสืบมาจากหัวเมืองประเทศราชที่ผู้สืบสายตระกูลไม่ได้รับพระราชทานนามสกุล ณ แพร่ ประวัติศาสตร์บาดแผลเช่นนี้จะเกิดความรู้สึกแก่ผู้คนในบ้านเมืองนั้นๆ ตลอดเวลา ตราบใดที่ประวัติศาสตร์ของรัฐซึ่งเผยแพร่ไปในหลักสูตรการศึกษาที่ไม่ได้ให้ความสำคัญกับความหลากหลายของกลุ่มคนที่มีประวัติศาสตร์ ความเป็นมา การเมือง ชาติพันธุ์ที่แตกต่างกัน และนโยบายของรัฐบาลที่ไม่เห็นประเด็นความต่างทางภูมิหลังซึ่งจะนำไปสู่ความขัดแย้งโดยชูประเด็นความแตกต่างในท้องถิ่น ความรักจนถึงคลั่งท้องถิ่นที่ถูกนำเสนออย่างบิดเบี้ยวเพื่อผลประโยชน์เฉพาะกลุ่มเฉพาะหน้า โดยอาศัยปฏิบัติการต่อต้านความเป็นชาตินิยมที่รัฐยัดเยียดให้ ซึ่งอาจจะกลายเป็นความขัดแย้งที่รุนแรงได้ต่อไปในอนาคต

ประเทศไทยที่ผ่านการรวมศูนย์และบูรณาการทางสังคมวัฒนธรรม การเมืองและเศรษฐกิจมาจากร้อยปี ความขัดแย้งอย่างรุนแรงในทางการเมืองนั้นแม้จะไม่ชัดเจนในภูมิภาคเหนือและอีสานในปัจจุบัน แต่ตัวอย่างจากภาคใต้ก็เป็นสิ่งที่ต้องนำไปวิเคราะห์อย่างระมัดระวัง เพราะในกรณีของหัวเมืองมลายูนั้นได้เกิดเหตุการณ์ต่อต้านการยึดอำนาจการปกครองบ้านเมืองของตนในช่วงเวลาเดียวกับเหตุการณ์เงี้ยวปล้นเมืองแพร่ และในปัจจุบันได้กลายเป็นปัญหาร้ายแรงของการต่อต้านรัฐ ความรู้สึกถูกกดขี่ การดูถูกและเอารัดเอาเปรียบ ไม่ได้

รับสิทธิ์เสมอภาคแปรเปลี่ยนมาเป็นความโกรธและเกลียดชัง จนเกิดความรุนแรงที่สูญเสียชีวิตผู้บริสุทธิ์อย่างไม่สามารถควบคุมได้ การแก้ปัญหาหากไม่ได้วิเคราะห์ถึงรากฐานที่มาและสาเหตุซึ่งมีรากเหง้ามายาวนานก็คงไม่รู้ว่าจะเริ่มต้นตรงไหน การศึกษาท้องถิ่นหรือศึกษาชุมชนเพื่อทำความเข้าใจทั้งกระแสโลกและกระแสท้องถิ่น น่าจะเป็นการประนีประนอมและหาทางออกที่เหมาะสมสำหรับบ้านเมืองที่มีความแตกต่างทางประวัติศาสตร์ สังคมวัฒนธรรม จากรัฐส่วนกลางมาอย่างยาวนาน

หลังเหตุการณ์เงี้ยวปล้นเมืองแพร่ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแสดงความกังวลพระทัยกับสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพดังนี้

เราปกครองหัวเมืองลาว แลหัวเมืองมลายูทั้งเจ็ดค่อนข้างจะผิดไปจากสภาพอันแท้จริง อาจจะกล่าวได้ว่าเรานำแบบการปกครองของต่างประเทศมาใช้ แต่ผิดแบบเขาไป...

เมื่ออังกฤษใช้รูปแบบการปกครองนั้น เขาให้คำแนะนำปรึกษาแก่ผู้ปกครองซึ่งถือเสมือนเป็นเจ้าของหัวเมืองเหล่านั้น...

ในทางตรงข้าม เราถือว่าหัวเมืองเหล่านั้นเป็นของเรา ซึ่งมันไม่จริง เพราะคนมลายูและคนลาวเขาจะถือว่าหัวเมืองเหล่านั้นเป็นของพวกเขา เมื่อเราพูดว่าเราไว้วางใจเขา แท้จริงเราก็ไม่ได้เป็นอย่างนั้น แต่เรากลับส่งข้าหลวงและผู้ช่วยไปให้คำปรึกษาแก่พวกเขา แล้วข้าหลวงกับผู้ช่วยที่ได้รับมอบอำนาจไปก็จะเช็ดพวกนี้เหมือนหุ่น หรือไม่ก็ถ้าทำไม่ได้ก็จะคอยสอดส่องพวกเขา และรายงานความลับของเขาเข้ามา อย่างไรก็ตาม เราแก้ตัวไม่ได้ในเรื่องนี้ ฉันคิดว่าการปกครองที่ไม่ได้ตรงไปตรงมาจะไม่เกิดผลในทางเชื่อถือใจกันและกัน แลยังไม่ให้ความสงบทางจิตใจอีกด้วย ^{๗๕}

และทรงลงท้ายในลายพระหัตถ์ฉบับนี้ว่า พระองค์เสียพระทัยที่ไม่มีทางออกในปัญหาแต่อย่างใด

สัมปทานป่า

อุตสาหกรรมป่าไม้สร้างรายได้มหาศาลแก่รัฐบาลส่วนกลาง บริษัทข้ามชาติและ

นายทุนท้องถิ่นผู้รับสัมปทานผูกขาด ซึ่งไม่มีผลในทางบวกต่อชีวิตคนในเมืองแพร่เท่ากับผลกระทบในชีวิตการทำมาหากินต่อมาและสภาพแวดล้อมที่ถูกทำลาย เมืองแพร่คือตัวอย่างของการนำ **ทรัพย์สินส่วนรวม [Common property]** ซึ่งเป็นต้นทุนการผลิตจากสภาพแวดล้อมอันอุดมสมบูรณ์ของตนเองมาใช้ในระบบสัมปทานจนหมด ผลกระทบมากมายเกิดขึ้นอย่างเป็นลูกโซ่ในประวัติศาสตร์เมืองแพร่จนถึงปัจจุบัน

การทำป่าไม้ในระยะเริ่มแรก คือ การทำ “ไม้สัก” ซึ่งพบมากที่สุด在全省ภาคเหนือ คือ เชียงใหม่ เชียงราย ลำพูน ลำปาง แพร่ น่าน และยังพบประปรายแถบจังหวัดสุโขทัยและกำแพงเพชรลงมาถึงอุทัยธานี กาญจนบุรี ส่วนพม่านั้นเป็นประเทศที่มีไม้สักมากที่สุด การเริ่มต้นกิจการทำไม้สักในประเทศไทยเริ่มจากชาวจีนไหหลำที่ต้องการไม้สักมาต่อเรือส่งไปยังเมืองจีนตั้งแต่ช่วงต้นกรุงรัตนโกสินทร์ ซึ่งการเดินทางสำเภาเลียบชายฝั่งเป็นกิจการที่เฟื่องฟู ทั้งการค้าขายและการอพยพย้ายถิ่นในช่วงเวลานั้น และยังเป็นคนกลุ่มแรกที่ทำโรงเลื่อยเพื่อแปรรูปไม้สักที่นำมาจากแถบเมืองพิษณุโลกและสวรรคโลก และยังไม่ได้นำเข้าขอนไม้มาจากทางเมืองเหนือแต่อย่างใด

ป่าไม้สักโดยทั่วไปเป็นป่าผสมผลัดใบหรือที่เรียกกันว่า **ป่าเบญจพรรณ** ผลัดใบในฤดูแล้ง พันธุ์ไม้มีค่านอกจากไม้สักแล้วมีไม้ประดู่ ไม้แดง ไม้มะค่า ไม้ตะแบก ไม้ไผ่ชนิดต่างๆ ฯลฯ ไม้สักเจริญเติบโตได้ดีในสภาพพื้นที่ที่มีความชุ่มชื้นสูง ดินลึก ระบายน้ำดี และมีสภาพที่เป็นกลางหรือด่างเล็กน้อย ปริมาณน้ำฝนที่เหมาะสมต่อการเจริญเติบโตและคุณภาพเนื้อไม้อยู่ระหว่าง ๑,๐๐๐-๑,๕๐๐ มิลลิเมตรต่อปี มีฤดูแล้งสลับกับฤดูฝนเพื่อที่เนื้อไม้จะได้มีลวดลายของวงปีชัดเจน ระดับความสูงของพื้นที่ไม่เกิน ๗๐๐ เมตร จากระดับน้ำทะเล^{๗๖}

เมื่ออังกฤษสามารถเข้ายึดพม่าเป็นอาณานิคมเริ่มแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๔ เป็นยุคอาณานิคมที่ทำให้กิจการการทำไม้สักเพื่อส่งออกเริ่มต้นขึ้น และกระทำอย่างจริงจังเมื่ออังกฤษยึดพม่าตอนล่างเพิ่มขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๖ พื้นที่เหล่านี้เป็นแหล่งไม้สักที่สำคัญ ชาวอังกฤษตั้งบริษัทบอมเบย์ เบอร์มา บริษัทบริติช เบอร์เนียว เพื่อรองรับการค้าไม้ส่งออก ซึ่งตลาดไม้สักที่สำคัญนั้นอยู่ในยุโรปและอินเดียซึ่งเป็นอาณานิคมของอังกฤษ หลังจากทำไม้เป็นระยะเวลาหนึ่งก็เริ่มขยายตัวมาทำไม้ในหัวเมืองทางเหนือของสยามเพราะเห็นว่าไม้สักมาก คุณภาพดี และราคาถูกกว่าของพม่า ทำให้คนอังกฤษและคนในบังคับอังกฤษ เช่น เจียวหรือไทใหญ่ กะเหรี่ยง พม่า เข้ามาขอเช่าทำป่าไม้กับเจ้าผู้ครองนครซึ่งอยู่ในช่วงรัชกาลที่ ๔ ต่อรัชกาลที่ ๕

ในสมัยก่อนเกิดการรวมศูนย์อำนาจและยกเลิกหัวเมืองประเทศราช ป่าไม้ในหัวเมืองเหนือถือเป็นทรัพย์สินมรดกจากบรรพบุรุษและทรัพย์สินส่วนตัวของเจ้านายในหัวเมืองเหนือ

ซึ่งแต่เดิมป่าไม่น่าจะเป็นทรัพย์สินโดยรวมที่มีผู้อารักขาคอยคุ้มครอง คอยรักษาสมดุลตามธรรมชาติ และผู้คนเพียงใช้ประโยชน์จากการเก็บของป่า ดังนั้นผลผลิตจากป่าจึงกลายเป็นทรัพย์สิน ไม่ใช่บริเวณที่เป็นผืนป่าทั้งบริเวณ ดังที่เราสามารถบ่งบอกรอยของวิถีคิดในเรื่องทรัพยากรส่วนรวมที่ผู้คนยกให้เป็นของพระเจ้าหรือผีใหญ่อารักษ์คุ้มครอง และการอ้างอิงกับอำนาจของพระมหากษัตริย์ที่พบได้ในบ้านเมืองของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ การจับจองอ้างเป็นทรัพย์สินส่วนตัวหรือทรัพย์สินเฉพาะกลุ่มจึงเกิดขึ้นในภายหลัง เมื่อทรัพยากรเหล่านั้นเริ่มมีคุณค่าในทางเศรษฐกิจ การจับจองพื้นที่จึงกลายเป็นทรัพย์สินกรรมสิทธิ์ที่สำคัญกว่าผลผลิตเฉพาะบุคคลที่ได้จากพื้นที่โดยรวม

ใน พ.ศ. ๒๔๒๖ รัฐบาลไทยเริ่มอนุญาตให้ชาวยุโรปเข้ารับสัมปทานทำไม้สักในประเทศไทยได้ และในช่วงเวลาเดียวกันคือหลังจาก พ.ศ. ๒๔๒๘ เป็นต้นมา พม่าก็ได้ปิดป่าสักไม่ให้มีการทำไม้ เนื่องจากสภาพป่าสักเสื่อมโทรมลงมากจากการทำไม้ของบริษัทต่างชาติและความต้องการไม้สักในหมู่ประเทศยุโรปมีมากขึ้น เมื่อมีความชำนาญในการทำไม้ในพม่า บริษัทของอังกฤษทราบถึงวิธีการที่จะได้ผลมากที่สุดทั้งเทคนิคการตัดไม้และลากจูง การลงทุนที่คุ้มค่าและมีกำไรสูงสุด และการบริหารงาน ความเชี่ยวชาญ และเหตุผลข้างต้นทำให้บริษัททำไม้ของยุโรปเข้ามาตั้งบริษัททำธุรกิจในประเทศไทย

เริ่มจากบริษัทบริติช เบอร์เนียว จำกัด มาตั้งที่เชียงใหม่เมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๙ แต่เริ่มอย่างจริงจังเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๒ บริษัทบอมเบย์ เบอร์มา เทรดดิ้ง จำกัด [Bombay Burma Trading Corporation, Ltd.] ของอังกฤษ ซึ่งเป็นใหญ่และมีอิทธิพลมากในประเทศพม่าเข้ามาใน พ.ศ. ๒๔๓๒ ตั้งสาขาที่เชียงใหม่เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๕ บริษัทสยามฟอเรสต์ จำกัด [Siam Forest Company, Ltd.] ซึ่งต่อมาเปลี่ยนชื่อเป็นแอ่งโกลสยามและแอ่งโกลไทย จำกัด เข้ามาทำป่าไม้เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๕ บริษัทหลุยส์ ที เลียวโนเวนส์ [Louis T. Leonowens, Ltd.] ซึ่งแยกมาจากบริษัทบริติช เบอร์เนียว ใน พ.ศ. ๒๔๓๙ และบริษัทของชาวเดนมาร์กอีกแห่งหนึ่งคือ บริษัทอีสต์ เอเชียติก จำกัด ตั้งขึ้นราว พ.ศ. ๒๔๔๘ เป็นบริษัทที่นำสินค้าจากต่างประเทศเข้ามาค้าขายด้วย สำนักงานเดิมตั้งอยู่ข้างโรงแรมโอเรียลเต็ล และบริษัทนี้ยังคงทำธุรกิจอยู่จนทุกวันนี้ และยังมีบริษัทของฝรั่งเศสอีกหนึ่งบริษัทคือ บริษัทเอเซียติก เออาฟริเกน ตั้งเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๒ ส่วนผู้ทำไม้รายย่อยซึ่งเริ่มเป็นกลุ่มชนชั้นนำที่เป็นนายทุนของสยามได้แก่บริษัทล่าช้า จำกัด ของนายอึ้ง ล่าช้า ซึ่งเป็นคนในบังคับฝรั่งเศส บริษัทกิมเซ่งหลี จำกัด ก่อตั้งโดยนายอากรเต็งหรือหลวงอุดรภักดิ์พานิช ซึ่งมีทุนน้อยกว่าชาวยุโรป นอกจากนี้ยังมีเจ้านายจากเมืองต่างๆ โดยเฉพาะเมืองแพร่และเมืองน่าน คนอเมริกันและฮอลันดา และคน

ท้องถิ่น^{๗๗}

การทำป่าไม้ในมณฑลพายัพดำเนินการโดยพ่อค้าอังกฤษและชาวพม่าในบังคับอังกฤษ ซึ่งจะตกอยู่ในความควบคุมของ ๒ บริษัทป่าไม้อังกฤษใหญ่ๆ คือ บริษัทบอมเบย์ เบอร์มา และบริษัทบริติช เบอร์เนียว ซึ่งการดำเนินงานของทั้งสองบริษัทจะกระทำอย่างมีแบบแผนและใช้วิชาการเข้ามาเกี่ยวข้อง คนที่ทำป่าไม้ก็มีความชำนาญในการทำป่าไม้มาจากพม่า เมื่อบริษัทได้มาตั้งสาขาขึ้นในมณฑลพายัพก็ดำเนินการทำป่าไม้ทุกอย่าง นับตั้งแต่การรับเช่าทำป่าไม้ การตัด แม้แต่การออกทุนในการรับซื้อไม้จากพ่อค้าไม้ชาวพื้นเมือง

▲ การนำซุงออกจากป่าต้องใช้แรงงานช้าง

◀ การขนย้ายไม้ซุงออกจากป่า

การทำธุรกิจป่าไม้เป็นแบบการรับสัมปทานป่าเป็นผืนๆ ไป การลงทุน เทคโนโลยี การจ้างแรงงาน เป็นของบริษัทรับทำทั้งหมด ส่วนการอนุญาตเป็นของเจ้าของกรรมสิทธิ์ในพื้นที่ เช่น เจ้าผู้ครองนครของหัวเมืองต่างๆ ซึ่งนำไปสู่การขัดแย้งในทางธุรกิจที่อาจนำไปสู่ข้ออ้างทางการเมืองที่ฝ่ายเจ้าอาณานิคมที่เป็นคนดูแลทั้งบริษัทและคนในบังคับชาติต่างๆ สามารถใช้เป็นข้ออ้างในการจุดประเด็นเพื่อเข้ายึดดินแดนต่างๆ ได้ ดังที่เคยเกิดขึ้นในพม่า และอื่นๆ

การจัดการป่าไม้โดยรัฐบาลจากกรุงเทพฯ การฟ้องร้องจำนวนมากและหลายคดีที่ฝ่ายเจ้าของสัมปทานคือเจ้าผู้ครองนครเป็นฝ่ายแพ้ ทำให้รัฐไทยตระหนักว่าความขัดแย้งเหล่านี้จะขยายเพิ่มมากขึ้นและคุกคามต่ออาณาเขตของรัฐที่ยังไม่มีความชัดเจนในขณะนั้น จนนำไปสู่ระบบการปกครองแบบรวมศูนย์และยกเลิกหัวเมืองประเทศราช จัดระบบการปกครองที่ดูแลจากส่วนกลางอย่างเข้มข้นในระยะเวลาเดียวกัน

การแก้ไขปัญหาในเรื่องการทำสัมปทานป่าไม้ซึ่งมีการออกพระราชบัญญัติและประกาศต่างๆ เกี่ยวกับไม้สักเพื่อแก้ปัญหาการให้สัมปทานซ้ำซ้อน การจัดเก็บภาษีที่ดิน การลักขโมยตัดไม้ การฆาตกรรม การลอบตีตราเถื่อนและซ้ำซ้อน ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๑๖ เจ้าผู้ครองนครต่างๆ ที่จะทำสัญญาซื้อขายกับชาวต่างประเทศต้องได้รับความยินยอมจากกรุงเทพฯ ก่อน

ในช่วง พ.ศ. ๒๔๒๖-๒๔๒๗ รัฐบาลส่งพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร ไปเป็นข้าหลวงพิเศษแก้ไขปัญหาล่าไม้ และมีประกาศ พ.ศ. ๒๔๒๗ เรื่องซื้อขายไม้ขนสักและประกาศเรื่องตัดไม้สัก พ.ศ. ๒๔๒๗ เพื่อควบคุมเรื่องการทำสัญญาเช่าป่าให้อยู่กับรัฐบาลและข้าหลวงจากกรุงเทพฯ เท่านั้น ห้ามเจ้านายเจ้าของป่าออกใบอนุญาตแก่ผู้ขอเช่าทำป่าไม้อเอง เป็นการลดอำนาจเจ้าผู้ครองนครโดยตรง เพราะรายได้จำนวนมากเหล่านี้ตกอยู่กับเจ้านายในหัวเมืองต่างๆ ซึ่งสวนทางกับแนวโน้มในการจัดระบบการปกครองแบบศูนย์รวมอำนาจที่จะเกิดขึ้น และห้ามไม่ให้ตัดฟันไม้สักในป่าเขตเมืองเชียงใหม่ ลำปาง ลำพูน แพร่ น่าน นอกจากได้รับอนุญาตจาก

▲ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร ข้าหลวงพิเศษที่ขึ้นมาแก้ไขปัญหาล่าไม้ในหัวเมืองเหนือ ช่วงปี พ.ศ. ๒๔๒๖-๒๔๒๗

ข้าหลวง นอกจากนี้ยังมีประกาศเรื่องการเก็บภาษีไม้ขอนสักให้ถูกต้องใน พ.ศ. ๒๔๓๑ ห้ามไม่ให้ล่องไม้ในเวลากลางคืน ห้ามลักขโมยไม้ใน พ.ศ. ๒๔๓๔

รัฐบาลได้ออ Mr. Castenjold ที่เดิมปฏิบัติราชการประจำกระทรวงการคลังมาสังกัดกระทรวงมหาดไทย เพื่อช่วยสำรวจสถานการณ์ป่าไม้สักทางมณฑลพายัพเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๖ แต่ได้ล้มป่วยและถึงแก่กรรมอย่างกะทันหันที่จังหวัดตาก ต่อมาสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพซึ่งขณะนั้นดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ได้เจรจาขอยืมตัว Mr. H. A. Slade ข้าราชการอังกฤษที่รับราชการในกรมป่าไม้พม่าให้เข้ามาช่วยให้คำแนะนำ คำปรึกษา ในกิจการป่าไม้ของไทย เช่นเดียวกับที่ Sir. Dietrich Brandis ได้เริ่มลงมือจัดการป่าไม้ในประเทศพม่าเมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๔

ในวันที่ ๑ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๓๘ Mr. Slade ขึ้นไปตรวจการทำป่าไม้ในหัวเมืองภาคเหนือ โดยออกเดินทางจากกรุงเทพฯ พร้อมนักเรียนไทยฝึกหัดอีก ๕ คน ออกไปสำรวจและนำเสนอรายงานชี้แจงข้อบกพร่องต่างๆ ของการทำป่าไม้ในเวลานั้น และให้ข้อเสนอแนะต่อเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ซึ่งก็เป็นไปในแนวทางเดียวกับที่รัฐบาลไทยเคยออกประกาศและพระราชบัญญัติต่างๆ โดยสรุปคือ

ข้อเสนอแนะต่อเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยของ Mr. Slade

ควรทำแผนที่แบ่งป่าไม้สักและไม้อื่นๆ ทางภาคเหนือ เพื่อทราบความหนาแน่นของไม้และมูลค่าจริงของป่าแต่ละแห่งแล้วจัดวางโครงการทำป่าไม้ ควรสำรวจไม้เนื้อที่ไม้ใช้ไม้สักเพื่อใช้ทดแทนไม้สัก เป็นการสงวนพันธุ์ไม้สักไว้ใช้ประโยชน์ในทางที่เหมาะสมต่อไป ควรดำเนินการให้ป่าไม้อยู่ในความดูแลของรัฐบาลและยกเลิกส่วนแบ่งค่าต่อไม้ซึ่งเจ้านายต่างๆ ได้รับมาแต่เดิม โดยรัฐบาลจ่ายเงินเดือนให้เป็นการทดแทน รวมทั้งควรจัดตั้งหน่วยงานควบคุมป่าไม้ขึ้นเป็นทบวงการเมืองของรัฐ ควรออกกฎหมายสำหรับควบคุมกิจการป่าไม้ เพื่อป้องกันรักษาป่า การจัดวางโครงการป่าและการจัดเก็บผลประโยชน์จากป่า รวมทั้งการแก้ไขสัญญาอนุญาตทำไม้ให้มีความเป็นระเบียบ เพื่อให้เป็นที่ยอมรับของนานาชาติ ควรจัดส่งนักเรียนไปศึกษาอบรมที่โรงเรียนการป่าไม้ในต่างประเทศ ๒-๓ คนทุกปี เพื่อเป็นกำลังสำคัญในการบริหารกิจการป่าไม้ไทยต่อไป ควรจัดตั้งด่านภาษีใหม่รวม ๖ แห่ง ที่เมืองพิชัย สวรรคโลก ปากน้ำโพ และกรุงเทพฯ ส่วนค่าต่อไม้สำหรับไม้ที่ล่องลงแม่น้ำสาละวินควรตั้งด่านภาษีที่เมืองมะละแหม่งหรือเกาะลำเลียงเพื่อควบคุมไม้ที่ล่องไปยังพม่า และควรปรับปรุงวิธีจัดเก็บภาษีให้เป็นไปตามมาตรฐานการป่าไม้

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเห็นชอบกับกระทรวงมหาดไทยและรายงานของ Mr. Slade ว่าถูกต้องสมควรทุกประการ โดยกล่าวถึงอำนาจรัฐบาลซึ่งถือว่าป่าไม้เป็นของหลวงมาแต่เดิมจะใช้สิทธิ์ตามอำนาจนั้น เจ้าผู้ครองนครผู้เป็นเจ้าของป่าเมื่อเป็นผู้อนุญาตแต่ผู้เดียวก็ไม่สามารถจัดการกับการสัมปทานค่าตอไม้ได้อย่างชัดเจน และการใช้จ่ายเงินทองรัวไหลไปที่ผู้เกี่ยวข้องต่างๆ ไม่ถึงรัฐอย่างเต็มที่ หากจะสูญเสียรายได้ก็น่าจะเป็นการเสียรายได้จากการจ่ายเงินเป็นกรณีพิเศษ ซึ่งเป็นต้นตอของปัญหาคอรัปชั่นในการสัมปทานป่ามาตั้งแต่ช่วงแรกๆ

ปัญหาที่เกิดขึ้นจากการเปิดให้สัมปทานหรือทำสัญญาเช่าทำป่าไม้สักกลายเป็นช่องทางให้ผู้รับเหมาตัดไม้สักอย่างเดียว ไม่จำกัดขนาดและปริมาณจนหมดป่า รัฐบาลกลางจึงจัดตั้ง **กรมป่าไม้** ขึ้นในวันที่ ๑๘ กันยายน พ.ศ. ๒๔๓๙ มีชื่อภาษาอังกฤษว่า **The Royal Forest Department** สังกัดกระทรวงมหาดไทย เนื่องจากในเวลานั้นกระทรวงเกษตรธิการเพิ่งจะสถาปนาขึ้นใหม่ ยังไม่มีกำลังพอจะดำเนินการเองได้ และชื่อภาษาอังกฤษบ่งบอกเป็นนัยว่า ป่าไม้นั้นเป็นของหลวง

เมื่อตั้งกรมป่าไม้ขึ้นแล้ว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ Mr. Slade เป็นเจ้ากรมป่าไม้คนแรก ในอีกหนึ่งเดือนต่อมา สิ่งที่กรมป่าไม้จัดการก็คือการแก้ปัญหาเรื่องกรรมสิทธิ์ป่าไม้ซึ่งเป็นไปในแนวทางเดียวกัน คือการรวมอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลางทั้งทางการเมืองและเศรษฐกิจ ทำให้เกิดความไม่พอใจของเจ้านายจากหัวเมือง โดยเฉพาะที่เกิดเหตุการณ์จนถึงกับล้มเลิกระบบเจ้าหลวงปกครองเมืองเป็นแห่งแรกในหัวเมืองเหนือ เช่นที่เมืองแพร่

ต่อมารัฐบาลได้ประกาศใช้พระราชบัญญัติและกฎหมายป่าไม้ต่าง ๆ เกี่ยวกับระเบียบการทำไม้ การป้องกันรักษาป่าไม้ การตั้งด่านภาษี เป็นต้น ได้มีการปรับปรุงแก้ไขสัญญาอนุญาตทำป่าไม้สักกับบริษัทต่าง ๆ ให้รัดกุม เพื่อให้ได้ประโยชน์สูงสุด และถูกต้องตามหลักวิชาการมากยิ่งขึ้น ทั้งให้ทำสัญญาอนุญาตทำไม้สัญญาละ ๖-๑๒ ปี ต่อมาได้ขยายเวลาสัญญาออกเป็นสัญญาละ ๑๕ ปี ตามหลักการจัดการป่าสักโดยวางแผนโครงการ

▲ Mr. H. A. Slade เจ้ากรมป่าไม้คนแรก พ.ศ. ๒๔๓๙-๒๔๔๔ ภาพจากพิพิธภัณฑ์ไม้สัก จังหวัดแพร่

ตัดฟัน ๓๐ ปี เริ่มต้นใน พ.ศ. ๒๔๕๑ ต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๕๓ ได้ย้ายที่ทำการกรมป่าไม้จาก จังหวัดเชียงใหม่มาอยู่ที่กรุงเทพฯ และย้ายสังกัดจากกระทรวงมหาดไทยไปขึ้นกับกระทรวง เกษตรธิการหรือกระทรวงเกษตรและสหกรณ์ฯ ในปัจจุบัน เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๔ ทั้งหมดนี้คือ นโยบายที่ต้องการรายได้ไปบำรุงการปรับเปลี่ยนสยามประเทศที่กำลังเข้าสู่ความเป็นรัฐสมัย ใหม่ ชาติสมัยใหม่ ในช่วงเวลานั้น

ในช่วงระยะแรกของการทำป่าไม้ บริษัทของอังกฤษได้รับสัมปทานมากที่สุดถึงร้อยละ ๘๐ เพราะมีเงินทุนมากพอที่จะทำให้ไม่เกิดปัญหาในการจ่ายเงินค่าต่อไม้หรือค่าสัมปทาน แก่รัฐ ส่วนที่เหลือที่เป็นนายทุนชาวจีน พม่า เงี้ยวหรือไทใหญ่ กะเหรี่ยง หรือเจ้านายใน ท้องถิ่นมักจะไม่มีเงินทุนเพียงพอ หากได้รับสัมปทานไม่นานก็ต้องนำไปขาย โอน หรือให้ บริษัทต่างชาติรับเหมาช่วงต่อ

ในระหว่างรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวกับพระบาทสมเด็จพระ ปกเกล้าเจ้าอยู่หัว มีนโยบายที่ต้องการให้การผูกขาดหรือรับสัมปทานป่าไม้ตกอยู่ในกลุ่มของ คนไทยให้มากกว่าที่เป็นอยู่ เพื่อรัฐบาลจะได้รับผลประโยชน์และผลกำไรมากกว่า จึงส่งเสริม ให้บริษัทคนไทยรับสัมปทานมากขึ้น และจำกัดสิทธิและลทธิพลของบริษัทต่างชาติ เช่น การ ให้กรมป่าไม้เป็นผู้รับสัมปทานป่าไม้สักเองในป่าที่เหลือ และพยายามให้สัมปทานแก่บริษัท คนไทยที่มีคุณสมบัติ คือมีเงินทุนในการทำป่าไม้ตลอดระยะเวลาที่รับสัมปทาน และมีประสพ- การณ์ทำไม้ แต่่นโยบายดังกล่าวก็ไม่ได้ผลนัก กิจการป่าไม้โดยบริษัทของชาวยุโรปก็ยังได้รับ การต่อสัมปทานเพราะปฏิบัติตามเงื่อนไขอย่างเคร่งครัด

แม้จะเกิดการเปลี่ยนแปลงการปกครองโดยคณะราษฎรจากระบอบสมบูรณาญา- สิทธิราชย์มาเป็นประชาธิปไตย แต่ก็ไม่สามารถเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางเศรษฐกิจได้ ทุน และที่ดินยังเป็นของคนกลุ่มเดิม และบริษัททำไม้ชาวยุโรปก็ยังเป็นผู้รับสัมปทานรายใหญ่เช่น เดิม แต่เมื่อจอมพล ป. พิบูลสงคราม เป็นผู้นำรัฐบาลในวาระแรก มีการสร้างอุดมการณ์ ชาตินิยมที่ปลุกฝังเรื่องความเป็นคนไทยที่ยิ่งใหญ่ชาติหนึ่งและเจริญทัดเทียมอารยประเทศ โดยมีการนำเอาค่านิยมเรื่องชาตินิยมมาใช้ในทางเศรษฐกิจ โดยเห็นว่าไทยจะเป็นทั้งผู้ขายและ ผู้ซื้อ ไม่ใช่ต่างชาติเป็นผู้ขายและไทยเป็นผู้ซื้อ มีความคิดว่าต้องลดบทบาทของบริษัทต่างชาติ ในกิจการทำไม้ด้วย แต่ก็ไม่สามารถดำเนินนโยบายชาตินิยมดังกล่าวได้แต่อย่างใด เพราะ บริษัทของชาวยุโรปที่รับสัมปทานสามารถขอต่อสัมปทานเป็นรอบที่ ๓ ได้เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๓ จนกระทั่งเมื่อเกิดสงครามโลกครั้งที่ ๒ ใน พ.ศ. ๒๔๘๔ รัฐบาลไทยเพิกถอนสัมปทานการทำ ไม้สักจากบริษัทอังกฤษทั้ง ๔ บริษัท สั่งยึดกิจการและทรัพย์สินต่างๆ ตาม “พระราชบัญญัติ

ว่าด้วยการควบคุมและจัดการทรัพยากรสินของบุคคลคนต่างด้าวบางจำพวกในภาวะคับขัน” และตั้ง บริษัทไม้ไทย จำกัด ซึ่งเป็นองค์กรรัฐวิสาหกิจของรัฐขึ้น เพื่อรับช่วงการทำสัมปทานป่าไม้แทน

หลังสงครามโลกใน พ.ศ. ๒๔๘๙ รัฐบาลต้องคืนสัมปทานป่าสักให้แก่บริษัททำไม้ต่างๆ ที่ยึดคืนมา และชดใช้ค่าเสียหายในระหว่างสงครามและยุบบริษัทไม้ไทย จำกัด จึงตั้งองค์การอุตสาหกรรมป่าไม้ (ออป.) ขึ้นใน พ.ศ. ๒๔๙๐ ซึ่งเป็นองค์กรรัฐวิสาหกิจหนึ่งในจำนวนหลายแห่งที่ตั้งขึ้นในช่วงนี้ เพื่อดำเนินกิจการด้านป่าไม้ให้แก่รัฐบาล และเมื่อรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม ยึดอำนาจกลับมาบริหารประเทศอีกครั้ง ก็ดำเนินนโยบายสนับสนุนให้คนไทยดำเนินการทำไม้แทนชาวยุโรปซึ่งมีการเตรียมตัวไว้ก่อนที่สัมปทานจะหมดอายุ

จนกระทั่ง พ.ศ. ๒๔๙๗-๒๔๙๘ สัมปทานป่าไม้สักของบริษัทต่างๆ ได้สิ้นสุดลงและไม่ได้รับการต่อสัญญาอีก มีการยกฐานะองค์การอุตสาหกรรมป่าไม้เป็นรัฐวิสาหกิจประเภทนิติบุคคล เพื่อสามารถแข่งขันและมีความคล่องตัวในการดำเนินงานทัดเทียมบริษัทเอกชน และมีการตั้ง บริษัทป่าไม้ร่วมทุน ขึ้น โดยรวมทุนจากบริษัททำไม้ทั้งหมดสัมปทานทั้ง ๕ บริษัทเข้าด้วยกัน รัฐบาลไทยถือหุ้นร้อยละ ๒๐

นอกจากนี้ยังได้จัดตั้ง บริษัทป่าไม้จังหวัด ขึ้น เพื่อรับทำไม้ในท้องที่จังหวัดนั้น ๆ ในปี พ.ศ. ๒๔๙๘ ป่าสักได้ถูกแบ่งออกเป็น ๓ ส่วนคือ องค์การอุตสาหกรรมป่าไม้ทำหนึ่งส่วน บริษัทป่าไม้ร่วมทุนหนึ่งส่วน และบริษัทป่าไม้จังหวัดอีกหนึ่งส่วน จนกระทั่ง พ.ศ. ๒๕๐๓ ในสมัยจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ เมื่อหมดสัมปทาน รัฐบาลจึงได้มอบให้องค์การอุตสาหกรรมป่าไม้เป็นผู้ดำเนินการทำไม้สักทั้งหมด ยกเว้นสัมปทานป่าสักของเอกชนที่อายุสัญญายังไม่เหลืออยู่ และบริษัททำไม้ต่างชาติทั้ง ๕ บริษัทปิดกิจการลง^{๔๔}

ป่าไม้สักเมืองแพร่ จากลักษณะทางกายภาพ ทั้งดิน น้ำ และทรัพยากรอื่น ๆ ทำให้บริเวณป่าเมืองแพร่มีไม้สักดีที่สุดแห่งหนึ่ง โดยเฉพาะตามลำน้ำที่พบมีอยู่แถบทุกสาย ก่อนสงครามโลกครั้งที่ ๒ ชาวต่างชาติเข้ามาทำสัมปทานป่าไม้ในเมืองแพร่หลายบริษัท สัมปทานป่าไม้ที่เมืองแพร่ซึ่งรัฐให้กับบริษัทชาวยุโรปรอบละ ๑๕ ปี โดยให้ทั้งหมด ๓ รอบด้วยกัน

บริษัทที่ได้รับสัมปทานมากที่สุดในเมืองแพร่ คือ บริษัทบอมเบย์ เบอร์มา ของอังกฤษ ซึ่งได้รับสัมปทานทำไม้ในบริเวณป่าแม่ข่ายมตะวันตก คือ ป่าไม้ด้านทิศตะวันตกของฝั่งแม่น้ำยม นับตั้งแต่ป่าตำบลสะเอียบ อำเภอสอง จนถึงป่าแม่ต้า ในเขตอำเภอลอง แต่ป่าแม่ต้านี้เป็นพื้นที่ในกรรมสิทธิ์ของเจ้าผู้ครองนครลำปางในเวลานั้น ซึ่งเจ้าผู้ครองนครลำปางได้

มอบสัมปทานให้กับบริษัทบอมเบย์ เบอร์มา รับทำ เป็นอาณาเขตที่มีไม้สักอันมหาศาล แต่นับว่าบริษัทบอมเบย์ เบอร์มา เข้ามาทำไม้เมืองแพร่ในระยะสั้น เมื่อเทียบกับบริษัทอีสต์ เอเชียติค ของเดนมาร์ก เพราะเมื่อไม้สักหมดป่าแม่ต้าแล้ว บริษัทบอมเบย์ เบอร์มา ก็ย้ายกิจการออกไปยังจังหวัดอื่นในภาคเหนือต่อไป

การทำไม้ทำให้พม่าเข้ามาในจังหวัดแพร่เพิ่มมากขึ้น เพราะการทำไม้ต้องอาศัยแรงงานจำนวนมากที่ชำนาญงาน และพม่าเป็นแหล่งทำไม้ใหญ่ของอังกฤษมาก่อน ทั้งนี้การชักลากไม้ออกจากป่าลำบากมากแล้ว การล่องซุงเพื่อนำไม้ไปแปรรูปและส่งขายต่างประเทศยังเป็นเรื่องยากลำบากและใช้เวลานานกว่า เพราะต้องใช้จำนวนคนที่เป็นแรงงานมาก ส่งต่อกันเป็นทอดๆ คนงานทำไม้ก็จะอาศัยแรงงานคนขมู กะเหรี่ยง มากกว่าคนท้องถิ่นที่ไม่นิยมรับจ้างเป็นแรงงานในบริษัททำไม้ เพราะเป็นคนในพื้นที่ที่อาศัยการทำกรเกษตรที่เพียงพออยู่แล้ว ส่วนคนงานในบริษัทของชาวยุโรปก็จะนิยมจ้างชาวพม่า เจียวหรือไทใหญ่ที่เคยมีประสบการณ์ทำไม้กับบริษัทเหล่านี้ในพม่าเป็นเสมือนผู้ดำเนินงานภายในบริษัท

ไม้ที่ล่องนั้นเมื่อออกจากป่าเมืองแพร่จะไปรวมกันที่ลำน้ำยมหน้าวัดเซตวัน ซึ่งเป็นทำนบน้ำลงน้ำยม พวกฝรั่งจะอาศัยอยู่ทางบ้านเซตวันอยู่แถวริมน้ำ ซึ่งปัจจุบันเป็นน้ำยมไปแล้ว เพราะน้ำเซาจนตลิ่งพัง ในอดีตเมื่อยังมีการทำไม้และล่องซุงไม้ในน้ำยมแต่มีการลักไม้เต็มไปหมดส่วนใหญ่เป็นชาวบ้านและเจ้าหน้าที่ก็ทำเองด้วย ทำให้มีการจับกุมกันบ่อย ต่อจากนั้นจะล่องผ่านแก่งน้ำในช่องเขาไปรวมกันที่หาดเลี้ยว ศรีสนาลัย แล้วล่องไปจนถึงสวรรคโลก ชาวบ้านที่หาดเลี้ยวจะมีอาชีพรับจ้างล่องแพผูกแพไปส่งที่ปากน้ำโพ คนที่รับจ้างทำไม้ส่วนใหญ่จะอยู่บ้านเวียงทอง อำเภอสูงเม่น ตระกูล

▲ จุดล่องไม้ของเมืองแพร่จะอยู่ที่ชุมชนเซตวัน
นอกเขตเวียงแพร่ ใกล้กับประตุมาร

ใหญ่ในเมืองแพร่ก็มีชื่อเสียงในด้านการทำป่าไม้และการขายไม้แปรรูปและวัสดุก่อสร้าง ส่วนบริษัทอีสต์ เอเชียติก ได้รับสัมปทานทำไม้ขนสักตลอดฝั่งแม่น้ำยมตะวันออก โดยมีการนำไม้ออกอย่างมากมายถึงขนาดทำทางรถไฟเข้าไปทำการชักลาก มีกำหนดอายุ สัญญาตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๔๕๑-๒๔๖๘ จำนวนไม้ที่ทำออกได้ในปีหนึ่งมีปริมาณกว่า ๖,๐๐๐ ลูกบาศก์เมตร

บริษัทบอมเบย์ เบอร์มา มีที่ทำการอยู่หน้าที่ทำการป่าไม้ภาคแพร่ของกรมป่าไม้ที่บ้านเซตวัน ตำบลในเวียง ส่วนบริษัทอีสต์ เอเชียติก ที่ทำการบริษัทอยู่บ้านสันกลาง ตำบลในเวียง ที่ทำการบริษัทอีสต์ เอเชียติก ปัจจุบันได้กลายเป็นโรงเรียนป่าไม้แพร่

◀ โรงเรียนป่าไม้เดิมคือที่ทำการของบริษัทอีสต์ เอเชียติก เมื่อโรงเรียนป่าไม้ปิดจึงจัดเป็น พิพิธภัณฑ์ไม้สักแทน

◀ กัปตัน W. Guldberg เดินทางเข้ามาสยาม ตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๔๒๕ เมื่อบริษัทอีสต์ เอเชียติก ก่อตั้งในปี พ.ศ. ๒๔๔๐ ได้ดำรงตำแหน่ง กรรมการผู้จัดการบริษัทอีสต์ เอเชียติกในภาคเหนือของสยาม (ภาพจากพิพิธภัณฑ์ไม้สัก จังหวัดแพร่)

◀ กัปตัน W. Guldberg ในค่ายพัก
ริมแม่น้ำยมใกล้กับจังหวัดแพร่ (ภาพ
จากพิพิธภัณฑ์ไม้สัก จังหวัดแพร่)

◀ เจ้าชาย Alex (พ.ศ. ๒๔๓๑-๒๕๐๗)
ทรงมีบทบาทสำคัญในการพัฒนากิจการ
ของบริษัทอีสต์ เอเชียติก ในปี พ.ศ.
๒๔๗๓ เจ้าชาย Alex พร้อมด้วย
เจ้าหญิง Margaretha พระชายา
เสด็จทอดพระเนตรกิจการป่าไม้ของ
บริษัทอีสต์ เอเชียติก จังหวัดแพร่

ระหว่างปี พ.ศ. ๒๔๘๔-๒๔๘๖ ในระหว่างสงครามโลกครั้งที่ ๒ ในช่วงเวลานี้เอง
ที่บริษัททำไม้ของอังกฤษซึ่งเป็นฝ่ายสัมพันธมิตรถูกรัฐบาลไทยยึดสัมปทานและไม้ในครอบ-
ครองทั้งหมด ยกเว้นก็แต่บริษัทอีสต์ เอเชียติก ของเดนมาร์ก ที่ไม่เกี่ยวข้องเป็นคู่กรณีใน
สงคราม

ตระกูลใหญ่ในเมืองแพร่ซึ่งเป็นผู้รับจ้างเหมาบริษัทฝรั่ง โดยเฉพาะการรับจ้างใช้ช้าง
ลากไม้ในป่า เพราะการทำไม้จำเป็นต้องใช้แรงงานคนและช้างชักลากมากกว่าวิธีอื่น ดังนั้น
ผู้สืบเชื้อสายเจ้านายเมืองแพร่และคหบดีชาวเงี้ยวหรือไทใหญ่และชาวพม่าก็จะรับจ้างเหมา
โดยส่วนใหญ่จับช้างป่ามาตัดแล้วนำไปรับงานชักลากไม้ที่ต้องใช้แรงงานคนงาน โดยเฉพาะ
ชาวขมุมาเลี้ยงช้างเป็นจำนวนมากและมีอยู่หลายตระกูลด้วยกัน เช่น เจ้าวงศ์หรือเจ้าโง้ง
แสนศิริพันธุ์ บุตรพระวิชัยราชา หลวงพงษ์พิบูลย์หรือเจ้าน้อยพรหม วงศ์พระถาง สามีเจ้า
สุนันตา พงษ์พิบูลย์ ผู้บูรณะวัดพงษ์สุนันท์ นายแสน วงศ์วรรณ บิดานายณรงค์ วงศ์วรรณ
เจ้าน้อยจู่ แก่นหอม เจ้าอ้น วังซ้าย เจ้าคำตัน วังซ้าย นายปัน ชมภูมิ่ง นายประพัฒน์
เมืองพระ เป็นต้น

ในการนี้เจ้าโ้วง แสนศิริพันธุ์ ผู้เป็นสมาชิกสภาราษฎรคนแรกของจังหวัดแพร่ และรู้จักใกล้ชิดกับหลวงประดิษฐมนูธรรม หรือนายปรีดี พนมยงค์ ซึ่งดำเนินการสร้างภาพยนตร์เรื่อง “พระเจ้าช้างเผือก” ในยุคนั้น ก็นำช้างลากไม้ของเจ้าโ้วงมาเข้าฉากและมีการถ่ายทำภาพยนตร์เรื่องดังกล่าวบริเวณเขตบ้านโนและเมืองแพร่

แต่การทำป่าไม้ที่บ้านจะไม่มีส่วนร่วมเลย แต่จะมีบางคนขโมยไม้บ้าง ส่วนชาวบ้านในเวียงจะกลัว เพราะถ้าขโมยหรือตัดฟันจะถูกจับทันที ทั้งนี้เพราะบารมีของเจ้าวงศ์หรือเจ้าโ้วง แสนศิริพันธุ์ ซึ่งเป็นคนรับจ้างเหมากับบริษัทอีสต์ เอเชียติก^{๗๔}

หากกลุ่มที่ได้ทำงานกับบริษัทต่างชาตินี้เป็นกลุ่มคนที่มีฐานะและได้รับการศึกษาชั้นสูงกว่าชาวบ้านทั่วไป ลูกจ้างที่ทำงานกับนายฝรั่งถึงจะเป็นคนท้องถิ่นก็ต้องมีความรู้พูดภาษาอังกฤษได้ ส่วนคนที่มีฐานะดี มีความรู้ดี ไปเรียนที่กรุงเทพฯ จบแล้วหากกลับบ้านก็เข้าทำงานกับบริษัทฝรั่ง ฝรั่งที่เข้ามาทำงานบางคนก็แต่งงานกับสาวท้องถิ่น สาวๆ ที่แต่งงานกับฝรั่งชาวบ้านจะเรียกว่า แม่เลี้ยง เพราะจะมีฐานะดี และคนที่มิชังสำหรับรับจ้างลากไม้ในป่าจำนวนมากในช่วงนั้นชาวบ้านจะเรียกกันว่า พ่อเลี้ยงช้าง

วิธีการทำไม้

การค้าไม้สักส่วนใหญ่ตกอยู่ในมือของบริษัทป่าไม้อังกฤษตั้งแต่การเริ่มรับเช่าทำป่าไม้ ตลอดจนวิธีการจนถึงการส่งไม้ออกจำหน่ายไปยังต่างประเทศ ถึงแม้ว่าจะมีบริษัทอีสต์ เอเชียติก ของเดนมาร์กเข้ามาเป็นคู่แข่งในภายหลัง และได้ตั้งโรงเลื่อยไม้ของบริษัทขึ้นเองอีกหลายแห่ง ทั้งยังเป็นผู้นำในการใช้เรือกลไฟเพื่อบรรทุกไม้สักด้วยก็ตาม การส่งไม้สักออกจำหน่ายยังต่างประเทศนั้น แต่ละปีจะมีปริมาณการส่งออกแตกต่างกันไป เพราะปริมาณการส่งไม้ออกจำหน่ายในแต่ละปีมีความสัมพันธ์กับปริมาณน้ำในแม่น้ำแต่ละปีด้วย กล่าวคือหากปีใดมีน้ำมาก การส่งไม้สักออกก็ทำได้มากด้วย เพราะน้ำในแม่น้ำสามารถพาไม้สักล่องลงมาถึงกรุงเทพฯ ได้สะดวก แต่หากปีใดมีน้ำน้อยก็ส่งผลให้การล่องไม้ติดขัด จนไม้ที่ล่องมาขายที่กรุงเทพฯ มีปริมาณน้อยตามไปด้วย

วิธีการนำไม้สักออกจากป่าโดยทั่วไปของผู้เช่าทำป่าไม้ในจังหวัดแพร่ นั้น ส่วนมากจะใช้คนงานเข้าไปตัดฟันโค่นล้มไม้จากบนภูเขา ต้นไหนที่ทางการให้ตัดฟันชักลากออกจะต้องมีดวงตราประจำต้นติดกำกับพร้อมเลขเรียงลำดับเบอร์จากเจ้าหน้าที่ป่าไม้ และได้ทำการสับกันเพื่อให้ไม้ยืนต้นแห้งตายก่อน ผู้ได้รับสัมปทานจะไปตัดโค่นนอกเหนือจากไม้ที่กำหนดไว้

ไม่ได้ การตัดฟันโค่นล้มไม้เนื้อแข็งทำป่าไม้จะนิยมตัดต่อให้สูง เพื่อความสะดวกไม่ต้องทอนหัวไม้ทิ้ง แต่ภายหลังรัฐบาลได้ออกกฎข้อห้ามไม่ให้ตัดต่อสูงเกิน ๕๐ เซนติเมตร

◀ การตัดไม้ในอดีตจะใช้แรงงานคนเป็นสำคัญ และอุปกรณ์ที่ใช้ตัดไม้คือขวานและเลื่อย

เมื่อโค่นล้มและตัดทอนเป็นท่อนซุงแล้ว จะใช้ช้างชักลากจากบนภูเขาลงมาเรียงรวมหมอนไว้ตามเชิงเขาเป็นแห่งๆ จากนั้นจะใช้ล้อหรือเกวียนที่ส่วนมากเทียมด้วยควายบรรทุกไม้เหล่านั้นลากขนลงไปถึงฝั่งแม่น้ำ ดังนั้นจะใช้ช้างชักลากไม้จากบนภูเขาเท่านั้น เมื่อลงมาถึงทางราบแล้ว หากหนทางห่างไกลก็จะทำทางล้อเทียมควายเข้าไปชักลากไม้มาจนถึงฝั่งน้ำ เพราะวิธีนี้จะช่วยให้ชักลากไม้ได้รวดเร็วกว่าการใช้ช้าง

▲ การทำไม้ในอดีตจะมีการขนลากไม้ตามพื้นที่ หากในป่าจะใช้ช้างในการลาก นอกเขตป่าจะใช้รถทั้งรถยนต์ รถไฟเล็ก ในการขนย้าย หากขนไม้ไปยังบางโพหรือกรุงเทพฯ จะทำโดยการล่องน้ำยมแทน

ในส่วนของการชักลากโดยใช้รถบรรทุกไม้เริ่มมีแพร่หลายที่จังหวัดเชียงใหม่ก่อน ต่อมาจึงมีการนำวิธีนี้มาใช้ในเมืองแพร่ ในระยะแรกนั้นการนำไม้ขึ้นบรรทุกบนรถจะใช้รถแบบธรรมดา ซึ่งมีอุปกรณ์ที่เรียกว่า “กว้าน” อาศัยแรงงานทำไม้ช่วยกันกว้านหรือหมุนเพื่อยกไม้ขึ้นบนคัน แล้วนำรถมารองรับไม้ข้างล่าง ทว่าภายหลังรถแบบที่มีฟันเฟืองสำหรับทดกำลังเริ่มแพร่หลายเข้ามาในช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่ ๒ จึงไม่ต้องอาศัยแรงงานคนอีกต่อไป

เมื่อถึงฤดูน้ำหลากก็จะคัดไม้ล่องซุงตามแม่น้ำ โดยไปจัดตั้งอุ้บไม้ไว้ที่ปากน้ำโพ จังหวัดนครสวรรค์ ซึ่งเป็นชุมทางขนส่งไม้สำคัญที่มีเจ้าหน้าที่ของรัฐตั้งด่านเก็บค่าภาคหลวงอยู่ที่นี่ การคัดไม้ล่องซุงจากทางภาคเหนือลงไปนั้นจะยังไม่มัดซุงรวมกันเป็นแพ เพราะสภาพของแม่น้ำในภาคเหนือมีเกาะแก่งมาก ขั้นตอนดังกล่าวจึงไปเริ่มต้นที่สวรรคโลก ซึ่งแม่น้ำเริ่มเป็นสายเรียบ ไม่มีเกาะแก่ง จึงสามารถผูกซุงรวมกันเป็นแพล่องไปถึงปากน้ำโพ สมัยนั้นปัญหาการขโมยไม้ซุงที่ล่องลงแม่น้ำแทบจะไม่มี เพราะชาวบ้านเกรงกลัวความผิดมาก

โรงเรียนป่าไม้

การก่อตั้งโรงเรียนป่าไม้นั้นมีอยู่ ๒ ยุค ยุคแรกยังไม่เรียกว่าโรงเรียนป่าไม้ แต่เรียกว่า โรงเรียนวนศาสตร์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๙ หลักสูตรการเรียน ๒ ปี หลวงวิลาสนวิทย์ (เมธ รัตนประสิทธิ์) ซึ่งดำรงตำแหน่งป่าไม้ภาคในเวลานั้นเป็นผู้ก่อตั้งโรงเรียนป่าไม้ขึ้น จากนั้นก็ได้ระดมนักเรียนที่มีฐานะดี มีความรู้ มาเรียน^{๑๑} ในสถานที่ของบริษัทอีสต์ เอเชียติก ที่หมดสัมปทานการทำไม้และมอบที่ดินทำการให้

ต่อมา พ.ศ. ๒๔๘๖ ได้ยุบโรงเรียนวนศาสตร์ให้เป็นส่วนหนึ่งของคณะวนศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ บางเขน โรงเรียนป่าไม้ยุคที่ ๒ เปิดขึ้นที่แพร่ช่วง พ.ศ. ๒๔๘๙ หลักสูตร ๒ ปี และผลิตบุคลากรแก่กรมป่าไม้

▲ หลวงวิลาสนวิทย์ (เมธ รัตนประสิทธิ์) ผู้ก่อตั้งและผู้อำนวยการโรงเรียนป่าไม้

๓๒ รุ่น ก่อนที่จะปิดอย่างถาวรใน พ.ศ. ๒๕๓๖ โดยมีนายรัตน์ พนมขวัญ เป็นผู้อำนวยการโรงเรียนป่าไม้คนแรก ซึ่งตระกูลของนายรัตน์ พนมขวัญ ถือว่าเป็นที่นับถือของคนเมืองแพร่มาจนถึงปัจจุบัน^{๕๖}

คนเมืองแพร่เห็นว่าการเรียนที่โรงเรียนป่าไม้ถือว่าไวกว่า เพราะหากเรียนจบแล้วจะได้บรรจุเป็นข้าราชการทันที ซึ่งภายหลังยกเลิกไป มีคนในเมืองแพร่เรียนประมาณ ๑๐ เปอร์เซนต์ ซึ่งส่วนใหญ่จะใช้ความสัมพันธ์ส่วนตัวและการเรียกรับเงินแรกเข้าซึ่งมีมูลค่าสูงกว่าลูกชาวบ้านทั่วไปจะมีได้ ดังนั้นชาวบ้านจึงเห็นว่าผู้ที่ได้เข้าเรียนส่วนใหญ่จะเป็นลูกพ่อเลี้ยง

ปัจจุบันได้ยกเลิกการเรียนการสอนแล้ว และปรับปรุงเป็นสถานที่อบรมสัมมนาของข้าราชการกรมป่าไม้ ภายในบริเวณโรงเรียนป่าไม้นี้มีสถานที่สำคัญที่น่าสนใจอยู่ ๒ แห่ง คือ พิพิธภัณฑ์ไม้สัก และอาคารที่ทำการของบริษัทอีสต์ เอเชียติค ซึ่งตั้งอยู่บนแนวกำแพงเมืองเก่า และปัจจุบันก็ได้จัดเป็นพิพิธภัณฑ์เรื่องราวการทำไม้ของเมืองแพร่ในสมัยนั้น

▲ นักเรียนโรงเรียนป่าไม้

▲ สภาพอาคารและสถานที่ต่างๆ ภายในโรงเรียนป่าไม้ ซึ่งในอดีตเคยเฟื่องฟูอย่างยิ่ง

ในระยะเวลาที่โรงเรียนป่าไม้ยังทำการเรียนการสอนอยู่ เศรษฐกิจภายในเมืองแพร่ค่อนข้างดี เพราะมีคนเข้ามาเรียนมากทำให้คนท้องถิ่นมีรายได้ ทำอาหารขาย รับซักผ้า ทำ

หอพัก เป็นต้น แต่พอโรงเรียนถูกยุบเศรษฐกิจก็เจียบเหมาลงอย่างมาก

สัมปทานป่า โรงบ่มใบยา ฐานเศรษฐกิจของชนชั้นนำ/สวนเมี่ยงใน
ป้าร้างคือการปรับตัวของชาวบ้านกับทรัพยากรที่หลงเหลือ คนเมืองแพร่ต้องพบกับปัญหาการทำลายสภาพป่าไม้ต่อมาอีกนาน เพราะบางส่วนชาวบ้านแอบขโมยเอาไปขายเนื่องจากการดูแลหมอนไม้ของเจ้าหน้าที่องค์การอุตสาหกรรมป่าไม้มีเจ้าหน้าที่ไม่มากนัก เมื่อชาวบ้านเห็นตัวอย่างการตัดไม้สวมตอของเจ้าหน้าที่บางส่วนเพื่อนำไปขายให้นายทุนที่อำเภอสูงเม่น โดยตัดไม้ที่ดีไว้ขาย เหลือไม้ที่ไม่ค่อยมีคุณภาพไว้ให้กับทางองค์การอุตสาหกรรมป่าไม้แพร่ เมื่อเห็นตัวอย่างเช่นนี้ชาวบ้านหลายคนจึงร่วมมือกันขโมยหมอนไม้ที่รอการจำหน่ายไปขายเป็นประจำ

สำหรับตระกูลเก่าแก่ผู้รับสัมปทานจ้างเหมาในเมืองแพร่แทบทุกตระกูล เมื่อหมดสิ้นระยะเวลาสัมปทานป่าไม้กับบริษัทของชาวยุโรปเมื่อราว พ.ศ. ๒๔๙๘ ก็เกิดปัญหาใหญ่เพราะกิจการทำไม้ทุกอย่างนั้นองค์การอุตสาหกรรมป่าไม้เป็นผู้ดูแลและกำหนดหลักเกณฑ์แทนที่ หลังจากเลิกรับเหมากับบริษัทที่ทำสัมปทานไม้ คนในสายตระกูลดังกล่าวส่วนใหญ่ก็กินสมบัติเก่าหรือขายสมบัติเก่าที่เคยสะสมไว้จนหมดสิ้น ทรัพย์สินสมบัติที่เคยมีก็ไม่ได้ตกอยู่แก่ลูกหลานในปัจจุบัน ดังจะเห็นว่าบ้านเก่าแก่ของตระกูลต่างๆ ถูกรื้อ บ้างก็เสียหายทรุดโทรมหรือตกไปอยู่ในกรรมสิทธิ์ของผู้อื่น

ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๙๙-๒๕๑๓ มีการทำลายป่าไม้อย่างต่อเนื่อง จากการให้สัมปทานของรัฐเพื่อชักลากไม้ที่ตกค้างในป่าออกมา โดยไม่ได้ให้องค์การอุตสาหกรรมป่าไม้เป็นฝ่ายจัดการ รัฐบาลเปิดสัมปทานให้แก่คนไทยโดยอ้างว่าต้องการนำเงินมาช่วยเหลือทหารกองหนุนบริษัทที่ได้สัมปทานป่าไม้ต่อมาคือ บริษัทชาติไพบูลย์ บริษัทแพร่ทำไม้ ซึ่งเป็นของนักการเมืองใหญ่คนหนึ่งของแพร่ในเวลาต่อมา ชาวบ้านเรียกกันว่า “สัมปทานไม้ล้างป่า” เพราะไม่ตัดเฉพาะเพียงไม้สักแต่ตัดไม้อื่นๆ ทุกชนิด เมื่อระยะสัมปทานหมดลง ป่าไม้เมืองแพร่ก็ไม่เหลืออะไรเลย^{๒๒}

ประมาณ พ.ศ. ๒๔๙๙ มีการสร้างโรงบ่มใบยาราว ๓๐๐ เตา จากนายทุนที่เป็นคนลาวเริ่มทำโรงบ่มก่อน ต่อจากนั้นผู้ที่เป็นนายทุนท้องถิ่นที่มีเชื้อสายจีนและคนท้องถิ่นก็เริ่มทำตามบริเวณป่าแดง-ซ้อแฮ จนทำให้เกิดกระแสการปลูกใบยาเพื่อส่งขายให้กับโรงบ่มใบยาใน

พื้นที่ต่างๆ ของจังหวัดแพร่ และขยายตัวไปจนถึงจังหวัดเชียงราย พื้นที่นี้เป็นเชื้อเพลิงหลักของเตาบ่มใบยาที่ตัดเอาจากในป่าเพื่อเข้าเตาบ่มอย่างมากมาย จนทำให้ป่าถูกทำลายเนื่องจากการใช้พื้นที่ไม่จำกัดขนาด ช่วงเวลาที่มีการตัดไม้ฟันส่งเตาบ่ม เป็นการตัดไม้ทำลายป่าครั้งสำคัญของบริเวณป่าแดง-ช่อแฮ เพราะไม้ใหญ่จะตัดขายให้นายทุนทางอำเภอสูงเม่น ส่วนไม้เล็กขายให้เตาบ่มใบยาในพื้นที่ สามารถสร้างรายได้ให้กับนายทุนในพื้นที่เป็นกอบเป็นกำจนมีฐานะร่ำรวยและกลายเป็นฐานรองรับฐานะทางการเงินเพื่อนำไปสู่อำนาจในการเป็นนักการเมืองในระดับชาติและระดับท้องถิ่นจนถึงทุกวันนี้

ต่อมาป่าไม้ของจังหวัดแพร่ถูกทำลายไปมากโดยชาวบ้านและนายทุนนับตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๕๑๙-๒๕๒๕ บริเวณป่าที่ถูกทำลายมากที่สุดอยู่ที่อำเภอวังชิ้น จังหวัดแพร่ ในปัจจุบันได้ประกาศพื้นที่ป่าหลายแห่งให้เป็นป่าสงวนแห่งชาติจำนวน ๒๕ ป่า และยังอนุญาตเปิดสัมปทานทำไม้อยู่อีก ๘ ป่า

คนจีนในเมืองแพร่รุ่นใหม่ที่ไม่ได้เดินทางมาตั้งแต่เมื่อสมัยทำทางรถไฟมาถึงเมืองแพร่ แต่เป็นคนจีนที่มาจากแผ่นดินใหญ่เป็นกลุ่มใหญ่หลายบ้าน แต่จิวบ้าง เข้ามาทำการค้า รับจ้าง และทำสวนผักแบบภาคกลางในสมัยเริ่มต้น และค่อยๆ ขยับขยายไปสู่การค้าอื่นๆ เช่น โรงบ่มใบยาที่กระจายไปทั่วทั้งภาคเหนือหรือรับสัมปทานป่าหน้าเขื่อนสิริกิติ์ เมื่อทำไปสักพักก็กลายเป็นผู้สนับสนุนนักการเมืองและกลายเป็นตระกูลนักการเมืองในเวลาต่อมา^{๓๓}

หลังจากยุคสัมปทานป่าไม้แล้ว สภาพสังคมที่เปลี่ยนแปลงเป็นเศรษฐกิจที่ใช้ทุนมากขึ้น ใช้อิทธิพลมากขึ้น ทำให้ผู้มีฐานะหรือพ่อเลี้ยงในเมืองแพร่ทำอาชีพอยู่ ๓ อย่าง คือ ทำไม้ โรงบ่มใบยา และลักลอบขายยาเสพติดที่เป็นฝิ่นดิบโดยรับมาจากน่าน ผู้มีอิทธิพลต่างๆ ก็มีพัฒนาการไปเป็นนักการเมือง

การตัดไม้มีผลกระทบต่อประกอบอาชีพของคนเมืองแพร่ส่วนใหญ่ จากการทำไม้มาเป็นเวลานานทำให้คนแพร่ยึดอาชีพตัดไม้ขายเป็นหลัก และอาชีพพื้นฐานคือรับจ้างที่ทำงานหนักหลังจากช่วงสัมปทานป่าไม้กับบริษัทชาวไทยทำรายได้ดีกว่าอาชีพเกษตรกรรม อีกเหตุหนึ่งซึ่งเป็นสาเหตุใหญ่ที่ทำให้ป่าไม้ถูกทำลายเป็นจำนวนมากในเวลาอันรวดเร็วคือการลักลอบตัดไม้เพื่อการค้า โดยมีกลุ่มผู้มีอิทธิพลและเจ้าของโรงเลื่อยสนับสนุน

หลังจากการทำป่าไม้แล้ว เศรษฐกิจเมืองแพร่ที่ผูกติดอยู่กับอุตสาหกรรมป่าไม้ทั้งหมดก็ถดถอยลงตามลำดับ เมื่อป่าไม้หมด รัฐบาลห้ามตัดไม้ทำลายป่า ชาวบ้านในเมืองแพร่จำนวนมาก โดยเฉพาะจากอำเภอสูงเม่นไม่รู้ว่าจะประกอบอาชีพอะไร ทำให้เกิดปัญหาขึ้นดังที่มีการประท้วงที่จวนผู้ว่าราชการจังหวัดตลอดมา

ในขณะที่ชาวบ้านซึ่งปรับตัวได้ในแถบป่าแดง-ช่อแฮ ก็เปลี่ยนสภาพพื้นที่ซึ่งถูกสัมปทานป่าและตัดไม้สัก และสัมปทานของบริษัทคนไทยที่ล้างป่าจนหมดให้เป็นพื้นที่ทำสวนเมือง และปลูกพืชสวนริมน้ำตามเชิงเขา แม้จะมีปัญหาในเรื่องเอกสารที่ทำกินของชาวบ้านที่เข้าไปใช้พื้นที่ป่ามาตั้งแต่ป่าไม้เมืองแพร่เริ่มหมดไปนานแล้วก็ตาม ชาวบ้านจำนวนมากที่ไม่ได้มีผลประโยชน์ได้กับการรับสัมปทานของบริษัทชาวยุโรปมากกว่า ๔๕ ปี และบริษัทสัมปทานป่าของคนไทยในระยะหลัง นอกจากการขโมยไม้ขอนบ้าง ต้องแลกเปลี่ยนกับสภาพแวดล้อมที่เปลี่ยนแปลงไป โดยเฉพาะเรื่องน้ำและป่าในปัจจุบันที่เกิดเหตุการณ์น้ำท่วม น้ำป่าไหลหลาก และโคลนดินถล่มที่เริ่มเกิดขึ้นบ่อยครั้งในหลายๆ ปีหลังมานี้ ส่วนหนึ่งเป็นผลมาจากป่าไม้เมืองแพร่ที่หมดสิ้นลงเพราะการเข้ามารับสัมปทานของคนภายนอก ที่ทำให้ชาวบ้านยุคนี้ต้องปรับตัวในการอยู่อาศัยกับป่าร้างที่เหลืออยู่เพียงเท่านั้น

ท้องถิ่นนิยมเมืองแพร่

คนเมืองแพร่กำลังอยู่ในสังคมที่เปลี่ยนแปลงซึ่งโยกย้ายอัตลักษณ์และการถือถือดีดีอันเป็นส่วนหนึ่งของกระแส ท้องถิ่นนิยม [Localism] ในภูมิภาคต่างๆ โดยเฉพาะในภาคเหนือทุกวันนี้ เมื่อพบว่าดีดีของพวกเขาและเจ้าหลวงเมืองแพร่ถูกมองว่ามีความบกพร่องทางการเมืองในรัฐที่กำลังเปลี่ยนแปลงหัวเมืองประเทศราชให้กลายเป็นเพียงเมืองแห่งหนึ่งในสภาพสังคมของรัฐที่มีราชอาณาจักรเพียงหนึ่งเดียว

ความเป็นท้องถิ่นนิยมหรือชุมชนนิยมในที่นี้ไม่ได้หมายถึงตามคำนิยามของนักวิชาการที่ศึกษาเรื่องข้ามรัฐข้ามท้องถิ่นไปด้วยเสียทั้งหมด เพราะการกล่าวโดยสรุปว่ากระแสท้องถิ่นนิยมนั้นก็เหมือนกับกระแสชาตินิยม แต่เพียงย่อให้มีขนาดเล็กลงมาและอาจทำให้เกิดผลร้าย เช่น การคลั่งท้องถิ่นหรือการใช้ความรุนแรงจัดการกับผู้ที่ตนไม่เห็นชอบด้วยได้ หากความเป็น “ท้องถิ่นนิยม” และกระบวนการที่เป็นการศึกษาชุมชนเพื่อสร้างความเข้าใจร่วมกันสามารถเปลี่ยนมุมมองเพื่อสร้างความปรองดองในสังคม วัฒนธรรม สภาพแวดล้อม เศรษฐกิจ การเมือง ได้เช่นกัน

ผู้คนจำนวนมากที่มีสังคมวัฒนธรรมอันหลากหลายและแตกต่างกันจึงพยายามสร้างเอกลักษณ์ทางชาติพันธุ์ [Ethnic Identity] ขึ้นมาใหม่ ท่ามกลางสังคมประเทศไทยที่เน้นคุณค่ารวมความเป็นเชื้อชาติ “ไทย” เน้นวัฒนธรรมแบบศูนย์กลาง และการปกครองที่รวมศูนย์

ซึ่งไม่เปิดโอกาสให้ความเป็นกลุ่มชาติพันธุ์และวัฒนธรรมในท้องถิ่นเติบโตและพัฒนาไปในแนวทางที่อยู่บนพื้นฐานดั้งเดิมของตนเองอย่างที่ควรจะเป็น ความสัมพันธ์ระหว่างอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ในเมืองแพร่และความเป็นคนไทยที่รัฐส่วนกลางพยายามสร้างขึ้น ลักษณะเช่นนี้ อยู่ในภาวะ ชาติพันธุ์สัมพันธ์ [Ethnicity] ซึ่งเป็นนิยามที่อธิบายลักษณะความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มชาติพันธุ์ในยุคสมัยที่เกิดระบบรัฐสมัยใหม่หรือรัฐชาติ [Modern state/Nation state] แล้ว โดยเฉพาะหลังช่วงยุคที่ตะวันตกแสวงหาอาณานิคม

ในขณะที่มีการพัฒนาระบบการค้าและระบบทุนแพร่กระจายไปทั่วโลก ในลักษณะที่เป็นโลกาภิวัตน์ที่มาพร้อมกับอำนาจทางการเมืองที่ต้องการแสวงหาทุนและกำไรในทางการค้า ในสมัยยุคอาณานิคม การเข้าไปเป็นเจ้าอาณานิคมก็ทำให้เกิดความชัดเจนของพรมแดนมากขึ้นตามลำดับ เกิดการแบ่งแยกพื้นที่ของรัฐที่แน่นอนมากขึ้นจนกลายเป็นประเทศต่างๆ ในยุคปัจจุบัน รัฐสมัยใหม่โดยทั่วไปมักจะใช้อำนาจความชอบธรรมอ้างความเป็นตัวแทนของความเป็นชาติ โดยรวมเอาประชาชนที่มีความแตกต่างทางวัฒนธรรมของกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ เข้ามารวมอยู่ด้วยกัน แต่กลุ่มต่างๆ เหล่านี้ต้องการอยู่ด้วยกันบนพื้นฐานของความเท่าเทียม หรือไม่ก็หาหนทางเพื่อเป็นตัวของตัวเองหรือปกครองตนเอง บางครั้งก็เป็นการเรียกร้องเพื่อแบ่งแยกทางการเมืองเพื่อแยกออกมาเป็นรัฐชาติอิสระของตน ภายใต้สภาพเช่นนี้ กลุ่มทางชาติพันธุ์ [Ethnic group] จึงก่อตัวขึ้นโดยผู้คนที่อ้างหรือแสดงอัตลักษณ์ความเป็นกลุ่มคนชาติหนึ่ง แต่ต้องอาศัยอยู่ในรัฐชาติอื่นนั่นเอง

แม้ประเทศไทยจะได้ชื่อว่าไม่เคยตกเป็นอาณานิคมของผู้ใด และไม่เคยตระหนักในเรื่องการแสวงหาอัตลักษณ์ของชาติหรือกลุ่มชาติพันธุ์ในทางวัฒนธรรม ภาษา ศาสนา หรือการเมือง คุณค่าทางวัฒนธรรมต่างๆ ซึ่งมีลักษณะของการต่อต้านกลุ่มเจ้าอาณานิคมทำให้ไม่คุ้นเคยหรือพยายามศึกษา ความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มชาติพันธุ์หรือ Ethnicity นึก แต่ในทางตรงกันข้าม วัฒนธรรมไทยซึ่งเป็นอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ของกลุ่มการเมืองผู้ปกครองจากส่วนกลางก็เข้าไปครอบงำ และมีอิทธิพลทางการเมืองและเศรษฐกิจต่อกลุ่มชาติพันธุ์หรือกลุ่มวัฒนธรรมย่อยในภูมิภาคต่างๆ ซึ่งก็เป็นการใช้อำนาจเข้าไปครอบครองในหัวเมืองประเทศราช และหัวเมืองชั้นนอกต่างๆ ในอดีตจนสามารถเรียกได้ว่าเป็นกรณีของการเป็น อาณานิคม ภายใน ซึ่งทำให้กลุ่มชาติพันธุ์ย่อยในท้องถิ่นต่างๆ นั้นรู้สึกต่อต้านและเรียกร้องความเท่าเทียมทั้งทางการเมืองและวัฒนธรรม แม้ในปัจจุบัน ความแตกต่างและการเรียกร้องเพื่อขอความเสมอภาคในภูมิภาคต่างๆ เช่นทางเหนือและอีสานจะถูกบูรณาการจนกลายเป็นส่วนหนึ่งของรัฐชาติไทยไปอย่างไม่มีปัญหาเท่ากับในระยะเริ่มแรกนัก แต่ปัญหาที่เกิดขึ้นในภาคใต้ก็คง

พอมองเห็นได้ว่า ความแตกต่างของกลุ่มชาติพันธุ์และความสัมพันธ์ของกลุ่มชาติพันธุ์ [Ethnicity] ที่ไม่เท่าเทียมกันนั้นนำไปสู่ปัญหาความรุนแรงได้เช่นไร

การมีมุมมองจากผู้ปกครองถูกนำไปอธิบายถึงประวัติศาสตร์เมืองแพร่เพียงมุมมองเดียวทำให้เกิดการต่อต้าน ปฏิภาณนี้ก่อรูปมากขึ้นตามลำดับและส่งผลกระทบต่อสังคมเมืองแพร่ที่กำลังเปลี่ยนไปอย่างชัดเจน แม้จะมีการบูรณาการจากรัฐไทยทางสังคมวัฒนธรรม การศึกษา และการเมืองมาโดยตลอดเวลาในช่วงร้อยปีที่ผ่านมาก็ตาม

ปฏิภาณ “เจ้าหลวงของเราไม่ใช่กบฏ”

เสรี ชมภูมิ่ง ซึ่งเป็นนักเขียนและเป็นคนเมืองแพร่เป็นผู้เริ่มต้นนำเสนอข้อมูลจากท้องถิ่นอีกด้านหนึ่งของประวัติศาสตร์ชาติที่บันทึกเรื่องราวของเหตุการณ์เงี้ยวปล้นเมืองแพร่ หรือ “กบฏเงี้ยวเมืองแพร่” โดยอ้างว่าเจ้าพิริยะเทพวงศ์ฯ ไม่ได้สมรู้ร่วมคิดกับพวกเงี้ยว จึงไม่มีความผิดและไม่ได้หลบหนีออกจากเมืองแพร่แต่อย่างใด และกลายเป็นจุดเริ่มต้นของการตีความและการหาข้อมูลสนับสนุนจากประวัติศาสตร์บอกเล่าเหตุการณ์ในช่วงนั้นต่อมาอีกมากมาย

▲ แม่เจ้าบัวถา ชายองค์ที่ ๑ เจ้าพิริยะเทพวงศ์ฯ เจ้าหลวงองค์สุดท้ายของเมืองแพร่ และแม่เจ้าบัวไหล ชายองค์ที่ ๒

เจ้าพิริยะเทพวงศ์ฯ ผู้นิราศเมืองแพร่ท่ามกลางทหารกองเกียรติยศ โดย เสรี ชมภูมิ่ง

“...ชาวเมืองแพร่จำนวนมากเชื่อว่าเจ้าหลวงพิริยะฯ เป็นกบฏจริง แต่ไม่ได้หลบหนี

ออกจากเมืองแพร่แต่อย่างใด การจากไปของท่านเป็นไปอย่างสมพระเกียรติ มีขบวนนำส่งจนพ้นเขตจังหวัดแพร่

เรื่องราวเหล่านี้เป็นการบอกเล่าของผู้ที่นำเชื่อถือได้เท่านั้น เช่น แม่เจ้าพลอยแก้ว อุตระพงษ์ ซึ่งมีศักดิ์เป็นหลานสาวแท้ ๆ ของเจ้าหลวงพิริยะฯ แม่เจ้าพลอยแก้วเป็นลูกสาวของเจ้ากาบคำ ธิดาคนหนึ่งของเจ้าหลวง เจ้ากาบคำเป็นน้องสาวเจ้าอินทรแปลง บิดาของยาขอบ หรือ โชติ แพร่พันธุ์ สมัยที่เงี้ยวปล้น แม่เจ้าพลอยแก้วก็เริ่มเข้าสู่วัยรุ่นแล้ว รู้เห็นเหตุการณ์เป็นอย่างดี ว่าพวกเจ้าหลวงคงจะร่วมมือกับพวกเงี้ยวแน่นอน เพราะคืบก่อนที่เงี้ยวจะเข้าปล้นเมืองนั้น เจ้าหลวงได้ให้คนไปรับท่านจากจวนของพระยาไชยบูรณ์ให้กลับไปคุ้ม เพราะพระยาไชยบูรณ์และคุณหญิงมักจะขอแม่เจ้าพลอยแก้วไปค้างคืนอยู่ที่คุ้มเป็นประจำ พอรู้เข้าเหตุการณ์จึงลาลงเกิดขึ้น จากนั้นทางกรุงเทพฯ ก็ได้ส่งพระยาสุรศักดิ์มนตรีเข้ามาปราบพวกเงี้ยวแล้วจับพวกที่สมรู้ร่วมคิดไปยิงเป้า แต่เจ้าหลวงก็ไม่ยอมหนีไป สุดท้ายจึงใช้วิธีหนีออกจากเมือง

ผู้เล่าท่านที่สอง คือ พ่ออ่อง เล่าว่าพ่อของท่านเป็นทหารสังกัดกองทัพบกเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีที่ยกทัพมาปราบกบฏเงี้ยว ต่อมาก็ได้ภรรยาที่บ้านมหาโพธิ์ และก็มีพ่ออ่องขึ้นมา แม่ของพ่ออ่องก็ได้เล่าให้พ่ออ่องฟังว่า การหลบหนีของเจ้าเมืองแพร่นั้นไม่เป็นความจริงอย่างที่ใครๆ เชื่อกัน วันที่เจ้าหลวงเสด็จออกจากเมืองแพร่นั้น แม่ของพ่ออ่องได้ตามไปดูด้วย ท่านเล่าว่าเจ้าหลวงได้เดินคู่กับเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีออกไป และได้รับการเคารพจากกองทหารด้วย

ท่านที่สามเป็นลูกชายคนโตของขุนอนุรักษกิจ คือ นายวงศ์ ชมภูมิ่ง ขุนอนุรักษกิจเล่าให้ท่านฟังว่า ในขณะนั้นบรรดาเจ้าหลวงหรือเจ้าผู้ครองเมืองทางเหนือกำลังถูกลิตรอนสิทธิ์ต่าง ๆ จากทางรัฐบาลจนเกิดความไม่พอใจเป็นอย่างมาก ซึ่งเจ้าหลวงเมืองแพร่นั้นดูจะออกหน้ากว่าเพื่อน อาจจะเป็นเพราะเจ้าหลวงมีสายสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับญาติวงศ์กับเจ้าฟ้าเชียงใหม่ พวกเงี้ยวหรือไทใหญ่ที่เข้ามาก่อการจลาจลในครั้งนั้นก็คิดว่าน่าจะมาจากเชียงใหม่ที่ได้เข้ามาอยู่ในเมืองแพร่ก่อนแล้วในการอุปถัมภ์ของเจ้าหลวง โดยได้ตั้งเป็นกองตระเวนทำเป็นชุดหาพลอยอยู่ที่บ่อแก้ว ซึ่งปัจจุบันอยู่ในท้องที่อำเภอเด่นชัย สาเหตุการเกิดกบฏขึ้นน่าจะมาจากรัฐได้สั่งให้พระยาไชยบูรณ์ซึ่งเป็นข้าหลวงเร่งรัดเก็บภาษีจากราษฎรที่บรรลุนิติภาวะแล้วคนละ ๔ บาทต่อปี ซึ่งในขณะนั้นคงเป็นเงินจำนวนไม่น้อย เจ้าหลวงได้พบและเจรจากับพระยาไชยบูรณ์ขอให้ขยายเวลาไปอีกระยะหนึ่ง เพราะขณะนั้นเศรษฐกิจเมืองแพร่ไม่ค่อยดีนัก แต่ก็ได้รับการปฏิเสธอย่างสิ้นเชิงจากข้าหลวง จึงเกิดการกบฏขึ้น ซึ่งต่อมา

พระยาสุรศักดิ์มนตรีก็ถูกส่งมาจากกรุงเทพฯ เพื่อทำการปราบปราม แต่ท่านก็ได้วางแผนให้เจ้าหลวงหลบหนีไปจากเมืองแพร่เพื่อให้พ้นอาญาแผ่นดิน

ที่ท่านทำเช่นนี้มีบางท่านอธิบายไว้ว่า น่าจะเป็นเพราะนโยบายจากทางรัฐบาลของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจากกรุงเทพฯ ที่คงเกรงว่าถ้าต้องเอาโทษกับเจ้าหลวงอาจจะเกิดการกระทบกระเทือนและเกิดการแทรกแซงจากต่างชาติที่จ้องจะเข้ามาหาผลประโยชน์ ถึงกระนั้นเจ้าหลวงก็ไม่ได้หลบหนีไปแต่อย่างใด จนสุดท้ายพระยาสุรศักดิ์มนตรีต้องยอมเจรจาให้เจ้าหลวงออกไปจากเมือง และจัดให้ไปอย่างสมพระเกียรติ ซึ่งมีผู้เล่าอีกว่า เรื่องนี้น่าจะเป็นความลับ จึงไม่มีหนังสือเล่มไหนหรือมีใครบันทึกอะไรไว้เลย”^{๔๔}

ต่อมาเมื่อกลุ่มลูกหลานเมืองแพร่จัดกิจกรรมโครงการศึกษาอย่างมีส่วนร่วมเพื่อสร้างเสริมสุขภาพชุมชนในเขตกำแพงเมืองแพร่เมื่อ พ.ศ. ๒๕๔๖ ซึ่งในงานนี้เป็นการประกาศอย่างชัดเจนว่ามีคนกลุ่มหนึ่งในเมืองแพร่เชื่อว่าเจ้าพิริยะเทพวงศ์ ไม่ได้เป็นกบฏ โดยนายรัตน์ วงษ์ชัย ซึ่งเป็นลูกหลานของเชื้อสายเจ้านายเมืองแพร่คนหนึ่ง เมื่อลุงรัตน์เสนอเรื่องราวของเจ้าหลวงจากการบอกเล่าโดยตรงจากคนรุ่นนั้นจึงมีคนเชื่อถือจำนวนมาก โดยเฉพาะผู้ที่เป็นลูกหลานของเจ้าหลวง และบทความเรื่อง “เจ้าหลวงไม่ได้เป็นกบฏ” ในหนังสือพิมพ์กรุงเทพธุรกิจก็กลายเป็นบทความที่ถูกคัดลอกต่อๆ กัน และเป็นเอกสารยืนยันอย่างเป็นทางการในการสัมภาษณ์นายรัตน์ วงษ์ชัย ซึ่งเสียชีวิตไปแล้ว ได้กล่าวว่าเมื่ออายุประมาณ ๓๐ ปีเศษ เจ้าแสงแก้วผู้เป็นมารดาได้บอกความลับนี้เมื่ออายุ ๗๗ ย่าง ๗๘ ปี และห้ามว่าอย่าบอกใคร เพราะกลัวจะโดนอาถรรพณ์เหมือนพ่อ แต่ท่านกลัวเรื่องนี้จะตายไปกับตัว”^{๔๕}

เจ้าหลวงแพร่ไม่ได้เป็นกบฏ (ยุวดี มณีกุล, กรุงเทพธุรกิจ, ๓ เมษายน ๒๕๔๖.)

ชายชราวัย ๗๘ ปี ผู้คงบุคลิกกระฉับกระเฉงและมีความทรงจำแจ่มชัดนั่งอยู่เบื้องหน้าคนกลุ่มเล็กๆ กลุ่มหนึ่ง ซึ่งแกเชื่อเหลือเกินว่าคนเหล่านี้ ‘ถูกเลือก’ ให้เป็นผู้เปิดเผยความลับสำคัญของตระกูล และเป็นความลับสำคัญของแผ่นดินในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นความลับที่คุณลุงรัตน์ วงษ์ชัย ทายาทคนสุดท้ายในบรรดา ๑๒ คนของเจ้าน้อยหมวก (บุตรของเจ้าวังชัย) และเจ้าแสงแก้ว เก็บงำมาตลอดเพราะหวั่นอาถรรพณ์น้ำสาบานที่พระมหากษัตริย์รับสั่งให้ผู้รู้ความดีมาร่วมกัน สยามประเทศยุคนี้มีผู้ร่วมดีมน้ำ

สาบานและรู้ความลับนี้เพียง ๘ คน ยังสัญญาใจที่มารดากำชับไม่ให้บอกใครจนกว่าจะถึงเวลาที่เหมาะสม แม้แกล้มให้ผู้ร่วมดื่มน้ำสาบานโดยตรง แต่อาถรรพณ์ที่เกิดขึ้นบุพการีเป็นประจักษ์ อย่างไรก็ตามในวัยขนาดนี้แกล้มกลัวความตายอีกแล้ว ๒๔ มีนาคม ๒๕๔๖ คือเวลาเหมาะสมที่ชายชาวเมืองแพร่ตัดสินใจเผยความลับนั้นก่อนที่สังหารจะพรากความทรงจำไป

“เจ้าหลวงเมืองแพร่ไม่ได้เป็นกบฏ”

“ท่านเป็นคนทันสมัย ท่านอยากพัฒนาเมืองแพร่ให้เจริญ ตอนแรกท่านไม่รู้หนังสือภาษาไทย เขียนได้แต่ภาษาพื้นเมือง แต่ท่านคุ้นเคยใกล้ชิดกับสมเด็จพระนารายณ์ งามภาพ สมเด็จพระนารายณ์ ท่านก็พาเจ้าหลวงไปเรียนภาษาไทยที่พระนคร เรียนรู้ระบบการปกครองแบบใหม่จนท่านเห็นดีงาม สมัยนั้นรัชกาลที่ ๕ เริ่มเปลี่ยนการปกครองเป็นแบบเทศาภิบาล เลิกระบบเจ้าหลวง มีแต่ข้าหลวงไปทำงาน เจ้าหลวงท่านเต็มใจทำตามรับสั่งนี้ยอมสละยศ ตำแหน่งทุกอย่างเพื่อความเจริญของบ้านเมือง”

“เรื่องกบฏเงี้ยวเกิดเพราะอังกฤษกับฝรั่งเศสต้องการเชื่อมแผ่นดินสยาม อังกฤษเชื่อมภาคใต้กับอีสาน แล้วสมคบจะมาเอาทางเหนือจากเชียงรายไปสุดเขตแดนพม่า ภาคอีสานก็ข้ามโขงมาสมคบตั้งกองบัญชาการที่หลวงพระบาง สองชาตินี้หาเรื่อง ใช้วิธีหมาปากกับลูกแกะ”

“หลังเจ้าหลวงตัดสินใจเปลี่ยนแปลงการปกครอง รัชกาลที่ ๕ ก็ส่งเจ้าหน้าที่จากบางกอก คือพระยาไชยบูรณ์ในนามข้าหลวงประจำจังหวัดมาฝึกงานให้ แล้วในปีหนึ่งๆ จะมีการตรวจเงินแผ่นดิน วันหนึ่งปรากฏว่าเขาเปิดประตูเซฟบนศาลากลางจังหวัด ปรากฏว่าเงินขาดไป ๕๕,๐๐๐ บาท คนตรวจก็สั่งอายัดตัวเจ้าหลวงไปขัง เป็นเหตุให้อังกฤษเห็นเป็นช่องทางจะมาบังคับเรา ตอนหลังลูกหลานก็หาเงินมาใช้ให้ เจ้าหลวงจึงถูกปล่อยตัว คนแพร่โกรธกันมากเพราะเป็นการลงโทษโดยไม่ฟังความใดๆ”

“อังกฤษเอาปมนี้เป็นเหตุทำให้คนแตกสามัคคี เพราะคนเมืองแพร่ทั้งหมดเกลียดคนกรุงเทพฯ อังกฤษส่งเงี้ยวชื่อพะกาหม่องมาเกลี้ยกล่อมเจ้าหลวงว่าท่านโดนรังแก อังกฤษจะช่วยยึดแผ่นดินคืนให้ จะให้เงี้ยวมาก่อการกบฏ สมัยนั้นเงี้ยวอยู่ในความปกครองของอังกฤษ เพราะเป็นลูกจ้างทำไม้ให้ มีการตกลงกันว่าจะไม่ให้เจ้าหลวงเดือดร้อน เสบียง อาวุธ จะหาเองทั้งหมด แผนของอังกฤษคือจะให้เราเงี้ยวแล้วเรียกค่าเสียหาย”

“แต่เจ้าหลวงรายงานให้รัชกาลที่ 5 ทรงทราบ ท่านก็เรียกเจ้าหลวงไปพบ แล้วท่านก็สั่งเจ้าหลวงให้ยอมรับเงื่อนไขของอังกฤษ เป็นแผนซ้อนแผน บอกให้เจ้าหลวงยอมเป็นกบฏเพื่อที่จะเป็นข้ออ้างปราบเงี้ยว เพราะถ้าไม่ยอมรับเป็นกบฏก็ไม่มีเหตุปราบ”

“พอตกลงกันดีแล้ว เจ้าหลวงกลับมาบอกอังกฤษขอเวลาสามเดือน อ้างว่าจะต้องตรวจสอบกำลัง ที่จริงก็เพื่อในหลวงจะได้เตรียมจัดกำลังสำรอง”

“ข้อตกลงร่วมกันในการก่อบฏ อังกฤษมีข้อแม้ว่าจะไม่ทำอันตรายชีวิตและทรัพย์สินของคนเมือง จะทำเฉพาะคนไทยจากเมืองใต้ เจ้าหลวงเสนอกลับไปว่าตกลง แต่เพิ่มอีกข้อว่าห้ามฆ่าผู้หญิงกับเด็กไทยที่มาฝึกงาน ห้ามฆ่าตำรวจ ก่อนเงี้ยวปล้น คั้นนั้นไม่ได้นอนกันทั้งคืนเพราะเตรียมรับมือ เจ้าหลวงก็วางแผนจัดกำลังไปซ่อนในป่า แล้วรัชกาลที่ ๕ ท่านบอกให้จัดคนที่ไว้ใจได้ประมาณ ๕-๖ คนมาร่วมงาน ให้ปิดเป็นความลับ หากความลับรั่วไหล เหตุจะอ้างว่าปราบเงี้ยวเพราะเป็นกบฏจะไม่เป็นผล”

“เจ้าหลวงท่านรับเป็นกบฏ แต่รัชกาลที่ ๕ ไม่ค่อยไว้วางใจ ท่านให้เจ้าหลวงตีมน้ำสาบานว่าไม่คิดคดทรยศ และให้นำน้ำสาบานนี้ติดตัวมาเมืองแพร่ด้วย ให้ทุกคนที่รู้เรื่องร่วมดื่ม แล้วกำชับว่าถ้าหากคนเหล่านี้ถูกจับไปข่มขู่ถึงตายก็ให้ยอมตาย ถ้าไม่ทำตามนี้หรือไปบอกใคร ขอให้ตายด้วยคมหอกคมดาบ คมเขี้ยวคมงา”

“เจ้าหลวงรับคำมาปรึกษากับเจ้าราชบุตร หรือบุตรเขยของท่าน ตกลงกันว่าเจ้าเอ้าวังซ้ายมาร่วมงานด้วย เรียกเจ้าวังซ้ายมาบอกว่าถ้าจะร่วมงานต้องดื่มมน้ำสาบาน ถึงตอนนี้มีคนรู้แผนนี้ ๖ คน ที่กรุงเทพฯ มี ๓ คน คือ รัชกาลที่ ๕ กรมดำรงราชานุภาพ และกรมหมื่นพิชิตปริชากร ที่แพร่มี ๓ คน คือ เจ้าหลวงพิริยะเทพวงศ์ เจ้าราชบุตร ซึ่งเป็นโอรสของเจ้าสุริยพงษ์ผริตเดช เจ้าเมืองน่าน และเจ้าวังซ้าย”

“อังกฤษขอให้เจ้าหลวงอยู่เฉยๆ ไม่เอาอาวุธด้วย แต่ขอกำลังคนเมืองแพร่ เจ้าหลวงเลยหรือว่าให้เอาชายฉกรรจ์พร้อมอาวุธไปซ่อนในป่า ป้องกันไม่ให้เงี้ยวมาขอกำลังเสริม ท่านก็หรือกันว่าต้องมีคนคุมกำลังในป่า เจ้าวังซ้ายเสนอชื่อไปว่ามีสองคนคือไม่ลูกก็เมีย ในที่สุดท่านเลือกลูก คือเจ้าน้อยหมวกมาคุมกำลังรบ เจ้าน้อยหมวกนี่คือพ่อของผมเอง ท่านก็เรียกเจ้าน้อยหมวกไปดื่มมน้ำสาบาน”

“เจ้าน้อยหมวกคิดเรื่องคนดูแลเสบียง เลยกเลือกเมียคือเจ้าแสงแก้ว ก็กลับมาบอกสามคนแรกว่าได้รักษาเมียแล้ว เขายอม ทางนี้จะยอมไหม เลยเรียกเจ้าแสงแก้วมาดื่มมน้ำสาบานอีกที ตอนนี้มีคนรู้ความลับทั้งหมด ๘ คน”

“แต่การบอกเมียถือเป็นการเปิดเผยความลับ แม้จะไม่ตั้งใจ พ่อผมเลยโดนอาถรรพณ์ เป็นคนแรก คือพ่อแม่คลอดผมได้เพียง ๘ เดือน พ่อก็ถูกช้างเหยียบตาย ทั้งที่พ่อเป็นผู้เชี่ยวชาญการจับช้างตกมัน พ่อยังบอกว่ากลัวควายมากกว่าช้าง”

“เจ้าแสงแก้วรวบรวมลูกเมียข้าราชการไทยมาไว้ที่คุ้มของเจ้าวังซ้ายซ่อนไว้บนเพดาน

คืนนั้นก็เกณฑ์คนกับอาวุธมาเก็บไว้ในคุ้ม ป้องกันไม่ให้ทั้งผู้เงี้ยวและผู้ไทย ประมาณดีสอง ดีสาม เจ้าแสงแก้วจัดคนไปบ้านข้าราชการไทย เอาผู้หญิงที่เคยรับใช้บ้านข้าราชการมาเพื่อให้ คนไทยเมืองใต้ไว้ใจ แต่มีจำนวนหนึ่งไม่มาเพราะพวกนี้ไม่ค่อยชอบเจ้าหลวง พวกที่มาก็คือ เป็นห่วงสามียอมตายด้วยกัน”

“พอเงี้ยวปล้นโรงพัก ปล้นไปรษณีย์ ยึดศาลากลางจังหวัด ก็ยึดได้สบายเพราะไม่มี การต่อต้าน พวกเงี้ยวออกสำรวจทุกบ้านว่ามีคนไทยเท่าไร จะจับมาฆ่าให้หมด”

“จนไปถึงบ้านเจ้าวังซ้าย ซึ่งเจ้าแสงแก้วกำลังทำกับข้าวให้คนไทยที่หลบซ่อนตัวอยู่ มั่นก็ถามว่าทำให้ใครกินมากมาย แม่ผมบอกว่าตอนแรกก็ตกใจ แต่ทำใจดีสู้เสือ เพราะมันจะ ขอคืนว่ามีคนไทยไหม แม่บอกฉันไม่ได้ เจ้าหลวงกับเจ้าวังซ้ายสั่งห้ามฉัน แล้วแม่ก็พูดไปว่า ทำอาหารให้พวกสุกินนั่นละ เจ้าหลวงให้ทำ ถ้าพวกสุเสร็จธุระให้ไปรอที่ศาลากลางเดี๋ยวเอาไป ให้ แล้วแม่ก็เรียกกำลังออกมา แกล้งพูดว่าจะเลี้ยงอาหารแล้วมันยังมาข่มขู่ ถ้าจะค้นบ้านก็ให้ จัดการสู้กัน เงี้ยวฟังแล้วจึงยอมไป เจ้าแสงแก้วรีบส่งคนไปบอกเจ้าหลวง ท่านบอกให้ทำ อาหารเพิ่มแล้วเอาไปเลี้ยงมันอย่างที่บอก”

“ในเอกสารจดหมายเหตุที่ว่ามีการส่งเสบียงให้พวกเงี้ยว สาเหตุที่แท้จริงเป็นอย่างนี้”

“ปรากฏว่าพวกเงี้ยวฆ่าผู้หญิงกับเด็กคนไทยที่ไม่ได้มาอยู่กับเรา เจ้าหลวงโกรธมาก เรียกหัวหน้าเงี้ยวมาคุย ชื่อพะกาหม่อง มาบอกว่าผิดสัญญา ท่านก็มีกำลังอยู่นะ พะกาหม่อง ขอโทษขอโพย พอรู้ว่าเจ้าหลวงพูดว่ามีกำลังก็เริ่มกลัว มันเลยเรียกเจ้าหลวงกับเจ้าวังซ้ายไป ทำสัญญาร่วมมือกัน บอกเจ้าหลวงว่าถ้าเราทำตามที่ตั้งใจก็จะมีอะไร แต่ถ้าเจ้าหลวงเอากำลังมาสู้เสียไร เงี้ยวจะเอาสัญญานี้ไปแจ้งให้รัชกาลที่ ๕ ทรงทราบ ซึ่งเจ้าหลวงได้บอกกับ รัชกาลที่ ๕ ว่าเงี้ยวบังคับทำ จำเป็นต้องทำ รัชกาลที่ ๕ ก็รู้”

“หลายวันต่อมากรุงเทพฯ ส่งกำลังมาปราบกบฏ โดยที่ได้เตรียมกำลังแถวอุดรดิตถ์ พิษณุโลกไว้แล้ว จึงปราบได้ภายใน ๓-๔ วัน”

“รัชกาลที่ ๕ เอาประกาศนียบัตรกบฏของเจ้าหลวงไปอ้างกับอังกฤษ ตามกฎแล้ว ผู้เป็นกบฏต้องถูกประหารเจ็ดชั่วโคตร แต่มีการช่วยเหลือทางลับ คือรัชกาลที่ ๕ สั่งแม่ทัพ ว่าห้ามตั้งข้อหากับเจ้าหลวงและลูกหลานว่าเป็นกบฏ แต่ไม่บอกเหตุผล ท่านยังกำชับว่าการ พิจารณาโทษกบฏต้องส่งเรื่องให้ท่านสั่งการเอง แล้วท่านยังให้นำลูกหลานของเจ้าหลวงไป เรียนหนังสือในกรุงเทพฯ ในบรรดานี้มีคนสกุลศรุตานนท์ด้วย”

“ในสัญญาที่อังกฤษทำกับเจ้าหลวงระบุว่า ถ้าทำการกบฏไม่สำเร็จจะพาเจ้าหลวงหนี ไปที่กองบัญชาการใหญ่ของเงี้ยวที่หลวงพระบาง เมืองลาว ถ้าเจ้าหลวงไม่ยอมเป็นกบฏก็คง

ได้ตำแหน่งนายพล เพราะว่าตอนหลังเจ้าหลวงทางตอนเหนือได้เป็นนายพลกันหมดทุกคน”

“รัชกาลที่ ๕ ตอบแทนเจ้าหลวงในทางลับ นอกจากนี้ท่านยังเลี้ยงอาญาให้คนคุมตัว เจ้าหลวงไปส่งนอกประเทศ คือหลวงพระบาง ซึ่งนี่ก็เป็นแผนอีกข้อหนึ่ง รัชกาลที่ ๕ ต้องการให้เจ้าราชบุตรผูกสัมพันธ์กับเงี้ยว เพื่อเป็นตัวกลางสื่อสารระหว่างเจ้าหลวงกับรัชกาลที่ ๕ ท่านให้เจ้าราชบุตรเอาเงินเดือนไปจ่ายให้เจ้าหลวงทุกเดือน แต่เป็นในนามว่าเจ้าราชบุตรเอาเงินไปให้พ่อตาใช้”

“อยู่ทางโน้นเจ้าหลวงก็ทำบันทึกละเลาะมองเจ้าราชบุตรกลับมารายงานรัชกาลที่ ๕ เพราะรัชกาลที่ ๕ กำชับว่าอย่าบันทึกเป็นลายลักษณ์อักษร เจ้าหลวงคอยรายงานแผนการของเงี้ยวที่จะพยายามไปเกลี้ยกล่อมเจ้าหลวงล้านนาอื่นๆ พอรู้ข่าวก่อนว่าจะไปจังหวัดไหนก็เตรียมการรับทัน ทำให้ไม่มีเหตุการณ์เงี้ยวบุกได้สำเร็จ และเจ้าหลวงจังหวัดอื่นๆ ก็ได้เป็นนายพล”

“ผมยังมีหลักฐานบันทึกของพันตำรวจเอกชาวฝรั่งเศสชื่อ พ.ต.อ.พระแสงสะท้อน หรือ C.N Springer เขาแปลกใจว่า ทำไมเห็นเจ้าหลวงเดินจากคุ่มหน่อออกไปทางประตูศรีชุมคนเดียว บันทึกนี้ลูกของตำรวจฝรั่งเศสผู้นี้เอามาให้ผม เป็นอดีตผู้อำนวยการโรงเรียนป่าไม้ ชื่อ อ. เกิด สุขปรีชากร”

“ตัวผมเองยังมีปืนสำคัญ ๒ กระบอกที่ ร.ต.ตาดกับภรรยาถือนางคำไ้ยิงต่อสู้กับพวกเงี้ยวจนตัวตาย เดี่ยวนี้ทางจังหวัดก็ทำประตูดาคำเป็นอนุสรณ์ให้ท่าน ปืนนี้เป็นมรดกตกทอดมาถึงผม และผมก็ได้ส่งมอบให้กับผู้ว่าฯ เพราะทราบมาว่าท่านมีโครงการบูรณะคุ่มเจ้าหลวงให้เป็นพิพิธภัณฑ์ ผมจึงอยากมอบเป็นสมบัติของส่วนรวม”

“เรื่องปืนนี้ก็มีที่มาเบื้องลึก เพราะเจ้าหลวงท่านขอให้ไม่ฆ่าตำรวจ แต่ท่านรู้นิสัยของ ร.ต.ตาดว่าจะไม่ยอมหนี้ ปืนยาวนี้เจ้าหลวงมอบให้เจ้าวังซ้าย แล้วเจ้าวังซ้ายทำที่มามอบให้ ร.ต.ตาดไว้ป้องกันตัว แต่จะบอกตรงๆ ไม่ได้ เลียบบอกว่าปืนเสียให้ ร.ต.ตาดช่วยซ่อมและให้ทดลองยิงดูจนแน่ใจว่าใช้ได้แล้ว คือให้กระสุนมาอีกเป็นยี่สิบ ร.ต.ตาดก็ได้ใช้ปืนยาวนี้สู้เงี้ยว แล้วเอาปืนสั้นของตัวเองให้นางคำไ้ป้องกันตัว ในที่สุดเงี้ยวยิงถูก ร.ต.ตาด ตาย นางคำไ้วิ่งหนีก็ถูกเงี้ยวไล่เอาดาบฟันตาย”

“ตามเอกสารจดหมายเหตุบอกว่า พระยาไชยบูรณ์ที่เป็นข้าหลวงวิ่งไปหาเจ้าหลวงให้ช่วย แต่เจ้าหลวงช่วยไม่ได้ ความจริงก็คือเจ้าหลวงส่งตัวลงเรือไปฝากไว้ที่บ้านกำนันบ้านร่องกาศ กลางคืนนอนบนบ้าน กลางวันลงไปซ่อนในป่า จนเงี้ยวประกาศล่าตัวให้ค่าหัว ๔๐ บาท นายวงศ์คนบ้านร่องกาศไปพบโดยบังเอิญเลยแจ้งพวกเงี้ยว พระยาไชยบูรณ์เลยถูกจับตัวไป

ตัดหัวที่บ้านร้องควา...”

บทความดังกล่าวกลายเป็นประวัติศาสตร์หน้าใหม่ของเมืองแพร่ในหมู่นักนิยมนศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น โดยเฉพาะคนในท้องถิ่นเอง เพราะเป็นข้อมูลที่น่าเชื่อถือจากบุคคลที่ได้ รับการนับถือเป็นอย่างยิ่งในเมืองแพร่คนหนึ่ง และเพิ่งเสียชีวิตไปเมื่อไม่นานมานี้

ชาวเมืองแพร่หลายท่านเชื่อบทความและเรื่องเล่าของนายรัตน์ วั่งซ้าย มากกว่า และสิ่งเหล่านี้ถูกบอกเล่าปากต่อปากสู่กันฟังในเมืองแพร่ จนกลายเป็นความเคลื่อนไหวทาง ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นบทใหม่ โดยเฉพาะคนชั้นกลางในเมืองผู้มีเชื้อสายเจ้านายเก่าในเมือง แพร่ และผู้ที่สนใจประวัติศาสตร์บาดแผลของตนเอง อันเป็นปฏิกิริยาตอบโต้การเขียน ประวัติศาสตร์ของรัฐอย่างชัดเจน และถูกนำมาต่อยอดเรื่องราวของเจ้าหลวงไม่ได้เป็นกบฏ อีกหลายครั้งในงานประชุมหรืองานชุมนุมต่างๆ เพราะเชื่อว่าเป็นความจริงของผู้เล่าก่อนที่ จะสิ้นใจ

▲ เจ้าพิริยะเทพวงศ์ฯ เจ้านครแพร่ (แถวแรกคนที่ ๔ จากซ้าย) รับเสด็จพระพุทธเจ้าหลวง ที่น้ำตกแม่พูล อำเภอลับแล จังหวัดอุตรดิตถ์

▲ เจ้าราชวงศ์นครแพร่รับเสด็จสมเด็จพระมหาพรยาธราชราชานภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย
ที่วัดพระธาตุลำปางหลวง พ.ศ. ๒๔๔๓ เป็นสิ่งที่ยืนยันถึง
ความสัมพันธ์อันดีระหว่างรัฐสยามและแพร่

อาจารย์ผู้ศึกษาเรื่องราวของท้องถิ่นท่านหนึ่งกล่าวว่า

“การเกิดเหตุกบฏเงี้ยวเพราะรัฐบาลทางกรุงเทพฯ ส่งข้าหลวงเข้ามาปกครองเมืองแพร่ คนแพร่และชนกลุ่มน้อย เช่น เงี้ยวที่ไม่สามารถรับข้อบังคับที่กดขี่และเข้มงวดไหวจึงได้ลุกขึ้นต่อต้าน เชื่อว่าเจ้าหลวงน่าจะสนับสนุนให้เงี้ยวมาปล้น เพื่อที่ตนเองจะได้เป็นอิสระมีอำนาจเหมือนเดิม เพราะเมื่อข้าหลวงจากภาคกลางเข้ามาปกครอง เจ้าหลวงก็ถูกกลืนอำนาจ แต่กระแสนั้นในเมืองแพร่ก็มีบางกลุ่มที่เชื่อว่าเจ้าเมืองแพร่ไม่ได้เป็นกบฏ เพราะเมื่อเจ้าหลวงจะไปอยู่ที่หลวงพระบาง ได้มีกองทหารส่งเสด็จ และเจ้าหลวงก็เดินคูไปกับเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี จึงทำให้เชื่อกันว่าถ้าเจ้าหลวงเป็นกบฏจริง ทำไมถึงต้องมีกองทหารส่งเสด็จ และสามารถเดินคูไปกับเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีได้

เรื่องเล่าที่ว่าทางกรุงเทพฯ ได้รับแม่เจ้าบัวไหลไปอยู่ด้วยที่กรุงเทพฯ นั้นก็แบ่งเป็นสองฝ่าย คือ ฝ่ายที่เชื่อว่าเจ้าหลวงไม่ได้เป็นกบฏ หากเจ้าหลวงเป็นกบฏจริง ทำไมทางกรุงเทพฯ จึงรับแม่เจ้าบัวไหลไปอยู่ด้วย คนเมืองแพร่บางท่านเห็นว่า เป็นกุศโลบายของทาง

กรุงเทพฯ เพราะเมืองแพรมีทรัพยากรที่สำคัญมาก คือ ไม้สักทอง ซึ่งเป็นที่ต้องการของต่างชาติ หากตัดสินประหารเจ้าเมืองแพร์ก็อาจจะทำให้ต่างชาติที่รออยู่สามารถเข้าแทรกแซงได้ง่าย จึงต้องการเอาใจเพื่อทรัพยากรที่มีค่ามหาศาล” ^{๔๖}

ชาวเมืองบางท่านกล่าวว่า

“ปัจจุบันมีการตื่นตัวกันมากในปัญหานี้ ทั้งหาข้อมูลหลักฐานต่าง ๆ มาพิสูจน์ว่าเจ้าหลวงพิริยะเทพวงศ์ ไม่ได้เป็นกบฏ ในกรณีของลอร์ดที่เป็นลูกหลานของเจ้าหลวงนั้นเปิดเผยคำพูดที่ว่าท่านไม่ได้เป็นกบฏอย่างที่ประวัติศาสตร์ได้จารึกไว้ เป็นการกู้ศักดิ์ศรีของเมืองแพร์ที่ถูกกล่าวหาว่าเป็นกบฏ เพราะการเป็นกบฏ ลึกลับ แล้วก็เหมือนกับเป็นการคิดไม่ดีกับประเทศชาติ และถ้ามีหลักฐานที่ว่าเจ้าหลวงไม่ได้เป็นกบฏก็คงจะทำให้ศักดิ์ศรีของเมืองแพร์ถูกกู้กลับคืนได้” ^{๔๗}

แต่ชาวบ้านบางคนคิดว่าเป็นความขัดแย้งระหว่างภาษา เพราะทางกรุงเทพฯ ต้องการกลืนชาติหรือต้องการรวมเอาเมืองแพร์เป็นส่วนหนึ่งของรัฐสยาม

“เจ้าหลวงท่านยังคงรักษาไว้ซึ่งภาษา แต่ก่อนทางในเมืองบังคับให้ท่านเรียนเขียนภาษาไทย แต่ท่านคิดว่าเมืองแพรมีภาษาของตนเองอยู่แล้ว จึงมีความรู้สึกว่าเป็นการกลืนภาษาคือกลืนชาติ จึงเป็นสาเหตุหนึ่งของปัญหา โดยขณะนั้นก็มีปัญหาเรื่องเงี้ยวกบฏเมืองแพร์ขึ้นมา เพราะเงี้ยวได้ล้มปทานป่าไม้ และถ้ามีปัญหาเกี่ยวกับเงี้ยวจะไม่สามารถเอาผิดได้ ต้องไปขึ้นศาลที่อังกฤษเพราะเป็นเมืองขึ้นอยู่ จึงเอาเรื่องกบฏเงี้ยวเมืองแพร์มาเป็นข้อพิพาท” ^{๔๘}

จากความรู้สึกของคนที่เป็นลูกหลานที่สืบเชื้อสายมาจากเจ้าหลวงที่ประวัติศาสตร์ถือว่าท่านเป็นกบฏนั้น

“เมื่อก่อนไม่สามารถพูดได้อย่างเต็มปากว่าตนเป็นลูกหลาน เพราะมีความรู้สึกว่ายึดถือหรือประวัติความเป็นมาของบรรพบุรุษเป็นสิ่งที่คลุมเครือ เพราะประวัติศาสตร์ได้จารึกไว้แล้วว่าเจ้าหลวงที่เป็นบรรพบุรุษของเรานั้นเป็นกบฏ แต่ในปัจจุบันก็ได้มีลูกหลานหรือคนที่อยู่ในเหตุการณ์กบฏเงี้ยวเมืองแพร์นำเรื่องราวของตนมาตีแผ่ให้ลูกหลานได้รับรู้ จึงทำให้ลูกหลานในปัจจุบันมีความรู้สึกที่ดีขึ้น เมื่อเชื่อว่าบรรพบุรุษของตนไม่ได้เป็นกบฏ เพราะอย่างไรเสีย ประวัติศาสตร์ก็บอกไว้ว่าเจ้าหลวงเป็นกบฏ เพียงแค่ชาวแพรมีความรู้สึกว่าเจ้าหลวงพิริยะ ไม่ได้เป็นกบฏก็เพียงพอแล้ว” ^{๔๙}

แต่ไม่ใช่คนเมืองแพร่ทั้งหมดที่มีความคิดเห็นไปในทางเดียวกับปรากฏการณ์ความเชื่อถือในข้อมูลเรื่องเจ้าหลวงเมืองแพร่ไม่ได้เป็นกบฏดังคำสัมภาษณ์ของนายรัตน์ วังซ้าย แต่ก็มีอีกหลายคนเห็นว่า

“เรื่องราวของกบฏเงี้ยวเมืองแพร่ไม่ค่อยมีผลกระทบกับคนที่นี่เท่าไร แต่จะมีคำถามอยู่ในใจเท่านั้นว่า ทำไมเมืองแพร่ถึงไม่มีนามสกุล ณ แพร่ เพราะเมืองอื่นที่มีเชื้อสายของเจ้าก็มีกันหมด ผลกระทบที่ว่าเจ้าหลวงเป็นกบฏเงี้ยว น่าจะมีผลกับลูกหลานของเจ้าหลวงมากกว่า ภาพรวมที่มองหรือความรู้สึกของคนทางเหนือก็ไม่แตกต่างกัน เพียงแค่มีความรู้สึกที่ว่า ณ แพร่ หายไปไหนเท่านั้น ในขณะที่ทางกรุงเทพฯ ได้ส่งข้าหลวง คือพระยาไชยบูรณ์ มาปกครองเมืองแพร่ คนภาคกลางจึงเข้ามามากันเยอะ มีหลายคนที่เป็นลูกหลานของข้าราชการจากภาคกลางที่แต่งงานกับสาวชาวเมืองแพร่และกลายเป็นคนแพร่ไปในที่สุด จึงไม่ได้รับรู้ลึกมากมายกับเรื่องเจ้าหลวงนัก” ^{๙๐}

เมื่อพระยาไชยบูรณ์หนีไปขอความช่วยเหลือจากเจ้าพิริยะเทพวงศ์ เจ้าหลวงเมืองแพร่ที่คุ้มแต่ก็ไม่ได้ได้รับความช่วยเหลือ ข้อมูลจากวี ศรีวิไล ไข ที่แต่ง คำว่าเรื่องประวัติเงี้ยวปล้นเมืองแพร่ ในปีต่อมาหลังจากเกิดเหตุและเป็นบุคคลร่วมสมัยที่เห็นเหตุการณ์ก็ยืนยันว่าเจ้าหลวงพิริยะเทพวงศ์ ไม่ได้ช่วยพระยาไชยบูรณ์ที่คิดจะสู้รบกับโจรแต่อย่างใด ทั้งยังบายเบี่ยงและหนีหน้าหายไปจากคุ้มเจ้าหลวง คำของศรีวิไล ไข เป็นเอกสารร่วมสมัยที่เขียนขึ้นภายหลังเหตุการณ์เงี้ยวปล้นเมืองแพร่ประมาณหนึ่งปี กล่าวถึงเจ้าพิริยะเทพวงศ์ ว่าไม่ได้ช่วยเหลือพระยาไชยบูรณ์จริง ซึ่งก็มีข้อเท็จจริงตรงกับเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ที่บันทึกไว้แต่คำเรื่องนี้ผู้แต่งหนังสือ “เล่าเรื่องเมืองแพร่ในอดีต พระยาพิริยไชยอุดรวิสัยวิปผาระเดชบรมนฤเบศร์สยามมินทร์สุจริตภักดีฯ เจ้าหลวงผู้ครองนครเมืองแพร่” พระครูวิทิศพัฒนาภรณ์ (มนตรี ธรรมเมธิ) เห็นว่า ศรีวิไล ไข “แต่งโดยทางความจริงและไม่ใคร่ครวญเหตุผลความเป็นไป ตอนท้ายข้อความยิ่งพูดทักหมนหนักยิ่งขึ้น” การที่กวีผู้นี้เป็นผู้มีชื่อเสียงมากทำให้คนทั่วไปเชื่อว่าเจ้าพิริยะเทพวงศ์ เป็นกบฏ ^{๙๑}

กระบวนการทางสังคมในเมืองแพร่มีแนวโน้มเป็นไปในทาง “ท้องถิ่นนิยม” มากขึ้นในช่วงราวเกือบสิบปีที่ผ่านมา แม้ว่าเหตุการณ์เงี้ยวปล้นเมืองแพร่จะทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงในทางการเมืองอย่างฉับพลัน และเป็นหัวเมืองประเทศราชแรกในล้านนาที่ถูกยกเลิกตำแหน่งเจ้าเมืองใน พ.ศ. ๒๔๔๕ ทำให้เชื้อสาย “เจ้านาย” ในเมืองแพร่ต้องสิ้นสุดลง แต่สิ่ง

เหล่านี้มิได้ทำให้เกิดปฏิกิริยาต่อต้านลูกกลมไปในหมู่เจ้านายชั้นสูงในหัวเมืองเหนืออื่นๆ หรือภายในกลุ่มชาวบ้านแต่อย่างใด

ทั้งนี้เป็นเพราะกระบวนการตั้งอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลางเพื่อเปลี่ยนแปลงการปกครองให้หัวเมืองต่างๆ มีลักษณะไม่ต่างจากกระบวนการทำให้เป็นอาณานิคมของชาวตะวันตก เจ้าประเทศราชหัวเมืองต่างๆ มีกำลังหรืออิทธิพลในการต่อรองไม่มาก เพราะถูกบั่นทอนอำนาจในการจัดการบ้านเมืองแบบสมัยใหม่ที่รัฐสยามส่งคนและเครื่องมือในการจัดการการปกครองแบบใหม่เข้าสู่หัวเมืองเหล่านั้นอย่างรวดเร็วและฉับพลัน ทำให้กลุ่มเจ้านายผู้ปกครองต้องทนอยู่ในภาวะจำยอม

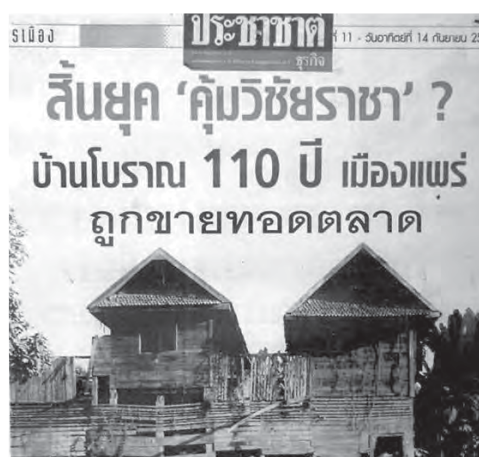
เหตุผลอีกประการหนึ่งก็คือ สังคมในท้องถิ่นเองก็แบ่งกลุ่มคนของตนเองไว้เป็น ๒ ระดับ คือ เจ้านายหรือกลุ่มเชื้อสายเจ้านายของเมืองซึ่งเป็นกลุ่มคนชั้นสูงและมีสถานภาพ กับชาวบ้านทั่วไปที่เป็นไพร่บ้านพลเมือง ทำมาหากินอยู่กับการเกษตรเพื่อเลี้ยงตนเอง และส่งผลิตผลหรือภาษีเพื่อสนับสนุนกลุ่มคนชั้นสูงและกิจการของบ้านเมือง ทำให้เกิดช่องว่างของกลุ่มคนที่เชื่อมโยงกับระบบเศรษฐกิจที่เข้ามาใหม่จากการทำไม้ที่ต้องใช้เงินทุน กลุ่มบริษัทต่างชาติจึงนำคนกลุ่มใหม่ที่เป็นพ่อค้าและผู้ชำนาญการเข้ามาสู่เมืองแพร่ ทั้งที่เป็นไทใหญ่ พม่า จีน ซึ่งไม่เกี่ยวข้องกับคนท้องถิ่น มีทั้งอิสระและความชำนาญในการติดต่อค้าขายกับคนกลุ่มต่างๆ มากกว่า ในภายหลังเจ้านายเมืองแพร่หลายตระกูลก็ปรับตัวให้เข้ากับระบบทุนเหล่านี้ และกลายเป็นกลุ่มผู้ทำการค้าหรือธุรกิจรับจ้างเหมากับบริษัทของชาวยุโรปเช่นเดียวกับกลุ่มชาติพันธุ์อื่นๆ ที่เข้ามาสู่เมืองแพร่ในฐานะผู้ชำนาญการ เมื่อสิ้นสุดระบบเจ้าหลวงผู้ครองนครไปแล้ว ส่วนชาวบ้านที่เป็นคนเมืองแพร่เกือบทั้งหมดไม่ได้เข้าสู่ระบบแรงงานในการทำไม้เมืองแพร่ในระยะแรกแต่อย่างใด และวิถีชีวิตก็แทบจะไม่ได้เกี่ยวข้องกับระบบเศรษฐกิจหลักของเมืองแพร่ในเรื่องไม้สักเลย จนถึงช่วงระยะหลังที่องค์การอุตสาหกรรมป่าไม้และบริษัทผู้รับเหมาสัมปทานของไทยเข้าไปทำไม้ แรงงานรับจ้างจากภาคอื่นๆ โดยเฉพาะภาคอีสานจึงเข้ามา ส่วนชาวบ้านท้องถิ่นก็ลักลอบนำไม้สัมปทานออกมาขายเท่านั้น

เศรษฐกิจภายในตัวเมืองแพร่จึงขึ้นอยู่กับผลประโยชน์ที่คนชั้นสูงได้รับจากการรับเหมาช่วง เช่น นำช้างไปรับจ้างลากไม้ออกจากป่า และกิจกรรมทำไม้ที่ต้องอาศัยขั้นตอนและแรงงานจำนวนมาก ผู้ที่สืบเชื้อสายเจ้านายในเมืองแพร่ที่ได้รับการศึกษาดีและสามารถเข้าถึงกลุ่มคนที่เป็นผู้บริหารในบริษัทของชาวยุโรปจึงมีฐานะดีเข้าชั้นเศรษฐีหลายคน และเป็นที่เล้าหลือเลื่องกันมาจนถึงปัจจุบัน หลักฐานที่หลงเหลืออยู่ในปัจจุบันคือบ้านเรือนจำนวนมากทั้งที่มีการบูรณะและทรุดโทรมลงแล้ว รวมถึงภาพถ่ายบ้านเรือนของคหบดีอีกหลายคนที่ถูก

ไฟไหม้หรือรื้อทิ้งไปแล้ว แสดงถึงฐานะอันมั่งคั่งของคนชั้นสูงที่ส่วนใหญ่เป็นเชื้อสายเจ้านาย เมืองแพร่เก่าในยุคหนึ่งจากผลประโยชน์ในการทำสัมปทานป่าไม้ของบริษัทชาวยุโรปที่รุ่งเรืองในเมืองแพร่กว่าห้าสิบปี แต่ในปัจจุบันมรดกทรัพย์สินที่ถูกแบ่งและใช้จ่ายกันในกลุ่มสายตระกูลที่มีฐานะเหล่านี้ก็แทบจะไม่พบเห็นร่องรอยของความเจริญรุ่งเรืองหรือสืบต่อมากลายเป็นหลักฐานทางทรัพย์สินสมบัติหรือสร้างความเจริญให้บ้านเมืองอย่างมั่นคง นอกจากอาคารบ้านเรือนเก่าๆ ที่ยังพอเห็นอยู่บ้าง รวมถึงผู้คนที่ย้ายออกจากเมืองด้วยเหตุผลต่างๆ ทำให้เมืองแพร่ในปัจจุบันกลายเป็นเมืองที่แทบจะไม่หลงเหลือกลุ่มคนชั้นสูงในอดีตที่อยู่อาศัยในเมืองเท่าใดนัก

▲ บ้านวงศ์บุรี คุ่มเจ้าแก้ว ศิลปะลวดลายที่สวยงามของอาคารแสดงให้เห็นถึงความรุ่งเรืองของเมืองแพร่ในอดีต

▲ คุ่มวิชัยราชาของเจ้าไฉ่ แสนศิริพันธุ์ คุ่มโบราณที่เจ้าของไม่สามารถรักษาไว้ได้ (ภาพจากหนังสือพิมพ์ประชาชาติ)

จนมาถึงวันนี้เมืองแพร่ที่เคยได้ชื่อว่ามีป่าไม้อุดมสมบูรณ์มากที่สุดแห่งหนึ่งในหัวเมืองเหนือต้องพบกับสภาพของป่าไม้ที่แทบไม่มีต้นไม้ใหญ่หลงเหลืออยู่ เหลือเพียงผลกระทบต่อชีวิตของชาวบ้านและสภาพแวดล้อมที่ไม่อาจเรียกกลับคืนได้ในเร็ววัน

คนอีกกลุ่มหนึ่งซึ่งกลายมาเป็นผู้มีบทบาททางการเมืองอย่างสูงในเมืองแพร่ทุกวันนี้กลายเป็นกลุ่มคนเชื้อสายจีนที่อพยพเข้ามา หลังจากเกิดเหตุการณ์เงี้ยวปล้นเมืองแพร่แล้วและไม่ได้มีส่วนร่วมหรือรู้เห็นในกระบวนการรวมอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลางในยุคเปลี่ยนจากเจ้าผู้ครองนครมาเป็นระบบมณฑลเทศาภิบาลแต่อย่างใด กลุ่มคนเหล่านี้ต้นตระกูลเริ่มต้นจากการเป็นแรงงานและพ่อค้า รวมถึงการประมวณเป็นเจ้าภาษี ทำให้เป็นกลุ่มคนที่มีทุนสะสมมากกว่าคนกลุ่มอื่นๆ และสามารถเข้าถึงการประมวณระบบสัมปทานของรัฐในเรื่องต่างๆ จนกลายเป็นผู้มีฐานะทางการเงินและขยายอิทธิพลมาสู่การเมืองอย่างเต็มรูปแบบในทุกวันนี้

ตัวแทนทางการเมืองของคนเมืองแพร่ในกลุ่มคนเหล่านี้จึงไม่มีประวัติศาสตร์ร่วมหรือความรู้สึกในเชิงชาติพันธุ์สัมพันธ์ต่อรัฐไทย ความเคลื่อนไหวต่างๆ ที่จะนำไปสู่ประเด็นทางการเมืองของความเป็นคนแพร่ในลักษณะท้องถิ่นนิยมที่เชิดชูอัตลักษณ์ของความเป็นคนเมืองแพร่แต่ดั้งเดิม จึงไม่ใช่ประเด็นทางการเมืองที่นักการเมืองจากท้องถิ่นจะนำไปเป็นเหตุผลในกระบวนการเคลื่อนไหวทางการเมืองแต่อย่างใด

ส่วนชาวบ้านดังตัวอย่างจากพื้นที่สะเยียบ จากหมู่บ้านที่ถูกลอบนำไม้จากป่าสัมปทานมาขายกลายเป็นหมู่บ้านที่ต้องรักษาป่า เพราะผลกระทบจากการทำลายสภาพแวดล้อมที่ทำให้การทำมาหากินเป็นไปได้น้อย และผลกระทบทางการเมืองของการสร้างเขื่อน ทำให้ชาวบ้านซึ่งไม่เคยได้รับผลประโยชน์แต่อย่างใดในการทำไม้ในอดีตไม่ได้รู้สึกเป็นหนึ่งเดียวกับคนชั้นกลางในเมืองที่ต้องการฟื้นฟูอัตลักษณ์ความเป็นคนแพร่ รวมทั้งไม่เข้าใจว่าเหตุการณ์เงี้ยวปล้นเมืองแพร่หรือที่ถูกเรียกว่ากบฏเงี้ยวเมืองแพร่จะเกี่ยวข้องในความรู้หรือความรู้สึกของคนแพร่ในปัจจุบัน เพราะคนในเมืองแพร่เอง โดยเฉพาะในตัวเมืองก็กล่าวโทษคนสะเยียบว่าเป็นต้นเหตุที่ทำให้ไม่ได้สร้างเขื่อนแก่งเสือเต้น และเป็นฝ่ายที่ทำให้หน้าทวมเมืองแพร่อย่างสม่ำเสมอในช่วงหลังๆ ทั้งที่ข้อเท็จจริงนั้นน้ำทวมเมืองแพร่เกิดจากสาเหตุการขยายตัวของเมืองที่ไม่สามารถรองรับน้ำหลากจากสภาพความเป็นแอ่งพื้นที่ราบในหุบเขาในสภาพแวดล้อมที่เปลี่ยนแปลงไปนั่นเอง

ดังนั้นความเป็นกลุ่มชาติพันธุ์ย่อยที่แสดงอัตลักษณ์ของความเป็นคนแพร่จึงวนเวียนอยู่เฉพาะคนกลุ่มหนึ่งที่อาจกล่าวได้ว่าเป็นคนชั้นกลางในเมืองแพร่ทุกวันนี้เท่านั้น คนกลุ่มนี้เป็นลูกหลานของคนเมืองแพร่ชั้นสูงที่เคยอยู่อาศัยในเวียงและนอกเวียงที่เป็นตัวเมือง

แพร่มาแต่ดั้งเดิม และเคยเก็บเกี่ยวผลประโยชน์และได้อานิสงส์จากบริษัททำไม้สัมปทานของชาวยุโรป ทำให้มีฐานะความเป็นอยู่และได้รับการศึกษาชั้นสูงแตกต่างจากชาวบ้านโดยทั่วไป โดยการแสดงออกมาถึงการรื้อฟื้นอดีตของเจ้าพิริยะเทพวงศ์ฯ เจ้าหลวงองค์สุดท้ายของเมืองแพร่ที่พยายามบอกแก่สังคมว่า เจ้าหลวงเมืองแพร่ไม่ได้เป็นกบฏ ดังที่ประวัติศาสตร์ของรัฐกล่าวถึงและสังคมคนไทยทั่วไปเข้าใจว่าเป็นเช่นนั้น

กรณีความพยายามสร้างอนุสาวรีย์เจ้าพิริยะเทพวงศ์ฯ ขึ้นที่หน้าคุ้มเจ้าหลวงโดยลูกหลานตระกูลเชื้อสายเจ้าหลวงเมืองแพร่ซึ่งประสบปัญหามากกับทางราชการ และการไม่ยอมรับอนุสาวรีย์ของพระยาไชยบูรณ์^{๓๒}

ความพยายามสร้างพิพิธภัณฑที่คุ้มเจ้าหลวงซึ่งได้รับกลับคืนมาจากกระทรวงมหาดไทย การตั้งกลุ่มข้าราชการประวัติศาสตร์เมืองแพร่^{๓๓} การจัดทำบ้านวงศ์บุรีให้เป็นพิพิธภัณฑของเมืองและเป็นตัวแทนของเชื้อสายเจ้านายเมืองแพร่อย่างเป็นรูปธรรมที่สุด เมื่อมีการบูรณะบ้านวงศ์บุรีขึ้นใหม่ และกลายเป็นตัวแทนของผู้ที่จัดการเรื่องการท่องเที่ยวเมืองแพร่โดยการสนับสนุนของการท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย จึงเปิดบ้านเพื่อให้เยี่ยมชม แต่ก็ประสบปัญหาเรื่องค่าใช้จ่ายในการดูแล ซึ่งต่อมาก็มีโครงการทำเป็นพิพิธภัณฑบ้านวงศ์บุรี และเนื้อหาส่วนใหญ่ก็เป็นการนำเสนอเรื่องราวของเจ้านายเมืองแพร่ เครื่องใช้ของเจ้านาย แบ่งเป็นห้องๆ เพื่อที่จะแสดงวิถีชีวิตของเจ้านายและชีวิตของผู้คนเมืองแพร่ในอดีต^{๓๔}

การจัดเวทีและกลุ่มพูดคุยพื้นเรื่องความสัมพันธ์ของสายตระกูลและความเป็นเจ้านายเมืองเหนือ ทั้งในวงวิชาการท้องถิ่น สื่ออิเล็กทรอนิกส์ อินเทอร์เน็ตที่ขยายตัวอย่างรวดเร็วและมีมากขึ้น โดยเฉพาะหนังสืออ้างอิงเรื่องสายตระกูลเจ้านายเมืองแพร่ที่รวบรวมตระกูลต่างๆ ในเมืองแพร่ไว้มากมาย คือหนังสือรวมสายเครือญาติโดย บัวผิน วงศ์พระถาง และเจ้าไข่มุกต์ ประชาศรีสรเดช (วงศ์บุรี) และดวงแก้ว รัตนวงศ์ เรื่อง “เชื้อสายเจ้าหลวงเมืองแพร่ ๔ สมัย (พ.ศ. ๒๓๖๑-๒๔๔๕)” เมื่อ พ.ศ. ๒๕๓๗ กลายเป็นหลักฐานอ้างอิงเรื่องเจ้าเมืองแพร่เล่มสำคัญ เป็นตัวอย่างที่ทำให้เห็นว่ากระบวนการฟื้นฟูอัตลักษณ์ของคนเมืองแพร่ที่ยังยึดติดอยู่กับความเป็นท้องถิ่นนิยมมากกว่าที่จะพยายามศึกษาท้องถิ่นหรือชุมชนในบริบทของความ เป็นเมืองแพร่ทั้งหมดที่รวมกลุ่มคนหลากหลายกลุ่ม คนที่อยู่อาศัยทั้งในเมืองและนอกเมือง คนที่มีอาชีพหลากหลายที่ต้องพึ่ง น้ำ ป่า เขา สภาพแวดล้อมทั้งหมดของเมืองแพร่ ไม่ใช่ติดอยู่เพียงคนกลุ่มหนึ่งกลุ่มใดในเวียงแพร่ หรือประวัติศาสตร์เฉพาะของเจ้านายและคนชั้นสูงที่อยู่ในตระกูลต่างๆ ของเมืองแพร่เท่านั้น

สรุป

ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นเมืองแพร่ประกอบไปด้วยประวัติศาสตร์โบราณคดีที่เป็นเรื่องในอดีตที่สืบค้นไปไกลเกินกว่าคนรุ่นปัจจุบันในเมืองแพร่จะสืบเรื่องราวที่เกี่ยวข้องได้ และประวัติศาสตร์สังคมมีเรื่องราวมากมายที่ถูกบันทึกไว้ในเอกสารทางประวัติศาสตร์และอยู่ในความทรงจำของผู้คนในเมืองแพร่ โดยเฉพาะประวัติศาสตร์บาดแผลที่เกี่ยวกับเจ้าหลวงเมืองแพร่ การดำเนินสัมปทานป่าไม้ในยุคอาณานิคม อย่างไรก็ตามประวัติศาสตร์โบราณคดีเมืองแพร่ที่ถูกเล่าและเขียนถึงมีความสับสนปนเปไปด้วยการนำเรื่องราวจากตำนานพระธาตุและตำนานพระเจ้าเลียบโลกมาเทียบเคียงกับความน่าจะเป็นของประวัติศาสตร์ในล้านนายุคต่างๆ ทำให้เห็นข้อบกพร่องของการเปรียบเทียบอายุ เมื่อนำเวลาที่ต่างความเข้าใจในโลกที่ต่างกันมาใช้ ประวัติศาสตร์ของเมืองแพร่ที่ถูกเขียนขึ้นโดยนักประวัติศาสตร์ยุคแรกๆ บ้าง และนักประวัติศาสตร์ท้องถิ่นบ้างก็เกิดความสับสนมาก เพราะมีการอ้างถึงเวลาในประวัติศาสตร์ที่ห่างไกลเสียจนเกินกว่าหลักฐานของการตั้งถิ่นฐานจะรองรับได้ คนเมืองแพร่กำลังอยู่ในสังคมที่เปลี่ยนแปลงซึ่งไทยหาอัตลักษณ์และการถวิลหาอดีต อันเป็นส่วนหนึ่งของกระแสท้องถิ่นนิยม [Localism] ในภูมิภาคต่างๆ โดยเฉพาะในภาคเหนือ เมื่อพบว่าอดีตของพวกตนและเจ้าหลวงเมืองแพร่มีความบกพร่องทางการเมืองในรัฐที่กำลังเปลี่ยนแปลงหัวเมืองประเทศราชให้กลายเป็นเพียงเมืองแห่งหนึ่งเท่านั้น ปฏิกริยานี้ก่อรูปมากขึ้นตามลำดับ แม้จะมีการบูรณาการทางสังคม วัฒนธรรม การศึกษา และการเมืองมาโดยตลอดเวลาในช่วงร้อยปีที่ผ่านมาก็ตาม อย่างไรก็ตามกระบวนการนี้คนเมืองแพร่ส่วนใหญ่ที่ประกอบไปด้วยกลุ่มคนที่มีภูมิหลังแตกต่างจากชนชั้นกลางในเมืองก็ไม่ได้รู้สึกร่วมไปด้วยในกรณีการฟื้นฟูประวัติศาสตร์เพื่อแก้ข้อกล่าวหาเรื่องเงื้อมมือเมืองแพร่หรือกบฏเงื้อมมือเมืองแพร่ อันเป็นกระบวนการซึ่งชนชั้นกลางที่สืบเชื้อสายเจ้านายเมืองแพร่กำลังสร้างความเป็นท้องถิ่นนิยมอยู่ในขณะนี้

เชิงอรรถ

- ^๑ สรุปจากรายงานความก้าวหน้า “โครงการศึกษาการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมของชุมชนสะเอียบ อำเภอสอง จังหวัดแพร่” เยาวลักษณ์ ศรีคำภา, ธันวาคม ๒๕๕๙. ในโครงการการสร้างเสริมความเข้มแข็งของชุมชนท้องถิ่นโดยกระบวนการเรียนรู้จากภายในระยะที่ ๒
- ^๒ เอกสารของพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ เชียงใหม่ โรงแรมภราดร, สิงหาคม ๒๕๕๐.
- ^๓ สัมภาษณ์ อุทัย สำราญคง, ๑๗ ตุลาคม ๒๕๕๘.
- ^๔ สัมภาษณ์ ศรี แนวณรงค์, ๒๗ กรกฎาคม ๒๕๕๐.
- ^๕ สัมภาษณ์ พ่อใหญ่ยอด สุภารส, ๑๕ ตุลาคม ๒๕๕๘.
- ^๖ สัมภาษณ์ ศรี แนวณรงค์, ๒๗ กรกฎาคม ๒๕๕๐.
- ^๗ สัมภาษณ์ สุรัตน์ ชาวบ้านแถบประตูยั้งม้า, ๓๑ กรกฎาคม ๒๕๕๐.
- ^๘ กรมศิลปากร, **หนังสือเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเรื่อง วัฒนธรรมพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์ และภูมิปัญญาจังหวัดแพร่**, ๒๕๔๒.
- ^๙ สัมภาษณ์ ศรี แนวณรงค์, ๒๗ กรกฎาคม ๒๕๕๐.
- ^{๑๐} สัมภาษณ์ สุรัตน์ ชาวบ้านแถบประตูยั้งม้า, ๓๑ กรกฎาคม ๒๕๕๐.
- ^{๑๑} สัมภาษณ์ อุทัย สำราญคง, ๑๗ ตุลาคม ๒๕๕๘.
- ^{๑๒} สัมภาษณ์ โสมนัส ศรีใจลม (วิจพันธ์), ๙ ตุลาคม ๒๕๕๘.
- ^{๑๓} สัมภาษณ์ อุทัย สำราญคง, ๑๗ ตุลาคม ๒๕๕๘.
- ^{๑๔} รายงานความก้าวหน้าโครงการสร้างเสริมความเข้มแข็งชุมชนท้องถิ่นโดยกระบวนการเรียนรู้จากภายในระยะที่ ๑ เวียงแพร่, พฤษภาคม ๒๕๕๘.
- ^{๑๕} **อ้างแล้ว.**
- ^{๑๖} สัมภาษณ์ โสมนัส ศรีใจลม (วิจพันธ์), ๙ ตุลาคม ๒๕๕๘.
- ^{๑๗} องค์การบริหารส่วนจังหวัดแพร่ ดำเนินโครงการประชาสัมพันธ์หนังสือ “ชำระประวัติศาสตร์เมืองแพร่” แลงข่าวองค์การบริหารส่วนจังหวัดแพร่ จัดทำหนังสือชำระประวัติศาสตร์เมืองแพร่ ๒๕ มกราคม ๒๕๕๐
- ^{๑๘} ชูขวัญ ฤงเงิน และ สิริกร ไชยมา, **เมืองแพร่บ้านเรา**, หจก.แพร่ไทยอุตสาหกรรมการพิมพ์, ๒๕๕๒.
- ^{๑๙} น. ณ ปากน้ำ “ศิลปะที่แพร่และน่าน”, ใน **วารสารเมืองโบราณ**, ปีที่ ๑๒ ฉบับที่ ๔

ตุลาคม-ธันวาคม ๒๕๒๙.

๑๙ สัมภาษณ์ พระอธิการภูษณะ ธัมมาจารี เจ้าอาวาสวัดศรีชุม, ๖ ตุลาคม ๒๕๔๘.

๒๐ สัมภาษณ์ หนานซีพ วัดหลวง, ๕ ตุลาคม ๒๕๔๘.

๒๑ สัมภาษณ์ พระครูนิพัทธ์กิจจาทร เจ้าอาวาสวัดพระนอน, ๑๔ ตุลาคม ๒๕๔๘.

๒๒ สัมภาษณ์ ขจีพันธ์ ช่างทอง, ๙ ตุลาคม ๒๕๔๘.

๒๓ สัมภาษณ์ ไพศรี ไพจิตร, ๑๔ ตุลาคม ๒๕๔๘.

๒๔ สัมภาษณ์ สิทธิเดช กันทาธรรม, ๑๖ ตุลาคม ๒๕๔๘.

๒๕ สัมภาษณ์ ศรี แนวณรงค์, ๒๗ กรกฎาคม ๒๕๕๐.

๒๖ สัมภาษณ์เจ้าอาวาสวัดพระร่วงและอุ่งน ตำบลเกิงธรรม, ๑๔ ตุลาคม ๒๕๔๘.

๒๗ **ประวัติศูนย์พัฒนาจิตเฉลิมพระเกียรติฯ วัดศรีบุญเรือง ตำบลในเวียง อำเภอเมือง
จังหวัดแพร่** รวบรวมโดย สมถวิล เทพยศ

๒๘ กรมศิลปากร, **หนังสือเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเรื่อง วัฒนธรรม
พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์และภูมิปัญญาจังหวัดแพร่**, ๒๕๔๒.

๒๙ **แผ่นพับประวัติวัดจอมสวรรค์**, เอกสารโรเนียว, มปป.

๓๐ สัมภาษณ์ อุทัย ลำราญคง, ๑๗ ตุลาคม ๒๕๔๘.

๓๑ กรมศิลปากร, **หนังสือเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเรื่อง วัฒนธรรม
พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์และภูมิปัญญาจังหวัดแพร่**, ๒๕๔๒.

๓๒ สัมภาษณ์ ขจีพันธ์ ช่างทอง, ๙ ตุลาคม ๒๕๔๘.

๓๓ สัมภาษณ์ มโน ต้นติวัฒนา, ๒๑ เมษายน ๒๕๔๙.

๓๔ รายงานความก้าวหน้าโครงการสร้างความเข้มแข็งชุมชนท้องถิ่นโดยกระบวนการเรียนรู้จาก
ภายในระยะที่ ๑ เวียงแพร่, พฤษภาคม ๒๕๔๘.

๓๕ สัมภาษณ์ พระอธิการภูษณะ ธัมมาจารี อายุ ๓๐ ปี เจ้าอาวาสวัดศรีชุม

๓๖ เรื่องเดช ปั่นเชื่อนชัย, **ภาษาถิ่นตระกูลไทย**, สถาบันวิจัยภาษาและวัฒนธรรมเพื่อการ
พัฒนาชนบท มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๓๑.

๓๗ สัมภาษณ์ อำพร ปัญญาพยัคฆ์, ๓ พฤศจิกายน ๒๕๕๐.

๓๘ สัมภาษณ์ นิยม รวดรู้ และ อำพร ปัญญาพยัคฆ์, ๒๓ เมษายน ๒๕๕๐.

๓๙ สัมภาษณ์ ผู้หมักเมี่ยง บ้านปง ในเขตป่าแดง-ช่อแฮ, เมษายน ๒๕๕๐.

๔๐ สัมภาษณ์ อำพร ปัญญาพยัคฆ์, ๓ พฤศจิกายน ๒๕๕๐.

๔๑ รายงานความก้าวหน้า “โครงการวิจัยความสัมพันธ์ชุมชนต่อการจัดการน้ำและทรัพยากร

ของชุมชนป่าแดง-ซ่อแฮ จังหวัดแพร่” เครือข่ายลูกพ่อขุนลัวะอ้ายก้อม, นายพัฒนา แสงเรียง.

^{๔๒} สัมภาษณ์ อำพร ปัญญาพยัคฆ์, ๓ พฤศจิกายน ๒๕๕๐.

^{๔๓} สัมภาษณ์ บุษเขต อุทัยทัศน์, ๒๔ ตุลาคม ๒๕๕๐.

^{๔๔} สัมภาษณ์ เจ้าของร้านไชยยนต์, ๑ สิงหาคม ๒๕๕๐.

^{๔๕} เจ้าหน้าที่มูลนิธิรวมใจแพร่, ๑ สิงหาคม ๒๕๕๐.

^{๔๖} สัมภาษณ์ โสมนัส ศรีใจลม (วิจพันธ์), ๙ ตุลาคม ๒๕๔๘.

^{๔๗} สัมภาษณ์ ศรี แนวณรงค์, ๒๗ กรกฎาคม ๒๕๕๐.

^{๔๘} **อ้างแล้ว.**

^{๔๙} สัมภาษณ์ สุริย์ ปัญญาพยัคฆ์ สมคำ กาชาตุ และศรีจัน เป็นใจ ชาวบ้านใน ตำบลซ่อแฮ, ๒๕ กรกฎาคม ๒๕๕๐.

^{๕๐} สัมภาษณ์ ผาย วิจิตรพงศ์, ๒๕ กรกฎาคม ๒๕๕๐.

^{๕๑} สัมภาษณ์ วรณีย์ วงศ์บุรี, เมษายน ๒๕๔๙.

^{๕๒} สัมภาษณ์ โสมนัส ศรีใจลม (วิจพันธ์), ๙ ตุลาคม ๒๕๔๘.

^{๕๓} สัมภาษณ์ ศรี แนวณรงค์, ๒๗ กรกฎาคม ๒๕๕๐.

^{๕๔} ประทีป ชำนาญธรรม ที่บ้านอ้อย หมู่ ๑๒ อำเภอวังทอง, กรกฎาคม ๒๕๕๐.

^{๕๕} สัมภาษณ์ แม่ศรีจัน-พ่อประสิทธิ์ เป็นใจ, ๒๔ กรกฎาคม ๒๕๕๐.

^{๕๖} สัมภาษณ์ มี วันงาม, ชาวบ้านใน, ๒๕ กรกฎาคม ๒๕๕๐.

^{๕๗} อัจฉรา ประมวล เรียบเรียงตำนานพระธาตุซ่อแฮใน <http://www.lannaworld.com/story/legend/shorhae.htm> ใน **ประชุมตำนานพระธาตุภาคที่ ๑**, พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานศพ นางแข พุสัคดี, ๑๗ สิงหาคม ๒๕๔๕.

^{๕๘} **หนังสือพิมพ์ข่าวสด**, มิถุนายน ๒๕๔๙.

^{๕๙} เรียบเรียงจากเอกสารเรื่อง **สารประวัติครูบาศรีวิชัย นักบุญแห่งล้านนาไทย** ของ สิงหะ วรณสัย, ศูนย์หนังสือเชียงใหม่, พฤศจิกายน ๒๕๒๒.

^{๖๐} ดร.ทวีวัฒน์ ปุณฺทริกวิวัฒน์, “พ.ร.บ.คณะสงฆ์กับอนาคตพระพุทธศาสนาของไทย” **จดหมายเหตุชาวเสขิยธรรม** ฉบับที่ ๕๔ ตุลาคม-ธันวาคม ๒๕๔๕ ฉบับ “พุทธบริษัทกับอนาคตพระพุทธศาสนา”

^{๖๑} สัมภาษณ์ ศรี แนวณรงค์, ๒๗ กรกฎาคม ๒๕๕๐.

^{๖๒} องค์การบริหารส่วนจังหวัดแพร่ ดำเนินโครงการประชาสัมพันธ์หนังสือ “ชำระประวัติศาสตร์เมืองแพร่” แดงหลวงองค์การบริหารส่วนจังหวัดแพร่ จัดทำหนังสือชำระประวัติศาสตร์เมือง

แพร่ ๒๕ มกราคม ๒๕๕๐

๖๓ ชูขวัญ ฤงเงิน และ ลีริกร ไชยมา, **เมืองแพร่บ้านเรา**, หจก.แพร่ไทยอุตสาหกรรมการพิมพ์, ๒๕๕๒.

๖๔ สำนักโบราณคดี ๔ เชียงใหม่, **รายงานการขุดค้นทางโบราณคดีวัดศรีชุม จังหวัดแพร่**, เมษายน ๒๕๓๙.

๖๕ บดินทร์ กินาวงศ์ นักประวัติศาสตร์ท้องถิ่นล้านนา และ สรัสวดี อ๋องสกุล อ้างใน **ประวัติศาสตร์ล้านนา**

๖๖ **ประวัตินครไทยส่วนภูมิภาค จังหวัดแพร่**, โรงพิมพ์สถานสงเคราะห์หญิงปากเกร็ด, ๒๕๒๘. เป็นการเขียนประวัติศาสตร์ท้องถิ่นอย่างเป็นทางการโดยกระทรวงมหาดไทย

๖๗ พระครูวิจิตรพัฒนาวารณ (มนตรี ธรรมเมธิ), เจ้าอาวาสวัดพระธาตุสุโทนมงคลคีรี, **เล่าเรื่องเมืองแพร่ในอดีต พระยาพิริยวิไชยอุดรวิไชยวิปหารเดช บรมนฤเบศร์สยามมินทร์สุจริตภักดีฯ เจ้าหลวงผู้ครองนครเมืองแพร่**, ๒๕๔๘.

๖๘ **ประวัตินครไทยส่วนภูมิภาค จังหวัดแพร่**, โรงพิมพ์สถานสงเคราะห์หญิงปากเกร็ด, ๒๕๒๘.

๖๙ เตช บุนนาค, **การปกครองระบบเทศบาลของประเทศไทย พ.ศ. ๒๔๓๕-๒๔๕๘**, ภาณี กาญจันฐิติ (แปล), สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๔๘.

๗๐ สรัสวดี อ๋องสกุล, **ประวัติศาสตร์ล้านนา**, บริษัท อัมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด, ๒๕๓๙.

๗๑ **อั้งแล้ว.**

๗๒ กรมศิลปากร, **หนังสือเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเรื่อง วัฒนธรรมพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์และภูมิปัญญาจังหวัดแพร่**, ๒๕๔๒.

๗๓ สรัสวดี ประยูรเสถียร, **การปฏิรูปการปกครองมณฑลพายัพ (พ.ศ. ๒๔๓๖-๒๔๗๖)**, วิทยานิพนธ์ปริญญาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, ๒๕๒๓.

๗๔ เตช บุนนาค **การปกครองระบบเทศบาลของประเทศไทย พ.ศ. ๒๔๓๕-๒๔๕๘**, ภาณี กาญจันฐิติ (แปล), สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๔๘.

๗๕ ลายพระหัตถ์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ลงวันที่ ๒๑ พฤศจิกายน ๒๔๔๕ ใน เตช บุนนาค, **การปกครองระบบเทศบาลของประเทศไทย พ.ศ. ๒๔๓๕-๒๔๕๘**, ภาณี กาญจันฐิติ (แปล), สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๔๘.

^{๗๖} โครงการสารานุกรมไทยสำหรับเยาวชน, **สารานุกรมไทยสำหรับเยาวชนโดยพระราชประสงค์ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เล่มที่ ๑๕**, กรุงเทพฯ, ๒๕๑๖-๒๕๔๑.

^{๗๗} ไคล์รัตน์ ดลอารมณ์, **พัฒนาการของการทำป่าไม้สักในประเทศไทย พ.ศ. ๒๔๓๙-๒๕๐๕**, วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๒๘.

^{๗๘} โครงการสารานุกรมไทยสำหรับเยาวชน, **สารานุกรมไทยสำหรับเยาวชนโดยพระราชประสงค์ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เล่มที่ ๑๕**, กรุงเทพฯ, ๒๕๑๖-๒๕๔๑. และ ไคล์รัตน์ ดลอารมณ์, **พัฒนาการของการทำป่าไม้สักในประเทศไทย พ.ศ. ๒๔๓๙-๒๕๐๕**, วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๒๘.

^{๗๙} สัมภาษณ์ พ่อใหญ่ยอด สุภารส, ๑๕ ตุลาคม ๒๕๔๘.

^{๘๐} สัมภาษณ์ อุทัย สำราญคง, ๑๗ ตุลาคม ๒๕๔๘.

^{๘๑} รัตน์ พนมขวัญ **เรื่องราวของอาจารย์รัตน์ พนมขวัญ**, อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายรัตน์ พนมขวัญ ๑๔ ธันวาคม ๒๕๔๖.

^{๘๒} รายงานความก้าวหน้า “โครงการวิจัยความสัมพันธ์ชุมชนต่อการจัดการน้ำและทรัพยากรของชุมชนป่าแดง-ซอแซ่ จังหวัดแพร่” เครือข่ายลูกพ่อขุนลัวะอ้ายก้อม, นายพัฒนา แสงเรียง, ธันวาคม ๒๕๔๙. ในโครงการการสร้างเสริมความเข้มแข็งของชุมชนท้องถิ่นโดยกระบวนการเรียนรู้จากภายในระยะที่ ๒

^{๘๓} สัมภาษณ์ อำพร ปัญญาพยัคฆ์.

^{๘๔} เสรี ชมพูนิง, “เจ้าพิริยเทพวงศ์ ผู้นิราศเมืองแพร่ท่ามกลางทหารกองเกียรติยศ”, ใน **ศิลปวัฒนธรรม**, สิงหาคม ๒๕๓๔.

^{๘๕} Sanitsuda Ekachai. Retelling history with a twist Outlook **Bangkok Post**, 16 Apr 2003. และบทความของ ยุวดี มณีวงศ์, **กรุงเทพธุรกิจ**, ๓ เมษายน ๒๕๔๖. เรื่อง “เจ้าหลวงเมืองแพร่ไม่ได้เป็นกบฏ” ทำให้คนคัดลอกส่งต่อเผยแพร่ในอินเทอร์เน็ตอย่างมากและเป็นข้อมูลสำคัญที่ถูกอ้างอิงอย่างมากในระยะหลังเรื่องความลับที่ถูกเปิดเผยว่าเจ้าหลวงไม่มีส่วนรู้เห็นหรือเป็นกบฏต่อรัฐสยามดังที่ประวัติศาสตร์จากรัฐกล่าวหาแต่อย่างใด

^{๘๖} สัมภาษณ์ สิริกร ไชยมา, ชุมชนบ้านพระนอน, ๑๒ ตุลาคม ๒๕๔๘.

^{๘๗} สัมภาษณ์ สิทธิเดช กันหาธรรม, ๑๖ ตุลาคม ๒๕๔๘.

^{๘๘} สัมภาษณ์ วรท ศิริใจลม, รัชการเป็นรองปลัดเทศบาลเมืองแพร่, ๙ ตุลาคม ๒๕๔๘.

๘๙ สัมภาษณ์กลุ่มลูกหลานเชื้อสายเจ้าหลวงเมืองแพร่หน้าอนุสาวรีย์เจ้าพิริยเทพวงศ์ฯ หน้าคุ้มเจ้าหลวงเมืองแพร่, ๒๕๕๙.

๙๐ สัมภาษณ์ เจ้าอาวาสวัดพระร่วง และ อุ่น ดำเกิงธรรม, ๑๔ ตุลาคม ๒๕๕๘.

๙๑ พระครูวิทิตพัฒนารณ (มนตรี ธมฺมเมธี) เจ้าอาวาสวัดพระธาตุสุโทนมงคลคีรี, **เล่าเรื่องเมืองแพร่ในอดีต พระยาพิริยวิไชยอุดรวิไสยวิผาระเดช บรมนฤเบศร์สยามมินทร์สุจริตภักดีฯ เจ้าหลวงผู้ครองนครเมืองแพร่**, ๒๕๕๘.

๙๒ “ปัจจุบันชาวแพร่ให้ความสนใจอนุสาวรีย์แห่งนี้น้อย แม้ทางราชการได้จัดพิธีวางพวงมาลาทุกปี เนื่องจากชาวแพร่ยังคงถือว่าพระยาไชยบูรณ์ไม่ได้เป็นวีรบุรุษในความรู้สึกของชาวแพร่ และเหตุการณ์กบฏเงี้ยวครั้งนี้ทำให้สิ้นสุดยุคที่เมืองแพร่มีเจ้าเมืองปกครอง” กรมศิลปากร, **หนังสือเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเรื่อง วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์และภูมิปัญญาจังหวัดแพร่**, ๒๕๕๒.

๙๓ แถลงข่าวองค์การบริหารส่วนจังหวัดแพร่ จัดทำหนังสือชำระประวัติศาสตร์เมืองแพร่ ๒๕ มกราคม ๒๕๕๐ เพื่อพิมพ์หนังสือ “ชำระประวัติศาสตร์เมืองแพร่” ซึ่งคณะทำงาน ๑๗ คน ร่วมกันรวบรวมและเรียบเรียงข้อมูลหนังสือชำระประวัติศาสตร์เมืองแพร่จากแหล่งข้อมูล เช่น คลังข้อมูลล้านนา สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ หอสมุดแห่งชาติ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร หอสมุดวชิรญาณ สถาบันพระปกเกล้า และจากคัมภีร์โบราณล้านนาต่าง ๆ เพื่อรวบรวมข้อมูลในส่วนที่เกี่ยวข้องกับเมืองแพร่ตั้งแต่สมัยเริ่มตั้งถิ่นฐานจนถึงสมัยของการปกครองที่หมดสมัยผู้ครองนคร และการเข้าเป็นส่วนหนึ่งของประเทศไทย

๙๔ สหยศ วงศ์บุรี, ตุลาคม ๒๕๕๘.